

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI**

**GEÇ KAPİTALİSTLEŞEN ÜLKELERDE TOPLUMSAL
SINIFLARIN VE SINIF İLİŞKİLERİNİN YENİDEN ÜRETİMİ:
TÜRKİYE'DE NAKİT TRANSFERLERİNİN ÇALIŞAN
SINIFLARIN GEÇİM KOŞULLARINA ETKİLERİ**

Doktora Tezi

Fırat DURUŞAN

Ankara, 2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI**

**GEÇ KAPİTALİSTLEŞEN ÜLKELERDE TOPLUMSAL
SINIFLARIN VE SINIF İLİŞKİLERİNİN YENİDEN ÜRETİMİ:
TÜRKİYE'DE NAKİT TRANSFERLERİNİN ÇALIŞAN
SINIFLARIN GEÇİM KOŞULLARINA ETKİLERİ**

Doktora Tezi

Fırat DURUŞAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Filiz ZABCI

Ankara, 2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI**

**GEÇ KAPİTALİSTLEŞEN ÜLKELERDE TOPLUMSAL
SINIFLARIN VE SINIF İLİŞKİLERİNİN YENİDEN ÜRETİMİ:
TÜRKİYE'DE NAKİT TRANSFERLERİNİN ÇALIŞAN
SINIFLARIN GEÇİM KOŞULLARINA ETKİLERİ**

Doktora Tezi

Fırat DURUŞAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Filiz ZABCI

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1- Prof. Dr. Filiz ZABCI

2- Prof. Dr. Serdal BAHÇE

3- Prof. Dr. Mehmet YETİŞ

4- Prof. Dr. Erdem YÖRÜK

5- Doç. Dr. Aylin TOPAL

Tez Savunması Tarihi

18.04.2024

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Prof. Dr. Filiz ZABCI danışmanlığında hazırladığım “Geç Kapitalistleşen Ülkelerde Toplumsal Sınıfların ve Sınıf İlişkilerinin Yeniden Üretimi: Türkiye’de nakit transferlerinin çalışan sınıfların geçim koşullarına etkileri (Ankara 2024)” adlı doktora tezimdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

28.06.2024

Fırat DURUŞAN

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam boyunca hiçbir konuda desteğini esirgemeyen, ümidimi kırmama izin vermeyen ve tezin araştırmasının yapısını istediğim yöne doğrultmam konusunda beni teşvik ederek bitirmemi mümkün kılan danışmanım Prof. Dr. Filiz Zabcı başta olmak üzere, tez izleme komitemde olan ve tezin araştırma çerçevesinin biçimlenmesinde vazgeçilmez katkıları ve emekleri olan hocalarım Prof. Dr. Serdal Bahçe ve Prof. Dr. Mehmet Yetiş'e şükran borçluyum. İki kez jüriye girdiğim için bu sayede tezin sonuçlanması açısından en önemli iki dönüm noktasında önemli katkılarını alma şansı yakaladığım, jüri öncesinde verdiğim metnin karmaşık taraflarını çözmeme ve doğru aktarmama yardımcı olan hocam Prof. Aylin Topal'a çok teşekkür ederim. Tezin araştırmasını dayandırdığım, hanehalkı istatistiklerinden toplumsal sınıf haritası ve gelir dağılımı yapısını oluşturma yöntemini geliştirdikleri, bir siyaset bilimci olarak bu yöntemi uygulamayı bana öğrettikleri, bu şekilde bana kariyerim boyunca kullanacağım bir bakış açısı ve hüner kazandırdıkları, bu tez çalışmasına kendi çalışmalarının devamı olarak baktıkları için ilgi ve desteklerini hiç esirgemedikleri ve belki de en önemlisi beni cesaretlendirdikleri için Prof. Dr. Ahmet Haşım Köse ile tekrar Prof. Serdal Bahçe'ye çok teşekkür ederim. Mesleğe bakışımı değiştirip nasıl bilim yapmak istediğimi keşfetmemde eşsiz katkıları olan hocam, altı yıldır birlikte çalışma şansına sahip olduğum, tezi tamamlayabilmem için ortak çalışmalarımızda yükümü taşıyan meslektaşım, tezi yazarken çözemediğim düğümleri çözüp odağımı doğru yere yönelten jüri üyem, Prof. Dr. Erdem Yörük'e derinden minnettarım.

Bugüne kadar hocam olmuş herkesin bu tezde emeği var; fakat topluma, siyasete ve bilime bakış açımın temelini atan, literatürü anlama biçimimi ve sınıadığım kıstasları inşa eden hocam Prof. Dr. Galip Yalman ile Kapital'i okuyup anlamak isteyen biri için

daha iyisinin olduğuna inanmadığım rehberim Doç. Dr. Benan Eres'ten öğrendiklerimin değer ve önemini burada anmam şart.

Beni (hala) büyüten, ben yapan, benden çok düşünen ve seven, tezimi yazarken aylarca bana bakan canımın içi anneciğime sevgisi, şefkati ve üzerimdeki sonsuz emeği için çok teşekkür ederim.

Dostluğu, muhabbeti, beni sabırla dinlediği, çok iyi anladığı ve ayrıca tezde kullandığım bir dizi grafiği hazırladığı için Nazlı Merve Erkan'a çok teşekkür ederim.

Son dakikalarda hızır gibi yetişip hayat kurtaran yardımları için Aydan Özkil'e, hanehalkı istatistiklerini anlamlandırmam ve işlememde eşsiz yardımları olan Murat Koyuncu ve Fuat Kına'ya çok teşekkür ederim.

Hem dostum hem meslektaşım olan, tez çalışması da dahil şu an bildiğim, düşündüğüm ne varsa birlikte inşa ettiğim, Sümerjan Bozkurt, Mert Karabıyıkoglu, Ali Rıza Güngen, Demir Demiröz, Özlem Albayrak, Burcu Gündüz, Selin Çağatay, Umut Devrim Özbideciler, Ezgi Doğru, Yelda Kaya ve Elif Karaçimen iyi ki varlar, iyi ki hayatımdalar.

Kardeşim Sermet Duruşan, dostlarım Hande ve Eren Utkan, Özgür Karaman, Ali Değer Özbakır ve Mehmet Fidan'a neşemi, heyecanımı, hüznümü, kaygımı paylaştıkları için minnettarım.

Bu tez çalışması, TÜBİTAK 2214-A kodlu Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı'nın desteğiyle, Ağustos 2014 – Temmuz 2015 döneminde bulunduğum Arjantin, Buenos Aires'teki Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales enstitüsünde yaptığım araştırmaları da kapsamıştır.

Uzun bir zamana yayılan tez çalışmam ve ortaya çıkardığı bu metnin iyi olan tüm yanları burada ismini andığım ve anmadığım hocalarım, ailem, meslektaşlarım ve

dostlarımın katkıları sayesinde, tüm kusur ve kabahatleri ise yalnızca benim yüzümden olmuştur.

İçindekiler

TEŞEKKÜR.....	İ
İÇİNDEKİLER.....	İV
TABLO LİSTESİ.....	VI
GRAFİK LİSTESİ.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Tezin konusu ve amacı.....	1
1.2. Tezin kuramsal yaklaşımı ve araştırma soruları.....	15
1.3. Tezin yöntemsel çerçevesi.....	20
1.4. Tez metninin yapısı.....	24
2. KAPİTALİST ÜRETİM TARZI VE YOKSULLUK.....	29
2.1. Yoksullar, ya da kapitalist birikimin mülksüzleri.....	32
2.2. Sermaye birikiminin yoksulluk üretimi: Göreli artık nüfus ve ücretli emek ilişkisi.....	37
2.2.1. Mutlak artı değer üretimi ve ücretli emeğin içerilmesi eğilimi.....	39
2.2.2. Göreli artı değer üretimi ve yedek iş gücü ordusu gerekliliği.....	43
2.2.3. Ücretli emeğin dışlanması ve göreli artık nüfusun artarak büyümesi.....	49
2.3. Sermaye birikiminin nüfus eğilimlerinin somut toplumsal formasyonlarda eşitsiz ve bileşik gelişimi.....	51
2.4. Geç kapitalistleşen ülkelerde yoksulluk.....	59
2.4.1. Kapitalistleşme ve birikimin emek içirme ve dışlama süreçleri.....	64
3. KAPİTALİST SINIF İLİŞKİLERİNİN ALDIĞI BİÇİMLER OLARAK SOSYAL POLİTİKALAR.....	71
3.1. Küresel yoksullukla mücadele ajandasının kuramsal dayanakları.....	71
3.2. Küresel proleterleştirme ve kapitalist yeniden üretim süreçleri bağlamında yoksullukla mücadele.....	76
3.3. Tarihsel materyalist bir sosyal politika kuramına doğru.....	81
3.3.1. Toplumsal yeniden üretim ve biçim analizi.....	81
3.3.1.1. Meta biçiminde yeniden üretim: piyasalar.....	86
3.3.1.2. Devlet biçiminde yeniden üretim: Sosyal politika.....	89
3.3.1.3. Yeniden üretim bağlamında kapitalist üretim tarzının zorunlu çelişkileri.....	96
4. YÖNTEM: TOPLUMSAL SINIF HARİTALANDIRMASI VE YENİDEN ÜRETİMİN ARAŞTIRILMASI.....	103
4.1. Betimleme ve açıklama arasında toplumsal sınıf kavramı.....	108
4.2. Resmi hanehalkı istatistiklerinde geç kapitalistleşmenin sınıf yapısı ve yoksulluğun araştırılması.....	116
4.2.1. Fert ve hanelerin sınıf farklılaşmalarının tanımlanması.....	118
4.2.2. Devlet biçiminde yeniden üretimin sınıfsal farklılaşmaları.....	125
4.3. GYKA değişkenleri çerçevesinde sınıf haritası ve devlet biçiminde yeniden üretimin işlemselleştirilmesi.....	127
4.3.1. Veri setlerinin nitelikleri ve veri yapısı.....	127
4.3.2. Fert düzeyinde sınıf kategorilerinin belirlenmesi.....	130
4.3.2.1. Ekonomik olarak aktif olmayan fertlerin belirlenmesi:.....	130
4.3.2.2. Ekonomik olarak aktif nüfusun sınıf kategorileri.....	136
4.3.3. GYKA'da Hane sınıf pozisyonlarının belirlenmesi:.....	139
4.3.4. Hanelerin faaliyet gelirlerinin belirlenmesi.....	141

4.3.5. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'nda karşılıksız transfer Geliri Kategorileri.....	143
4.3.5.1. Fert verilerindeki karşılıksız transfer gelirleri.....	144
4.3.5.2. Hane veri setlerindeki karşılıksız transfer kategorileri.....	147
5. TÜRKİYE TOPLUMUNUN SINIF KOMPOZİSYONU VE TOPLUMSAL YENİDEN ÜRETİM SÜREÇLERİ.....	148
5.1. Türkiye'de kapitalist birikimin gelişimi ve nüfusun sınıfsal Kompozisyonunun dönüşümü.....	152
5.1.1. Kapitalist üretimin yaygınlaşması ve mülksüzleşme.....	152
5.1.2. Türkiye'de kapitalist üretim tarzının ücretli emek içerme eğilimi.....	156
5.1.3. Düzenli ve sürekli ücretli istihdamın artışında istihdam ve sosyal güvenlik düzenlemelerinin rolü.....	160
5.1.4. Türkiye'de kapitalist üretim tarzının ücretli emeği dışlama eğilimi.....	165
5.1.5. Ücretli emek içerme ve dışlama eğilimlerinin sektörel eşitsizliği ve yedek işgücü ordusu.....	175
5.1.6. Türkiye'de hanehalkı bazında nüfusun sınıf kompozisyonunun dönüşümü	182
5.2. Türkiye'de çalışan sınıfların geçim koşullarının dönüşümü.....	190
5.2.1. Nüfus kompozisyonundaki dönüşümlerin çalışan sınıf kesimlerinin geçim koşullarına etkileri.....	191
5.2.2. Çalışan sınıf hanelerinin gelirlerinin kaynak kompozisyonu.....	200
5.3. Türkiye'de 2010-2021 yılları arasında toplumsal eşitsizlik ve yoksulluğun sınıfsal görünümü.....	208
5.3.1. Türkiye'de temel sınıflar arasında ve çalışan sınıflar içinde eşitsizlik.....	210
5.3.2. Türkiye'de 2010-2021 yılları arasında yoksulluğun sınıfsal görünümü....	219
6. TÜRKİYE'DE ÇALIŞAN SINIFLARIN DEVLET BİÇİMİNDE YENİDEN ÜRETİMİ.....	233
6.1. Türkiye'de karşılıksız transfer uygulamaları.....	238
6.1.1. Türkiye'de karşılıksız transfer uygulamalarının geçmişi.....	238
6.1.2. Türkiye'de 2010-2021 yılları arasında uygulanan karşılıksız transfer programları.....	243
6.2. Türkiye'de devlet biçiminde yeniden üretimin çalışan sınıfların yeniden üretimine etkisi.....	247
6.2.1. Türkiye'de yoksulluğun değişen niteliği ve karşılıksız transferler.....	251
6.2.2. Karşılıksız transferlerin yoksul çalışan sınıf kesimlerini kapsama oranları	258
6.2.3. Karşılıksız transferlerin yoksulluğu azaltma etkisi.....	265
7. SONUÇ.....	270
7.1. Çalışmanın hipotezlerine dair sonuçlar: Karşılıksız transferler biçiminde yeniden üretimin dönüşümü.....	274
7.2. Genel değerlendirme, eksiklikler ve gelecek çalışmalar.....	281
KAYNAKÇA.....	285
ÖZET.....	302
ABSTRACT.....	305

Tablo Listesi

Tablo 4.1: Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Anketlerinin Yıllık Örneklem Hacmi	132
Tablo 4.2: Ekonomik olarak aktif olmayan fert kategori tanımları ve kullanılan GYKA değişkenleri	139
Tablo 4.3: Ekonomik olarak aktif olmayan fert kategori tanımları ve kullanılan GYKA değişkenleri	144
Tablo 5.1: 14 Yaş Üstü Nüfusun Fert Bazında Sınıfsal Kompozisyonu (%)	158
Tablo 5.2: Ekonomik olarak aktif nüfusun fert bazında sınıfsal kompozisyonu (%)	159
Tablo 5.3: Çalışan Sınıfların Nüfus Kompozisyonu (%)	164
Tablo 5.4: Aktif Çalışan Sınıfların Nüfus Kompozisyonu (%)	165
Tablo 5.5: Düzenli ve Düzensiz Çalışan Ücretli Emekçilerin İstihdam Sürekliliği (%)	170
Tablo 5.6: Nüfusun Fert Bazında Sınıf Kompozisyonu (1000 Kişi)	177
Tablo 5.7: 2010-2021 döneminde yıllık yeni aktif işçi sınıfı istihdamının sektörlere dağılımı (%)	183
Tablo 5.8: Aktif İşçi Sınıfının Sektördeki Tüm Çalışan Sınıflara Oranı (%)	183
Tablo 5.9: Büyük sektörlerde ücretli istihdamın düzensizlik oranı (%)	186
Tablo 5.10: Nüfusun Hane Bazında Sınıfsal Kompozisyonu (%)	190
Tablo 5.11: Hanehalkı nüfusunun sınıfsal kompozisyonu (%)	191
Tablo 5.12: Tarım dışı büyük sektörlerdeki düzenli ücretli emekçilerin ortalama ücret gelirleri (TL)	203
Tablo 5.13: Yıllık yeni düzenli ücretli emekçi istihdamının sektörlere dağılımı	205
Tablo 5.14: Çalışan Sınıflarda Hane Başına Düşen Toplam Faaliyet Geliri	207
Tablo 5.15: Çalışan sınıfların hane gelirlerinin kaynak kompozisyonu	209
Tablo 5.16: Fert Bazında Çalışan Sınıf Nüfus Kategorilerinde SGK Transferi Alma Oranları	214
Tablo 5.17: Sınıfların toplam hanehalkı gelirinden aldığı pay (%)	217
Tablo 5.18: Toplumsal sınıf kategorilerinde hane başına düşen toplam gelir (1000 TL)	224
Tablo 5.19: Toplumsal sınıf kategorilerinde yoksulluk oranları (%)	227
Tablo 6.1: Karşılıksız transfer kategorilerindeki toplam gelir miktarları (1000TL)	253
Tablo 6.2: Karşılıksız transferlerin sınıf kompozisyonu	256
Tablo 6.3: Karşılıksız Transfer Gelirlerinin Sınıfsal Kompozisyonu	257
Tablo 6.4: Sınıf Kategorilerinde Karşılıksız Transfer Alan Hane Oranları	260
Tablo 6.5: Çalışan sınıfların elde ettiği toplam karşılıksız transfer gelirleri (Milyon TL)	262
Tablo 6.6: Karşılıksız transferlerin kişi başına geliri medyan gelirin % 50'sinin altında kalan haneleri kapsama oranları	267
Tablo 6.7: Karşılıksız transferlerin kişi başına geliri medyan gelirin % 70'inin altında kalan haneleri kapsama oranları	269
Tablo 6.8: EHÖ'ye göre KB geliri Medyan KB Gelirin % 50'sinin altında kalan hanelerin sınıf nüfusuna oranı	276
Tablo 6.9: EHÖ'ye göre KB geliri Medyan KB Gelirin % 70'inin altında kalan hanelerin sınıf nüfusuna oranı	277

Grafik Listesi

Grafik 4.1: GYKA değişkenleriyle ekonomik olarak aktif olmayan fert kategorileri ile ferdi akıcı ve yoksul GAN sınıf kategorilerinin belirlenmesi.....	136
Grafik 4.2: GYKA değişkenleriyle ekonomik olarak aktif olan fertlerin toplumsal sınıf kategorilerinin belirlenmesi.....	140
Grafik 4.3: GYKA veri yapısı değişkenleriyle hanelerin sınıf kategorilerinin belirlenmesi.....	146
Grafik 5.1: Çalışan Sınıfların Nüfus Kompozisyonu (%).....	162
Grafik 5.2: Üretken faaliyetlerden dışlanan kesimlerin 14 yaş üstü nüfusa oranları (%).....	172
Grafik 5.3: Kadın ve gençlerin akıcı artık nüfus ve aktif nüfusa oranları (%).....	174
Grafik 5.4: Yedek işgücü ordusunun sınıf kompozisyonu.....	188
Grafik 5.5: Esas faaliyet gelirleri yıllık net asgari ücretin altında kalan fertlerin oranı (%).....	200
Grafik 5.6: Aktif çalışan sınıf kesimlerinin kişi başına faaliyet gelirlerinin göreceli değişimi (%).....	202
Grafik 5.7: Toplumsal sınıf bazında kişi başına düşen gelir (TL).....	221
Grafik 5.8: Kişi başına düşen gelir bazında toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik.....	222
Grafik 5.9: Çalışan sınıf kesimlerinin yoksulluk oranları (%).....	229
Grafik 5.10: Türkiye çalışan sınıflarında yoksulluğun sınıf kompozisyonu (%).....	233
Grafik 6.1: Çalışan sınıflarda kişi başına karşılıksız transferler (TL).....	265

KISALTMALAR

AÇS	:	Aktif çalışan sınıflar
ASHB	:	Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı
ÇS	:	Çalışan sınıflar
EAN	:	Ekonomik olarak aktif nüfus
EBY	:	Evde Bakım Yardımı
EHÖ	:	Eşdeğer hane ölçeği
EVEK	:	Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yönelik Yardımlar
GAN	:	Görelî artı nüfus
GYKA	:	Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması
HHBA	:	Hanehalkı Bütçe Anketi
HHİA	:	Hanehalkı İşgücü Anketi
KBG	:	Kişi başına düşen gelir
KT	:	Karşılıksız transferler
TD	:	Tarım dışı
TÜİK	:	Türkiye İstatistik Kurumu
UFK	:	Uluslararası finans kuruluşları

1. GİRİŞ

1.1. Tezin konusu ve amacı

Kariyerine Şili’de başlayan, erken uğradığı duraklar arasındaki Türkiye’den geçerek pek çok Küresel Güney ülkesine yayılan politika paketinin yaygın kullanılan adıyla anılan neoliberalizm döneminin 1970’lerin sonlarında başladığı, siyasal ve sosyal bilimler yazınında genel kabul gören bir yarı-dogma haline gelmiştir. Küreselleşme, piyasalaşma, serbestleşme, dışa açılma, gibi ifadelerle tanımlanan bu dönem, Küresel Güney ülkelerinde devlet toplum ve devlet ekonomi ilişkilerinin, aynı uygulamalarla olmasa bile aynı ilkeler uyarınca yeniden biçimlendiği bir dönem olarak görülür. Adı konusunda aynı mutabakatın görülmediği bir başka politika paketinin etkisiyle 1990’ların sonları itibariyle yeni bir döneme girilmiş olabileceğine dair kanıların ise, hatırı sayılır sayıda araştırmacı tarafından paylaşıldığı görülmektedir (Altvater, 2009; Bayer, 2009; Sader, 2009; Barrientos ve Hulme, 2008b, Ruckert, 2009). Birinci dönemi kapatıp yenisini başlatma potansiyeli olan dönüşümler, neoliberalizmin Küresel Güney ülkelerinde yarattığı sosyal ve ekonomik tahribatın enkazının kaldırılması umudunu beraberinde getirmiştir. Bu umutları uyandıran yeni politika paketleri, devlet toplum ve devlet ekonomi ilişkilerini yeniden tanzim edecek, post-neoliberalizm, post-Washington uzlaşması, yeni kalkınmacılık, yeni yapısalcılık, gibi tabirlerle nitelenen bir dizi yeni ilkeler manzumesine işaret etmektedir. İlk dönemin yıkıcı gücü piyasalar, yıkımın sebebi piyasaların önündeki setin kaldırılması, bakiyesi ise yoksulluk ve toplumsal eşitsizliklerdir. İkinci dönemin Küresel Güney’de yeniden büyümenin ve kalkınmanın dönemi olması için yıkılanın yeniden inşa edilmesi, yıkıcı gücün önüne ise set çekilmesi gerekir. 2008 finansal krizinin ardından devletin kurtarma ve ekonomiyi toparlama müdahaleleri, bu yeniden inşa ve yıkıcı gücü kontrol görevini üstlenecek failin, sıklıkla

piyasaların doğal panzehri olarak algılanan devlet olduğu inancını güçlendirmiştir. Post-neoliberal dönem, kalkınma, büyüme, bölüşüm gibi alanlarda devletin yeniden ön plana geçtiği bir dönem olma potansiyeli taşımaktadır.

Küresel ölçekte artan yoksulluk ve toplumsal eşitsizliklerle mücadele konusunda devletin oynayacağı potansiyel rollerle ilgili arayışlar, bu sorunların sebebi olabilecek ekonomik ya da ekonomi dışı süreçlerin çeşitliliği ve kapsamı düşünüldüğünde görece dar kalan bir odak noktasına, sosyal politika alanına sıkışmıştır. Devlet ekonomi ilişkisinin sanayi, ticaret, para politikası gibi alanlarda aldığı neoliberal biçimleri dışarıda bırakan bu odak, üzerine düştüğü sosyal politika alanında ise daha da daralarak en yoksul kesimlere yönelik doğrudan nakit transferleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Yoksulluk ve eşitsizliğin siyasi tartışmaların gündemine girmesini yakından izleyen kalkınma çalışmaları, siyaset bilimi, politik ekonomi gibi alanlardaki eleştirel sosyal bilimciler, bu miyopluğu teşhis edip neoliberalizmin sürekliliğine işaret ederken (Johnston, 2005; Saad-Filho, 2011; Yalman, 2011; Fine 2017), sosyal politika alanındaki araştırmacıların pek çoğu, yaşananın bu politika alanında bir paradigma değişikliği olduğunu düşünmektedir. Buna göre, hem geç kapitalistleşen Küresel Güney ülkelerindeki politika yapıcılar, hem de bu politikaları öneren, değerlendiren ve fonlayan uluslararası finansal kuruluşlar, yoksul ve çalışmayan hane ve fertlere ihtiyaç durumunda sağlanacak doğrudan gelir transferlerine geleneksel olarak sıcak bakmayan tutumlarını değiştirmektedirler (Standing, 2007; Barrientos ve Hulme, 2008b). Dahası bu durum, yalnızca neoliberalizm içinde bir değişim olmayıp, gelişmekte olan ülke devletlerinin kalkınmacılık ya da ithal ikamecilik biçiminde ifade edilen modellerin geçerli olduğu geçmiş dönemlerde de gündeme almadığı yoksulluk ve eşitsizlik gibi sosyal sorunlara eğiliyor olmaları düşünüldüğünde benzersizdir (Lavinias, 2013; Buğra, 2011).

Pek çok geç kapitalistleşen ülke gibi Türkiye’de de, yoksulluk ve toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasına yönelik sosyal politikaların, bilhassa da, hem alan yazınında hem de politika uygulaması düzeyinde sosyal yardımlar olarak ifade edilen doğrudan transferlerin, 2000’li yıllarla birlikte yaygınlaştığı görülmüştür. Bu transferler, kamusal sosyal sigorta sistemleri çerçevesinde yapılan düzenli gelir transferlerinden farklı olarak, transfer alanların katkı payı ödemesi karşılığında değil, gelir testine göre belirlenen muhtaçlık durumlarını belgelemeleri halinde sağlanan ve bu anlamda karşılıksız gelir destekleridir. Çoğu karşılıksız transfer (KT) uygulaması, faydalanıcı hanelerin gelir düzeyinin muhtaçlık ltnn altında olması ve sosyal güvenlik sistemi içerisinde kayıtlı fertler içermemesi koşuluna bağlıdır. Bunların yanında, pek çok KT programı, faydalanıcı hanelerde çocuklar, yaşlı, hasta ve engelliler ya da bu fertlere bakım veren hane fertleri gibi çalışan nüfusun dışına kalan fertlerin olması durumunda uygulanmaktadır. Bu nedenle de, dezavantajlı ya da kırılgan kesimlerin asgari geçim koşullarının desteklenmesi amacına yönelik sosyal koruma politikaları olarak da adlandırılmaktadır (Yentürk, 2017).

Karşılıksız transferlerin Türkiye’deki uygulamalarını değerlendiren sosyal ve siyasal bilim çalışmaları arasında üç farklı yaklaşıma işaret etmek mümkündür. İlk olarak, ana akım iktisat disiplini iinden gelen perspektifler, transferlerin ücretli emek süreçlerine katılım üzerindeki etkilerine odaklanan çalışmalar üretmektedir. İstatistiksel veriler üzerinden transfer elde eden fertlerin istihdam piyasasındaki davranışlarını inceleyen bu çalışmaların üzerinde durdukları esas problem, transferlerin çalışmamaya ya da kayıt dışı çalışmaya teşvik edip etmediğidir (rn: Alcan vd., 2016; Yıldırım ve Dal, 2016). Karşılıksız transferler programlarının tasarımı gereği çalışmayan ya da sosyal güvenlik kapsamı dışında çalışan fertlere yönelik olmasına, dahası muhtaçlık lt koşulunun sağlanması karşılığında veriliyor olmasına rağmen, faydalanıcı olmakla

Çalışma davranışları arasındaki ilişkinin bağımsız olduğunun varsayılması, yoksulluğun ve transfer elde etmenin piyasa aktörleri olarak tanımlanan yoksulların tercihleri olarak kavramsallaştırıldığının göstergesidir. Bu çerçevede, yoksulluğu ve toplumsal eşitsizlikleri ortaya çıkaran olgular bireysel tercihlere indirgendiği kadarıyla, bunların sistematik ve yaygın toplumsal süreçlerin sonucu olabileceğine dair bir sorgulamanın yolu baştan tıkanır. Yoksulların yaşam koşulları bireysel tercihlerinin sonucu olarak kendi sorumluluklarına yüklenir. Tercihler dışında kalan yoksulluk süreçleri, yaşlılık, hastalık, doğal afetler gibi yine toplumsal süreçlerin dışında kalan bireysel ya da çevresel faktörlerdir.

Karşılıksız transferler alanındaki çalışmaların büyük çoğunluğu, Küresel Güney ölkelerinin sosyal politikalarının araştırılması alanında 2000’ler itibariyle hakim olan refah rejimleri yaklaşımının bakış açısını taşımaktadır. Tarihsel kurumsalcı bir yöntemi benimseyen refah rejimleri yaklaşımı, 1990’larda, Gösta Esping-Andersen’in geliştirdiği, gelişmiş kapitalist toplumların refah devleti yapılanmalarını kurumsal nitelikleri ve tarihsel oluşum süreçleri üzerinden sınıflandıran bir çerçeveye dayalıdır (Esping-Andersen, 1990). Refah devleti rejimi tipleri, farklı bileşimlerde kapsadıkları toplumsal refahın sağlanması dönük sosyal politikaların iki temel ekseninde yarattığı etkiler üzerinden sınıflandırmasına dayanır. İlk eksen, “piyasaların evrensel ve hegemonik hale geldiği ve böylece insanların refahının tamamen” parasallaştığı kapitalist toplumlarda, çalışanların varlıklarını sürdürmek için piyasalara bağımlılığını, ekonomik faaliyet ya da konumdan bağımsız, yurttaşlık temelinde tanımlanan haklar çerçevesinde azaltma, bu bakımdan da emeği metadışılaştırma düzeyiyle ilgilidir (Esping-Andersen, 1990: 21). İkincisi, sosyal politikalar yoluyla sağlanan faydaların nasıl bir toplumsal tabakalaşma yarattığıyla ilgilidir. Buna göre, refah devleti rejimleri, yalnızca piyasaların yarattığı toplumsal eşitsizliklere “müdahale eden ya da bunları

düzelten bir mekanizma değil, bizzat kendisi bir tabakalaşma sistemidir” (Esping-Andersen, 1990: 23). Görüldüğü gibi iki değerlendirme ekseni birbiriyle yakından ilgilidir; gerçek anlamda metadışlaştırma, yurttaşlık temelinde evrensel olarak tanınan haklara dayandığı ölçüde, gerçekleşir. Hak sahibi olmanın, kişinin çalışma hayatı ya da muhtaçlık durumuna dayandığı noktada piyasaların etkilerini azalttığı ya da emeği metadışlaştırdığı değil, bu etkileri güçlendirdiği ya da metalaştırdığı düşünülür (Esping-Andersen, 1990: 22). Metadışlaştırma ve tabakalaşma etkilerini ortaya çıkaran refah devleti rejimleri, insanların refahının sağlanması işlevini devlet, piyasalar ve ailenin hangi orنالarda gerçekleştirdiği noktasında bir kurumsal matrise de işaret etmektedir. Bütün bu değişkenler bir araya geldiğinde ortaya çıkan refah rejimi tanımı, çalışan sınıfların refahının istihdam yoluyla piyasalara ne derecede bağımlı olduğu, piyasaların yarattığı eşitsizliklerin yerine ya da yanında ne tür tabakalaşma sistemlerinin yaratıldığı ve bu sonuçları refah işlevlerinin piyasalar, devlet ve aileye hangi oranlardaki dağılımının ortaya çıkardığı noktalarında “uyumlu bir bütünlük” gösteren sistemlerdir (Yentürk, 2017: 12). Bu yaklaşımın Türkiye üzerine olan çalışmalarında, bu refah devleti rejiminin muhafazakar ve korporatist karakterli Güney Avrupa refah rejimlerinin niteliklerini taşıdığı belirtilmiştir (Grütjen, 2008; Buğra ve Keyder, 2006: 212). Bu rejimi belirleyen korporatist seçkincilik ve dışlayıcılık, Türkiye’de daha güçlü ortaya çıkan “parçalanmış bir yurttaşlık rejimini” ifade etmekte, buna göre devlet farklı sosyal sigorta rejimindeki mesleki farklılaşmalar üzerinden farklı kesimlerle farklı biçimlerle ilişkilenebilmektedir (Buğra ve Candaş, 2011: 518). Türkiye tarihinde cumhuriyet geleneğinin topluma bakışını karakterize eden paternalizm ve geniş bir enformel sektörün varlığı, sosyal politika uygulamalarının kapsamını daha da daraltmış, sistemin ülkedeki toplumsal eşitsizlikleri artırmıştır (Buğra ve Candaş, 2011; Buğra, 2020). Tarif edilen bu refah rejimi 1980’ler itibarıyla küreselleşme ve neoliberalizmin yaygınlaşması

sonucunda toplumsal refahın sağlanması noktasında “piyasa mantığının” hakim olduğu bir dönüşüm süreci yaşamaya başlamıştır (Buğra ve Keyder, 2006; Buğra 2020). Bu süreç, yoksullara hedeflenmiş transferlere dayalı liberal güvenlik ağının ağırlıkta olduğu bir refah rejimine doğru bir dönüşüm eğilimi başlatmıştır. Sonuç olarak önceki rejimin devletçi, korporatist, seçkinci ve patriarkal dışlayıcılığının yerini yeni rejimin muhtaçlık ölçütüne ve kırılganlığa dayalı piyasacı bir dışlayıcılık almaktadır. Öte yandan da, özelleştirme ve piyasalaştırma uygulamaları, geçmiş refah rejimine özgü ayrımcılıkların çözülmesi eğilimini doğurmakta, yoksulluğun siyaset gündemine girmesi, yurttaşlık geliri gibi, seçici olmayan hak temelinde evrensel, metadışlaştırıcı sosyal politika uygulamalarının gündeme gelmesini de mümkün kılmaktadır (Buğra ve Keyder, 2006; Buğra 2020).

Refah rejimleri yaklaşımının liberal refah rejimleri ve dolayısıyla yoksullara hedeflenmiş karşılıksız transferler konusundaki eleştirel tutumu, reforma uğramış bir metadışlaştırma savunusuna dayanmaktadır. Öte yandan da bu transferlerin gelişmemiş ülkelerdeki sosyal refah uygulamalarının dar kapsamlı, dışlayıcı, seçkinci, damgalayıcı unsurlarının liberal/piyasacı bir yaklaşımla ikame edilmesinin yarattığı fırsatlara vurgu yapmaktadır. Ortaya çıktığı noktada, sosyal demokrat İskandinav refah devleti modelinin liberal ve korporatist rejimlerin eksikliklerini ortaya koymak amacıyla bir ölçüt olarak belirleyen refah rejimleri yaklaşımının bu olgunlaşmış biçimi, metadışlaştırma ülküsünü korporatist sosyal devlet uygulamalarını sarsan neoliberal karşılıksız transferler modelinin evrenselleştirilip yurttaşlık gelirine dönüştürüldüğü bir proje üzerine bina eden, zamana uygun bir etik-analitik-politik yapılanma haline gelmiştir. Yaklaşımın geçirdiği bu evrim sonucunda, yaygınlaşan KT programlarına yönelik değerlendirmesi, bunları çalıştırmacı ya da dışlayıcı niteliklerinden sıyrıldıkları noktada evrilecekleri, hak temelli ve evrensel gelir desteğine giden yolda atılan bir adım

olarak kavrama haline gelmiştir (Fine, 2017:52). Süreç içinde, Andersen'in orijinal anlayışındaki metadışlaştırma ilkesi gevşetilip, yoksullara hedeflenen bu transferlerin de bu işlevi taşıdıkları öne sürülmüştür (Powell ve Yörük, 2017: 7; Yörük, 2022: 3, 184). Örneğin Buğra, Türkiye'nin refah rejiminin piyasalaşma süreçleri sonucunda 1980'ler itibariyle geçirdiği dönüşümün, metalaştırıcı ve metadışlaştırıcı unsurları birlikte barındıran bir reform süreci olarak tanımlarken, "gelir testine dayalı sosyal yardımları" da "insanların yaşamının tamamen piyasa tahakkümünde olmasını engelleyen" politikalara örnek olarak göstermiştir (Buğra, 2020: 18).

Refah rejimleri yaklaşımı yukarıda işaret edilen kavramsal tutarsızlığı (Fine, 2017; Powell, vd. 2019) yanında, toplumsal iktidar ilişkilerinin metadışlaştırma ve tabakalaşma süreçleri üzerindeki belirleyici etkilerinin değerlendirilmeye alınmaması (Fine 2014: 9-10), rejimlerin dönüşümünü açıklayabilecek tutarlı bir kurama dayalı olmaması (Fine 2009; Fine 2014), gelir transferlerine odaklanan yaklaşımın sosyal hizmetler, istihdam politikaları gibi önemli politika alanlarını barındıran refah uygulamalarının gelir transferlerine indirgenmesi (Jensen, 2010; Yentürk, 2017: 12) ve bununla ilişkili olarak refahla ilgili farklı politika alanlarının rejim ideal tiplerinde tutarlı bir bütün olarak algılamının yarattığı sorunlara (Fine, 2009: 15-16; Yentürk, 2017: 12) vurgu yapılarak eleştirilmiştir. Dahası, yaklaşımın Türkiye'deki temsilcilerinin, kayıtdışlaşma ve tarımın çözülmesi gibi süreçlerin sonucu olarak ifade ettikleri "yeni yoksulluk" ile ilgili açıklamaları, yoksulluğu doğuran süreçlerin nedensel bir analizine değil, onun "semptomlarına" dayandırdıkları ve sürekliliği olan tarihsel süreçlerden kopardıkları söylenebilir (Yalman, 2011: 236). Veri alınan kayıtdışlaşma ve tarımın çözülmesi olgularının, bir yandan da emek bazlı sosyal politikaların faydasızlığına

yapılan vurguyu güçlendirerek, ülkedeki sosyal güvenlik sisteminin özelleştirilmesi süreçlerini meşrulaştırmaya hizmet ettiği dile getirilmiştir (Yalman, 2011: 237).¹

Türkiye’de KT’lerin ortaya çıkış ve yaygınlaşmasını ele alan üçüncü genel çerçeveyi, toplumsal sınıf ilişkilerini ve kapitalist üretim tarzının gelişme eğilimlerini açıklamanın merkezine alan eleştirel politik ekonomi yaklaşımları sağlamaktadır (Boratav ve Özuğurlu, 2008; Bahçe ve Köse, 2014; Bahçe ve Köse 2017; Yalman, 2011; Kutlu, 2016; Kutlu 2018). Bu çerçeve yoksulluğun ve eşitsizliklerin artma eğilimleriyle sosyal politika alanındaki dönüşümlerini birlikte ele alma noktasında, ana akım alan yazınında eksikliği dile getirilen bütünselliği kurmaktadır. Bu yaklaşımın öncüleri arasında olan Boratav ve Özuğurlu, Türkiye’de sosyal politikaların toplumsal sınıf ilişkilerindeki dönüşümlere paralel olarak dönüşen farklı devlet toplum ilişkisi yapılanmaları çerçevesindeki evrimini ele aldıkları çalışmalarında, 1980’lere kadar, sosyal politikalarla ekonomik büyüme politikaları arasında bir uyum olduğunu ortaya koymuştur (Boratav ve Özuğurlu, 2008: 156). Buna göre gelir dağılımı eşitsizlikleri ve yoksulluk gibi bölüşüm sorunları, bu döneme kadar politika yapma süreçleri içinde birlikte ele alınmıştır ve kalkınma politikaları ile sosyal politikalar arasında bir bütünlük söz konusudur. Ekonomik büyüme ile ilgili politika yöneliminin piyasaların serbest işleyişine endekslendiği yeni dönemde sosyal politikalar, piyasa eğilimlerinin toplumsal bölüşüm ilişkilerinde yarattığı en olumsuz sonuçların düzeltilmesine dönük bir yeniden yapılandırmaya maruz kalmıştır. Toplumun geniş kesimlerini hedef alan sosyal güvenlik politikalarının özelleştirme ve kuralsızlaştırma süreçlerine tabi tutulması, yoksullara yönelik transfer politikalarının yaygınlaşmasıyla bir arada gerçekleşmiştir. Bu yeni

1 Aynı eleştirinin uluslararası yazında refah rejimleri yaklaşımının dışında kalan enformel sektör ve prekarya kavramları etrafında dönen tartışmalar çerçevesindeki kimi yaklaşımlar için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Bu yaklaşımların refah rejimi ajandasıyla paylaştığı eğilim, proletarya ve proleterleşme kavramlarının Küresel Güney ülkeleri de dahil olmak üzere toplumsal ilişkileri açıklamadaki geçerliliklerini yitirdiğinden yola çıkarak sosyal politikaların ufkunu emek süreçlerinden bağımsız evrensel gelir destekleriyle çizmektir (Ferguson, 2019; Ferguson ve Li, 2018).

yönelim, aynı zamanda sosyal politikaların, çalışan sınıfların sınıf niteliğinde temsiline daha elverişli olan bir çerçeveden, bireysel risk ve koruma anlayışına dayalı bir anlayışa doğrudur. Köylüler, ücretliler, kendi hesabına çalışanlar gibi kategorilere yönelik sosyal politikaların yerini “deklase” yoksullara hedeflenmiş politikalar almıştır (Boratav ve Özuğurlu: 182-185). Başka bir çalışmada benzer bir görüşü dile getiren Bahçe ve Köse de, “yoksul olarak kabul edilenlerin yoksulluktan öte bir toplumsal kimliğe sahip olduğunu” vurgulayarak bu yeni sosyal politika yöneliminin toplumsal eşitsizlik ve yoksulluk sorunlarının sınıfsal niteliğini gizleyen bu yönüne işaret etmektedir (Bahçe ve Köse, 2018: 46). Bahçe ve Köse, ülke nüfusunun kapitalist üretim tarzının mülksüzleştirme ve proleterleştirme eğilimleri sonucu dönüşen toplumsal sınıf yapısı ile sosyal politikalar arasındaki ilişkiyi kurarak, bu üretim tarzının yoksullaştırma eğilimleriyle sosyal politikalar arasındaki bağlantıyı tutarlı bir tarihsel süreç içerisinde birlikte açıklamanın yolunu açmışlardır (Bahçe ve Köse, 2014; Bahçe ve Köse, 2017; Bahçe ve Köse 2018). Yoksullara yönelik transfer uygulamalarının ücretli emek ilişkisiyle içsel bağlantılarını ortaya çıkaran bir yaklaşım geliştiren Kutlu da, bu politikaların yedek iş gücü ordusunun emek gücünün, sermaye birikiminin devamını sağlama amacıyla yeniden üretimi işlevi gördüğünü ortaya koymuştur (Kutlu 2016; 2018). Bu yaklaşım, KT’lerin gelir ve çalışma yoklaması gibi mevcut tasarım ve uygulanma biçimlerini açıklamak amacıyla sermaye birikiminin çalışma zorunluluğu ve bireyselleştirmeye dayalı zorunlu eğilimlerini merkeze almış, böylelikle sosyal politika alanının tarihsel materyalist bir çerçeveden çalışılmasına dönük güçlü ve açıklayıcı bir kuramsal çerçeve oluşturma yolunda önemli adımlar atmıştır.

KT uygulamalarındaki dönüşümlerle toplumsal sınıf ilişkilerinin dönüşümü arasındaki bağlantıya dayalı açıklamalar getiren bu öncü çalışmalardan ilham almakla birlikte, bu tez, sosyal politikaları ele alan tarihsel materyalist çerçeveyi belirli noktalarda

geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bunları ortaya koymak için, yukarıda atıf yapılan çalışmaların açık bıraktıkları ya da yeterince geliştirmedikleri kavramsal ve olgusal birkaç hususa işaret etmek gerekir. İlk olarak, alıntılanan çalışmalar, kapitalist devlet konusunda tutarlı bir kuramsal çerçevenin eksikliğini taşımaktadır. Sosyal politikalar ile kapitalist sınıf ilişkileri arasındaki içsel bağlantıları açığa çıkarmak, bunların bütünselliğini ortaya koymak konusunda önemli katkıları olmakla birlikte, tarihsel materyalist bir devlet kuramının yokluğunda, yer yer ana akım yaklaşımlarla benzer kavramsallaştırmalara dayanmaktadır. Bunun bir örneği olarak, sosyal politikaları ve dolayısıyla kapitalist devleti, sermaye birikiminin bölüşüm ve geçim ilişkilerinde yarattığı sorunlara siyasal alanda verilen tepkiler ya da bunların yarattığı siyasi krizleri yönetme yolları olarak kavramsallaştırmaya dönük bir işlevselcilik eğilimine işaret etmek gerekir. Başka bir ifadeyle KT'ler suretinde kapitalist devlet, sermayenin mecburi çelişkilerinin sebep olduğu kriz eğilimlerini yönetme ya da aşma bağlamındaki işlevleri üzerinden tanımlamaktadır (Boratav ve Özügürlü, 2008; Çulha-Zabcı, 2003). Ekonominin yeterince istihdam yaratamadığı, eşitsizliğin arttığı ve ücretlerin düştüğü bir durumun ortaya çıkardığı “toplumsal içerme mekanizmalarına [olan] gereksinim” devletin geçmiş döneme özgü “kolektif haklara dayalı refah devleti çerçevesi” içinde kabul edilen “düzenli” transferlerden farklı olarak “düzensiz” ve “seçmen tabanına öncelik veren siyasi tasarrufa dayanan” KT'lerin uygulanmasıyla sonuçlanmıştır (Boratav ve Orhangazi, 2022: 309). Ya da, “sosyal refahın oluşumu, *birikimin işleyişinin garanti altına alınması bakımından emek gücünün yeniden üretimini sağlayan* kamusal müdahale biçimlerinin varlığı ile mümkün hale gelir. Kamunun refah yaratma *işlevi*, birikimin işleyişi ve piyasanın düzenlenmesinin yanı sıra, birikim sürecinde kullanılacak emek gücünün teminini de içermektedir” (Kutlu, 2018a: 57. Vurgular eklenmiştir). KT'ler, ücretli emek ilişkisinin dışında kalmış emekçilerin yedek emek gücünü yeniden

retmenin yanı sıra, ücret düzeylerinin yeniden üretimi sağlamaya yeterli olmadığı durumlarda, “alışan yoksulların [elde ettiği] ücretin üzerine eklenen” ve bu bakımdan “emek gücünün yeniden üretimini ücret dışılaştırılabildiği oranda sermayeye aktarılan bir transfer biçimi halini almaktadır” (Kutlu, 2018a: 63, 67) denmektedir. Kapitalist devlet uygulamalarını sermaye birikiminin mecburi çelişkilerini çözme ya da sermayeye kaynak aktarma gibi işlevlerine dayanarak kavramsallaştırmak, hem bu çelişkilerin ortadan kaldırılabileceğini hem de kapitalist devletin aynı çelişkilerden azade olduğunu ima etme riskini yaratmaktadır (Clarke, 2001a; Clarke 2001b). Başka bir ifadeyle, kapitalist devletin, üretim tarzının söz konusu çelişkilerinden “zerk” olduğu ve dahası, bu çelişkileri çözümleyerek sermaye birikiminin devamını garanti altına alma kapasitesine sahip olduğu gibi bir önermeyi destekleyen bir yaklaşım ortaya konmaktadır.

Sermaye birikiminin zorunlu çelişkileri ile kapitalist devlet arasındaki bağlantıyı bahsedilen biçimde dışsallaştırmanın KT’ler ve sosyal politikalar üzerine yapılan materyalist çalışmalarda belirginleşen bir sonucu “yoksulluğun azaltılması” amacının veri alınmasıdır. Bu nedenle, KT’lerin yoksulluğu azaltmaması, örneğin transferlerin gerçekten yoksul olan hane ve fertlere sağlanmamasının yarattığı “haksızlıklara” sebep olan kayırmacılığa, ya da İşlamsı muhafazakar AKP iktidarının seçmen popülizmi gibi, sınıf ilişkilerini doğrudan hedef almayan siyasi iktidar mekanizmalarına bağlanmaktadır (Bahçe ve Köse, 2018; Kutlu, 2018b; Boratav ve Orhangazi, 2022). KT’lerin yoksulluğu azaltma işlevlerinin, keyfi, himayeci, seçmenleri kazanmaya dönük popülist bir iktidar statejisinin gölgesinde kaldığı yönündeki tespitler, adil, hakkaniyetli ya da bölüşüm ilişkilerini dönüştürebilecek bir etki gösterebilmeleri için evrensel ve hak temelli transferlere dönüşmeleri gerektiği savonusuna yönelmekte, bu anlamda da ana akım refah rejimleri yaklaşımıyla paralel bir çizgiye oturmaktadır.

Nitekim, sermaye birikiminin mecburi çelişkileri ve sınıf mücadelelerine dayalı bir devlet kuramının sosyal politika alanındaki eksikliğinin bir diğer sonucu da, yukarıda özetlenen sınıf merkezli yaklaşımların, refah rejimleri yaklaşımının kavramsal araçlarına başvurarak bu yaklaşımın bazı sorunlarını devralması olmuştur. Örneğin, KT’leri toplumsal sınıf ilişkilerinin dönüşümü bağlamı içinde açıklama amacındaki yaklaşımlar, Türkiye’de “nceki refah sisteminin gerilemesi” ile birlikte “neoliberal yoksulluk rejimi üzerine kurulu [bir] yeni refah rejiminin” inşa edildiğini belirtmekte, bu yeni rejimin, “seçici, enformel, hak temelli olmayan bir transfer mekanizması” üzerine kurulu olup, “sosyal transferleri seçici olmayan bir biçimde dağıtan ve potansiyel faydalanıcıların haklarının anayasal ya da yasal olarak teminat altına alındığı” eski rejimden farklı olduğunu vurgulamaktadır (Bahçe ve Köse, 2017: 2). Devlet biçimindeki dönüşümlerin sermaye birikimi süreçlerindeki dönüşüm eğilimleriyle ilişkilendirilmesi önemli olmakla birlikte, rejim kavramının içerdiği ideal tipleştirme söz konusu bütünlüğü tarihsel sermaye birikimi ve sınıf ilişkilerinde değil, uyumlu bir bütünlük arz ettiği varsayılan sosyal politika kurumlarında konumlandırmaktadır. Dahası, KT’lerin seçiciliklerini hak temelli olmamalarına bağlama eğilimi, bu politikaların uygulama düzeyindeki farklılaşmalarının, sınıf ilişkilerine dayanarak açıklanmasının yerine geçmektedir. Himayecilik, patronaj ve popülist seçmen politikaları gibi olgular toplumsal ilişkilerin en somut düzeyinde rol oynayabilir. Fakat, bunların dahi ne sürülebilmesi için yoksulların sermaye birikimi ile ilişkilenme biçimleri düzeyinde ortaya çıkan sınıfsal farklılaşmaların öncelikle ortaya çıkarılması ve açıklayıcı bağlamı oluşturması gerekir. KT’ler, muhtaçlık ölçütü dışında, açıkça dile getirilmeyen ancak bu uygulamaları her düzeyde belirleyen çalışma/çalışamama ayrımı üzerine kuruludur. Bu ayrımın yarattığı uygulama

farklılıkları, sınıf farklılaşmalarındaki gerçek eğilimler biçiminde ortaya çıkarılmadığı sürece, KT'lerin salt siyasi etkileri ve işlevleri dahi isabetli biçimde açıklanamaz.

Sosyal politika alanındaki değişim eğilimlerinin refah rejimleri bağlamında kavramsallaştırılması, bu eğilimlerin gösterdiği toplumsal süreçlerin gerçek akışlarını ortaya çıkarmak için elverişli değildir. İdeal tipeleştirilen rejimler, zamansal ve mekansal farklılaşmaları görünmez kılma riskini taşıdıkları gibi, sosyal politikaların farklı “rejim tiplerini” ifade eden unsurlarını aynı anda barındırabileceği olasılığını da göz ardı etmektedir (Yentürk 2018: 12; Fine, 2017;). Örneğin, KT'leri (neo)liberal bir rejimle özdeşleştiren bir çerçeve, Türkiye’de, sosyal güvenlik sisteminde kapsanmayan çalışamayacak durumdaki yaşlı ve engellilere verilen karşılıksız aylıkların, 1976’dan beri uygulanıyor olmasının yarattığı çelişkiyle karşı karşıya kalır. Dahası, Yentürk’ün tespit ettiği gibi, bahsedilen çalışmalarının varsayımlarının aksine, Türkiye’deki sosyal politikaların merkezinde halen emeklilik ve sağlık sistemleri yer almaktadır (Yentürk, 2018: 13-14). KT uygulamalarındaki miktar ve kapsam bazındaki artış, gerçek olmakla birlikte, sosyal politika alanının bir bütün olarak köklü bir değişimden geçtiğini savunmak zordur. Kapitalist üretim tarzının yoksulluk üretme biçimleri zaman içerisinde değişmekle birlikte, bu değişimler rejim tiplerinin bir anda ortadan kalkmasına ve yenilerinin ortaya çıkmasına sebep olabilecek kopuşlar değil, sınıf mücadelelerinin tarihsel sürekliliği içerisinde gerçekleşen eğilimlerdir. Oldukça çeşitli kurum ve uygulama tipine bir bütünlük atfeden rejim tipolojisine dayalı dönüşüm tanımları, bu bakımdan toplumsal sınıf ilişkilerinin dönüşüm eğilimlerini mutlaklaştırma riski taşımaktadır.

Söz konusu toplumsal sınıf ilişkilerinin araştırılması noktasında bu tezin yapmayı amaçladığı bir başka katkı, kapitalist sermaye birikiminin yoksulluk üretme eğilimlerini, toplumsal üretim yeniden üretim süreçleri açısından ele alırken, Marx’ın bu amaçla

geliştirdiği görelî artık nüfus kavramını işlevselleştirmektedir. Yoksulluğu, toplumsal olarak hakim ve geçerli olan üretim tarzının yeniden üretim süreçlerinden dışlanma biçiminde tanımlayan kavram (Marx, 1993), sermaye birikiminin nüfus fazlası haline getirdiği kesimlerin ortaya çıkmasını, büyümesini ve farklılaşmasını toplumsal formasyonun nüfus kompozisyonunu dönüştürme eğilimleri bağlamında ortaya çıkarılmasını mümkün kılmaktadır (Marx, 1990). Görelî artık nüfus kavramı, içerdği farklı çalışan sınıf kesimlerinin sermaye birikimi süreçleriyle farklı biçimlerde ilişkilenererek farklı biçimlerde yoksullaştığı öngörüsünü kazandırmakta, bu bakımdan da kapitalist yeniden üretim süreçlerinin devlette aldığı biçimler olan sosyal politikaların dönüşümünü açıklamak için oldukça güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Tez çalışması, görelî artık nüfusun ve içerdği kesimlerin farklılaşma, büyüme ve küçülme eğilimleri ile sosyal politikaların farklılaşma ve dönüşme eğilimleri arasındaki bütünlüğü ortaya çıkarmayı amaçlamıştır.

Sonuç olarak alan yazınının değerlendirilmesi, KT'lerin Türkiye'deki sosyal politika uygulamaları içindeki ağırlığının artmasına dayalı dönüşüm sürecini, politika düzeyi ile toplumsal üretim ilişkileri arasındaki içsel bağlantıları ortaya çıkaran bir yaklaşım içinde değerlendirecek bir kuramsal çerçeveye ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu tez araştırmasının amacı, yoksulluğun toplumsal sınıf ilişkileri çerçevesindeki dönüşümünü ortaya çıkarıp, KT'lerin yaygınlaşmasını ele alan tarihsel materyalist bir sosyal politika yaklaşımı geliştirmektir. Bu amaçla girilen çalışma, Türkiye'de yoksulluk ve sosyal politikalar üzerine yapılmış toplumsal sınıf ilişkilerine dayalı, yukarıda özetlenen çalışmaların değerli katkılarını başlangıç noktası yapmıştır. KT'lerin uygulama ve yaygınlaşma biçimlerini, kapitalist üretim tarzının yedek iş gücü ordusu ve görelî artık nüfusu üretme ve yeniden üretme süreçleri bağlamında (Kutlu, 2018), nüfusun toplumsal sınıf kompozisyonundaki dönüşümlerin bu yeniden üretim koşulları

üzerindeki etkilerini ortaya çıkararak (Bahçe ve Köse, 2014; 2017) açıklamıştır. Bu çerçeveyi, kapitalist devleti ve sosyal politikalarını sermaye ilişkisinin aldığı biçimler olarak ele alıp bu biçimlerin, sermayenin zorunlu çelişkilerine tabi olduğu anlayışına dayalı tarihsel materyalist bir devlet kuramı ile güçlendirmiştir Clarke, 2001a; 2001b; 2001c; Holloway ve Picciotto, 2001; Holloway 2001; Bonefeld, 1998; 2001; Kennedy, 2005). KT’lerin sermayenin ücretli emeği içirme zorunluluğuyla dışlama eğiliminin yarattığı mecburi çelişkinin ortaya çıkardığı sınıf farklılaşmalarının ve mücadelelerinin aldığı devlet biçimi olduğunu ortaya koymuş, böyle olduğu kadarıyla da, bu soyutlama düzeyinde, bu çelişki ve mücadelelerden bağımsız bir varlığının olmadığını göstermiştir.

1.2. Tezin kuramsal yaklaşımı ve araştırma soruları

Bu tezin amacı Türkiye örneğine odaklanarak sosyal politika ve kalkınma yazınında son 30 yıl boyunca gündemde olan “yeni” yoksulluğun ortaya çıkışı ve yoksullukla mücadele politikaları içinde nakit transferlerinin artan öneminin nedenlerini araştırmaktır. Bu bakımdan, yoksulluk ve yoksullukla ilgili sosyal politikalar, kapitalist üretim tarzının genişleyerek yeniden üretimi süreçleri çerçevesinde geliştirilecek bütünsel bir çerçevede açıklanabilecek olgulardır. Bahsedilen “yeni” yoksulluk ile “eski” yoksulluk, neoliberalizm öncesi ile sonrası, ithal ikameci ya da kalkınmacı devletle ilişkilendirilen korporatist sosyal koruma sistemleri ile neoliberal devletle ilişkilendirilen seçici ve dışlayıcı sosyal yardım programları arasındaki bağlantıları, kapitalist üretim tarzının geç kapitalistleşen toplumsal formasyonlardaki genişleme eğilimleri bağlamında kurmak, hem yoksulluğun hem de sosyal politikaların geçirdiği dönüşümleri tam olarak açıklayabilir.

Sosyal politikalar, kapitalist üretim ve birikim sürecine içkin çelişkilerin yarattığı sınıf mücadelesinin sermaye birikiminin genel gereklilikleri çerçevesinde yönetilmesinin, bir

başka ifadeyle emeğin tahakküm altına alınmasının aldığı biçimlerdir. Çalışan sınıfların geçimlerini sağlama yolundaki ihtiyaç ve taleplerini yönetmek ve belirli biçimlerde karşılamak amacına sahip olmakla birlikte, emek gücünü metadışılaştırmak gibi bir işleve sahip değildir. Kapitalist üretim tarzı, üretim ve geçim araçlarının metalaşmasına dayanan, genelleşmiş meta üretimidir. Emek gücü de dahil tüm üretim araçlarının meta olması, geçim araçlarının da metalaşmasının varoluş koşullarıdır (Clarke, 2001c; Bonefeld, 2001; Kennedy, 2005). Çalışan sınıfların yaşamlarını var etme ve yeniden üretmeleri çerçevesindeki ihtiyaç ve taleplerini değer biçiminin hakimiyeti altında tutmak, kapitalist devletin sosyal politika uygulamalarının sınırlarını çizer. Emek gücünün meta olmaktan çıkarılması, sınıf mücadelesinin açık uçlu tarihsel gelişimi çerçevesinde mümkün olsa bile, bu sınırların aşılması, dolayısıyla değer biçiminin toplumsal hakimiyetinin temelini tehdit eden, ve kapitalist üretim tarzını bir bütün olarak çöküşe götürecek bir krize yol açacaktır (Clarke, 2001b). Kapitalist üretim tarzının ürettiği nüfus fazlası olan yoksulların hayatta tutulmasından ibaret olan nakit transferleri, bu işlevlerinin yanında kapitalist devletin sınıf mücadelesini parçalayan ve bireyselleştiren müdahale biçimlerinin de bir uzantısıdır (Holloway, 2001). Yurttaşlık hakları bağlamında bir evrensellik iddiasını yeniden üretecek bir nitelikte gerçekleştirebilirler, aynı yurttaşlık ilişkisinin talileştirdiği sınıf aidiyetini erteleme rolünü oynamaktadır. Yoksulları, hak eden, etmeyen yoksullar biçiminde kategorileştiren ve damgalayan ya da sosyal sermayesini geliştirmeleri için “güçlendirilen” bireyler olarak piyasa aktörleri haline getirirler (Taylor, 2009; Cammack, 2002). Nakit transferleri her iki durumda da geçinme, ya da toplumsal yeniden üretimin sağlanmasına dönük müdahalele olarak, hem üretim hem de geçim araçlarını, yani hem emek gücünü hem de yaşamı var etmek için zorunlu ihtiyaçları karşılayan ürünleri meta biçiminde tutar (Dinerstein, 2001). Çalışmadığı ya da çalışamadığı için elde ettiği transfer, yoksul

emekçinin hayatta kalma gereksinimleri incelikli ve detaylı biçimde hesaplanarak belirlenir ve bakım hizmeti verme, iş arama, kendi üretkenliğini artırma, ya da yaş ve sağlık durumu gereği çalışamayacak halde olma koşullarını sağlaması karşılığında verilir (Köse ve Bahçe, 2009).

Nakit transferlerinin sosyal politika araçları olarak yaygınlaşması, sermaye birikimi süreçlerinin mülksüzleştirme, proleterleştirme, ücretli emeği içirme ve dışlama eğilimlerinin gerçekleşmesi bağlamında anlaşılabilir. Bu transferlerin, neredeyse istisnasız, çalışmayan ve çalışamayacak durumda olan fertleri hedeflemesi, kapitalist toplumlarda yeniden üretimin sermaye ilişkisi hakimiyeti altında gerçekleşmesinin norm olmasından kaynaklanır (Kutlu, 2018). Geç kapitalistleşen ve tarımsal küçük üreticilik gibi üretim süreçleri kapitalistleşmemiş sektörlerin olduğu ülkelerde, sosyal politikaların ya da bu tezin kavramsallaştırmasıyla kapitalist devlet biçiminde yeniden üretimin, proleterleşmemiş çalışan sınıfları dışlaması tesadüf, ya da korporatist veya seçkin refah rejimlerinin dışlayıcılığından kaynaklanmaz (Kırş. Buğra, 2020). Bu kesimlerin kapitalist üretim ilişkilerinin tahakkümüne girmemiş olması, geç kapitalistleşen ülkelerin sosyal politika bağlamındaki tarihsel deneyimlerini açıklamakta himayecilik, seçkincilik, yurttaşlık ve demokrasinin gelişmemiş olması gibi olumsal açıklamalardan daha isabetlidir. Aynı şekilde, KT'lerin sosyal politika araçları olarak geç kapitalistleşen ülkelerde yaygınlaştığı dönemin, kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğinde genişleyerek yeniden üretiminin yarattığı genel mülksüzleştirme ve proleterleşme süreçlerini takip ediyor olması, aynı süreçleri adlandırmak için kullanılan piyasalaştırma ya da neoliberal refah rejimi gibi devlet merkezli kavramların isabetli biçimde nitelendiremediği bu süreçlerin belirleyici olduğunu göstermektedir. Üretim ve geçim araçlarından koparılan küçük üreticiler ile uluslararası rekabet sürecinde tasfiye olan geç kapitalistleşen ülke

sanayi sektörlerinden dışlanan emekçilerin geçimlerini sağlama yollarının yok olduğu bir bağlamda, bu sınıflarla açlık ve ölüm arasındaki sınırı KT'ler çizmektedir.

Bu ilke ve eleştirel müdahaleler ışığında bu tez çalışması, KT'leri tarihsel materyalist bir çerçevede ele alma gayesiyle başlamıştır. Bu noktada cevabını aradığı temel soru, karşılıksız transferlerin geç kapitalistleşen bir ülke bağlamında çalışan sınıfların toplumsal yeniden üretiminde aldığı rolün artmasının nedenlerinin ne olabileceğidir. Bu sorgulamanın dayanağı olan tarihsel materyalist bakış açısı, toplumsal olguların görünme ve deneyimlenme biçimlerini açıklamak için bu biçimlerin göstergesi olduğu altta yatan belirleyici tarihsel süreçleri açığa çıkarmaya dayanır (Sayer, 1979a; Sayer 1979b). Bu açıklama biçimi, devlet, sosyal politikalar gibi toplumsal olguları, kapitalist bir toplumda toplumsal sınıf ilişkilerinin aldığı farklı biçimler olarak ele almak ve kapitalist toplumsal ilişkilerin kurucu çelişkisi olan sermaye çelişkisi ile ilişkilendirmek durumundadır. Bu tür bir açıklamanın dayalı olduğu nedensellik, devletin ya da devletin unsurları olan farklı alanlardaki politikaların kurumsal yapılanmasının ya da bunların etkilerinin ne olduğu ve nasıl değiştiğini bağımsız değişken olarak almaz. Çünkü, politikaların mevcut biçimleri ve etkileri bizzat açıklanması gereken olgular olarak açıklayıcı bir kapasiteye sahip değildir. Kapitalist devletin kurumsal yapılanması ve uyguladığı politikaları toplumsal sınıf ilişkilerinin aldığı biçimler olarak ele alan tarihsel materyalist açıklama, nedensellik ilişkisini birbirinden kopuk biçimler ve işlevler arasında kurmaz. Daha ziyade, hem biçim hem de işlevi aynı kurucu toplumsal ilişkilerin sonucu olarak kurgular (Clarke, 2001a; Holloway ve Picciotto, 2001). Sosyal politikaların karşılıksız transferler biçiminde uygulanması, yaygınlaşmaları ve sınıf kesimlerinin görece gelir durumlarında yarattığı gözlemlenen etkileri, kapitalist toplumsal ilişkilerin üzerine kurulu olduğu sermaye çelişkisinin gelişme eğilimleri sonucu ortaya çıkan ve dönüşen sınıf farklılaşmaları ve mücadelelerinin sonuçlarıdır.

Bu temel ilkeler ışığında tez araştırmasının başlangıcında aşağıdaki önermeler araştırmanın hipotezleri olarak geliştirilmiştir:

- i. Karşılıksız transferler, hakim üretim tarzı kapitalist sermaye birikiminin toplumsal olarak hakim kıldığı meta biçimindeki yeniden üretim süreçlerinden dışlanan görece artık nüfus kesimlerinin yeniden üretiminin kapitalist devlette aldığı biçimdir. Bu nedenle karşılıksız transferler görece artık nüfus kesimlerine aktarılan transferlerdir.
- ii. Birinci hipotezdeki önermenin sonucunda, karşılıksız transferler yoluyla devlet biçiminde yeniden üretimin genişlemesinin nedeni, görece artık nüfus kesimlerinin aktif işçi sınıfından daha fazla büyümesi, yani çalışan sınıflar içinde kapitalist üretim ve yeniden üretim sürecinden dışlanan kesimlerin nüfusa oranının artmasıdır.
- iii. KT'ler görece artık nüfusun farklı kesimlerinin yeniden üretimini, bu kesimlerin sermaye birikimi ile kurdukları ilişkinin farklılaşması uyarınca, farklı biçimlerde sağlar. Bu nedenle KT'ler görece artık nüfusun:
 - kapitalistleşmemiş tarımsal küçük üreticilik çerçevesinde geçim sağlayan saklı kesiminin
 - çalışabilir durumda olup gelişmiş kapitalist sektörde istihdamdan dışlanan, düzensiz ve marjinal faaliyetlerle geçinen tarım dışı küçük üreticiler ile düşük üretkenlikteki sektör ve küçük işletmelerde çalışan düzensiz ücretli emekçilerden oluşan durgun artık nüfus kesiminin
 - çalışabilir durumda olup gelişmiş kapitalist sektörde düzenli istihdamdan dışlanan, düzenli ya da düzensiz iş arayan akıcı artık nüfus kesiminin

- son olarak da kapitalist yeniden üretim süreçlerinden kalıcı olarak dışlanan çalışamayacak durumda olan ya da iş bulma ümidi olmayan yoksul artık nüfus kesiminin

geçim koşullarını farklı biçimlerde etkiler. Bunun bir başka ifadesinde, KT'ler görelî artık nüfusun bu farklı kesimlerine, bu kesimlerin sermaye birikimi ve yeniden üretim süreçleriyle ilişkilene biçimlerine bağılı olarak farklı oranlarda aktarılır.

- iv. KT'ler, yedek işgücü ordusu işlevi gören çalışan sınıf kesimlerinin emek güçlerinin yeniden üretiminin devlet biçiminde gerçekleşmesini sağladığı için, ücretli emek ilişkisinin dayattığı çalışma zorunluluğunu ortadan kaldıramaz. Bu nedenle de yoksulluğu ortadan kaldırıcı bir etkisi olamaz.
- v. Karşılıksız transferler, farklı görelî artık nüfus kesimlerin yeniden üretim süreçleri arasında en fazla yoksul GAN kesiminin geçimini sağlama işlevi görür. Çünkü, çalışamayacak durumda olan çalışan sınıf mensuplarını barındıran bu kesimin düzensiz de olsa üretken faaliyet geliri olmadığı için transferler dışında geçinme yolu yoktur. Çalışamayacak durumda olmak, kapitalist ücretli emek sürecinin bu kesimlerin emek güçlerini talep etmemesi nedeniyle olduğu için, bu kesimlerin çalışmaya zorlanması eğilimi daha düşüktür.

1.3. Tezin yöntemsel çerçevesi

Bu hipotezlerin cevap olduğu soruların araştırılması için tez çalışması, Türkiye'de yoksulluğun sınıfsal farklılaşmalar çerçevesinde kompozisyonunun dönüşümü ile karşılıksız transferlerin nüfus kompozisyonunun dönüşümü süreçlerini bir arada inceleyecek bir yöntem geliştirmiştir. Bu bağlamda, tez araştırması ve araştırma

sonuçlarının bu metinde aktarılması tasarlanırken iki soru alanı tanımlanmıştır. İlk olarak, ülkedeki yoksulluk ve yoksullaşma süreçlerinin toplumsal sınıf farklılaşmaları bağlamında ortaya çıkarılması hedeflenmiş, toplumsal sınıfların ve sınıf kesimlerinin geçim koşulları bu çerçevede ele alınmıştır. Ülke nüfusunun toplumsal sınıf yapısı, çalışan sınıfların hakim kapitalist üretim tarzının üretim ve yeniden üretim süreçleri ile ilişkilene biçimlerine göre farklılaşan sınıf konumlarını ortaya çıkarmak için haritalandırılmıştır. Kapitalist üretim tarzının yoksulluğa sebep olan mülksüzleştirme, proleterleştirme, ücretli emeği içirme ve dışlama eğilimleri, gerçek toplumsal süreçler olarak nüfusun sınıf kompozisyonundaki dönüşümler ışığında tespit edilmiştir. Yoksulluk, iki farklı biçimde tanımlanmıştır. İlk olarak, buraya kadar bahsedilen göreceli artık nüfus, yani hakim üretim tarzının geçerli kıldığı yeniden üretim süreçleri bakımından “nüfus fazlası” olan çalışan sınıf kesimlerini ifade eden bir kavramdır. İkincisi tanımlama, hem göreceli artık nüfusun, hem de çalışan sınıfların, toplumsal olarak geçerli asgari geçim kıstaslarının altında kalan kesimlerini tespit etmek için kullanılan gelir düzeyi bazında “göreceli yoksulluğu” ifade etmektedir. Yoksulluk ilk tanımlanma biçiminde yeniden üretimini toplumsal olarak geçerli koşullarda sağlayamayan sınıfları ifade eden mutlak sınıf farklılaşmalarını ifade eder. İkinci tanımlama biçiminde ise toplumsal olarak geçerli ortalama gelir düzeyinin altında kalan nüfus oranlarına dayanarak, farklı çalışan sınıf kesimleri arasında ve bu kesimler içindeki geçim düzeylerinin göreceli değişimini izlemeyi sağlar. Yoksulluk, mutlak kategori tanımına göre göreceli artık nüfusu ve bu nüfusun alt kesimlerini ifade etmektedir. Göreceli yoksulluk tanımına göre ise, TÜİK’in de kullandığı, eşdeğerlik ölçeğine göre hanede kişi başına düşen medyan gelirin % 70’i olarak belirlenen yoksulluk sınırının altında kalan hanelerin artma ve azalma eğilimlerini ifade etmektedir. Yoksullaşma da bu bakımdan iki anlam taşımaktadır. Kategorik yoksulluk durumundaki sınıf kesimlerinin, yani göreceli

artık nüfus ve farklı alt kesimlerinin nüfusunun ülke nüfusuna oranla artışı mutlak anlamda yoksullaşma anlamına gelmektedir. Göreli yoksullaşma ise, çalışan sınıflarda ve bu sınıfların tüm alt kesimlerinde göreli yoksulluk sınırının altında kalan hane oranının artması demektir. Türkiye’de nüfusun sınıf kompozisyonunun dönüşümü, çalışan sınıfların gelir ve geçim koşullarının dönüşümüne göre yoksulluk ve yoksullaşma süreçleri, tezin 5. Bölüm’ünde anlatılmıştır.

Tez araştırmasının tez metninin kapsadığı ikinci soru alanı, çalışan sınıfların ve alt kesimlerinin geçim koşullarının mutlak ve göreli dönüşümü bağlamında karşılıksız transferlerin incelenmesiyle ilgilidir. Bu noktada, çalışan sınıf kesimlerinin KT’lerden aldığı paylar, bu gelirlerin sınıf kesimlerinin toplam gelirleri içindeki payları, çalışan sınıfların bütününde ve alt kesimleri arasında gelir düzeyine göre yoksul kesimlerin kapsama oranları ve son olarak da transferlerin göreli yoksulluk oranlarında yarattığı değişiklikler üzerinden çalışan sınıfların geçim koşullarına etkileri incelenmiştir. Bu değişkenlerin 5. Bölüm’de aktarılan sınıf yapısı ve yeniden üretim koşullarının dönüşümü süreçleri çerçevesinde farklılaşmaları ve artış azalış eğilimlerinin açıklanması ve bunların tezin kuramsal çerçevesi bağlamındaki sonuçları 6. Bölüm’ün konusudur.

Türkiye’de KT’ler biçimindeki kapitalist yeniden üretim süreçlerinin dönüşümünün toplumsal sınıfların yeniden üretim süreçlerinin farklılaşması ve dönüşümünün yarattığı yoksulluk ve yoksullaşma süreçleri ışığında incelenmesini amaçlayan tez araştırması, esas yöntem olarak resmi hanehalkı gelir ve yaşam koşulları istatistiklerine dayalı toplumsal sınıf haritalandırmasını kullanmıştır (Bahçe vd. 2011; Bahçe ve Köse, 2014; Oğuz 2020). Türkiye İstatistik Kurumu’nun 2006 yılından bu yana gerçekleştirdiği Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’nın 2010-2021 yılları arasındaki mikro veri setlerine dayanarak bir toplumsal sınıf haritası çıkarılmıştır. Tarihsel materyalist üretim tarzı ve

toplumsal formasyon kavramları çerçevesinde, kapitalist sermaye birikimi ve emek sürecinin hakim olduğu sektörle kapitalist olmayan tarım dışı küçük üreticilik sektörlerindeki sınıf farklılaşmaları, veri setlerindeki fert ve hane gözlemlerinin bu üretim süreçleriyle ilişkilendirme biçimleri bakımından konumlandırılması yoluyla ortaya çıkarılmıştır. Veri setlerindeki gözlem düzeyinde çıkarılan haritalar, GYKA araştırmasının sağladığı genişletme faktörleri kullanılarak nüfus düzeyine genişletilmiştir.

TÜİK ülke nüfusu kapsamında istihdam, gelir ve geçim koşullarıyla ilgili eğilimlerin fert ve hane düzeyinde araştırılması amacıyla düzenli üç büyük yıllık anket çalışması düzenlenmektedir. Bunlar arasında tezin araştırma sorusu ve kavramsal çerçevesi bağlamında gerekli olan işlemselleştirilebilir değişkenleri en fazla içereni GKYA olduğu için bu veri setleri tercih edilmiştir. Hanehalkı İşgücü Araştırması istihdam durumu ve üretken faaliyet gelirleri konusunda oldukça detaylı değişkenlere ve büyük bir gözlem hacmine sahip olmakla birlikte, transferler de dahil faaliyet dışı gelir kategorilerinde veri içermediği için tercih edilmemiştir. Hanehalkı Bütçe Anketi ise, GYKA'dan daha önce uygulanmaya başlayan ve gerek değişken kapsamı gerekse gözlem hacmi açısından GYKA'ya göre daha geniş bir araştırma olmakla birlikte, anket yapısı uygulandığı dönem boyunca çok değiştiği ve fertlerin istihdam koşullarıyla ilgili bazı önemli değişkenler zamanla çıkarıldığı için tercih edilmemiştir. Hem istihdam durumu ve koşulları hem de hanelerin gelir kaynaklarıyla ilgili yeterince kapsamlı değişken yapısını sunan ve nispeten daha tutarlı uygulanan GYKA araştırmasının, gözlem hacminin incelenen tüm sınıf kategorilerindeki temsil gücünün güvenilir bir seviyeye ulaştığı, değişken yapısının daha istikrarlı olduğu 2010 yılı sonrasındaki veri setleri kullanılmıştır.² Tezde kullanılan kuramsal ve kavramsal çerçevesinin GYKA veri seti

2 2006-2010 yılı arasındaki veri setlerine dayalı eğilimler incelenmiş ve tezin ulaştığı sonuçları değiştirecek nitelikte olmadıkları tespit edilmiştir.

yapısı çerçevesinde nasıl işlemselleştirildiği ve veri setleriyle ilgili detaylı bilgi ve açıklamalar 4. Bölüm'dedir.

1.4. Tez metninin yapısı

Tezde, zikredilen bu yaklaşımlara karşı geliştirilen kavramsal ve açıklayıcı çerçeve, takip eden iki bölümde anlatılacaktır. 2. Bölüm, adı geçen Kapital'in 25. Bölümü'nden yola çıkarak, kapitalist üretim tarzının nüfus üretimi ve yeniden üretimi süreçlerini, sermaye birikiminin gelişim aşamalarıyla beraber ele almaktadır. Genel Yasa bölümünde Marx'ın tarif ettiği eğilimlerin, indirgemeci ve mekanik belirlenimci kapalı kategoriler değil, açık uçlu tarihsel süreçlerin anlaşılması için rehberlik edebilecek soyut eğilimler olduğu savunulmuş, Marx'ın aynı bölümde ip uçlarını verdiği kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişme eğilimleri bu bağlamda ele alınmıştır. Geç kapitalistleşen toplumların sermaye birikimiyle ilişkilenme biçimleri bağlamında farklılaşan çalışan sınıf kesimlerinin ortaya çıkış ve gelişimi, John Weeks, Peter Neilson, Henry Bernstein ve Barbara Harris-White gibi materyalist kuramcılarının katkılarına dayanarak kavramsallaştırılmıştır. Kapitalizmin geç geliştiği ve gelişmekte olduğu Türkiye gibi toplumsal formasyonlardaki çalışan sınıf kesimlerinin çeşitliliği, yaygın tarımsal ve tarım dışı küçük üreticiliğin nasıl ele alınacağı, göreceli artık nüfus ve alt kesimlerinin bu toplumlarda hangi kesimleri kapsadığı açıklanmıştır. Son olarak, kapitalist birikimin, geç kapitalistleşen bir toplumsal formasyonda mülksüzleştirme, proleterleştirme ve ücretli emeği dışlama eğilimlerinin muhtemel soyut gelişimlerine dair bir şema çıkarılmış, Türkiye incelemesinde izi sürülecek potansiyel gelişmeler sıralanmıştır.

3. Bölüm, Küresel Güney ülkelerinde yaygınlaşan KT uygulamaların kuramsal ve ideolojik altyapısını oluşturan yoksullukla mücadele ajandasının ortaya çıkışı ve uluslararası finans kuruluşlarının söylemlerine yerleşmesi sürecinin anlatımıyla

başlamaktadır. Uluslararası politik ekonomi alanındaki, ekonomik büyüme, yoksulluk ve toplumsal eşitsizlikler ile ilgili kuramsal tartışmaların bir özeti ve değerlendirmesinden yola çıkarak, bu tartışmalar sonucunda IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların söylemlerine yerleşen yoksullukla mücadele ajandasının ve önerdiği sosyal politika anlayışının ana hatları anlatılmıştır. Ardından, bu anlayış ve politika paketinin, kapitalist üretim tarzının küresel ölçekte genişlemesinin unsurları olan proleterleştirme ve göreceli olarak nüfusun yeniden üretimini sağlama süreçleri açısından ne anlama geldiği sorgulanmıştır. Bu eleştirel değerlendirmeden hareketle, tezde geliştirilen tarihsel materyalist sosyal politika kuramının temel unsurları açıklanmıştır. Kapitalist üretim tarzının toplumsal yeniden üretiminin, sermaye ilişkisinin meta ve devlet biçimlerinde farklılaştığına dayanan bu anlayış ve sözü geçen biçimlerin analizi ile ilgili kuramsal çerçeve özetlenmiştir. Sosyal politikaların, emeğin tahakküm altına alınmasının kapitalist devlette aldığı biçimin unsurları olduğu, bu bakımdan hem bu tahakkümü içeren sınıf çelişkisinin, hem de çalışan sınıfların yaşamsal varlıklarının devlet biçiminde yeniden üretimini ifade ettikleri öne sürülmüştür. Bölümün sonunda, sermaye ilişkisinin mecburi çelişkilerinin nasıl devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinin çelişkileri haline geldiği, toplumsal sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi açısından bunun nasıl gelişme eğilimleri doğurduğuna dair çıkarsamalar yapılmıştır. Sosyal politikaların yoksulluğu ve toplumsal eşitsizliği azaltma gibi görünürdeki işlev ya da amaçlarının bu politikaları açıklamak için neden kullanılamayacağı anlatılmıştır. Sermaye birikiminin küresel ölçekte genişledikçe kendi varoluşunun koşulu olan çalışan sınıfların yaşamının yeniden üretimi süreçlerini yok etmesine sebep olan mecburi çelişkilerinin devlet biçiminde yeniden üretime çizdiği sınırlar ortaya çıkarılmıştır.

4. Bölüm, tezin araştırma metodunun anlatıldığı bölümdür. Önceki bölümlerde özel olarak ele alınmayan toplumsal sınıf kavramsallaştırması, tarihsel materyalist kuram

çerçevesinde açıklanmış, gerçek toplumsal süreçlerdeki sınıf farklılaşmalarının nasıl izleneceği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Toplumsal sınıf farklılaşmalarına özgü kavramsal kategorilerin, tez araştırmasında hangi olgularla temsil edildiği ve veriye dayalı araştırmanın bu kategorileri nasıl operasyonelleştirdiği anlatılmıştır. Bu noktada, araştırmanın dayandığı Türkiye İstatistik Kurumu'nun gerçekleştirdiği yıllık Gelir ve Yaşam Koşulları araştırması verilerinin, tezin kavramsal çerçevesine nasıl tercüme edildiği anlatılmıştır. Kapitalist birikim sürecinin Türkiye nüfusunun sınıf kompozisyonunu nasıl dönüştürdüğüne dair başvuru sınıf haritası çerçevesi anlatılmıştır. Bunun için yaklaşımın öncüsü Ahmet Haşim Köse ve Serdal Bahçe'nin kategorizasyonu ve bu yaklaşımın kapsamadığı görece artık nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramları üzerinden Türkiye'de nüfus dinamiklerini araştıran Senem Oğuz'un çalışmaları ele alınmış, tezin kavramsallaştırmasının ilham aldığı bu çerçevelerle benzerlik ve farklılıklar ortaya konmuştur. Bu bağlamda, tezde kullanılan fert ve hane bazındaki sınıf kategorizasyonunun nasıl yapıldığı anlatılmıştır.

5. Bölüm, Türkiye'de 2010-2021 yılları arasında nüfusun sınıf kompozisyonunun dönüşümü dinamikleri ile hakim ve çalışan sınıfların geçim koşullarındaki dönüşümlere odaklanmaktadır. 4. Bölümde anlatılan yöntem ışığında, GYKA verilerinin analizinden yola çıkarak ülke nüfusunun sınıf kompozisyonu ortaya çıkarılmış ve bu kompozisyonun incelenen 2010-2021 dönemindeki dönüşümleri incelenmiştir. 2000'li yılların başından itibaren başlayan ve 2010'lu yıllarda hızlanarak süren, tarımsal küçük üreticiliğin çözülmesi ve mülksüzleşme, bu süreçlerin sermaye birikiminin 2010'ların sonlarına kadar hakim olan ücretli emeği içermeye eğilimi sonucu proleterleşmeye dönüşmesi ve 2018 sonrasında emeğin dışlanmasına dönüşen bu eğilimin çalışan sınıfların nüfus kompozisyonunda yarattığı dönüşümler değerlendirilmiştir. Bu süreçler sonucunda, çalışan sınıfların aktif işçi sınıfı ve görece artık nüfus biçiminde farklılaşan

kesimlerinin geçim koşullarındaki değişimler ortaya çıkarılmıştır. Ülkede yoksulluğun sınıfsal kompozisyonunun, çalışan yoksulların oransal olarak azaldığı, üretim ve yeniden üretim süreçlerinden tamamen dışlanan kesimlerin büyüdüğü bir süreç içinde dönüştüğü gösterilmiştir. Aktif işçi sınıfı içinde artan göreceli yoksulluk ile geçim koşulları yok edilen akıcı ve yoksul GAN kesimlerinin büyümesinin belirlediği yoksullaşma süreçlerini ortaya çıkaran nedenler ve bu süreçlerin çalışan sınıfların geçim koşullarında yarattığı etkiler anlatılmıştır. Mülksüzleşme ve proleterleşme eğilimlerinin çalışan sınıf kesimleri arasındaki eşitsizliği azalttığı, bunun nüfus düzeyinde azalan eşitsizliğin belirleyici dinamiğini sağladığı gösterilmiştir. Zira hanehalkı gelirlerinin incelenen dönemde katlanarak arttığı gösterilen hakim sınıflarla çalışan sınıflar arasındaki toplumsal eşitsizlik büyük oranda artmıştır. Hakim sınıfların artan zenginliğinin temel nedeninin, kapitalist birikimin toplumsal formasyon içinde genişleyerek yeniden üretiminin sebep olduğu sermayenin merkezileşmesi eğilimine, sermayenin yoğunlaşması eğiliminin eşlik etmesi olduğu gösterilmiştir. 5. Bölümün sonuçları uyarına temel sınıflar arasındaki gelir dağılımı eşitsizliği artarken çalışan sınıfların mutlak ve göreceli olarak yoksullaşması, kapitalist üretim tarzının 2. Bölüm’de ele alınan nüfus üretimi eğilimlerinin gerçekleştiğini göstermektedir. Çalışan sınıfların geçim koşullarındaki olumlu ve olumsuz dönüşümler, bu genel nüfus eğilimleri bağlamında açıklık kazanmaktadır.

6. Bölümde, Türkiye’de nüfus kompozisyonu ve çalışan sınıfların geçim koşullarındaki dönüşümler ışığında devlet biçiminde yeniden üretim süreçleri ele alınmıştır. Sosyal politika uygulamalarının ülkedeki geçmişinin kısa bir özetiyle başlayan bölüm, ardından GYKA verilerinin analizinin ortaya çıkardığı bulgular çerçevesinde incelenen dönemde ülkede uygulanan KT programlarının tiplerini, kapsamlarını ve genişleme eğilimlerini anlatmıştır. Daha sonra, KT uygulamalarının çalışan sınıfların geçim koşullarına etkileri

ve bu koşullardaki dönüşümler ışığında dönüşmeleri ele alınmıştır. 5. Bölüm’de anlatılan yoksulluk ve yoksullaşma eğilimlerinin dönüşümünün KT uygulamalarına nasıl yansıdığı bağlamında çıkarımlar yapılmıştır. Ülkede KT’ler kapsamında gelir elde eden hanelerin hem nüfus hem de çalışan sınıflar bazında oransal olarak azaldığı, ancak transfer edilen gelir miktarının büyük oranda arttığı ortaya çıkarılmıştır. Bu durumun, çalışan yoksulluğunun azalmasına herhangi bir geçim kaynağından yoksun mutlak yoksulluğun artmasının eşlik etmesinden kaynaklandığı gösterilmiştir. Daha sonra, KT’lerin çalışan sınıfların farklı kesimlerine hangi oranlarda ulaştığı ve bu kesimlerin geçim koşullarını nasıl etkilediğı değerlendirilmiş, KT uygulamalarının çalışan sınıflar arasındaki farklılaşmalara paralel giden seçicilik ve dışlayıcılıkları olduğu gösterilmiştir. Bu eğilimlerin sonucu olarak KT’lerin aktif çalışan sınıf, yedek iş gücü ordusu işlevi gören akıcı ve durgun GAN kesimleri ile saklı ve yoksul GAN kesimlerini farklı oranlarda kapsadığı ve bu kesimlerin geçim koşullarını farklı boyutlarda etkilediğı gösterilmiştir. Bu bakımdan, KT’lerin, kapitalist üretim tarzının yarattığı çalışan sınıf farklılaşmaları ve bu kesimlerin sermaye birikimi ile ilişkilenme biçimlerine göre değişen tahakküm biçimlerini yeniden ürettiğine işaret edilmiştir. Bu farklılaşma eğilimlerinin ardında, 3. Bölüm’ün sonunda öne sürüldüğü gibi, çalışma zorunluluğunu muhafaza etme ve (aktif ve yedek) emek gücünü yeniden üretme gerekliliklerinin çelişkili bütünlüğünün yattığı ortaya çıkmaktadır.

7. Bölüm, çalışmanın ulaştığı sonuçları özetleyip, kısıtlı kaldığı noktalara değinmiş ve tezin yaptığı katkılar ışığında yoksulluk ve sosyal politikalara dair akademik ve siyasi yazın açısından ne gibi çıkarımlar yapılabileceğini sıralamıştır.

2. KAPİTALİST ÜRETİM TARZI VE YOKSULLUK

Yoksulluğun azaltılması konusunda ana akım yaklaşımların³ üç temel varsayımını sorunsallaştırmak gerekmektedir. Bunların birincisi, yoksulların belirlenmesi, başka bir ifadeyle sosyal yardımın hedefindeki toplumsal kesimin kim olduğu konusundaki hakim varsayımdır (Köse ve Bahçe, 2009). Bu sorunun cevabı için kuramsal alana bakıldığında ilk etapta bir kargaşa göze çarpmaktadır. Risk altında olma, güvencesizlik, tüketim eksikliği, gelir darlığı, toplumsal dışlanma ve işsizlik gibi birbiriyle ilişkili ancak farklı niteliklere sahip olanlar yoksul olarak tanımlanırlar. Yoksulluğun azaltılması politikalarına kaynaklık eden, gelir düzeyine dayalı nicel bir tanımlamanın tartışmalar üzerinde belirleyici etkiye sahip olduğu söylenebilecek olsa da, bu sayılan farklı durumlardan görece farklı “yoksul” tanımları ortaya çıkmaktadır. Buna göre yoksullar, toplumsal olarak dışlananlar, güvencesizler, risk altındakiler, gelir darlığı çekenler ve işsizlerdir. İkincisi, yoksulluğun, ya da yoksulların içinde bulunduğu durumun tanımlanmasıyla ilgilidir. Şüphesiz “yoksulun” nasıl tanımlandığı, yoksulluk durumunun ne olduğunu da belirler. Dolayısıyla yoksul tanımında görülen çeşitlilik, bir durum olarak yoksulluğun ne olduğu konusunda da karşımıza çıkmaktadır. Yani yoksulluk dışlanma, güvencesizlik, sosyal risk, yoksunluk ve işsizliktir. Genel anlamda belirlenen bu ana akım varsayımların temelinde yatan fikir, yoksulluğun toplumsal yaşamın olağan akışının dışında, normal bir insan yaşamının sekteye uğradığı, olağan dışı bir süreç olduğudur. Yoksullar ise bu olağan dışı toplumsal süreçlerin mağdurları olan bir azınlık, hayat akışlarının güvencesizlik ve yoksunluk tarafından belirlendiği bir

3 “Ana akım” kavramının burada iyi bir niteleyici olmadığını itiraf etmek gerekir. Nitekim bu metinde eleştirilen yaklaşımlar, yoksulluk konusunda politika alanını belirleyici sözleri üreten neo-klasik iktisat, yeni kurumsalcılık, devletçi kurumsalcılık gibi hakim yaklaşımlar olduğu kadar, bu yaklaşımlara karşı konumlanan sosyalist ya da sosyal demokrat alternatif politika önerilerine kaynaklık eden ve bu haliyle “ana akım” sayılamayacak, fakat yine yoksullukla ilgili bu metinde sorunsallaştırılan hakim varsayımları belirli oranda taşıyan yaklaşımlardır. Çalışmanın genişletilen halinde “ana akım” kolaycılığıyla geçirtilen yaklaşımlar belirli sorunsallar çerçevesinde sınıflandırılacak ve detaylı olarak incelenecektir.

azınlıktır. Bu azınlık çeşitli olumsuzluklar sonucu yoksulluk durumunu yaşayan farklı bireylerin bir toplamıdır (Köse ve Bahçe, 2009: 388). Yoksulluk kavramı, tanımlama çeşitliliğine rağmen birbiriyle tesadüfen aynı kategoride olan bir bireyler toplamını varsayar. Yoksulluğun nasıl azaltılacağı sorusu ise konuyu bu yaklaşımların ortaklaşa sahip olduğu üçüncü varsayıma, yani yoksulluğun bir politika alanı olarak, yani devletin şu veya bu şekilde müdahale etmek hatta çözmek durumunda olduğu bir sosyal sorun olarak tanımlanmasına getirmektedir. Burada paylaşıldığı öne sürülen varsayım, devletin yoksulluğa dışarıdan müdahale eden bir ajan olarak tanımlanması ya da sosyal politikanın işlevselci bir biçimde kavranmasıdır. Bu önermeyi açmak gerekirse, işlevselci yaklaşıma göre yoksulluk devletin dışında tanımlanan ekonomik ya da toplumsal süreçlerin sonucudur ve devlet çeşitli önlemler alarak bu alanlara müdahale eder ve bu olağan dışı yoksulluk sorununun çözülmesini sağlamaya ya da kolaylaştırmaya çalışır. Her ne kadar sosyal politika alanındaki devlet müdahalesinin ne denli önemli olduğu, ve devletin hangi rolü alması gerektiği, gerek zaman içerisinde gerekse konuya farklı yaklaşan kuramsal anlayışlar arasında farklılık gösterse de, bu ayıklanan anlayışın genel olarak geçerli olduğu söylenebilir.

Barbara Harris-White'in teşhis ettiği gibi, yoksulluk, üzerine çok fazla yazılan, çalışılan ve farklı biçimlerde çokça "ölçülen" bir kategori olmasına rağmen, ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve nasıl giderilebileceği ile ilgili kuramsal bir çerçeve yok gibidir (Harris-White, 2006: 1241). Bahsedilen olumsuzluk varsayımını kısmen açıklayabilecek bu eksikliği taşıyan ana akım yaklaşımlara karşı bu çalışmada başvurulacak kuramsal ve kavramsal çerçeve tarihsel materyalist kuramdan beslenecektir. Bu çerçeve yukarıda sayılan üç varsayımı da reddetmektedir. Burada yoksulluk bireylerin piyasa ya da başka kurumlardan kaynaklı olumsuzluklar sonucu tesadüfen içine düşülen arızı bir durum olarak değil, toplumsal ve yapısal bir takım süreçlerin istikrarlı ve sürekli sonuçları

bağlamında düşünülür. Olumsuzluk üzerinden yapılan bir tanımlama, toplumdaki tüm bireyleri (ya da haneleri) eşit kabul edip, onları parasal gelirleri üzerinden kategorileştirme eğilimindedir. Bu yaklaşım meseleyi oldukça dar ve açıklayıcı olmayan bir çerçeveye hapsetmekle birlikte, gerçekte var olan ve yoksulluğu açıklayıcı potansiyeli çok daha fazla olan toplumsal süreçleri gizlemekte, görünmez kılmaktadır. Halbuki sözü geçen toplumsal süreçler yoksulların doğrusal bir zamanda nicel gelir kategorilerinde yer almaları tesadüf olan bireyler değil, bu mertebeyi sistematik ve istikrarlı olarak işgal edenler olduğunu gösteren süreçlerdir. Daha doğrudan bir ifadeyle yoksulluk piyasa olumsuzluğu içerisinde veri kabul edilen bir birey/hane sorunu değil, toplumsal değişim ve süreklilik süreçleriyle doğrudan ilişkili olan bir sınıf sorunudur. Bu şekilde tanımlandığında, bu çalışmanın detaylı biçimde açıklamaya çalışacağı gibi yoksullar sistematik ve istikrarlı bir şekilde işçi sınıfı mensupları olduğu gibi, yoksulluk işçi sınıfının her üyesinin, eğer belirli bir anda içinde değilse bile, bir noktada içine düşmek durumunda kalacağı bir toplumsal durumdur.

Yoksulluk ve bir toplumsal kesim olarak yoksulları tutarlı ve açıklayıcı bir şekilde tanımlamak, yoksulluğu ortaya çıkaran toplumsal koşulları anlamak, yoksulluğun siyasi bir sorun olarak nasıl ele alındığını incelemek ve nihayet nasıl ortadan kaldırılabileceğini düşünmek bütünsel bir kavramsal çerçeve içerisinde gerçekleşmelidir. Tarihsel materyalist toplumsal sınıf anlayışı bu çerçeveyi sağlamaktadır. Bu çerçeve içerisinde yoksulluğa odaklanan özel bir kavram, Marx'ın kapitalist birikim sürecinin nüfus açısından yarattığı eğilimler bağlamında tanımladığı, birikim süreci ile ilişkilendirme biçimleri ve bunların belirlediği geçim olanakları açısından akıcı, saklı ve durgun kesimlerden oluştuğunu gösterdiği görece artık nüfus kavramı kullanılmıştır. En genel haliyle görece artık nüfus, kapitalist ücretli emek ilişkisi içerisinde, toplumsal olarak geçerli ortalama üretkenlik düzeyinde istihdam edilmeyen

ve bu nedenle toplumsal yeniden üretimin esas unsuru olan geçim olanakları toplumsal ortalamanın altında olan kesimleri kapsar. Sermaye birikiminin değişen emek gücü gereksinimleri ile ücretli emek dışındaki geçim biçimlerine yönelik etkileri uyarınca büyüklüğü artan ya da azalan bu nüfus, kapitalist üretim ilişkilerinin geçici ya da kalıcı olarak dışına atılmış yani ekonomik anlamda faal olmayan kesimlerin yanında toplumsal olarak geçerli üretkenlik ve geçim düzeylerinin altında üretim yapan ve mülksüzleşme tehdidiyle karşı karşıya olan küçük üreticiler ile düzensiz ve güvencesiz çalışan işçileri kapsamaktadır. Bu bölümün amacı, kapitalist üretim tarzının ilerleyen bölümlerde ülke örneklerinde somut varoluş biçimleri gösterilecek görece artık nüfusu ortaya çıkaran ve büyüten eğilimlerini tanımlamak ve kavramı durum çalışmaları için operasyonel hale getirmektir. Buradaki kuramsal egzersiz ve kavramsal tanımlama, tezin takip eden bölümlerinde ülke istatistiklerine dayanarak ortaya çıkarılan toplumsal sınıf haritaları içerisinde görece artık nüfus kesimlerinin belirlenmesinin temelini atmaktadır.

2.1. Yoksullar, ya da kapitalist birikimin mülksüzleri

Tarihsel materyalizme göre yoksulluk; güvencesizlik, yoksunluk, işsizlik, risk gibi arızı görünen ve böyle olduğu kadarıyla da toplumun azınlıktaki ya da marjinal kesimlerinin, bireylerin yaşamları boyunca sürse bile tanım itibarıyla “geçici” olarak yaşadığı bir sorun değil, kapitalist üretim tarzının yapısal olarak ürettiği, bu üretim tarzı aşılmadıkça da ortadan kalkmayacak bir sorun olarak tanımlanır (Köse ve Bahçe, 2009: 397, Harris-White, 2006). Kapitalist üretim tarzı, bir toplumsal formasyon içerisinde ortaya çıkış, gelişme ve hakim üretim tarzı olacak şekilde genişleyen yeniden üretim süreci boyunca farklı biçimlerde yoksulluk üretir (Harris-White, 2006). Üretim ve geçim araçlarının hakim sınıf kapitalistlerin elinde olduğu bu üretim tarzı, sermaye biçiminde yatırıma dönüşecek ilkel parasal birikimin sağlandığı süreçte toplumda hali hazırda var olan rant

ve geleneksel zanaat üretimi gibi geçim ve zenginlik kaynaklarını yok eder ya da kendine tabi hale getirir. Başlı başına bir yoksullaştırma süreci olan bu ilk sermaye birikimin diğer yüzü, emek gücünü küçük üretici faaliyetlerde kullanan çalışan sınıfların üretim ve geçim araçlarından koparılmasıdır (Perez-Sainz, 1978: 2). Bir başka ifadeyle, kapitalist sermaye birikiminin toplumsal formasyondaki diğer üretim tarzlarını çözmesinin bir sonucu da geçimlerini sağlamak için ücretli emekçi olarak çalışmak, yani emek gücünü kapitalistlere satmak dışında yolu kalmayan emekçileri ortaya çıkarmasıdır. Çalışanların kendi geçimini sağlamanın araçlarından yoksun olması, yani varoluş koşulları itibariyle yoksul olması, sermayenin bu sınıf üzerindeki tahakkümünü sürekli kılar. “Özgür emekçi kavramının halihazırda içerdiği geçek şudur ki o bir yoksuldur; esas itibariyle yoksul” (Marx, 1993: 604). Marx’ın yaşamsal ihtiyaçlarından başka hiçbir şeye sahip olmadıklarını söylediği işçilerin yaşamları kapitalist üretimin esas unsurlarından biri olan emek piyasasının yarattığı her türlü risk ve olumsuzluğa açıktır. Kapitalist sermaye birikimi, genişledikçe toplumsal formasyon içindeki diğer üretim tarzlarını bağımlı hale getirir, bu alanlardaki toplumsal ilişkileri ve bağları çözer ve geçimlerini bu biçimlerinde sağlayanları mülksüzleştirerek onları potansiyel işçiler haline getirir. Genişleyen yeniden üretim süreci boyunca üretim araçlarından koparılan geçimlik üretici ve zanaatkarların yanında, sermayenin gitgide daha da küçülen bir kesimin elinde toplanmasıyla mülksüzleşen irili ufaklı mülk sahiplerinin de katılmasıyla işçi sınıfının büyüklüğü sürekli artar. Buna ek olarak sermaye birikiminin ilerleyen aşamalarında, emeğin üretkenliğinin artmasıyla birlikte sermayenin değerlenmesi süreci daha fazla artı değerın daha az işçiden çekildiği bir sürece girer. Başka bir ifadeyle sermayenin ücretli emek gereksinimi azalır ve her kriz döneminde “serbest kılınan” emekçiler bu kez emek piyasasının da dışında kalarak geçimlerini sağlama olanaklarını tamamen yitirmiş yoksullara dönüşür. Kapitalist sermaye birikimi paradoksal biçimde,

toplumsal zenginliği sürekli arttırsa da bu zenginlikten git gide daha az pay alan işçilerin, yani yoksulların sayısını da sürekli olarak artırır (Marx, 1990: 783). Geçmiş üretim tarzlarından farklı olarak, kapitalizmde, nüfus fazlasının ortaya çıkması ve büyümesi, bizzat birikim sürecinin genişleyerek yeniden üretiminin doğrudan sonucudur (Perez-Sainz, 1978: 3).

Yoksulluğun ortaya çıkış nedenleri veri alınmayıp kapitalist sermaye birikiminin dinamiklerine bağlandığında basitçe bir bölüşüm ya da gelir dağılımı sorunu olmadığı anlaşılır. Üretim tarzına özgü tarihsel süreçlerle ilişkilendirildiğinde, yoksulluğun bireylerin elde ettiği gelir miktarıyla değil, geliri elde etme yollarıyla, yani toplumsal üretim ilişkileri içerisindeki konumlarıyla ilgili olduğu ortaya çıkar (Rosdolsky, 1977: 253-4). Farklı üretim tarzlarında, nüfus artışını ve nüfus fazlalığını belirleyen farklı yasalar olduğunu belirten Marx, bu yasaların farklı toplumsal sınıfların üretim ve yeniden üretim koşullarıyla bağlanma biçimlerinden kaynaklandığına işaret eder (Marx, 1993: 604). Marx, Grundrisse’de üretim tarzlarına göre farklılaşan her toplumda bir nüfus fazlası olduğunu belirtir. Yoksulluk, toplumu oluşturan fertlerin, üretim ve dolayısıyla yeniden üretim koşullarından kopması sonucu oluşan bu nüfus fazlasının içinde bulunduğu durum olarak tanımlanır. Bu nüfus fazlası o topluma hakim olan üretim biçimi çerçevesinde kendisini toplumun bir ferdi olarak yeniden üretme kapasitesinden yoksun olanlar, yani yoksullardır. Bir başka ifadeyle, yoksulluğun ortaya çıkışı, “tek bir birey ya da nüfusun bir kesimi için bu [üretim] ilişkilerinin çözülmesinin bu kesimleri yeniden üretim koşullarının dışına atması” sonucudur (Marx, 1993: 604).

Nüfus fazlası olarak yoksulların varlığı, nüfusun yeniden üretimini sağlayan toplam geçim araçlarının yetersizliği değil, bu araçların üretimi ve paylaşımını belirleyen toplumsal üretim ilişkilerinin sonucu olduğu için Marx, fazla, ya da artık, nüfusun daima geçerli toplumsal yeniden üretim koşullarına göre fazlalık olduğunu belirtir

(Marx, 1993: 608). Bu tür bir anlayış, yoksulluk halini ve yoksulları soyut, mutlak ve değişmez kategoriler olarak değil, farklı toplumsal koşullar içinde ortaya çıkan, görünüm ve deneyim olarak bu koşullara göre farklı biçimler alan olgular olarak kavrar. Yoksulluğun var saydığı yoksunluk, toplumsal üretim ilişkileri, bunların gelişmişlik düzeyi ve belirledikleri toplumsal olarak geçerli ortalama tüketim kalıpları birbirinden farklılaştığı ölçüde farklı eksiklikler ifade eder.

Kapitalist üretim tarzında yoksulluğun işçi sınıfına özgü bir durum olduğunu öne sürmenin başta karşı olgusal gibi görünen iki sonucu vardır. Birincisi, yoksulluğun nicel olarak tanımlanan gelir dilimleri itibariyle, yoksulluk düzeyinin üstünde ve düzenli gelirlere sahip olan işçilerin de bir problemi olarak ortaya konmasıdır. Bu, yoksulluğun ampirik olarak veri alınan bir durum biçiminde tanımlanmamasının belki de en önemli sonucudur. Basitçe ifade edilirse işçi sınıfı, halihazırda “yoksul” olmayan ancak “yoksulluk” statüsüne düşmeye hazır ve nazır, bu riski her daim taşıyan insanları içerir. Burada işçi sınıfı kavramının tanımlayıcı unsuru olan, işçinin bedensel ve ruhsal varlığının yeniden üretimi için kontrol edemediği bir toplumsal kurum olan emek piyasasında emek gücünü para karşılığı satmak zorunda olması, şüphesiz ki belirleyicidir. Bu biçimde yapılan bir tanımlama, gelirden daha ziyade üretim içerisindeki yapısal konuma dayandığı kadarıyla potansiyel yoksulluğun, ya da yoksulluğa düşme riskinin (Yılmaz, 2012) işçi sınıfının tekelinde olduğunu var sayar.

İşçi sınıfı ile yoksulluk arasındaki sözü geçen ilişkinin beklenmedik ikinci sonucu, yine aynı işçi sınıfı tanımının halihazırda çalışmayanların, yani işsizlerin de aslında çalışan işçiler kadar işçi sınıfı mensubu olduklarını ortaya koymasındır. İşçi sınıfının bir mensubu olmayı belirleyen şey üretim sürecine bilfiil katılmak değil, daha ilksel bir süreç olan, işçinin varlığının yeniden üretimi için bu değerlendirme sürecine katılmak zorunda olması, geçimini başka türlü sağlayamayacak olması, başka bir ifadeyle

mülksüz olmasıdır. İşçi sınıfı çalışanlar değil, çalışmak zorunda olanlar, çalışmaya zorlananlardır. Kapitalist sermaye birikimini mümkün kılan nüfus unsuru geçimini sağlamak için emeğini satmak zorunda olan mülksüzlerin bütünüdür. Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışı ve yeniden üretimi kapitalist olmayan üretim tarzlarının ortadan kalkmasına, farklı üretim ilişkileri içerisinde geçimlerini sağlayabilen kitlelerin mülksüzleşip potansiyel ve mevcut işçiler olarak kapitalist emek piyasasına mecbur kalmasına bağlıdır. “Kapitalizm iş teklifiyle değil, hayatını kazanma mecburiyetiyle başlar. Nakdi vergilerin ve rantın empoze edilmesinin takip ettiği mülksüzleştirme ve el koyma: işte ‘özgür emeğin’ hayali budur” (Denning, 2010: 80). Bu nedenle Denning “proleter” kelimesinin karşılığı olarak ücretli emekten daha ziyade mülksüzlüğün ve piyasaya bağımlı olmanın vurgulanmasının daha isabetli olacağını söylemektedir (Denning, 2010: 81). Üretim araçlarının yanı sıra geçim araçlarından da kopmuş serbest emekçilerin çalışsalar da çalışmasalar da yaşamlarını sürdürebilmek için aynı biçimde sermaye birikimine tabi olması, birikimin arttığı ve azaldığı dönemlerde yaşam koşullarının aynı yönde etkilenmesi anlamına gelir. Rosa Luxemburg’un ifadesiyle, “proletaryanın en derindeki katmanlarının yaşam koşulları kapitalist üretimin yasaları tarafından belirlenir, aşağı ve yukarı doğru çekilir... proletarya, geniş tarım işçileri katmanıyla, işsizler ordusuyla, en tepesinden tabanına kadar tüm seviyeleriyle birlikte organik bir bütünü, tek bir toplumsal sınıfı, maruz kaldıkları yoksunluk ve baskının farklı seviyelerinden yola çıkarak kapitalist ücret yasaları bütünsel anlamda kavranabilecek bir sınıfı teşkil eder” (Alıntılayan, Rosdolsky, 1977: 308). Toplumsal sınıfların varlığı, üretim tarzının doğasındaki temel ilişkilerin ifadeleriye, işçi sınıfı da, sermaye ilişkisinin bir unsuru olarak, insanın kapitalist bir toplumdaki varlığının ve “insani faaliyetinin” aldığı biçimin ifadesidir: “emeğin kendi koşullarından koparılmasıyla, ücretli emek ile sermaye ilişkisinde mündemiç olan bir koparılmayla var

olur. O halde, bu koparılma meselesi, sınıfın kurucu temelini oluşturmaktadır” (Bonefeld, 2001: 80). Nitekim, Grundrisse’de işçiyi “asıl itibarıyla yoksul” olarak tanımlayan Marx, yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için piyasaya bağımlı olmasına rağmen çalışmayan ya da sermayenin değerlendirilmesi sürecinin içermediği, içeremediği nüfusu da Kapital’de işçi sınıfı içerisinde değerlendirmiştir. Buna göre işçi sınıfı, yedek işgücü ordusuyla faal işgücü ordusunun toplamından oluşur (Marx, 1990: 790). Sermaye birikimi süreci, artı değerin çekip alınacağı emekçilere ne kadar ihtiyaç duyuyorsa, her an sömürülmeye hazır olan ancak halihazırda kapitalist emek sürecine dahil olmayan yedek işgücü ordusuna da o denli ihtiyaç duyar. “Kapitalist üretim hiçbir biçimde doğal nüfus artışının doğurduğu işçi sayısı ile yetinemez. Sınırsız etkinliği için bu doğal sınırlardan bağımsız bir yedek işgücü ordusuna ihtiyaç duyar” (Marx, 1990: 788).

2.2. Sermaye birikiminin yoksulluk üretimi: Göreli artık nüfus ve ücretli emek ilişkisi

Kapitalist bir toplumda nüfusun büyük bir kısmı geçinmek için emek gücüne dayanmak durumundadır. Geçimini emek gücünü satarak sağlamak zorunda olan nüfusun yeniden üretim koşulları, sermaye birikiminin zorunlu eğilimleri tarafından belirlenir. Söz edilen bu eğilimlerin merkezinde ise kapitalist birikimin yeniden üretiminin esas unsuru olan ücretli emek sömürüsü, ya da toplumsal artı değer üretimi vardır. Marx, sermaye birikiminin genel ve esas eğilimlerinin nüfus üretimi ve yeniden üretimi süreçlerini nasıl belirlediğini Kapital’in birinci cildinin 25. bölümü, Kapitalist Birikimin Genel Yasası bölümünde ele alır. Bu bölüm, aynı zamanda Marx’ın göreli artık nüfus kavramı çerçevesinde kapitalist üretim tarzının yoksulluk üretimini en detaylı biçimde ele aldığı bölüm olduğu için, kapsamlı bir biçimde incelenmeyi hak etmektedir. Nitekim, bu ve

başka eserlerde oldukça yoğunlaşmış biçimde dile getirilen nüfus yasası yaklaşımı, Marx'ın kendi yaşadığı dönemde gözlemlediği eğilimlere dayanarak geleceğe dair basit fakat kesin öngörüler olarak yorumlandığında, isabetli olmadığı ve günümüzdeki gerçek durum ve eğilimleri yansıtmadığı biçiminde yargılanabilir. Dünya ölçeğinde, farklı gelişmişlik düzeylerindeki toplumların çoğunluğunu oluşturan çalışan sınıfların birbirinden oldukça farklılaşan yaşam ve geçim koşullarının, yirmi otuz sayfada tüm boyutlarıyla anlatılabilecek süreçler tarafından tam anlamıyla belirlendiğini öne sürmenin sonsuz derecede karmaşık bu gerçekliği açıklama kapasitesinin uzağına düşeceği açıktır. Bu nedenle Marx'ın açıklama biçimini doğru anlaşılması, olgusal ve olumsal açıdan açık uçlu olsa da açıklama kapasitesi yüksek genel eğilimleri nasıl açıkladığının ve daha önemlisi nasıl ortaya çıkardığının doğru tarif edilmesi gereklidir. Zira bu eğilimler soyut ve basit birkaç yasa gibi görünseler de, Marx'ın kendi incelediği dönemin somut ve karmaşık süreçlerinden türetildikleri kadarıyla, yine başka somut ve karmaşık gerçek durumlar çerçevesinde yeniden ele alınıp, geliştirilip, güçlendirilme potansiyeline sahiptir. Genel yasalar biçiminde ifade edilen eğilimlerin, dönemin gelişmiş kapitalist ülkelerinde gerçekleşen süreçlerden yola çıkan genellemeler olduğu, benzer süreçleri farklı zaman ve koşullar içinde yaşayan, örneğin geç kapitalistleşen ülkelerde aynı biçimde ve sırayla yaşanmayacağını akılda tutmak gerekir.

Marx, Kapital'in birinci cildinin 25. bölümü, Kapitalist Birikimin Genel Yasası'nda, kapitalist üretim tarzının genişleyerek yeniden üretiminin, içinde doğduğu ya da girdiği toplumsal formasyona hakim hale gelmesiyle sonuçlanan tarihsel gelişimi boyunca gösterdiği üç soyut ana eğilime odaklanır. Kapitalist birikimin sermaye organik bileşimi sabit kalarak genişleme eğilimi, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimleri çerçevesinde organik bileşimi artarak genişleme eğilimi, son olarak da bu eğilimlerin sonucu olarak büyüklüğü git gide artan bir artık nüfus üretme eğilimi. Baştan belirtmek

gerekir ki bu eğilimler, gerçek zamana ve uzama yayılan süreçlerdir ve kapitalizmin bu iki boyutta da sahip olduğu eşitsiz ve bileşik gelişme niteliğine uygun olarak art arda ya da birlikte gerçekleşebileceği gibi doğrusal olarak belirli bir sırayı izlemek zorunda da değildirler. Kapitalist birikimin organik bileşimi sabit kalarak geliştiği “erken” dönemi, toplam artı değer miktarının artırılması dürtüsüne koşut olarak geride bırakacağı ve organik bileşimini artırarak büyüyeceği “ileri” bir döneme gireceği gibi bir okuma, yeni üretim ve tüketim alanlarının açılma olasılığını, ya da büyüyen sermayenin aynı düzeyde kapitalistleşmemiş coğrafyalara hareket etme potansiyelini göz ardı edecektir. Sermaye birikiminin genişleyen yeniden üretiminin dünya ölçeğinde yaratacağı sonuçlar, başta doğayı ve toplumların var oluş koşullarını tahrip etme potansiyeli, aynı şekilde doğrusal bir mutlak ilerleme varsayımının hesaba katmadığı bir başka alandır. Kapitalizmin kendi yarattığı üretim ve tüketim koşullarını yok edip yenilerini baştan yaratması görülmemiş bir şey değildir.

2.2.1. Mutlak artı değer üretimi ve ücretli emeğin içerilmesi eğilimi

Değindiği gibi, kapitalist üretim tarzının ücretli emek talebi, yaşamını yeniden üretmek için emeğini ya da emeğinin ürünlerini satmak zorunda olan çalışan sınıflarının geçim ve yaşam koşullarını belirleyen temel unsurdur. Marx, kapitalist üretimin genişleyen yeniden üretiminin, genel anlamda ücretli emek talebini artıracak, bunun da git gide daha fazla bireyin proletarya saflarına katılmasıyla sonuçlanacağını belirtmektedir. Sermaye birikiminin genişlemesinin, sayısı ve ölçeği artan kapitalist işletmelerin üretim araçlarını harekete geçirecek gerekli emek zamanı ihtiyacının artması anlamına geleceğini söyleyen Marx, bu nedenle kapitalizmin genişleyen yeniden üretiminin dolaysız sonucunun proletaryanın büyümesi olduğuna işaret etmektedir (Marx, 1990: 765). Kapitalist üretimin, üretilen artı değer miktarını azamileştirmek amacıyla iş

gününü uzatması, ya da gerekli emek zamanını azaltmasının mutlak sınırları vardır. Sermayenin, toplumsal olarak veri olan asgari gerekli emek zamanını da işçilerin üretkenliğini de arttıramadığı, yani karşılıksız emek miktarının gerekli emek miktarına oranının sabit olduğu durumda, toplam artı değer artmasının koşulu, kapitalist üretimin yaygınlaşması, yani daha fazla üretim aracı ve gerekli emek sağlayan işçinin istihdam edilmesidir (Rosdolsky, 1977: 247). Yalın ifadeyle üretkenlik ve artı değer oranının verili olduğu koşullar altında, toplam artı değer artışı ancak mutlak anlamda gerçekleşir. Emeğin üretkenliğinin bir belirleyeni olan, Kapital'deki ifade biçimiyle, sermayenin organik bileşiminin, yani üretime giren üretim aracı kitlesi ile bu araçları işletmek için gereken emek kitlesi arasındaki oransal ilişkinin sabit olduğu bu durumda, toplumsal artı değer artışı, ücretli emekçi sayısının mutlak ve doğrusal bir artışı sonucunda gerçekleşir. Bu senaryoda, üretilen artı değeri içine katıp üretime yeni yatırım biçiminde giren sermaye, aynı oranda fakat daha büyük miktarda sabit ve değişir sermayeye bölünür. Kapitalist birikim özü itibarıyla büyümenin kaynağı olan artı değer mümkün olan en yüksek oranda çekilmesini dayattığı için, büyüyen üretimden elde edilen gelir mümkün olan her durumda üretimin ölçeğini büyütme amacıyla yeni üretim araçlarının ve bunları işletecek yeni gerekli emekçilerin istihdamıyla sonuçlanır. Bu elverişli mümkünlük koşullarının başında ise, yeni üretim araçlarını işletebilecek gerekli emek gücünü sağlamak için istihdama katılacak emekçilerin mevcut olması gelmektedir. Bu koşullarda, sermayenin değişir unsurunun artması, halihazırda çalışanların ücretlerinin değil, öncelikli olarak gerekli emek gücü sağlayan işçi sayısının artışıyla sonuçlanır. Varlığı çalışanlardan çekilen toplam artı değer artması için üretimin büyüme zorunluluğuna dayanan sermaye, bu bakımdan emekçilerin emek gücü ve bedenlerinin yeniden üretimi sürecine tam anlamıyla hakimdir. Marx, çalışan sınıfların yeniden üretim gereksinimlerinin ücretler yoluyla daima “hafifletileceğinin”

fakat asla “ortadan kaldırılmayacağını” altını çizerek (Marx, 1990: 765). Yine de bu anlatılan durumda sermaye birikiminin büyümesi, işçi sınıfı açısından görece avantajlıdır. Sermayenin işçi sınıfına tahakkümü, “yoğun” değil, “yaygındır” (Marx, 1990: 768). Sermaye birikiminin ücretli emek içermeye eğiliminin hakim olduğu bir durum olarak da tanımlanabilecek genişleyen yeniden üretimin bu biçimi, geçimini ücretli istihdama kıyasla daha olumsuz şartlarda sağlayan, ya da işsiz ve mülksüz olan çalışan sınıf kesimlerini kapsayarak onların yaşam koşullarını iyileştirebilir.

Sermayenin organik bileşiminin ve artı değer oranının veri olduğu bu koşullarda, üretimin genişlemesini mümkün kılacak yeni emekçilerin sayısının yetersiz olması ise, mevcut emekçilerin ücretlerinin artmasıyla sonuçlanabilir. Sermayenin genişleyerek yeniden üretimi, birikimin bir anda artmasını sağlayacak yeni pazarların açılması, yeni toplumsal ihtiyaçlardan kaynaklanan üretim artışları ya da üretilen artı değer sermaye ve gelir olarak bölünme oranındaki değişiklikler gibi olumsal faktörler sonucu anlık büyük sıçramalar gösterebilir. Bu durumlarda sermayenin emek gücü gereksinimi, nüfusun doğal artışının yarattığı yeni emek gücü arzını aşan miktarda artar (Marx, 1990: 763). Değişir sermaye miktarındaki artışın bu kez ücret artışlarına yol açabileceği ihtimalini değerlendiren Marx, bunu iki senaryonun takip edebileceğini belirtir. Sermayenin genişleyerek yeniden üretiminin hızla büyümeyi sürdürdüğü ilk senaryoda, toplam artı değer ücret artışları sonucu düşmesi ile toplam kar oranlarında görülecek azalma, sermayenin toplumsal hakimiyetini tehdit edecek noktaya ulaşmaz. Hızla zenginleşen sermayedarlar, bu koşullar altında artan zenginliği işçilerle paylaşmakta sorun görmeyip, yatırımlarını büyütmeyi ya da genişlemeyi sürdürür. Fakat emek gücünün, sermayenin ücretli emek talebi arttıkça artacak fiyatı kar beklentisini azaltmaya başladığında, sermaye birikimi yavaşlar. Birikimin yavaşlaması sonucu ortaya çıkan durgunluk ve kriz dönemlerinde, yatırıma yönelen sermaye miktarı ile

birlikte değişir sermaye ve dolayısıyla emek gücü talebi de azalmaya başlar. Emek gücü talebinin azalması ise, bu metanın fiyatı olan ücretlerde düşme eğilimi yaratır. Sonuç olarak, “[k]apitalist üretim mekanizması kısa süreliğine kendi karşısına çıkardığı engelleri ortadan kaldıracaktır. Emeğin fiyatı tekrar sermayenin kendi değeri lenmesinin gerekleri ile örtüşen bir seviyeye düşecektir...” (Marx, 1990: 770). Her iki durumda da sermaye ile emek miktarı arasındaki dengesizlik, emek arzının kıtlığı ya da çokluğundan değil, değeri lenmesi gereken sermayenin, yani toplam karşılıksız emeğin, mevcut toplam emek arzına göre az ya da çok olmasıdır. Bu nedenle “matematiksel olarak ifade edersek; sermaye birikimi bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranları ise bağımsız değil bağımlı değişkendir” (Marx, 1990:). Sözde “nüfusun doğal kanununun” temel dayanağı da kapitalist üretimin bu yasasıdır. Kapitalist üretim içerisinde karşı karşıya gelen değeri ler birbirinden bağımsız çokluklar değil toplumun toplam emeğinin iki farklı biçimi, yani üretim sürecine giren değeri lenmesi gereken sermaye biçiminde biriktirilecek karşılıksız emek ile bu sermayeyi harekete geçirecek gerekli ücretli emektir. Eğer karşılıksız emeğin ani bir artışı sonucu sermaye birikiminde, daha fazla ücretli emek gerektiren bir artış gerçekleşirse ücretler artacak ve “karşılıksız emek oransal olarak azalacaktır” (Marx, 1990: 771). Ancak bu azalma sermayeyi besleyen artı emeği sağlandığı normal düzeyinin altına çekerse, birikim yavaşlayacak ve ücretlerin artışı sınıra dayanacaktır.

Buraya kadar anlatılan durumda, sermaye birikiminin ücretli emek talebinin artışı eğilimi, sermayenin organik bileşiminin ve emek üretkenliğinin sabittir. Fakat, kapitalizm geliştikçe, sermayedarlar arasındaki yüksek kar elde etme çabası ve rekabet koşullarının toplumsal üretim sürecine hakim olması, çeşitli biçimlerde emek üretkenliği artıran gelişmelere yol açar. Üretkenliğin artması, verili bir miktar canlı emeğin ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının miktarının artması demektir. Üretime

giren üretim aracı miktarının emek gücüne göre artması, gelişmiş iş bölümü tekniklerinin ya da araç kullanımı sonucu işlenen ham madde miktarının artışı gibi nedenlerle gerçekleşebileceği gibi, emek üretkenliğini doğrudan artıran yeni teknolojinin ve makineleşmenin üretime dahil olmasının sonucu da olabilir (Marx, 1990: 773). Her iki durumda da üretime giren üretim aracı miktarının, bu üretim araçlarını işleyen emek gücüne oranla artması, sermayenin teknik kompozisyonunun değişmesi, ya da değer kompozisyonu açısından sabit sermayenin değişir sermayeye oranının artması demektir. Sermayenin organik kompozisyonu değişerek büyümesinin ise, genişleyen yeniden üretim sürecinde emek gücü talebi ve dolayısıyla istihdamdaki emekçilerin sayısının artışı açısından farklı sonuçları vardır.

2.2.2. Göreli artı değer üretimi ve yedek iş gücü ordusu gerekliliği

Marx, kapitalist gelişmenin mutlak artı değer üretiminin hakim eğilim olduğu durumda işçi sınıfının artışı anlamına geldiğini gösterdikten sonra, bu kez üretim sürecine hakim olan kapitalist sınıfın nüfus dinamiklerine odaklanır. Genelleşmiş meta üretiminin hakim üretim tarzı haline gelmesi yani üretim ve geçim araçlarının metalaşp sermaye sahibi kapitalistlerin ellerinde toplanmaya başlaması, toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçlerinin farklı alanlarında, yani üretim sektörlerinde bu sınıfın nüfusunun büyümesi anlamına gelir (Marx, 1990: 775-7). Sermaye biçiminde üretilen toplumsal zenginliğin büyümesi, tekil kapitalistlerin sermayelerinin büyümesi olarak gerçekleşir. Büyüyen sermayeler, miras ve evlilikler gibi toplumsal dolayimler yoluyla birikim yapan yeni bağımsız kapitalistler doğurur. Kapitalist birimlerin sayı ve büyüklüklerinin toplum ölçeğinde artması, üretim araçlarının bu sınıfın eline geçmesi ve sermayenin artı değeri içine katarak büyümesi süreçlerinin sınırları içerisinde gerçekleşirken, farklı sektörlere dağılan sermayelerin aynı zamanda birbirleriyle girdikleri rekabet ilişkisi,

tekil kapitalistlerin büyüme ve eğilimlerini sınırlar. Ancak kapitalistleri birbiriyle karşı karşıya getiren rekabet sürecinin bu birbirini “itme” eğilimine eşlik eden bir “çekim” eğilimini de barındırmakta, sermayenin yoğunlaşarak büyümesine ek olarak merkezileşerek büyüme imkanını doğurmaktadır. Üretim araçlarının kapitalistlerin elinde toplanmasından farklı olarak merkezileşme eğilimi, “önceden oluşmuş sermayelerin yoğunlaşması, bağımsızlıklarının ortadan kalkması, kapitalistlerin birbirini mülksüzleştirilmesi ve çok sayıda küçük sermayenin az sayıda büyük sermayeye dönüşmesi” anlamına gelir (Marx, 1990: 777). Üretim ölçeğinin üretkenliği artırmanın etkin bir yolu olması sebebiyle, ürettikleri metaları ucuzlatarak verdikleri rekabet savaşında büyük sermaye sahiplerini avantajlı konuma getirecek, üretim dışına ittikleri sermayedarların üretim araçlarını ya da sermayelerini ele geçirerek daha da büyümelerini mümkün kılacaktır. Toplumsal sermayenin kolektif anlamda büyümesi, birikimin ortalama koşullarının çizdiği sınırlarda gerçekleşirken, bireysel sermayelerin zaten var olan başka sermayeleri ele geçirmesi demek olan merkezileşme yoluyla büyüme, onlara kısa vadede toplumsal ortalamanın çok üzerinde büyüme olanağı sunar.⁴

Üretim sürecinin kapitalist tarafından dönüştürülmesi çabası noktasında kapitalistler arasındaki rekabet önemli bir role sahiptir (Marx, 1990: 435-7). Üretkenlik artışını gerçekleştiren kapitalistin sahip olduğu metanın değeri düşecektir. Ancak metaların değişim değerleri toplumsal olarak belirlendiğinden, bu tekil metanın değeri ile piyasa fiyatının temsil ettiği değer arasındaki farklılık kapitaliste toplumsal ortalamadan daha fazla oranda kar getirecektir. Dahası, metanın değerinin düşmesi, kapitaliste piyasa fiyatından daha ucuza satma imkanı sunacağından, piyasaya hakim olma fırsatı da getirir. Zamanla üretkenlik atılımını yapan kapitalistin üretim tekniği, rekabet koşulları

4 Sermayenin merkezileşerek büyümesi sürecinin bir diğer sonucu da küçük sermayedarların büyük sanayinin (henüz) girmedikleri sektörlerde yoğunlaşmasıdır. Buna üretim ölçeğinin üretilen metaların değerini düşürme anlamında avantaj yaratmadığı sektör ve durumları da eklemek gerekir. (Harris-White, 2010; Weeks, 1997)

içerisinde diğer kapitalistler tarafından da benimsenecek ve toplumsal üretimin geneline yayılacaktır. Bu da üretilen tüm metaların ve dolayısıyla temel tüketim malları ve bunları üreten üretim araçlarının değerlerini düşüreceğinden, emeğin değerinin düşmesiyle sonuçlanacaktır. Dolayısıyla, üretim sürecindeki, gerekli emek zamanını azaltarak artı emek zamanını artıran, yani daha fazla görelî artı değer üretimini sağlayan dönüşümler, tekil kapitalistin piyasaya hakim olma ve daha fazla kar etmek amacıyla sahip olduğu metaların içerdiği emek miktarını azaltmak istemesinden kaynaklanır. Aynı amaçlara tüm kapitalistlerin sahip olması da, yeni üretim tekniklerinin tüm ekonomiye yayılmasını sağlar.

Sermaye birikiminde üretim ölçeğinin büyümesi yoluyla yaratılacak sıçramaları mümkün kılan bir başka unsur, kapitalist üretim tarzının gelişimi belirli bir düzeye ulaştığında ortaya çıkan kredi sistemidir (Marx, 1990: 778). Kredi sisteminin gelişmediği, ya da banka ve finans sermayesinin toplam artı değeri kapitalistler arasında paylaşırma işlevini etkin bir şekilde gerçekleştirecek düzeyde gelişmediği bir durumda, tekil sermayelerin sırf kendi gerçekleştirdikleri birikim yoluyla büyük ölçekli yatırımlar yapma olanakları da kısıtlı olduğu için sermayenin merkezileşmesi eğilimi de tam anlamıyla gerçekleşemez (Weeks, 1985: 418).

Sermayenin merkezileşmesi ve görelî artı değer üretiminin yaygınlaşmasının, işçi sınıfının nüfus dinamikleri açısından bir arada ortaya çıkan ancak birbirleriyle çelişen iki sonucu bulunmaktadır. İlk olarak, kapitalist birikimin anlık büyük sıçramalar gösterme potansiyelinin ortaya çıkması, ücretli emek talebinin de anlık sıçramalar gösterme potansiyelini doğurur. Büyük çaplı yeni yatırımların ortaya çıkaracağı büyük miktardaki yeni üretim aracı, bu araçları harekete geçirecek gerekli emek zamanını sağlayacak çok sayıda emekçi ihtiyacı yaratacaktır. Buna karşılık, büyük ölçekli ve öncesine göre daha yüksek oranda emek üretkenliğini mümkün kılan yeni üretim araçlarının gerektirdiği

emek gücü miktarı daha az olacağından, birikimin sabit sermaye kısmının büyüklüğü değişir sermayeye kıyasla daima artan oranda olacaktır. Bu da çok kısa vadelerde çok sayıda emekçiye yönelik talebin, toplam istihdam bağlamında oranı git gide azalma eğilimi gösteren bir talep olacağı anlamına gelmektedir. Ücretli emekçi sınıfın nüfusu açısından bu çelişkili eğilimlerin bir sonucu sermayenin sektörler, bölgeler ve üretim teknikleri arasında artan hareketliliği sonucu geçici ve kalıcı olarak ücretli emek sürecinden dışlanan emekçilerin sayısının artmasıdır. Öte yanda ise, yeni yatırım ve birikim olanakları ortaya çıktığı anda buralara yönelecek sermayenin değerlendirilmesini sağlayacak gerekli emekçilerin, üretim süreci tarafından içerilmek üzere mevcut ve uygun durumda olması gerekir. Bu eş zamanlı iki durum, yani kapitalist birikimin gelişmesi sürecinde çalışan nüfusun bir kısmının üretimin gereklilikleri açısından fazlalık haline gelmesi ve istihdamda olmasa da çalışmaya hazır bir emekçi kitlesinin gerekliliği, Marx'ı kapitalist birikimin genişlemesinin sonucu olan nüfus dinamiklerinin, aynı genişlemenin mümkünlük koşulları, yani sebebi olduğu sonucuna götürmektedir. Daha yalın bir ifadeyle, sermaye birikimi kendi genişleyen yeniden üretimi için bir yedek işgücü ordusuna daima gereksinim duyar ve bu gereksinimini karşılayacak artuk nüfusu kendisi üretir (Marx, 1990: 780-85; Perez-Sainz 1978: 4). Birikim sürecinin genişlemesinin mülksüzleşmeye sebep olduğu durumlarda ortaya çıkan yeni proleterler ile, organik kompozisyonunun artması sonucu fazlalık haline geldiği için dışladığı proleterler, bu yedek işgücü ordusunun kaynağıdır. Sermaye birikimi sürecinin farklı biçimlerde “serbest kıldığı” bu nüfus, kapitalist üretim tarzının büyümesini sağlar ve hata onun varlığının bir koşulu haline gelir (Perez Sainz 1978: 4). Kapitalist üretim tarzının genişleyerek yeniden üretimi, sermaye birikimini gerek kapitalist olmayan sektörlerle doğru genişleterek, gerek yeni sektörler ortaya çıkararak ya da gerek eski kapitalist sektörlerdeki pazarı büyüterek yani büyük ve ani sıçramalar yaparak ilerler.

Bu da mevcut sektörlerdeki üretimi aksatmadan sermayenin içerebileceği bir yedek işgücü ordusunun sürekli hazırda olmasını gerektirir. Artık nüfus işte kapitalist üretimin belirli gelişmişlik düzeylerinde edineceği bu ani genişleme zorunluluğunu mümkün kılan yedek işgücü ordusunun kaynağıdır. Bu demek oluyor ki sermayenin değerlendirilmesi gereksiniminin dışında kalan potansiyel emekçiler yalnızca geçici olarak işsizdir ve halen değer üretimi sürecine tabidirler (Dinerstein 2001: 219).

Marx'ın kapitalist üretimin genel yasası çerçevesinde ortaya koyduğu, yine kapitalist üretim tarzının nüfus yasası biçiminde adlandırılabilir süreç tam da buna işaret etmektedir (Marx, 1990: 775-90; Marx, 1993: 605-08). Buna göre nüfus artışı, işçi sınıfının artışıdır ve tartışmamız bağlamında da bu gerçek ya da potansiyel “yoksulların” artışı anlamına gelmektedir. Sermaye birikiminin, kendi gereksinimlerinin ötesinde ürettiği artık nüfus, yedek işgücü ordusu biçiminde, sermaye birikiminin çevrimsel sıçrama dönemlerinde birikimin manivelası haline gelir. Yedek işgücü ordusu olarak yeniden üretilen bir artık nüfusun olmadığı bir bağlamda kapitalist sermaye birikimi var olamaz. Yedek işgücü ordusu ile aktif işgücü ordusu, bu soyutlama düzeyinde ve vadede işçi sınıfının birbirinden ayırt edilemeyecek, olmazsa olmaz unsurlarıdır. Bunun bu çalışmanın konusu açısından en önemli sonucu ise, sermayenin birikim gereksinimleri açısından dönemsel olarak fazlalık olan nüfusun, çalışmaya ya da sermayenin değerlendirilmesi sürecinin aktif unsuru haline getirilmeye daima uygun ve hazır olması zorunluluğudur. Sosyal politika, en az aktif işgücü ordusu kadar yedek işgücü ordusunu da, ve hatta bu saflara katma zorunluluğunu taşıdığı, içerilmesi kısa vadede mümkün olmayan (“istihdam edilemez”) artık nüfusu da hedeflemek zorundadır.

Aslında sermaye mutlak artı değer üretimini yani toplam artı değer miktarını arttırmak için, sömürü oranı sabit kalmak koşuluyla, toplam iş günü sayısını arttırma eğilimindedir. Bu da bir yanda daima daha fazla işçiyi üretim sürecine sokmasını, yani

artı emek zamanıyla birlikte gerekli emek zamanını da arttırmasını gerektirir. Ne var ki, sermaye aynı anda aynı miktarda artı değeri daha az işçiden çıkarmak, yani gerekli emek zamanını düşürerek, ya da sömürü oranını arttırarak toplam gerekli emek zamanı miktarını düşürmek de ister. Başka bir ifadeyle mutlak artı değer üretimi ile görelî artı değer üretimini birbirine bağlamak ister. Bu iki çelişkili eğilimden ilki üretim sürecine katılan emek miktarının artmasına neden olurken ikincisi sermaye birikiminin git gide daha az işçiye gereksinim duymasına, yani işçilerin emek sürecinin dışına atılmalarına neden olur (Rosdolsky 1977: 248-49). Bu nedenle kapitalist üretim sürecinde istihdam düzeyi sürekli dalgalanır (Rosdolsky 1977: 249n).

Kapitalist sermaye birikimi geliştikçe, sermayenin, merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri sonucunda, organik bileşimi artar. Sabit sermayenin değişir sermayeye oranı arttıkça, genişleyen sermaye birikimi gitgide azalan oranlarda emek gücüne ihtiyaç duyar. Bu da uzun vadede sermaye birikiminin gerekli görmediği bir “görelî artık nüfus”un ortaya çıkmasına sebep olur. Ancak bu görelî artık nüfus, sermaye birikiminin aynı zamanda hızla artmasının manivelası görevini de görecektir. Marx, Kapitalist üretimin çevrimsel izleğinin, kapitalizmin ilk zamanlarında emekçi nüfusun yeterince sağlanamaması dolayısıyla mümkün olmadığını belirtmektedir (Marx, 1990: 786). Nüfusun doğal artışı kapitalist üretimin gereklerini sağlayamamış ve sermayenin gerek duyduğu artık nüfus zorla yaratılmak durumunda kalmıştır. Kapitalist birikimin hızla arttığı dönemler yavaşlama dönemlerinin koşuludur ancak mutlak nüfus artışının dışında emek ihtiyacını karşılayacak bir havuz olmadan bu sıçramalar mümkün değildir. “Bu [nüfus] artışı ise işçi sınıfının bir kesimini sürekli ‘serbest bırakan’ basit bir süreç tarafından sağlanır; işe alınan işçilerin sayısını artan üretime oranla azaltan metotlarla. Modern sanayinin tüm hareket biçimi, dolayısıyla çalışan nüfusun bir kesiminin sürekli işsiz ya da yarı-işsiz ‘ellere’ dönüştürülmesine dayalıdır” (Marx, 1990: 786). Genişleyen

sermaye birikiminin döngüsel hareketleri ya da yeni sektörlerin sermaye birikimine açıldığı dönemlerde, sermayenin değerlenmesi için gerekli olan emek gücünün sağlayıcısı bu kez yedek işgücü ordusu olarak yine bu kesim olacaktır. Bu da görece artık nüfusun her an emeğini satmaya hazır işçi adayları halinde kalmasını gerektirir.

2.2.3. Ücretli emeğin dışlanması ve görece artık nüfusun artarak büyümesi

Sermayenin genişleyerek yeniden üretiminin, organik bileşimi artarak büyümesi süreci, emek üretkenliğinin artmasını doğurur. Artan emek üretkenliği, verili miktardaki üretim aracının harekete geçirilmesi için gerekli emek miktarını düşürür. Gerekli emek miktarının azalması, ücret düzeylerinin aynı oranda düşmediği toplumsal üretim koşullarında, her bir işçinin sarf ettiği gerekli emek miktarının azalması biçiminde değil, ücretli emekçi sayısının azalması biçiminde gerçekleşir (Rosdolsky, 1977: 248).

Marx, kapitalist sermaye birikiminin bir eğilim olarak git gide daha az işçiye ihtiyaç duyacağını dolayısıyla artık nüfus miktarının bir noktada yedek işgücü ordusu olarak gereksinim duyduğu miktardan daha fazla olacağını belirtir. Yukarıda değinildiği gibi sermaye birikimi hem mutlak hem de görece artı değeri arttırarak, genişletmek isteyen sermaye, aslında miktar olarak büyüdükçe daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyar. Ancak sermayenin değişir kısmının, yani emek gücüne harcanmak için ortaya sürülen kısmının, büyümesi her zaman daha fazla işçinin çalıştırılması anlamına gelmez. Kimi zaman mevcut işçilerin daha fazla üretmesi, işçi sayısını arttırmasa da kullanılan emek miktarının artması anlamına gelebilir. “Eğer maliyet aşağı yukarı aynıysa verili bir miktar emeği daha fazla değil daha az işçiden çekip alması her kapitalistin mutlak çıkarıdır” (Marx, 1990: 788). Daha fazla işçinin artı emeği sömürüldüğünde işçi artışı ile sabit sermaye miktarının artışı orantılıdır; aynı emek miktarının daha az işçiden

ıkarıldığı durumda ise sabit sermaye artışı oranı çok daha azdır. Yani bu durumda sabit sermayenin artışı emek üretkenliğini arttırıyorsa, bu artışın her birimine karşılık gelen değişir sermaye artışı, üretkenliği arttırmayan bir sabit sermaye artışına karşılık gelenden daha fazladır. Marx, bu durumun sanayinin leği genişledikçe ve dolayısıyla sermaye birikimi arttıkça daha yaygın ve belirleyici hale geleceğini söyler. Üretkenlik artışı sağlayan üretim araçları artışı, daha fazla işçiyi “serbest bıraktığı” kadarıyla sermayenin yarattığı emek arzının emek talebinden daha hızlı artmasına sebep olur. Böylelikle işe alınmış olan işçi sınıfının fazla çalışması artık nüfusu büyütür. Öte yandan bu fazla nüfusun yarattığı rekabet baskısı, çalışan emekçilerin daha fazla sömürüye katlanma zorunluluğunu arttırır. “Nüfusun bir kesiminin, diğer kesiminin fazla çalışması tarafından mecburi atalete mahkum edilmesi, ve bunun tersi, bireysel kapitalistlerin zenginleştirmenin bir yolu haline gelir ve aynı anda yedek işgücü ordusunun toplumsal birikimin gelişimine denk gelen bir ölçekte üretimini hızlandırır” (Marx, 1990: 789-90).

Artık nüfus geçimini sağlamanın araçlarından tamamen yoksun olduğu için hem yaşamsal ihtiyaçlarını karşılaması hem de yedek işgücü ordusu olarak yeniden üretilmesi, piyasa biçiminin dışında gerçekleşmek durumundadır. Marx, bu noktada yeniden üretimin toplumsal gelirden karşılanmak durumunda olduğunu belirtir (Marx, 1993: 609-10). Sermayedar, işçinin varoluş koşullarını sağlama sorumluluğunu diğer toplumsal kesimlere bırakmış, işçi de yardıma muhtaç hale gelmiştir. Sonuç olarak toplumsal emek gücünün yeniden üretimi, sermayenin değerlenmesi süreci dışında kaldığı dönemlerde dahi devam etmek durumundadır. Üretim sürecinin dışladığı emekçiler, işsizler ya da yoksullar olarak varlıklarını sürdürmekle kalmaz, sermaye açısından her an kullanışlı halde olmaları gerekir. Böylelikle hem bir emek arzı fazlası olarak ücretlerin muhtemel yükselme eğilimine ket vuracak hem de kısa vadede emek

yoğun üretim koşullarının gerekliliği ortaya çıktığında, başka bir ifadeyle değişir sermayenin sabit sermayeye oranının daha fazla olduğu sektörlerde, işe alınıp değerlendirme sürecinin tekrar parçası olacaklardır. Ancak artık nüfusun yardım yoluyla yeniden üretimi, hem çalışma zorunluluğunu canlı tutmak hem de yardımın kaynağı toplumsal gelir, yani üretilen toplam artı değer olduğu için asgari geçim düzeyinde, hatta dönem dönem onun dahi altında olmalıdır.

2.3. Sermaye birikiminin nüfus eğilimlerinin somut toplumsal formasyonlarda eşitsiz ve bileşik gelişimi

Marx, kapitalist birikimin sermayenin organik bileşiminin, ya da emek üretkenliğinin sabit kalarak genişlemesi biçiminde soyutladığı durumun kapitalist gelişmenin erken dönemlerine özgü olduğunu belirtir. Modern sanayi öncesinde kapitalist üretim eski üretim teknikleri ve emek süreçlerine “biçimsel” olarak hakim hale gelmiştir. Bir başka ifadeyle, el sanatları, zanaat ve geçimlik tarım faaliyetlerine özgü hünarlere sahip işçiler, üretim araçlarından kopmuş ve kapitalistlere ait üretim araçlarını işletmeye başlamıştır (Weeks, 1985: 416). Kapitalist birikimi mümkün kılan koşullar, yani meta biçiminde emek gücünü Bu dönemde iş gününün uzunluğu ve mevcut üretim koşullarına dayalı emek üretkenliğinin sınırlarına yaklaştıkça toplumsal artı değeri artırmanın tek ya da mümkün olan yolu daha fazla işçinin istihdam edilmesiyle gerçekleşen mutlak artı değer artışıdır. Kapitalist birikim sürecinin toplumsal formasyon içindeki hakimiyetinin pekişmesi, para sermayenin artarak kredi olanaklarının yaygınlaşması ve toplumsal üretim araçlarının tamamıyla kapitalistlerin hakimiyetine girmesi süreçleri sonucunda, kapitalist üretim tarzı toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçlerine “esas” anlamda hakim hale gelmiş, bu da toplumsal üretim araçlarının devrimci bir dönüşümüne el veren modern sanayii aşamasına geçilmesiyle sonuçlanmıştır. Emek üretkenliğini büyük

oranda artıran üretim tekniklerinin ortaya çıkıp tüm üretim alanlarına yayılması anlamına gelen bu süreç, sermayedarları artık değeri mutlak anlamda artırma zorunluluğundan kurtarmış, görelî artı değer üretimini mümkün hale getirmiştir. Mutlak ve görelî artı değer sömürsünün sermayenin toplumsal emeğe hakimiyetinin “biçimsel” (erken) ve “gerçek” (gelişmiş) biçimleriyle özdeşleştirilmesi, dönemsel ardışıklık ve kapitalizmin toplumsal gelişme bakımından “ilerici” olduğu varsayımlarını destekleyerek tarihsel materyalizme atfedilen doğrusal bir tarihsel gelişim anlatısını destekler görünmektedir. Sermayenin genel yasası bölümünde anlatılan bu tarihsel akışın bir de sermayenin merkezileşmesi ve görelî artık nüfusun artarak büyümesi süreçleri eklendiğinde bu bölümün başında anılan mekanik, ilerlemeci ve işlevselci tarihsel materyalizm anlayışına çıktığı düşünülebilir.

Peki, mutlak artı değer sömürsü ve bunun nüfus açısından yarattığı sonuçlar, kapitalizmin erken dönemlerine mi özgüdür? Daha ayrıntılı bir ifadeyle, mutlak artı değer üretimine dayalı birikim, kapitalist sermaye kendi kendini değerleyen değer olarak ortaya çıkıp toplumsal formasyona yayılarak kapitalizm öncesi üretim tarzlarını ortadan kaldırdığı ve ona mutlak anlamda hakim hale geldiğinde yerini kesin olarak görelî artı değer üretimine mi bırakır? Emek süreci açısından iş gününü uzatmak ya da üretimi yoğunlaştırarak işçileri aynı sürede daha fazla değer üretmeye zorlamak anlamına gelen mutlak artı değer üretiminin, esnek de olsa sınırları olduğunu görmek zor değildir. İşçilerin beden ve emek güçlerini yeniden üretme imkanını tamamen ortadan kaldırmadan ve dolayısıyla birikimi mümkün kılan yegane meta olan emek gücünün kendisini yok etmeden bu mümkün görünmemektedir. Artı değeri artırmak için ücretleri düşürerek işçilerin geçim koşullarını toplumsal asgari kıstasların altına indirmek de dönemsel olarak kapitalistlerin başvurabileceği yöntemler olsa da, gerek toplumsal düzen ve istikrarı sürdürmek açısından bunun yaratacağı sorunlar, gerekse

yine emek gücünün gerekli koşullarda sağlanamamasının er ya da geç üretkenliğe yansıyacak olması, mutlak artı değer sömürsünün uzun vadede ve ortalamada belirli sınırları olduğunu göstermektedir. Öte yandan, emek süreci ve yeniden üretim kıstaslarının toplumsal asgari kıstasları yerleşmiş, emek üretkenliğinin de sabit olduğu durumda mutlak artı değer yoğunluk açısından değil kapsam açısından artışının sınırlarını çizen unsur ise kapitalist üretim sürecinin boyunduruğuna girmemiş bölge ya da sektörlerin varlığıdır. Sermayenin hareket edebileceği yeni kapitalist birikim olanakları, mutlak artı değer sömürsünün artarak varlığını sürdürebileceği koşulları sağlayabilir. Gerek kapitalizmin dünya ölçeğindeki eşitsiz gelişimi nedeniyle kapitalist üretime açılmamış bölge ve sektörlerin, gerekse birikim sürecine dışsal toplumsal gelişmeler sonucu ortaya çıkabilecek yeni ihtiyaçların varlığı, kapitalist birikiminin kapsamının genişlemesi ve dolayısıyla toplam artı değer mutlak anlamda artması imkanını hayatta tutmaktadır. Bu bakımdan mutlak artı değer sömürsünün, başta geç kapitalistleşen ülkelerde ancak kimi yönleriyle gelişmiş kapitalist ülkelerde dahi, kapitalizmin kesin olarak geride bıraktığı bir aşama olduğunu savunmak doğru değildir. Mutlak ve görelî artı değer üretimi ile toplumsal emeğin biçimsel ve gerçek anlamlarda tahakküm altına alınması biçiminde tasvir edilen süreçlerin, kapitalist birikim sürecinin bir toplumsal formasyon içinde ortaya çıktığı ya da dışarıdan ithal edildiği bağlamlarda bir anlamda ardışıklık içerdiği söylenebilir. Nitekim, görelî artı değer sömürsünün ortaya çıkmasının koşulu ücretli emeğin yeniden üretiminin meta biçimi boyunduruğu altına alınmasıdır. Bunun anlamı, geçim araçlarının tümüyle metalaşp kapitalistlerin kontrolü altına girmesi, başka bir ifadeyle emek gücünün yeniden üretimini sağlayan mal ve hizmetlerin üretim süreçlerinin kapitalistleşmesidir. Bilhassa tarımın kapitalistleşmesinin gecikmesi gibi, ücret mallarının kapitalizm öncesi koşullarda üretilmesinin sürdüğü durumlar, bunların değerinin düşürülerek emek gücünün

“Sermaye, eş zamanlı iş günlerinin azami miktarını birbirine katarak, iş günü uzunluğunu [toplumsal olarak mümkün] azami düzeyine getirerek ve iş gününün gerekli kısmı ile gerekli işçi sayısını asgariye indirerek 'mutlak ile görelî artı değeri' birbirine bağlamayı amaçlar. İlk eğilim işçi sınıfının büyümesi anlamına gelirken, ikincisi göreceli olarak azalması anlamına gelmektedir. Bu iki eğilim ve [aralarındaki] “yaşayan çelişki” sermaye açısından mecburi eğilimlerdir ve makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte ortaya çıkar.” (Rosdolsky, 1977: 248).

54

“basitleşme tezi” biçiminde adlandırdığı bu öngörüye göre, toplumun sayısı git gide artan mülksüz emekçi sınıfı ile, git gide azalan sermayedarlar arasında iki kutba bölünecektir. Fakat Neilson’un gösterdiği gibi, Marx, Kapital’in burada ele alınan Genel Yasa bölümünde daha sofistike ve çok boyutlu bir süreç tarif etmektedir (Neilson, 2009). Buna göre, Marx, Manifesto’daki basitleşme eğilimini, Kapital’in Genel Yasa bölümündeki artık nüfus açıklamasıyla karmaşıktırılmış, sermaye birikim süreci ile farklı biçimlerde ilişkilenen sınıfsal konumların ortaya çıkma dinamiklerine dair farklı bir çerçeve ortaya koymuştur. Zira artık nüfus temel kapitalist çelişki dinamiklerinin tarihsel gelişimi sonucu ortaya çıksa da, temel emek-sermaye çelişkisinin büyük ölçüde dışında kalan toplumsal kesimleri bir araya getirmektedir. Toplumsal gerçekliğin tüm karmaşıklığını, üretim tarzının temelinde yatan temel ve belirleyici sınıf çelişkisinin dolaysız etkileri olarak görme eğiliminin yerine, aynı temel sermaye-emek çelişkisinin çok sayıda sınıfsal farklılaşma eğilimi nasıl ortaya çıkardığını anlamaya çalışmak gerekir. Toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçlerinden dışlanan kesimlerin, toplumsal hakimiyetini sürdüren kapitalist değer ilişkisinin tahakkümünde olmakla birlikte, artı değer sömürüsüne dayalı ücretli emek ilişkisi içerisinde olmadığı söylenebilir. Ancak bu kesimlerin, nüfus içindeki payları artarak var olması, kapitalist birikimin toplumsal ilişkilere hakimiyetini tehdit etmektedir (Kennedy, 2005).

Genel Yasa yaklaşımının aşamacı ve ilerlemeci biçimde yorumlanmasının yarattığı kuramsal sorunların bir başka tarafı, kapitalist toplumun nüfus dinamiklerinin tarihsel zorunluluklar mı yoksa açık uçlu süreçler olarak mı değerlendirilmesi gerektiğinde yatmaktadır. Artık nüfusun artışının, kapitalist birikimin mecburi bir sonucu olduğunun yanı sıra, sermayenin genişleyen yeniden üretiminin artarak sürmesi için gerekli de olduğu yargısı, işlevselci ve mekanik olduğu gibi, yoksulluğun farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerde nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda birbirleriyle çelişen

yaklaşımlar doğurmuştur (Bernstein, 2023). Günümüz küresel kapitalizmine dair yapılan genel bir gözleme göre klasik Marksist anlamda bir işçi sınıfının büyüklüğünün ve sürekli istihdamın dünya çapında arttığı söylenebilir. Bu artışın da küresel güneyde ve enformel istihdamda olduğu belirtilmektedir (Munck, 2013). Munck’a göre bu sermayenin biçimsel hakimiyetinden gerçek hakimiyetine geçişin örneğidir. Davis’in temsil ettiği diğer görüşe göre ise sayısı 2030’da iki buçuk milyara ulaşacak bir nüfusa tekabül eden “dışlanan proletarya” on dokuzuncu yüzyıl anlamında bir yedek işgücü ordusu olmaktan ziyade, sermaye birikiminin yapısal ve “biyolojik” anlamda ihtiyaç duymadığı bir fazlayı ifade etmektedir. Bernstein, bu tartışmanın Marksist kuram içerisindeki işlev ve sonuç ayrımına dayalı ikiliklerin bir örneği olduğunu belirterek, görece artık nüfusun ortaya çıkmasının sermaye birikiminin yol açtığı bir ya da etki sonuç olarak mı, yoksa birikimin devamını sağlayan bir işlev olarak mı anlaşılması gerektiğine dair farklı bakış açıları olduğunu ortaya koymuştur.

Kapitalist birikimin tarihsel gelişiminin nasıl değerlendirilmesi gerektiği ile artık nüfus üretimi dinamiklerinin sonuç ya da işlev olduğu tartışmaları arasında içkin bir bağlantı bulunmaktadır. Kapitalist üretim tarzının, genelleşmiş meta üretimi olarak toplumsal formasyona hakim hale gelmesi ve genişleyerek yeniden üretimi ilk olarak değerlendirilecek para sermayenin ve ücretli emek süreci içinde kapsanabilecek proletaryanın varlığına bağlıdır. İlkel birikim sürecinin sonucu olan bu iki durum, genişleme kapasitesi sınırlı bir birikim süreci ortaya çıkarabilir. Genişleyerek yeniden üretimi sürekli kılacak durum ise modern sanayinin ortaya çıkışı ile mümkün olan görece artı değer üretiminin yaygınlaşmasıdır. Bu genel eğilimlerin nüfus açısından sonuçları mülksüzleşme ve proleterleşme, ücretli emeğin yaygınlaşması, yedek işgücü ordusu olarak işlev görebilecek bir nüfus fazlasının ortaya çıkışı, üretim sürecinin devrimci dönüşümü sonucu ortaya çıkacak yeni birikim olanakları azaldıkça da bu nüfus fazlasının artışıdır.

Bernstein, artık nüfus üretiminin salt kapitalist birikimin sürmesi açısından işlevine indirgenerek ele alınmasının sınırlarına işaret ederken haklı olmakla birlikte, sermayenin coğrafi ve sektörel hareketliliğine zemin oluşturacak “serbest” ve çalışmaya hazır bir emekçi nüfusun var olmaması, Weeks’in dikkat çektiği gibi kapitalist birikimin genişlemesinin önünde bir engel olabilir (Weeks, 1997). Göreli artık nüfusun gerekliliği, kapitalist birikimin genişleyerek yeniden üretimi sürecinde bu nüfusu üretmesinin bir işleve indirgenmesini gerektirmez, gerçek toplumsal formasyonlarda kapitalizmin gelişmesinin hızını ve koşullarını farklılaştıran bir eğilim olarak ele alınabilir. Dahası, sermaye birikiminin üretici güçlerin sürekli gelişmesi sonucu artan hızda nüfus fazlası üretme eğilimi, birikimin daimi olmasını sağlamaktan daha çok, sonunu getirebilecek bir çelişki olduğu için de işlevselliğine indirgenmesi mümkün değildir (Perez-Sainz, 1978: 3).

Bu bakımdan kapitalist birikimin genel eğilimlerini, coğrafi ve bölgesel anlamda eşitsiz gelişme ile birlikte düşünmek somut ve karmaşık tarihsel süreçleri anlamakta faydalı olacaktır. Buna göre kapitalist birikimin bu genel eğilimleri, gelişmiş kapitalist bağlamlarla geç kapitalistleşen bağlamlarda farklılık göstermekte, ancak kapitalizmin küresel anlamda ulaştığı gelişmenin gösterdiği “bileşik” eğilimler bağlamında gerçekleşmektedir. Değerlenme olanaklarının dağılımına göre hareket eden sermaye, kendisine elverişli koşulları sunan ülkelerde yatırıma dönüşerek buraları dönüştürebilir, yeni mülksüzleştirme ve proleterleştirme eğilimleri yaratabilir (Neilson ve Stubbs, 2011). Neilson, göreli artık nüfusun artma eğilimlerinin gelişmiş ve gelişmemiş kapitalist ülkelerde birbirinden farklılık gösterdiğini belirtmektedir (Neilson, 2009). Buna göre, aktif işgücünün ücretli emek ilişkisinin dışına atıldığı durumlarla baş etme kapasiteleri, gelişmiş ve gelişmemiş kapitalist ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Gelişmişlik düzeyleri benzer olan ülkelerde dahi, kapitalist birikimin tarihsel olarak

özgünleşebilecek sektörel nitelikleri, farklı artık nüfus kesimlerinin büyüme eğilimlerinin de birbirinden farklılaşacağı anlamına gelmektedir. Örneğin, küresel üretken sermayeyi çekme kapasitesi yüksek ülkeler, tarımın çözülmesiyle geçim olanaklarını yitiren artık nüfus kesimlerini ücretli emek süreçlerinde daha fazla soğuracağı için, bu ülkelerde artık nüfusun artma eğilimi daha az olacaktır. Aynı şekilde, tarımsal üretimin görece erken kapitalistleştiği bağlamlar küresel mülksüzleştirme süreçlerinden görece izole kalarak daha az artık nüfus yaratacağı için, ücretli emek ilişkisinin dönemsel olarak dışladığı ya da düzensiz biçimde içerdiği akıcı ve durgun artık nüfus kesimleri, genişleme dönemlerinde daha kolay geçim olanağı elde edebilecektir. Öte yanda, kapitalistleşmemiş bir tarım sektörünün, yani yedek işgücü ordusu işlevini görebilecek bir saklı artık nüfus kesiminin bulunduğu bir bağlamda, ücretli emek sürecinin kapsama potansiyeli olan nüfus hızla artabilir, mülksüzleşen bu kesimlerin geçim koşulları ve emek güçlerinin niteliğine bağlı olarak ücretli emeğin içerilmesi sürecini güdüleyecek üretken yatırım olanakları ortaya çıkabilir. Kısaca ifade etmek gerekirse, geç kapitalistleşen bir bağlamda ithal edilen sermayenin biçimi ve girdiği bağlamdaki birikim olanakları, kapitalist üretimin ve kapitalizm öncesi ya da gelişmemiş kapitalist üretim biçimlerinin buradaki mevcut durumuna göre biçimlenecektir. Bu kapitalist gelişmenin birbirinden farklı coğrafyalarda, aynı dönemde dahi, çok farklı eğilimler gösterebileceği anlamına gelmektedir. Tüm bağlamları ve durumları açıklayabilecek genel yasaları bağlamsal farklılıklarda farklı biçimlerde gerçekleşebilecek ve farklı toplumsal sınıf ilişkilerinin gelişmesini doğuracak genel eğilimler olarak düşünmek bu nedenle faydalıdır.

İzleyen kısım, kapitalist birikimin nüfus ve geçim olanakları açısından bu bölümde anlatılan genel eğilimlerinin bahsedilen eşitsiz ve bileşik gelişme anlayışı çerçevesinde

çalışmanın bağlamını oluşturan geç kapitalistleşen ülkelerdeki gerçekleşme biçimlerine odaklanacaktır.

2.4. Geç kapitalistleşen ülkelerde yoksulluk

Kapitalist üretim tarzının buraya kadar anlatılan dinamikleri, bu üretim tarzının toplumsal formasyona hakimiyeti arttıkça toplumun iki sınıflı bir yapıya doğru evrilme eğilimini yarattığı sonucunu çıkarmaktadır: Sermaye sahibi ya da onu kontrol eden mülk sahibi sınıflar ile, sermayenin değerlendirilmesi için artı değer üreten, çalışma zorunluluğuna tabi, çalışan ya da çalışmayan fertlerden oluşan bir mülksüz işçi sınıfı. Fakat bu soyut eğilimin günümüz kapitalist toplumlarında mutlak anlamda hakim olmadığını belirtmek gerekir. Üretim ve geçim araçlarıyla bağı tamamen kopmamış, ancak sahip oldukları mülkü sermaye biçiminde genişleyen yeniden üretim sürecine sokamayan büyük nüfus kesimleri, bilhassa geç kapitalistleşen Küresel Güney ülkelerinde varlıklarını sürdürmektedir (Portes, 1985: 9). Geçimini tarımsal ve tarım dışı sektörlerde küçük meta üreticiliği ile sağlayan bu geniş kesimlerin, kapitalist üretim tarzının mülksüzleştirme eğilimlerine ek olarak sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma süreçleri sonucunda ortadan kalkacağı beklentisinin aksine, gelişmiş kapitalist ülkeler de dahil olmak üzere, dönem dönem büyüdükleri dahi görülmektedir. Bu kesimi informel sektör, marjinal sektör, prekarya gibi kavramlarla ifade eden geniş alan yazını, varlığının sürmesi, hatta genişlemesine işaret ederek tarihsel materyalist aktif işçi sınıfının genişlemesi eğiliminin geçersizliğini öne sürme eğilimindedir. Bu eğilimin, Portes'in bağımlılık okulunun modern ve marjinal sektörler ayrımını eleştirirken kullandığı “sınıfsızlaştırma” sorunu çerçevesinde değerlendirilmesi mümkündür (Portes, 1985: 10-16). Buna göre enformel ve formel arasındaki ayrım, kapitalist proleterleşmeye kalın sınırlar çizen bir ikili toplum anlayışının aksine, çalışan

sınıfların sermaye birikimi ile ilişkilerinin farklılaşması bağlamında değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, gelişmiş kapitalist sektör ile enformel sektörü toplumsal sınıf ilişkileri içerisinde birlikte ele alarak aralarındaki ilişkileri anlamaya olanak verdiği gibi, gelişmiş kapitalist sektörün dışındaki sınıf ilişkilerini de çeşitlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Formel ve enformel sektörün birbirinden kopuk biçimde var olan ekonomiler olduğu kabulünün doğru olmadığını vurgulayan Portes, sonucuna ulaşmıştır (Portes ve Schauffler, 1993: 48-49). Buna göre enformel faaliyetler gelişmiş sektöre düşük maliyetli girdi ve ücret malı temin etmekte, bu sayede düşen ücret maliyetleri, kar oranlarının yüksek kalmasını sağlamaktadır.⁵ Portes'in çerçevesi, toplumsal sınıf ilişkileri bağlamında enformel ve formel sektörler arasında bağlantı kurmakla birlikte, söz konusu bağlantılar hala dışsal düzeyde kalmakta, öte yandan farklı mülkiyet ve sömürü ilişkilerini içeren geniş kesimler türdeşleştirilmektedir. Oysa bu kesim mülksüzleşme tehdidiyle karşı karşıya olan ve meta-para dolaşımı süreçleri içerisinde gelişmiş sektör tarafından sömürülen birikim yapamayacak düzeydeki küçük bağımsız küçük üreticiler (Harris-White, 2014: 984-985) ve doğrudan kapitalist sektördeki işletmeler için fason üretim yapan hane atölyesi biçimindeki “gizli proleterler” gibi farklı sınıfsal farklılaşmaları barındırmaktadır (Bhattacharya, 2014). Bu kesimlerin ortak bir özelliği, yeniden üretimlerini gelişmiş kapitalist sektördeki asgari koşullarda sağlayamamaları, yani yaşam standartlarının toplumsal asgari kıstasların altında kalmasıdır (Kabat, 2014: 366; Seiffer ve Matusevicius, 2010: 113). Bu nedenle, Marx'ın göreceli artık nüfus kavramının daha tutarlı bir açıklama sunduğunu öneren Marina Kabat'a göre, enformel sektör olarak adlandırılan alan, artık nüfus kesimlerinin toplumsal olarak geçerli ortalama üretkenlik ve ücret düzeylerinin altında istihdam edildiği, bir başka ifadeyle aşırı sömürüldüğü bir alandır (Kabat, 2014: 366).

5 Benzer tespitler Brezilya ve Arjantin bağlamında da dile getirilmiştir (de Oliveira, 2003: 43-44; Lo Vuolo, 2007: 8).

Ücretsiz aile emeği, kendi emeğini sömürme (serbest çalışma) ve kayıt dışı ücretli emek kullanımı gibi farklı emek süreçlerini barındıran bu faaliyetlerle geçinen sınıf kesimlerini durgun ve saklı artık nüfus kategorilerinde düşünmek, gelişmiş kapitalist sektör deki sermaye birikimi ile bağlantılarının daha isabetli değerlendirme olanağı sunmaktadır (Duruşan, 2020: 338-339). Yaygın biçimde enformel sektör olarak adlandırılan bu olgunun durgun ya da saklı artık nüfus kesimleri içerisinde konumlandırılmayı, küçük üreticilikle ilgili kuramsal tartışmayı bir miktar derinleştirerek detaylandırmak gerekir.

Küçük üreticiliğin yaygın olduğu geç kapitalistleşen Küresel Güney ülkeleri bağlamında yapılan araştırmalar ve geliştirilen kuramlar çerçevesinde bu kesimin en soyut ve genel anlamda beş farklı şekilde tanımlandığını gözlemlemek mümkündür: İlk iki tanıma göre kapitalist üretim tarzının ve dolayısıyla kapitalist toplumsal ilişkilerin dışında ya da kıyısında kalmış bir kesim (kapitalist öncesi, ya da arkaik üretim ilişkilerinin sürdüğü, henüz ilkel birikim süreçlerine tabi olmamış toplumsal biçimler; ve kapitalist birikimin dışına atılmış, ihtiyaç duyulmayan bir artık nüfus kesimi olarak (Bremen ve Van der Linden 2014; Ferguson, 2019; Li 2017; Ferguson ve Li 2018); kapitalist sektörün farklı biçimlerde artı üretimini temellük ederek sömürdüğü “küçük meta üreticiliği” ya da “gizli proletarya” (Harris-White, 2010; Harris-White, 2014; Munck, 2013; Bhattacharya 2014); küçük de olsa sermaye ya da mülk sahibi olmakla birlikte, birikim olanağına sahip olmayan ve bu haliyle çelişkili bir sınıf konumu; son olarak da, farklı sömürü ve mülkiyet ilişkilerini bir arada barındırdığı için tek bir sınıf konumu olarak tanımlanamayacak bir toplumsal kesim (Bernstein 2010; Bernstein 2023; Neilson, 2009).

Küçük üreticiliğin tartışma yaratan tarafı, bilhassa enformellik, prekarya gibi kavramlar ve bunların etrafında dönen tartışmaların, birbirinden farklı olguları basitleştirme

eğiliminde olmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki, görelî artık nüfus kavramı, yukarıda belirtildiği gibi, kapitalist üretim tarzının hakim kılma eğiliminde olduğu üretim ve yeniden üretim ilişkilerine dahil olmayan farklı geçinme biçimlerini, mekanik olmayan bir çerçevede ele almaya olanak sunmaktadır. Kapitalist ücretli emek ilişkisinin parçası olmamakla birlikte, bu üretim tarzıyla beraber aynı toplumsal formasyon içinde bulunan bu geçinme biçimleri, kapitalist süreçlerden yine de izole değildir ve onunla farklı biçimlerde ilişkilenebilir. Kapitalist sektör, bağımsız haneler biçiminde örgütlenen küçük üretici birimleri, kapitalist emek süreçlerinin ademi merkezi unsurları biçiminde kendine tabi kılarak sömürebilir (Bhattacharya, 2014). Ya da bu sömürü ilişkisini emek sürecinde kurduğu bağlantılarla değil, küçük üretici birimlerin bağımlı olduğu para ve mal piyasaları dolayısıyla gerçekleştirebilir (Harris-White, 2010; Harris-White, 2014). Bunlardan da farklı olarak, mülksüzleştirdiği dolayısıyla özgür emekçiler olarak serbest kıldığı bu kesimleri, ücretli emek sürecinde kapsamayıp, Basu ve Das'ın “proleterleşmesiz mülksüzleşme” adını verdiği süreç sonucu (Basu ve Das, 2009: 158) bir kenara atar. Bu kesimler de geçinebilmek için, “marjinal” küçük üretici faaliyetlerle hayata tutunmaya çalışabilir. Tarihsel materyalist gelenek içerisinde kapitalizmin gelişmesinin bir ön koşulu olarak ele alınan proleterleşme, mülksüzleşmenin ücretli istihdamda kapsamayı doğurmak zorunda olduğu, çünkü kapitalizmin ücretli emek sömürüsü ile artı değer üretimine mecbur olduğu ön kabullerine dayanır. Halbuki Marx, bu bölümde ele alınan Genel Yasa bölümünde, kapitalist birikimin ücretli istihdama ihtiyacının azalmasının da gayet mümkün (hatta zorunlu bir eğilim olarak) olduğunu belirtmektedir. Proleterleşmesiz mülksüzleşme kavramsallaştırması, küçük üreticiliğin tasfiyesiyle, ücretli emeğin kapsaması eğilimlerinin farklı adımlar olduğunu vurgularken, bu adımların her ne kadar birbirini takip etme eğilimi olsa da, bu eğilimin mecburi olmadığını önermektedir. Bernstein'ın gözlemlediği gibi, küçük üreticilik,

proleter, yarı-proleter, nüfus fazlası gibi olgular etrafındaki tartışmalar, bu iki süreç arasındaki mesafe ve kesişim noktalarının gerçek tarihsel süreçlerde çeşitli farklı olgulara sebebiyet vermesinden kaynaklanmaktadır. Yedek işgücü ordusu ile artık nüfus kavramlarının, kapitalist üretim sürecinin merkezinde yer almayan üretim ve geçim biçimlerinin kapitalist birikimin bir sonucu mu (artık nüfus) yoksa varlığını sürdürmesi açısından bir zorunluluk mu (yedek işgücü ordusu) olduğu sorusu, burada ortaya çıkan nitelik farklılıklarına dair fikir ayrılıklarının düğümlendiği bir noktadır (Bernstein, 2023b: 58). Göreli artık nüfusun yedek iş gücü ordusu olarak işlevselliğine indirgemek, emek gücü üretiminin bir meta üretimi süreci olmayıp, geçim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla işçi hanelerinin, bilhassa ücretli emek sürecinden dışlandıkları durumda, sermayeden bağımsız olarak üstlenebileceği süreçler olduğunu yadsıma eğilimindedir (Bernstein 2023a: 80). Bilhassa tarım dışı küçük üreticiliğin, çalışan sınıfların geçim mücadelesi içerisinde başvurdukları, kendi stratejilerini ürettikleri bir alan olarak varlığını sürdürebilmesi bu olgunun bir ifadesidir.

Tezde, kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyon içerisinde yayılmasının adımları olan, mülksüzleştirme ve proleterleşme, birbirini takip etme eğiliminde olan, fakat bu mütekabiliyetin zorunlu olmadığı süreçler olarak ele alınmıştır. Göreli artık nüfus kavramının işlevselci bir indirgemecilik olmaksızın, hem yedek işgücü ordusu kavramsallaştırmasının sağladığı sermaye birikiminin gerekliliklerine özgü bir perspektife, hem de ücretli emeğin dışlanması yarattığı farklı yoksulluk ve geçim mücadelesi biçimlerinin incelenmesini mümkün kıldığı iddia edilmektedir. Türkiye örneğinde, Marx'ın Kapital'in bu bölümde incelenen Genel Yasa bölümünde betimlediği eğilimler, Bernstein ve Harris-White'ın tarımsal ve tarım dışı küçük meta üreticiliği ile ilgili geliştirdiği yaklaşımlarla birlikte ele alınmış, yoksulluğun bu çerçevede içerisinde kapitalsit üretim tarzının hakim olduğu bir toplumsal formasyonda farklı çalışan sınıf

kesimleri açısından nasıl ortaya çıktığını ve ne ifade ettiğine dair inceleme, bu zenginleşmiş bakış açısına dayandırılmıştır.

2.4.1. Kapitalistleşme ve birikimin emek içerme ve dışlama süreçleri

İstihdamın kapitalist üretim ilişkilerinin genişlemesi sonucu toplumsal emeğin içerilmesi, işsizliği de üretici güçlerin gelişmesiyle emek fazlasının dışarı atılması olarak tanımlayan makalesinde Perez Sainz, bu durumların geç kapitalistleşen (kendi tabiriyle çevre ülkeler) ülkelerde aldıkları biçimlerin analizine rehberlik edecek bir çerçeve sunmaktadır (Perez-Sainz, 1978). Yazar, genişlemenin kapitalist üretim ilişkilerinin genişlemesinin sonucu olan istihdamı, ücretli emeğin içerilmesi; üretici güçlerin gelişimin sonucu olan işsizliği ise ücretli emeğin dışlanması olarak tanımlamaktadır (Perez-Sainz, 1978: 1). Bu bölümde anlatılan kapitalist gelişmenin iki farklı biçimi ve bu iki eğiliminin nüfusun sınıf kompozisyonu üzerindeki farklı sonuçları olarak, sırasıyla çalışan sınıf kesimlerinin toplumsal iş bölümüne dahil edilmesi ile oluşan “yeterli nüfus” ve “fazla nüfusu” ortaya çıkaran eğilimler olarak kavramsallaştırır. Kapitalist üretim tarzının önceki üretim tarzlarından farklı kılan eğilimi, genişleyerek yeniden üretimi, üretici güçlerin sürekli gelişimine dayandığı için kalıcı bir göreceli artık nüfusu daimi olarak üretir (1978: 3). Buna göre geç kapitalistleşen ülkelerin kendilerine özgü sermaye birikimi süreçleri çerçevesinde emeğin içerilme ve dışlanma dinamiklerinin, gelişmiş kapitalist ülkelere göre farklı biçimler alır. Geniş kapitalistleşmemiş sektörleri bulunan bu ülke bağlamlarında, sermaye birikiminin uluslararasılaşması sonucunda bu bağlamlara giren sermaye, yine de bu sektörlerin yeniden üretim koşullarını kendisine bağlar (Perez-Sainz 1978: 8). Kapitalist birikimin dünya ölçeğinde ve bu bağlamlardaki gelişmişlik düzeyine göre, üretim araçları ve geçim araçları üreten sektörlerdeki sermaye birikimi düzeyleri belirleyici hale gelir.

Kapitalist üretim ilişkilerinin üretim araçları üreten sektörlerde parçalı ve genelleşmemiş bu ülkeleri gelişmiş ülkelere bağımlı kılarken, geçim araçları üreten sektörlerdeki parçalı ve genelleşmemiş meta üretimi, emek gücünün yeniden üretiminin sermaye birikiminin tam olarak hakimiyetine girmemesi anlamına gelir (Perez-Sainz 1978: 9, Weeks, 1997).

Genelleşmiş meta üretiminin bu eşitsiz gelişme eğilimleri, geç kapitalistleşen bağlamlarda toplumsal yeniden üretim süreçlerinin tarihsel gelişimini belirleyen eğilimler yaratır. Sermaye birikimine ticari ve finansal süreçler dolayısıyla bağımlı hale gelen tarımsal ve tarım dışı küçük üretici sektörler, ücretli emeğin yeniden üretimi için gerekli geçim araçlarının üretildiği sektörler olarak proleterleşme eğilimini kesintiye uğratabilir. Ücretli istihdam dışında geçim biçimlerinin varlığı, bilhassa gelişmiş sektörde çalışan aktif işçi sınıfının ücretli emeğin dışlanması eğilimi sonucu serbest kılan emekçilere alternatif bir geçim olanağı yaratabilir. Bu bir taraftan çalışan sınıfların mutlak yoksulluk durumundaki akıcı ve yoksul kesimlerine düşmesini engellerken, bu emekçilerin yeniden üretimi maliyetinin sermaye birikiminin ürettiği gelirler üzerindeki baskısını azaltabilir. Kapitalist üretim ilişkileri yaygınlaşıp kapitalistleşmemiş sektörleri çözdükçe, sermaye birikiminden dışlanan emekçilerin yeniden üretimi, devlet biçiminde sağlanmak durumunda kalır. Bir başka ifadeyle, geç kapitalistleşen ülkelerde sosyal politikaların kapsamının nüfus bazında sınırlı kalmasının önemli bir nedeni, kapitalistleşmemiş geçinme biçimlerinin yaygın varlığıdır. Bir sonraki bölümde gösterileceği gibi, sosyal politikalar kapitalist üretim ilişkilerinin aldığı devlet biçimleri olduğu için, kapsamı da bu ilişkilerin yaygınlığıyla sınırlıdır. Öte yandan, üretim süreci kapitalistleşmemiş küçük üreticiliğin yaygınlığının bir başka sonucu, sermaye birikiminin toplumsal formasyonda genişlemesi eğiliminin aynı zamanda bu sektörleri çözerek mülksüzleştirdiği durumlarda, bu kesimler genişleyen sermaye birikiminin

emek gücü rezervi işlevi görebilirler. Sermaye birikiminin toplumsal formasyon içinde genişlemesi eğilimi, bu bakımdan gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sermayenin merkezileşme ve mülksüzleştirerek proleterleştirme eğilimine benzerlik gösterir. Geç kapitalistleşen bağlamları ayırt eden bu genel eğilimler ışığında, kapitalist üretim tarzının böyle bir toplumsal formasyonun nüfusunun sınıf kompozisyonunda gerçekleştireceği dönüşümlerle ilgili bazı potansiyel eğilimler, aşağıda daha düşük bir soyutlama düzeyinde sıralanmıştır.

Geç kapitalistleşen ülke bağlamlarında, kapitalist birikim sürecinin emek içirme eğiliminde olduğu dönemler, toplumun çalışan sınıflarının bir bütün olarak geçim ve yaşam koşullarında iyileşme olmasıyla sonuçlanabilir. Nitekim, ücretli istihdamın artışı, daha önce istihdamın tamamen dışında kalanların vasıfsız ya da düzensiz de olsa iş bulabilmelerini, düzensiz çalışanların düzenli iş olanakları bulmasını, ücretli emekçilerin de daha üst konumlarda (ara yöneticilik gibi) ya da daha yüksek ücretler karşılığı çalışma olanağına kavuşmasını sağlayabilir. Ücretli çalışanlar açısından betimlenen bu olumlu tablo, küçük üreticilere de yansıyabilir. Tüketim malları üreten ve satan küçük üreticiler, ücretli çalışanlardaki refah artışı sonucu daha elverişli pazar koşulları bulabilir. Sanayi gibi üretken sektörlere girdi sağlayan üreticiler de aynı şekilde genişleyen pazar olanaklarından faydalanarak daha fazla gelir elde edebilirler. Bu elverişli koşullar, sermaye sahibi olmayan küçük üreticilerin, olumlu istihdam piyasası koşullarında daha iyi geçim koşullarına kavuşmak amacıyla ücretli emek sürecine dahil olması ve faaliyette olan küçük üreticilerin sayısını azaltması sonucunda daha da iyileşebilir. Bu koşullara müteakip, değerlendirme ve gerçekleşme süreçlerinin daha önce genişleyen yeniden üretime el vermediği duruma kıyasla, gelirleri artan küçük üreticiler, sermaye olarak kullanabilecekleri mülk ve diğer üretim araçlarına

yatırım yapıp, genişleyen yeniden üretim koşullarında faaliyet göstermeye başlayabilirler.

Öte yandan, emek içirme eğiliminin hakim olduğu dönemlerde dahi, kapitalist birikimin genişleyen yeniden üretimi, çalışan sınıfların tümün geçim koşullarında ve aynı oranda iyileşmeye sebep olmaz. Kapitalist birikimin mekansal ya da sektörler arası eşitsiz gelişmesi, aynı kesimlerin bazı unsurları açısından yoksullaşmaya sebep olabilecek süreçleri beraberinde getirecektir. Bir bütün olarak toplumsal sermaye emek içererek büyüse bile, üretkenliğin ve kar oranlarının daha yüksek olduğu sektörlere hareket eden sermayeler, terk ettikleri sektörlerde işsizliğe sebep olabilir. Sermaye birikiminin emek talebinin artışı ücretlerde yükselme eğilimi yaratsa da, devlet emek arzının, bir başka ifadeyle yedek işgücü ordusunun bu talebi karşılama kapasitesini arttırmak amacıyla, asgari ücret politikaları ve devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinin kısıtlanması gibi önlemlerle aktif işgücünün geçim olanaklarını azaltan müdahalelerde bulunabilir. Kapitalist birikimin emek içirme eğilimine neden olan genişleyen yeniden üretimi, küçük üreticilerin belli kesimleri açısından da üretim ve geçim koşullarını kötüleştiren sonuçlar doğurabilir. Örneğin tarımsal ve tarım dışı küçük üreticilik gibi kapitalistleşmemiş ya da basit yeniden üretimin hakim olduğu üretim biçimlerinin kapitalistleşmesi, bu faaliyetlerle geçinenlerin bir kısmının mülksüzleşmesine ve geçim olanaklarını yitirmesine sebep olur. Sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri de küçük sermayedarların rekabet baskısına dayanamayarak iflas etmelerine bu işletmelerin sahiplerinin de mülksüzleşmesine yol açabilir. Üretici faaliyetlerini terk eden küçük üreticiler, ücretli istihdama dahil olmak için iş arayan akıcı artık nüfus saflarına katılırken, yaş, yaşadıkları yer, sağlık durumu gibi nitelikleri ya da sahip oldukları vasıfların gelişen sektörlerdeki emek süreçlerine uygun olmaması gibi nedenlerle emek içirme süreçlerinin kalıcı biçimde dışında kalarak yoksul artık nüfusa

dahil olabilirler. Devlet biçiminde yeniden üretim, ya da refah devletinin gelişiminin izin verdiği durumlarda, mülksüzleşen kesimlerin emekliye ayrılma olanağına sahip bir kısmı, düşük gelirle de olsa, üretken faaliyetlerde bulunmadan geçimlerini sürdürebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, ücretli emek talebi artan kapitalist sermaye birikimi, ekonomi dışı toplumsal ve siyasal süreçlerin sonuçlarına bağlı olarak bu talebi farklı, örneğin iç ve dış göç süreçlerinin yarattığı imkanlarla, da sağlayabilir. Göçmen ve mülteciler ve mülksüzleşen vasıfsız işçiler gibi kayıt dışı çalıştırma ve başka aşırı sömürü süreçlerine tabi kalma riskini taşıyan kesimlerin ücretli emek süreçlerinde içerilmesi, bir bütün olarak çalışan sınıfların geçim koşullarında ortaya çıkması beklenecek iyileşmeye ket vurabilir.

Özetle, ücretli emek içirme eğiliminin baskın olduğu bu anlatılan durumun nüfus kompozisyonunda yaratması beklenen temel dönüşüm dinamikleri, ücretli emekçilerin nüfusa oranının artması, durgun artık nüfusun azalması, küçük üreticiliğin azalması, akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin ise, emeğin içerilmesi ve mülksüzleştirme süreçlerinin yarattığı sonuçların ağırlıklarına bağlı olarak artış ya da azalma eğilimleri göstermesidir. Kapitalist birikimin eşitsiz gelişme eğilimleri, değinildiği gibi bu ana süreçlere eşlik eden karşı eğilimlere de yol açacağından, bunların etkisini azaltacak, hatta bazı kesimler açısından karşı eğilimleri baskın hale getirecek etkilerde bulunacaktır. Kapitalist bir toplumda bir bütün olarak bu eğilimlerin nasıl nüfus dinamiklerine yol açtığı, aktif işgücü ordusu, küçük meta üreticileri ve göreceli artık nüfus kesimlerinin farklı kesimlerini detaylı inceleyerek ortaya çıkarılabilir.

Kapitalist birikim sürecinin emeği dışlama eğiliminin baskın olduğu dönemlerde ise çalışan sınıflar bir bütün olarak yoksullaşma tehdidiyle karşı karşıya kalır. Ücretli emeğin dışlanması yaratacağı etkiler arasında ilk akla gelen işsizliğin artmasıdır. İşsizliğin artması kısa vadede akıcı, daha uzun vadelerde ise yoksul artık nüfus

kesimleri ile emekliye ayrılarak geçimlik faaliyetlerini terk eden nüfusun oranı artacağı anlamına gelecektir. Fakat mülk sahibi olmayan ve geçinmek için çalışmak zorunda olan sınıfların düzenli ücretli emek sürecinden dışlanması, işsizlik ve emeklilik gibi faaliyet dışı kalma durumlarını dışlanmayla aynı oranda artırmayacaktır. Daha belirgin artışın, aktif görelî artık nüfus kesimlerinde, yani düzensiz küçük üreticilik ve ücretli emeği ifade eden durgun görelî artık nüfus kesiminde olacağı beklenmelidir. Yoksullaşma, bu nedenle nüfusun büyük bir kısmı açısından, işsizlikten daha ziyade düzenli gelir ve güvenceli yaşam koşullarındaki kayıplara tekabül eden informelleşme ya da marjinalleşme biçiminde gerçekleşecektir. Sermayenin ücretli emeği dışlama eğilimlerinin hakim hale geldiği sektörlerden başlayarak, düzenli çalışan işçiler düzensiz ve süresiz çalışma koşullarına zorlanacak ya da düzensiz çalışmanın yaygın olduğu sektörlerle geçecektir. İstihdam güvencesi ve asgari ücret gibi uygulamaların dışında kalan sektör ve faaliyetlerde çalışmak zorunda kalan çalışanlar, buralardaki ücret düzeylerini ve çalışma koşullarını aşağıya çekecek bir yedek işgücü ordusu işlevi göreceklerdir. Bu da önceki durumda düzensiz çalışanları ücretliler işsizlik ya da artan aşırı sömürü koşullarına mahkum edecektir. Bu koşullarda çalışma olanağına dahi sahip olamayanların bir kısmı da marjinal küçük üretici faaliyetlere, ya da yasa dışı faaliyetlerle geçinmek zorunda kalacaktır. Düzenli çalıştıkları dönemde, bağımsız üretken faaliyetlerde bulunmayı, yani küçük üreticiliği mümkün kılacak oranda birikim yapabilen ya da serbest çalışabilecek mesleki yeteneğe sahip olanlar, geçimlerini sağlamak için küçük üretici saflarına da geçebilirler. Küçük üreticiliğin artması, bu faaliyete geçen ücretli emekçilerin girdikleri sektörlerle bağılı olarak mevcut küçük üreticileri için rekabet ve piyasa koşullarını kötüleştireceği için bu faaliyetlerle geçinenlerin gelir ve yaşam koşullarında olumsuz etkiler yaratacaktır. Öte yandan, kapitalist üretim tarzının mülksüzleştirme ve proleterleştirme süreçleri ile sermayenin

merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri, sermaye birikiminin emeği dışlama eğilimi hakim olduğu durumda da varlıklarını sürdürerek bahsedilen koşulları daha da olumsuz hale getirebilir. Bu eğilimler, düzenli ve düzensiz küçük üreticiliğin, emeğin dışlanmasının sebep olduğu artış eğilimini, sektörel farklar saklı kalarak, dengeleyebilir. Fakat kapitalist rekabetin tahrip ettiği ve sermayelerini yitiren küçük üreticiler, ücretli emeğin dışlanmasının hakim olduğu durumda ücretli istihdam olanağı bulamayarak ya düzensiz ya da marjinal faaliyetlerle geçinmek zorunda kalacak, ya da yoksul faaliyet dışı kesimler olan akıcı ve yoksul artık nüfusa katılacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, toplumsal sermaye birikiminin mülksüzleştirme, merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri veri iken emek dışlama eğiliminin yarattığı küçük üreticiliğe mecburi geçiş, bu sektörlerdeki var olan gelir ve birikim olanaklarının altında kalan düzeylerde getiri sağlayacak faaliyetlere yönelme şeklinde olacak, hali hazırda küçük üretici olarak geçim sağlayanların koşullarını daha da kötüleştirecektir.

3. KAPİTALİST SINIF İLİŞKİLERİNİN ALDIĞI BİÇİMLER OLARAK SOSYAL POLİTİKALAR

3.1. Küresel yoksullukla mücadele ajandasının kuramsal dayanakları

Kalkınma çalışmaları alanında, geç kapitalistleşen ülkelerin toplumsal refahın sağlanması ve demokratikleşme gibi alanlarda gelişmiş kapitalist ülkelere yetişmesi ile ilgili 20. yüzyılın çoğunu kapsayan ana akım tartışmalarda ekonomik büyümenin belirleyiciliği fazla sorgulanmamış, farklı dönemlerde başat duruma geçen taraflar, büyümeyi ve dolayısıyla gelişmeyi sağlayacak kalkınma modellerinin devlete mi yoksa serbest piyasalara mı dayanacağı noktasında ayrılmışlardır (Saad-Filho, 2011). Erken dönemde hakim olan, devletin güdüleyicisi olduğu sanayileşmenin gelişmeyi sağlayacağını kabul eden, örneğin Latin Amerika merkezli yapısalcı yaklaşımlar, kalkınmanın yarattığı eşitsizlik ve yoksulluk gibi toplumsal sonuçlarına eğilmemiş, bunların hızlı büyüme ve artan istihdamla zamanla kendiliğinden çözüleceği ön kabulünü taşımıştır (Lavinias, 2013: 2; Saad Filho, 2011: 323). Devletin öncü olduğu sanayileşmeye dayalı kalkınma modellerinin alandaki prestiji, artan yoksulluk ve toplumsal eşitsizliklerin yanında 1970’ler itibariyle derinleşen borç krizinin de etkisiyle sarsılmıştır (Saad-Filho, 2011: 323-24). Aynı yıllarda devlet ekonomi ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği konusunda gelişmiş kapitalist ülkeler ve uluslararası politika çevrelerinde hakim olmaya başlayan yeni neo-klasik ortodoksi, gelişmemişliğin ve yoksulluğun nedenleri ile ilgili açıklamanın odağını rant kovalama, yolsuzluk gibi etkili söylemler yardımıyla devletin kusurlarına çevirmiştir. Ne var ki, sarkacın bu kez piyasaların serbestleşmesinin sağlayacağı ekonomik büyüme modelleri tarafına

geçmesi, yoksulluk ve ekonomik eşitsizliklerin özgün bir sorun alanı olarak ele alınmasıyla sonuçlanmamıştır (Saad-Filho, 2011: 326). Dahası, yeni ortodoksinin cisimleştiği, Washington Uzlaşısı olarak adlandırılan politika paketi doğrudan ve dolaylı sonuçlarıyla bu ülke devletlerinin yoksulluk ve eşitsizliğe müdahale araçlarını yok etmiş ya da zayıflatmıştır (Saad-Filho, 2011: 327). Doğrudan kamu harcamalarını hedef alan kemer sıkma politikalarının yanında, bu ülkelerin ekonomilerini küresel piyasaların getirdiği risklere açarak istikrarsızlaştıran düzenlemeler sonucu artan işsizlik ve kayıt dışılık gibi sorunlar, mevcut kamusal sosyal güvenlik uygulamalarını krize sokmuştur (Barrientos ve Hulme 2008: 6-9; Huber, 1996: 145). Yeni ortodoksi, devletin piyasaların verimli işleyişini kısıtlayan müdahalelerinden kaynaklandığını savunduğu yoksulluğun, büyüme ve verimliliğin önündeki bu engellerin kalkmasıyla kendiliğinden çözüleceğini öne sürmüştür. Fakat bununla birlikte, sosyal güvenlik ve refah konularında deregülasyon ve özelleştirmeye eşlik eden, ideolojik işlevi uygulama tarafından çok daha güçlü olan farklı bir anlayış baş göstermiştir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkan ve uluslararası finans kuruluşlarının kavramsal ve politika çerçeveleri dolayısıyla Küresel Güney’de yaygınlaştırılan bir liberal sosyal politika anlayışı, bir yandan sosyal güvencenin maliyet ve sorumluluğunu devletten alıp bireylere ve sivil topluma devretmekte, öte yandan da özelleştirmeye azaltılacak refah harcamalarının en çok ihtiyacı olan kesimlere hedeflenmesini ön gören güvenlik ağı önlemlerine işaret etmektedir (Haggard ve Kauffman, 2008: 181-84).

Kalkınma çalışmaları alanındaki ana akım yaklaşımlar arasında, ekonomik büyümenin yoksulluğu azaltmadığına dair şüpheler 1990’larda etkili olmaya başlamıştır (Saad-Filho, 2011: 330). Kalkıncı devlet yaklaşımının sonunu getiren ve yeni ortodoksinin hakimiyetinin öncesinde sorun alanı olarak tanımlanmış yoksulluk ve toplumsal eşitsizlikler, bu kez siyasi istikrarsızlık yaratma potansiyelleriyle ekonomik büyümenin

kendisini tehdit eden olgular olarak ifade edilmeye başlanmıştır (Kakwani vd. 2010; Ravallion, 2010). Küreselleşmenin ve piyasaların kalkınmakta olan ülkelere “fırsatlar sunduğu” gibi toplumsal eşitsizliklerin büyümesine de sebep olabileceği fark edilmiş, hatta “genel olarak sermaye sahiplerinin çıkarına olan düşük ücretler ve kısıtlı işçi hakları[nın,] yabancı sermaye çekip dünya piyasasına daha çaplı bir giriş için önemli” olsalar da var olan toplumsal eşitsizlikleri artırma riskleri olduğu vurgulanmıştır (Kakwani vd. 2010: 881). Ekonomik büyümenin, yoksulluk ve eşitsizlik açısından sonuçlarına dair bir tartışma başlamış, büyümenin yoksulluğu artırabileceği, çekingен bir şekilde de olsa ortaya atılmış, en azından yoksulların gelirden aldığı payı artıran bir “yoksul yanlısı büyüme” tanımı çerçevesinde ima edilir olmuştur (Kakwani vd. 2010). Tartışma içinde ekonomik büyümenin faziletlerini savunmayı sürdürenler, onun, ülkelerin başlangıç koşullarına göre eşitsizlik yaratma potansiyeli taşıyor olsa bile yoksulların elde ettiği geliri mutlak anlamda artıracığı için vazgeçilmez olduğunu iddia etmiştir (Ravallion, 2010). Bu görüşü destekleyen, yöntemsel ve kavramsal sorunları nedeniyle ulaştığı sonuçların bir hayli tartışmalı olduğu (Weeks ve Dağdeviren, 2002) ampirik araştırmalar, büyümenin gelir dağılımı açısından sonuçlarının nötr olduğunu öne sürerek, en yoksul kesimlere yönelik transfer programlarının hem yoksulların hem de yoksul olmayanların gelirlerini artıran ekonomik büyümeyi tehlikeye atmadığı sürece uygulanabileceği noktasında bir orta yol ortaya çıkarmıştır. Sonuçta, alternatif yoksulluk yanlısı büyüme yaklaşımları, hem herkes için büyüme hem de yoksulların gelirlerinin artırılmasının faydalarını kabul eden, bağlamın ve durumun gereklerine göre iki amaca sahip politikaların da uygulanmasını salık veren pragmatik bir “*yoksulluğun azaltılması*” ajandasında birleşmiştir (Saad-Filho, 2011: 331). Büyüme, özellikle yüksek hızlarda olduğunda, en yoksul kesimlere hedeflenmiş sosyal politikaları fonlayacak kaynakları yarattığı için öncelik verilmesi gereken esas motif olarak

vurgulanmış, böylelikle yoksulluk yanlısı büyüme tartışmalarının sonucu, önceki dönemin “aşağı süzülme” (*trickle-down*) anlayışına iliştirilmiş bir yoksullukla mücadele retoriğinden ibaret kalmıştır (Bayer, 2009: 93).

1990’lar itibariyle kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğinde genişlemesinin yarattığı mülksüzleşme ve yoksullaşma süreçlerine karşı gelişen toplumsal tepkiler sonucunda ana akım kalkınma çalışmalarında tartışma konusu olmuş yoksulluk ve yoksullar, sorun alanı ve özne konumları olarak retoriği aşmayan bir söylem içinde çerçevelendirilmiştir. Yoksulluk ve gelir dağılımı eşitsizliklerinin dünya ölçeğinde artması sonucu neoliberal ortodoksiye yönelen tepkiler, başta Dünya Bankası ve IMF olmak üzere uluslararası finans ve sermaye çevrelerinin kavramsal evreninde bu şekilde soğurulmuştur. Neoliberal devlet ekonomi ilişkilerinin özüne dair herhangi bir müdahale olmaksızın, gelirin yeniden dağıtımıyla ilgili herhangi bir çıkarıma el vermeyen, aşırı yoksulluğun toplumsal ve siyasal düzeni istikrarsızlaştırma riskine karşı hedeflenmiş transfer politikalarını salık veren veren bir konsensüs, uluslararası politika yapma çevrelerine hakim olmuştur (Çulha Zabcı, 2003; Yalman, 2011). Süreç içinde Dünya Bankası’nın politika önerileri içinde kendine git gide daha fazla yer bulan yoksulluğun azaltılması ajandası, bir bakıma geç kapitalistleşen ülke devletlerinin performanslarının, hiç değilse uluslararası çevrelerde ve gelişmiş kapitalist ülkeler nezdinde değerlendirilmesinin ana kıstası haline gelmiştir (Saad-Filho, 2011; Harris-White, 2006). Bu bakımdan, yalnızca sosyal politikala alanı değil, hakim neoliberal konsensüsün politika paketindeki kalkınma politikalarından makroekonomik politikalara uzanan pek çok farklı unsuru, yoksulluğun azaltılması retoriği etrafında yeniden kurgulanmıştır.

Yoksulluğun mutlak gelir düzeyi gibi nicel bir gösterge olarak tanınması, büyümenin yarattığı eşitsizlik, hatta yoksulluğa göz yumma noktasında oldukça işlevseldir. Kapsayıcı büyüme ya da mutlak yoksulluğun azaltılması biçiminde tanımlanan

yoksulluk yanlısı büyüme, yoksulluğu en alt gelir dilimlerindeki nüfusa, yoksulluğun azaltılmasını da bu nüfusun asgari geçim koşullarının iyileştirilmesine indirgemektedir (Saad-Filho, 2011). Yoksuların geçim ve refah koşullarının iyileştirilmesi gibi, hem kast edilen toplumsal kesimin büyüklüğü, hem de bu kesimlerin yaşadıkları sıkıntıların ve karşı karşıya oldukları risklerin çeşitliliğine karşı tamamen kör bir yaklaşımı savunan bu paradigma esasen yoksul tanımını ekonomik büyüme ile ilgili makul görülen politikaların ne olduğu konusundaki sınırlardan türetmektedir. Nitekim, yapısal eşitsizliklerden hareket eden bir yaklaşım, toplam ekonomik büyümenin farklı kesimleri farklı biçimde etkileyeceği ile hızlı ya büyük oranda büyümenin büyük toplulukları yoksulluğa itebileceğini görmezden gelemmez (Saad-Filho, 2011: 337). Oysa uluslararası finans kuruluşlarına hakim olan yaklaşımlar piyasa güdümlü, devletin rolünün piyasa kolaylaştırıcı bir amaca sabitlendiği, küresel rekabet ve sermaye hareketlerine tamamen açık bir devlet ekonomi ilişkisi modelini muhafaza etme amacından hareket ederek, yoksulluk ve yoksulluğun azaltılmasını, son derece kısıtlı ve mutlak ölçütlere endekslenmiş bir çerçeveye hapsedmektedir.

Yoksulluk tartışmalarıyla birlikte UFK'lerin gündemine girip Küresel Güney ülkelerine yaygınlaştırılan yeni sosyal politika modelinin salt retorik düzeyde kalan bir halkla ilişkiler operasyonu olduğunu savunmak, onu meşrulaştırma işlevine indirgemek anlamına gelmektedir. Bu bakış açısı, sosyal politika alanında küresel ölçekte gerçekleşen dönüşümleri, basit anlamda siyasal alana hapsedme riskini doğurmaktadır. KT'lerin ve genel olarak sosyal politikaların devlete ve politika yapma süreçlerine özgü unsurlara dayanarak açıklanması, bu programların görünürdeki amaç ve işlevlerinin hem açıklama nesnesi hem de açıklayıcı olarak kullanılması gibi dairesel bir argümantasyonla sonuçlanmaktadır. Meşruiyet sağlama, popülizm gibi siyasi özne konumlarını yeniden kurgulama işlevleri ise, sermaye birikimi ile ilişkilene

biçimlerine göre farklılaşan ve farklı biçimlerde mücadeleye giren sınıflar arası ilişkilerle bağdaştırılmadığı noktada eksik kalmaktadır. KT'lerin, çeşitli iktidar yapılanmalarında somut düzeyde kazanacakları işlevler olabileceği gibi, bunları isabetli biçimde açığa çıkarmak için önce sosyal politikaları sermaye birikiminin mecburi eğilimleri ve sınıf mücadeleleri çerçevesinde ele almak ve anlamlandırmak gerekir. Bu bakımdan, KT'leri ve yoksulluğun azaltılması ajandasını, küresel bir proleterleştirme stratejisi olarak ele alan yaklaşımlar önemlidir. Sermaye birikiminin küresel ölçekte genişlemesinin ifadesi olan neoliberalizmin, uluslararası piyasalarla bütünleşen geç kapitalistleşen ülkelerdeki mülksüzleşme ve proleterleşme süreçleri bağlamında yoksulluğun azaltılması ajandasını benimsemesi, kapitalist yeniden üretim süreçlerinin devlet biçimlerinde bir dönüşüme karşılık geldiğine işaret etmektedir.

3.2. Küresel proleterleştirme ve kapitalist yeniden üretim süreçleri bağlamında yoksullukla mücadele

Yoksullukla mücadele ve buna yönelik sosyal politikalar gündeminin uluslararası politik ekonomideki rolünü değerlendiren Cammack, “Dünya Bankası ve IMF’nin yakın dönemdeki müşterek faaliyetlerinin, tam anlamıyla küresel bir kapitalist sistemin, salt ulusal düzeyde ele alınamayacak çelişkiler yarattığının anlaşılmasına müteakip, küresel kapitalizmin kurumsallaşması ve yönetimine yönelik bir proje” olduğunu öne belirtir (Cammack, 2003: 39). Bu sürecin ideolojik ifadesi olan küresel neoliberalizm ise, basitçe devleti dışlayıp piyasaları ön plana almak değil, küresel proleterleşmeyi hızlandıracak, sermaye birikiminin gelişme eğilimlerini dayatacak bir projedir (Cammack, 2003: 44). Yoksullukla mücadele ajandası bağlamında popülerleştirilen sosyal politikalar ise bu projenin, küresel mülksüzleştirme süreçlerinin ortaya çıkardığı artık nüfus kesimlerini ve yedek iş gücü ordusunun yeniden üretimini amaçlayan

unsurlarıdır (Cammack, 2003: 44). Buna göre yoksulluğu azaltma projeleri, küresel ölçekte yoksulların proleterleştirilmesi ve kapitalist birikimin yaygınlaştırılması amacının bir parçası olarak gelişmekte ve yoksullara sağlanması salık verilen temel sosyal hizmetler emeğin üretkenliğinin artırılması amacına tabi kılınmaktadır (Cammack, 2004: 190-91). Piyasa teşvikleri, toplumsal ve siyasal kurumlar, altyapı ve teknolojinin yoksullardan üretken emek çıkarma amacına koşulmasıyla birlikte sağlık, temel eğitim, beslenme ve aile planlaması konularına odaklanan sosyal politikalar, emeği yeniden üretme ve üretkenliğini arttırma amacıyla uygulanmaktadır. Cammack bu yeni ajandayı toplumsal ilişkilerin devlet kurumlarıyla eş zamanlı olarak dönüşüme uğratılmadığı, kabaca devletin küçülmesi ve deregülasyondan ibaret olan erken dönem “sığ neoliberalizm” projesini tamamlayan bir “derin neoliberalizm” olarak tanımlamaktadır (Cammack, 2004: 192).

Yeni yoksulluğun azaltılması ajandasının yoksulluğun nedenlerine yönelik algısı, yoksulların piyasa aktörü bireyler olarak kurgulanmasına dayalıdır. Buna göre yoksulluğun nedenleri kapitalist üretim ilişkilerinden ve piyasaların işleyişinden değil, aksine yoksulların piyasalara etkin şekilde erişimini engelleyen sosyal ve politik olgulardan kaynaklanmaktadır. Bu teşhise göre, yoksulların insani sermayelerine yatırım yapamayacak durumda olmaları, onları zenginlik getirecek varlıklarını (emeklerini) piyasada değerlendirmekten alıkoymaktadır (Cammack, 2004). “Böylelikle yoksulluğun azaltılması, yoksul insanları kendilerini piyasa yordamıyla yeniden üretmekten alıkoyan toplumsal ve siyasi kurumların ortadan kaldırılması biçiminde yeniden kavramlaştırılmıştır” (Taylor, 2009: 34). Yoksulların düşük eğitim düzeyi, yaygın sağlık problemleri, eksik beslenme gibi sıkıntıları insani sermaye eksikliğinin hem nedenleri hem de sonuçları olarak görülürken, büyük toplumsal eşitsizliklerin varlığının toplumsal huzursuzluklara ve yanlış politikalara neden olabileceği ve hatta yoksullukla birlikte

piyasa bozucu bir olgu olarak ekonomik büyümenin önünde başlı başına bir engel teşkil ettiği de dile getirilmektedir (Johnston, 2005: 138-9). Post-Washington uzlaşısını karakterize eden ve özellikle yoksulluğun önlenmesi ajandasında ifade bulan devletin yeni rolü, piyasaların etkin işleyişini engelleyecek toplumsal ve siyasal engellerin ortadan kaldırılması, Stiglitz'in ifadesiyle verimliliğin ve rekabet edebilirliğin sağlanması için gerekli olan "toplumsal dönüşüm"ün gerçekleştirilmesi açısından siyasi iktidara duyulan kalıcı gereksinimin ifadesidir (Cammack 2004; Stiglitz, 1998).⁶ Yeni reform ajandasının şeffaflık, katılımcılık ve ülkelerin reformları sahiplenmesi noktalarına yaptığı vurgu bu gereksinimin karşılanması açısından ulusal devletlerin işbirliğinin hedeflendiğinin göstergesidir. Dahası reformların kalıcılığı ve derinliği için yoksulların reform sürecinin denetleyicileri olarak işin içine katılması da Cammack'ın "derin neoliberalizm" olarak adlandırdığı yeni anlayışın sürdürülebilirliği açısından bir meşruiyet yaratma amacının ötesinde yoksulları sürecin ajanları olarak işin içine katma ihtiyacına işaret etmektedir (Cammack, 2004: 192; Cammack, 2009: 36-6; Taylor, 2009: 34-5).⁷

Bu dönüşümü, tarihsel materyalist bakış açısı dışından gözlemleyen yazarlar da, yeni yoksullukla mücadele gündeminin, liberal sosyal politikaları tanımlayan asgari gelir desteği biçimindeki "güvenlik ağı" anlayışının ötesine geçtiğini dile getirmiştir. Bilhassa sosyal politikalara piyasalaştırma bağlamında biçilen yeni rolün bir "sessiz devrim" olarak anlaşılabilceğini belirten Barrientos ve Hulme (Barrientos ve Hulme, 2008b: 4), yoksulların kapasitelerinin arttırılmasına dayalı daha kapsamlı bir yaklaşımın ortaya

6 Fine Post-Washington Uzlaşısı için eski uzlaşının "uyumlu bir biçimde piyasaya dayanan ekonomi anlayışını (bilgisel [informational]) piyasa kusurlarına [market imperfections] dayanan tüm toplum anlayışıyla değiştirmektedir" demektedir (Fine, 2003a: 4).

7 Leiva yeni yapısalcı yaklaşımların rekabetçilik üzerinde sağlanması salık verilen toplumsal oydaşmadan bahsederken devletin kamu ve özel sektör ile çalışanlar ve işverenler arasındaki ortak aklın sağlanması için alacağı uzlaştırıcı role değinmektedir (Leiva, 2006: 343-4, 346). Buna göre yeni yapısalcılar için dünya piyasasına daha yüksek standartlarda rekabet ederek girmenin yolu bu oydaşmadan geçmektedir. İşçilerin antagonisti artık işverenler değil küresel rekabettir ve verimliliği arttırma amacı hem işçilerin hem işverenlerin ortak arzusu olmalıdır. Çatışmacı değil uzlaşmacı ilişkiler uluslararası rekabet edebilirliğin sağlanması için kaçınılmazdır.

çıkışını belirtmektedir (Barrientos ve Hulme, 2008b: 7). Yazarların sosyal güvenlikten sosyal korumaya geçiş olarak nitelendirdikleri bu dönüşüm sonucunda, kamu kaynaklı sosyal programlar tamamen dışlanmamakla birlikte, refahın sağlanmasında emek piyasasının merkezi konuma geçtiği bir sosyal politika modeli ortaya çıkmaktadır. Buna göre, gelişmekte olan ülkelerdeki sosyal koruma programları yoksul ve en yoksul kesimlerin üretken kapasitelerini arttırmaya odaklı ve gitgide daha fazla alanda uygulamaya konulan entegre programlardır (Barrientos ve Hulme, 2008a: 15). Yeni anlayışa göre yoksullukla mücadele kalkınma politikasının esas unsurları arasında yerini almakta, bu amaçla seferber edilen karşılıksız transferler de yoksul hanelerin temel tüketim seviyelerini korumanın ötesinde çalıştırıcı ve diğer aktif istihdam politikaları ile birlikte “insani sermayenin” geliştirilmesi odaklı, üretim merkezli ve piyasaya dönük bir nitelik kazanmaktadır. Craig ve Porter da, yoksulluğu azaltma ajandasının basitçe “aynısından biraz daha fazla” olarak algılanmaması gerektiğini belirtir (Craig ve Porter, 2005). Yoksulların içerilmesi projeleri her ne kadar mevcut mülkiyet ve iktidar ilişkilerine dokunmayan, tersine onları pekiştiren hayırseverlik, sorumluluk, yoksulların denetimi ve zapturapt altında tutulması gibi olgulara dayansa da, yapısal uyum neoliberalizminden bir noktada ayrılmaktadır. Yeni ajandanın kazandığı “içerici” içerik “1) genel olarak neoliberal ekonomik çerçeveler ile 2) oldukça yaratıcı bir çeşitlilikteki ‘toplumsal içerme’ rasyonalitelerini ve teknolojilerini bir arada tutma” eğilimini içermektedir (Craig ve Porter, 2005: 228). “Bu bir arada tutma piyasaya ve toplumsala dair amaçların nihayetinde uyumlu olduğu ve farklı yollarla birbirlerini destekleyip yapılandırabilecekleri, dolayısıyla bir ‘konsensüs ile desteklenip’ birlikte ekonomik ve toplumsal yönetişimin dokusuna entegre edilmeleri gerektiği görüşüne dayanmaktadır” (Craig ve Porter, 2005: 229).

Şartlı ya da şartlı olmayan karşılıksız nakit transferlerinin ücretli istihdam ile ilişkisi bağlamında yürütülen tartışmalar, konuya büyük ölçüde transfer alanların ücretli emek piyasalarına giriş olanakları açısından yaklaşmaktadır. Buna göre transferler çalışabilecek durumda olan yoksulların, en asgari ihtiyaçlarını karşılama olanağı sundukları kadarıyla, düzenli ve sürdürülebilir istihdam koşullarına yönelmelerini kolaylaştırabilir, çocuk işçiliği azaltıp, okula devam oranlarını yükselterek gelecek nesillerin yoksulluk sarmalından kurtulmalarına yardımcı olabilir, halk sağlığı uygulamalarına katılımlarını artırarak uzun vadedeki sağlık risklerini azaltabilir (Ballard, 2012: 4-6). Nakit transferi uygulamalarının etkilerine dair burada sıralanan beklentilerin tümü, yoksulların, yoksulluğu kalıcı olarak ortadan kaldıracabilecek nitelikli ücretli istihdama katılmalarının önündeki engellerin yoksulluğun emek gücünün . Bir başka ifadeyle, ücretli istihdam ya da girişimci olarak kendi geçimlerini sağlamak için gerekli unsurlara (emek gücü kaynağı olarak sağlıklı bir beden ve zihin, ya da üretken sermaye) sahip oldukları noktada onları içerecek istihdam olanakların daima mevcut olduğu var sayılır.

KT'lere dayalı yeni yoksulluk ve sosyal politika ajandası, burada anlatılan biçimlerde yoksul çalışan sınıf kesimlerini, sınıf olarak varoluşlarını dışlayan biçimlerde siyasallaştırmaktadır (Yalman, 2011). Bu kesimleri sermayeyle girdikleri mücadele içerisinde değil piyasa aktörleri ya da korunmaya muhtaç kırılgan gruplar olarak yeniden kurma eğilimi, bu sosyal politika eğilimlerinin ortak ve genel biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal politikalar ise, sermaye birikiminin küresel ölçekte genişlemesi bağlamında dönüşen sınıf ilişkileri ve yeniden üretim süreçlerinin devlet alanındaki yansımaları olarak ele alınmalıdır. Piyasalar ve sosyal politikaları, kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal yeniden üretiminin aldığı meta ve devlet biçimleri olarak ele alan bir çerçeve, bölümün takip eden kısımlarında geliştirilecektir.

3.3. Tarihsel materyalist bir sosyal politika kuramına doğru

Tarihsel materyalist sosyal politika kuramı, tarihsel materyalist devlet kuramı ve bu kuramın farklı politika alanlarındaki yansımalarında olduğu gibi, kapitalist devletin toplumsal sınıf ilişkileri bağlamında oynadığı rolün ve aldığı biçimlerin sosyal politikalara nasıl yansıdığını, onları nasıl belirlediğini ortaya çabasıdır. Bu bakımdan, sosyal politika literatürüne hakim olan yaklaşımlardan farklı olarak, bu alandaki toplumsal sorunların nasıl çözüleceğine dair öneriler yapma amacıyla değildir. Bu bağlamda, tarihsel materyalist sosyal politika kuramı, toplumsal eşitsizlik ve yoksulluk olgularının, kapitalist toplumsal ilişkilerin devlet biçimi içerisinde nasıl sınıf stratejilerine konu olduğunun sorgulanmasıdır. Bu amaçları gerçekleştirmek için sosyal politikaların varoluş koşullarını doğru anlamak ve açıklamak gerekir. Açıklamanın temelinde, sermaye birikiminin toplumsal üretim ve geçim koşullarını dönüştürme, kapitalist toplumsal ilişkilerin merkezinde yatan bu koşullardaki toplumsal eşitsizlikleri büyütme ve toplumsal krizlere yol açma potansiyeli ile bu eğilimleri bertaraf etmeye dönük karşı eğilimleri yatmaktadır. Bu eğilimlerin bağlamını oluşturduğu toplumsal sınıf ilişkileri, hem üretim hem de yeniden üretim süreçlerinde, piyasalar ve devlet biçimlerini alır (Clarke, 2001a; Holloway ve Picciotto, 2001).

3.3.1. Toplumsal yeniden üretim ve biçim analizi

En basit ve soyut haliyle yaşamsal ihtiyaçların karşılanması, ya da geçinme biçiminde ifade edilen toplumsal süreçleri kavramsallaştırmada tarihsel materyalist yaklaşım içerisinde toplumsal yeniden üretim denilecektir. Tarihsel materyalizmin üretim tarzı kavramı, üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin toplum ölçeğindeki toplamından ibarettir. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre her üretim tarzının kendine özgü tarihsel bir yeniden üretim biçimi vardır. Kapitalist üretim tarzı, üretimi mümkün kılan sabit ve

değişir sermayenin belirli ve küçük bir toplumsal kesimin mülkiyetinde olduğu, geriye kalanların ise mülksüz olduğu bir üretim tarzıdır. Kapitalist üretim sürecinde üretim araçlarına dönüşen sermayeye sahip olan kesimler geçimlerini ücretli emeğin kapitalist üretim sürecinde harcadığı karşılıksız emeğin sağladığı artı değerın dönüştüğü gelirlerden, mülk sahipleri kiraladıkları mülkten elde ettikleri rant yoluyla sağlar. Sermaye ya da gelir getiren mülk sahibi olmayan çalışan sınıflar ise, yeniden üretimlerini sağlamak için gerekli geçim araçlarına kendi emek güçlerine dayanarak erişebilirler. Küçük üreticiler sahip oldukları üretim araçları ile kendi emeklerini bir araya getirerek ürettikleri ürünleri satarak elde ettikleri gelirlere, mülksüzler ise emek güçlerini kapitalistlere satarak elde ettikleri ücret biçimindeki gelire dayanırlar. Bir başka ifadeyle, kapitalist bir toplumda nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan çalışan sınıfların toplumsal yeniden üretimleri, emek güçlerini sattıkları piyasalar ile tüketim mallarını satın aldıkları piyasalar içerisinde sağlanır (Marx, 1990: 723-24). İşgücü ve mal piyasaları bağlamında sağlanan bu yeniden üretim biçimine tezde meta biçiminde yeniden üretim adı verilmektedir.

Meta biçiminde yeniden üretim işgücü ya da mal piyasalarının işleyişinde ortaya çıkabilecek, olumsal ya da yapısal, herhangi bir aksaklık sebebiyle kesintiye uğrayabilir. Örneğin, kapitalist üretim sürecinin emek gücü gereksinimi sabit ve doğrusal olmadığından emek gücüne olan talebin düştüğü durumlarda işçi sınıfının çeşitli büyüklüklerdeki kesimleri emeklerini satamaz; daha açık bir ifadeyle, işsizlik ortaya çıkar (Rosdolsky, 1977: 248-49). Öte yandan çalışan sınıflar içindeki çalışması, yani işgücü piyasalarına girmesi mümkün olmayan yaşlılar, hastalar ve çocuklar gibi fertler, geçimlerini sağlamak için elzem olan ücret gelirinden zaten yoksundurlar. Kapitalist ücretli emek ilişkisine giremedikleri için geçimlerini sağlayamayan kesimler göreceki artı nüfus kategorisi içinde sınıflandırılacaktır (Marx, 1990: 789-90). Çalışan ve

çalışamayan emekçiler biçimindeki bu soyut ve basit tanımın daha somut bir açılımında, Marx, artık nüfusun farklı kesimlerden oluştuğunu belirtmektedir. Kapitalist üretimin ücretli emek ilişkisi içerisinde katamadığı, kapitalist öncesi ya da küçük ölçekli geçimlik faaliyetlerle geçinen kesimler, mülklerini ya da geçim sağlama biçimlerini yitirme riski altındaki potansiyel yoksul kesimler anlamına gelen saklı artık nüfusu oluşturmaktadır. Kapitalist üretim tarzının genişleyerek yeniden üretimi sürecinde, üretkenlik arttıkça ücretli emek ilişkisinin dışına atılan kesimler akıcı artık nüfus kesimlerini ifade etmektedir. Son olarak durgun artık nüfus kesimleri, ücretli emek ilişkisi içerisine düzensiz ve istikrarsız biçimlerde giren, başka bir ifadeyle güvencesiz ve asgari geçim düzeyinin altında ücret gelirleri elde eden kesimlerine denk düşmektedir.

Meta biçiminde yeniden üretim, artık nüfusun daimi varlığı ve ücretli emek ilişkisinin kesintisiz olmaması nedenleriyle toplumun geçimini bir bütün olarak ve sürekli sağlamak konusunda tek başına yeterli değildir. Üretim araçlarıyla bağıni kaybetmiş, yani mülksüzleşmiş emeğin bir meta olarak yeniden üretimi, işçi sınıfının aktif ve pasif kesimleri açısından iki farklı biçimde gerçekleşir (Perez-Sainz, 1978: 15). Aktif iş gücünün yeniden üretimi ücretli emek süreci bağlamında gerçekleşirken bu süreçten dışlanan artık nüfusun hayatta tutulması ve yedek işgücü ordusu olarak yeniden üretimi, yukarıda da değinildiği gibi sermayenin üstlenmediği, dolayısıyla devlete bırakılmış bir süreç sonucu gerçekleşir. Kapitalist toplumlarda toplumsal yeniden üretimin devamlı ve kapsamlı olmasını, meta biçiminin yetersiz olduğu durumlarda devlet sağlar. Refah devleti olarak adlandırılan sosyal politika alanı, birlikte nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan çalışanların ve aktif işgücü dışında kalan artık nüfusun emek gücünün yeniden üretimini ve asgari yaşam standartlarına sahip olmasını, sosyal güvenlik ve sosyal hizmet kurumları vasıtasıyla sağlayan, devlet biçiminde yeniden üretime karşılık

gelmektedir (Gough, 1979: 33-48).⁸ Çalışanlara sağlanan, işçi ve işverenlerin katılım primlerine dayalı işsizlik, hastalık, yaşlılık ve iş görmezlik durumlarına karşı güvence sunan sosyal sigorta sistemleri ve aile yardımı gibi gelir destekleri, işçi sınıfının aktif kesimlerinin yeniden üretiminin devlet biçiminde sağlanan kısmıdır. Ücretsiz olarak, hak temelinde ve tüm topluma sağlanan eğitim ve sağlık hizmetleriyle, işsiz ve düşük gelirli kesimlere sağlanan katılım payına bağlı olmayan gelir destekleri ise artık nüfus kesimlerinin devlet biçiminde yeniden üretimi olarak düşünülebilir (Gough, 1979: 52-54). Tezin konusunun odağındaki karşılıksız nakit transferleri, devlet biçiminde yeniden üretimin bu işlevine karşılık gelmektedir. Devlet biçiminde yeniden üretim, işçi sınıfının artık nüfus ve aktif kesimlerinin yeniden üretiminin devamını sağlamanın yanında, vergiler ve sosyal sigorta primleri ile sağlanan gelirleri yeniden dağıtarak, bu yeniden üretimin maliyetlerini kısmen toplumsallaştırır (Gough, 1978: 67).

Marx, kapitalist üretim tarzında işçi sınıfının toplumsal yeniden üretiminin temel olarak geçim araçlarının sağlandığı piyasalarla emek piyasaları arasında, kendiliğinden sağlandığını vurgulamaktadır (Marx, 1990: 723-24). Tarihsel materyalist bir refah devleti kavramsallaştırması geliştiren Gough (1979) ve Perez-Sainz (1978) ise refah devletini piyasalar çerçevesinde gelişen kapitalist toplumsal yeniden üretimin çelişkili ve eksik niteliğine vurgu yaparak tanımlamaktadırlar. Bu şekilde kavranan devlet biçiminde yeniden üretim, çeşitli nedenlerle ücretli emek ilişkisinin dışında kalan, yani düzenli parasal gelirleri olmayan kesimlerin yeniden üretiminin sağlanması amacıyla

8 Burada piyasa ve devlet biçiminde yeniden üretimin birbirinden ayrık olduğu ima edilse de, bu ayrımın analitik bir ayrım olduğunu, piyasa biçiminin ortaya çıkması ve işlemesi için kapitalist devletin varlığının vazgeçilmez olduğunu belirtmek gerekir. Piyasa ve devlet “biçimleri” kavramlaştırmasına başvurulması, bu biçimlerin soyut düzeyde aynı kapitalist sınıf ilişkilerinin halleri olduğu anlayışına dayanmaktadır (Bonefeld, 1992: 100-101). Devlet biçiminde yeniden üretim, piyasa biçiminde yeniden üretime karşıt, onunla çelişen, ya da onun dışında gerçekleşen bir süreç değildir. Hem piyasa hem devlet biçimlerinde yeniden üretim, kapitalist üretim tarzının temel toplumsal ilişkisi olan ücretli emek ilişkisinin dayattığı koşullar içerisinde gerçekleşir (Kennedy, 2005: 1107). Buna göre kapitalist toplumdaki tüm üretim ve yeniden üretim faaliyetleri, para yoluyla değer biçiminin tahakkümü altına alınmıştır (Bonefeld, 1992; Dinerstein ve Neary, 2001). Hem devlet hem piyasa biçiminde yeniden üretim, temel olarak değer biçiminin hakim olduğu kapitalist ücretli emek ilişkisinin farklı tezahürleridir.

gelişmiştir. Tezde piyasalar ve refah devleti bağlamlarında gerçekleşen yeniden üretim süreçleri, bu iki alanın kapitalist sınıf ilişkisinin farklı biçimleri olduğu anlayışı çerçevesinde meta ve devlet biçimlerinde yeniden üretim olarak nitelendirilecektir (Bonefeld, 1992: 100-01). Devlet biçiminde yeniden üretim, meta biçiminde yeniden üretime karşıt, onunla çelişen, ya da onun dışında gerçekleşen bir süreç değildir. Hem meta hem devlet biçimlerinde yeniden üretim, kapitalist üretim tarzının temel toplumsal ilişkisi olan ücretli emek ilişkisinin dayattığı koşullar içerisinde gerçekleşir (Kennedy, 2005: 1107). Buna göre kapitalist toplumdaki tüm üretim ve yeniden üretim faaliyetleri, para yoluyla değer biçiminin tahakkümü altına alınmıştır (Bonefeld, 1992; Dinerstein ve Neary, 2001). Hem devlet hem piyasa biçiminde yeniden üretim, temel olarak değer biçiminin hakim olduğu kapitalist ücretli emek ilişkisinin farklı tezahürleridir.

Yoksulluğun önceki bölümde kavramsallaştırılan farklı biçimleri olan göreceli artık nüfus ve yedek iş gücü ordusu olguları, kapitalist sermaye birikiminin toplum ölçeğindeki genişleyen yeniden üretiminin gereklilikleri ve mümkün kıldığı koşullar çerçevesinde farklı yeniden üretim süreçlerine tabidir. Yedek işgücü ordusu olarak yeniden üretim, bu kesimlerin gerektiğinde sermayenin üretken ücretli emek biçiminde içerebileceği durumda tutulması, yani toplumsal ve yaşamsal ihtiyaçlarının asgari düzeyde karşılanması, fakat aynı zamanda çalışma zorunluluklarının sürmesi için geçim araçlarına erişimlerinin piyasalar dolayısıyla gerçekleşmesi gerekliliklerini ifade etmektedir. Göreceli artık nüfusun, ücretli emek ilişkisinden kesin olarak dışlanan kesimleri için ise devlet biçiminde yeniden üretimin alacağı rol, kapitalist toplumsal ilişkilerin varlığını tehlikeye düşürecek boyutta ve şiddette yoksulluğu engellemek ya da azaltmak gereklilikleri doğrultusunda olacaktır. Bu noktada karşılıksız nakit transferleri, meta biçiminde sağlanması geçici ya da kalıcı olarak kesintiye uğrayan toplumsal yeniden üretimin asgari düzeyde de olsa sağlanması işlevini yerine getirir.

3.3.1.1. Meta biçiminde yeniden üretim: piyasalar

Marx sermayeyi tanımlarken döngüsel para-meta-para formülünü kullanmış ve böylelikle sermayeyi bir şey olarak değil, süreç olarak tanımlamıştır. Marx, bu tanımından hareketle, sermayenin kendi kendisinin değerlendirilmesini sağlayan bir değer olmasının, hem emek gücünün bir meta olarak alım satımının gerçekleştiği değişim alanında, hem de değer yaratma kapasitesine sahip bu metanın kullanım değerinin tüketiminin gerçekleştiği emek sürecinde oluştuğunu gösterir. Biçimsel ve soyut niteliği bu şekilde özetlenebilecek sermaye döngüsünün daha somut tezahürü, P-M-P' döngüsünün evrelerinin aktörleri olarak kapitalist ve işçinin tanımlanması ile belirir. Buna göre para-sermayenin sahibi kapitalist, emek gücünü satın alır ve sahibi olduğu üretim sürecinin sonunda ortaya çıkan toplam ürünü tekrar piyasaya sürer. Ancak bu döngüsel hareketin devamı bu zamana kadar değinilmeyen bir yeniden üretim sürecini gerektirmektedir. Üretim araçlarının metalaştığı kapitalist üretim tarzında, toplumsal yeniden üretim meta biçimi içerisinde gerçekleşir. “Metalaştırma, üretim ve toplumsal yeniden üretim unsurlarının, piyasa mübadelesi için üretilmesi, piyasa mübadelesi yoluyla temin edilmesi ve bunun disiplin ve zorlamalarına tabi olması” anlamına gelir (Bernstein, 2010; 101-02). Sermaye ile emek arasındaki temel toplumsal çekişmenin ortaya çıkışı ve gelişmesi ile koşut olan bu “genelleşmiş meta üretimi” süreci toplumsal var oluşun tüm unsurlarının tamamen metalaşması anlamına gelmese bile, geçinme süreçlerinin metalaşması, yeniden üretimin meta ilişkileri dışında gerçekleşme olanağının ortadan kalkması anlamına gelmiştir. Bir başka ifadeyle, kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminin kendisi, sermayenin P-M-P' döngüsüne içkindir. Marx'ın kapitalist birikimin kendi yeniden üretiminin koşullarını da içinde barındırdığını ifade ederken vurguladığı nokta budur. Marx, meta biçiminde yeniden üretimi “kapitalist, işçiyi ücretli emek olarak üretir. Bu sürekli yeniden üretim, işçinin bu daimi hale

getirilişı, kapitalist üretimin kesinlikle vazgeçilmez bir koşuludur” biçiminde nitelerken sırf sermayenin değişken ve sabit unsurlarının değil, piyasada karşı karşıya gelen işçi ve kapitalistin konumlarının ve aralarındaki ilişkilerin de yeniden üretildiğini vurgulamaktadır. Kapitalist üretim ilişkilerinin sürebilmesi için her şeyden önce emeğin sermayeye tabi olmasının koşullarının da daima yeniden üretilmesini gerektirir (Marx, 1990, 723). Bu koşullar, işçinin üretim araçlarından, dolayısıyla kendi geçimini sağlayabilmenin koşullarından kopmuş olmasının yanı sıra, bu kopuşun yarattığı potansiyel yoksulluğun gerçekleşmesi tehlikesi ile çalışma zorunluluğunu da daima hissetmesidir.

Değer biçiminin toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçlerini belirlemesi, sermaye birikimi gerekliliklerinin hiçbir dirençle karşılaşmadan yeniden üretimi anlamına gelmez. Bu gerekliliklerin yaşayan emek gücüne daima dayatılması gerekir, yaşayan emek ise bu dayatmaya direnir. Bu bakımdan kapitalist üretime özgü çekişmeli sınıf ilişkileri üretim süreçlerinde olduğu gibi yeniden üretim süreçlerinde de sürer. İşçi sınıfının mücadelesi, geçiminin temelinde yatan toplumsal ihtiyaçları değer biçiminin sınırlarına karşı öne sürmek üzerinedir. Başka bir ifadeyle meta ilişkilerinin fetişistik karakteri, sonsuza kadar sürecektir sabit bir olgu değil, sınıf mücadelesi içerisinde daima yeniden kurulması gereken ve çalışan sınıfların direnişine konu olan bir süreçtir (Holloway, 2001).

Meta biçiminde yeniden üretim, basitçe canlı emek gücünü de içeren üretim faktörlerinin ye piyasada karşı karşıya gelen işçi ve kapitalistin konumlarının ve aralarındaki ilişkilerin de yeniden üretildiğini vurgulamaktadır. Bu noktada Marx’ın analizinin çarpıcı bir özelliği, üretimin maddi koşullarının yani üretim faktörlerinin yeniden üretiminin, kapitalistle işçi arasındaki ilişkilerin yeniden üretimiyle iç içe geçmişliğini vurgulamasıdır. Şöyle ki, işçi sınıfı geçimlik tüketimi için piyasadan kendi

ürettiği metaları satın alarak hem artı değerin gerçekleşmesini sağlar, hem de bunların tüketimiyle tekrar kapitaliste satacağı emek gücünü yeniden üretir. Ancak işçi bütün bunları yaparken asıl fail kendisi değil, sermayedir. Marx'ın sermayeyi kendi kendinin değerlenmesini sağlayabilen bir değer olarak tanımlaması burada tekrar anlam kazanmaktadır. “İşçinin bireysel tüketimi kendi açısından bile üretken değildir, çünkü yalnızca ihtiyaç sahibi bireyi yeniden üretir; kapitalist ve devlet için üretkendir, çünkü başka insanlar için zenginlik üreten bir gücün üretimidir” (Marx, 1990: 719). Geçimlik alışverişini yaparken ve satın aldığı kullanım değerlerini tüketirken özgürmüş gibi görünse de işçi aslında kendi emek gücünü, dolayısıyla sermayenin değişken unsurunu yeniden üretmektedir. Sahip olduğu metayı piyasada özgürce satıp karşılığında aldığı parayla ihtiyacı olan metaları satın alırken bağımsızmış gibi görünen işçi, aslında kapitaliste “görünmez ipliklerle bağlıdır”. Kendi ürettiği değer yeniden üretim sürecinde sermayeye dönüşürken kendi bedeni bile kendi kendine değerlenen sermayenin bir parçası haline gelir. Kapitalist, sahip olduğu, fiziksel olarak işçinin bedenine dahil olan, metayı tüketirken “işçiyi ücretli emek olarak yeniden üret[erek]” hem değişken sermayesinin değerlenmesini sağlayacak koşulları, hem de kendisinin ve emeğin piyasada karşı karşıya gelmesinin koşullarını yeniden üretir.

Bu görünüşün işçinin gerçekliği haline gelmesi meta fetişizminin bir boyutudur. Buna göre emek gücü iş sözleşmesinde belirlenen zaman boyunca harcanan toplam emeğin karşılığı haline gelir. Gerçekte emekçinin yeniden üretim maliyetinin ortalama değeri olan değer miktarı işçinin sarf ettiği toplam “emek” miktarına eşitlenir ve Marx'ın tabiriyle “karşılığı ödenmiş emekle karşılığı ödenmemiş emek arasındaki fark ortadan kalkar” (Marx, 1990: 524). Toplum ölçeğinde işleyen meta fetişizmi ücret biçimini tüm işçi sınıfının bütününe dayatır. Bu soyut süreç toplumdaki hakim emek biçiminin emeğin meta biçimi olduğunu varsayar. Yani ücret biçimi işçiyi çalışmaya, ancak ve

ancak işçinin başka bir geçim sağlama olanağı yoksa zorlayabilir. Farklı geçim olanaklarının ortadan kaldırılması ya da mülksüzleştirme süreçleri bu durumu yaratan maddi koşulları oluştururken, geçim ve çalışma arasında ücretli emek bağlamında kurulan fetişistik ilişki, bu yeniden üretimin daimi hale gelmesini sağlar. Hayatta kalmaya dair toplumsal ihtiyaçların ve bunların karşılanması süreçlerinin parasallaştırılması, geçimin ise ücretle ilişkilendirilmesi meta fetişizminin yeniden üretim açısından aldığı belirleyici rollerdir. Sermaye ilişkisi emeği içerdiği sürece, toplumsal ihtiyaçlar, geçim ve çalışma arasındaki fetişistik ilişki, işçi sınıfının yaşamsal deneyimi olarak da varlığını sürdürür ve yeniden üretilir.⁹ Ne var ki kapitalist toplumsal ilişkilerin fetişistik niteliği, somut ücretli emek ilişkisinin kesintiye uğradığı dönemlerde dahi sermaye ile emek arasında kurulan ilişkinin devam etmesini sağlar (Rubin 1990: 59-60; Holloway 2001: 36-37). Böylelikle, ücret biçiminin hakimiyeti hem çalışan hem de çalışmayan işçiler üzerinde sağlanır. Daha açık bir ifadeyle emek güçlerini satamayıp maddi yeniden üretimlerini sağlayamayan, dolayısıyla doğrudan ücretli emek ilişkisinin içerisinde bulunmayan işçilerin toplumsal ihtiyaçları dahi ücret biçimi tarafından dayatılan parametreler çerçevesine hapsedilip bu bağlamda ele alınır (Kennedy, 2005: 1107). Fakat fetişizm bu yeniden üretimin sağlanmasında gerekli olsa da tek başına yeterli değildir (Kennedy, 2005: 1110).

3.3.1.2. Devlet biçiminde yeniden üretim: Sosyal politika

İlkel ya da orijinal birikim süreci, yani üretim ve geçim süreçleri kapitalist birikim tarzının dışında kalan nüfus kesimlerinin mülksüzleşerek sermayenin birikim

9 Meta fetişizmi yalnızca gerçek toplumsal ilişkilerin çarpıtılmasını sağlayan bir ilüzyon ya da algı yanılgısı değil, kapitalist üretim sürecinde toplumsal ilişkilerin aldığı gerçek biçimlerdir de. “Marx, yalnızca insan ilişkilerinin şeyler arası ilişkiler tarafından perdelendiğini değil, daha ziyade meta ekonomisinde toplumsal üretim ilişkilerin kaçınılmaz olarak şeylerin biçimini aldığını ve ancak ve ancak şeyler yoluyla gerçekleştiğini keşfetmiştir... bireylerin aklındaki ilüzyon ve yanılgı, şeyleştirilmiş ekonomik kategorileri tarihsel olarak veri olan bir üretim tarzının, meta üretiminin üretim ilişkilerinin (zihinsel) ‘objektif biçimlerine’ dönüştürür” (Rubin 1990).

gereksinimlerini yerine getirmek, onun tarafından işe koşulmak üzere serbest kılınması tek başına mülksüzleştirilen kitlelerin proletaryaya dönüşümünü sağlamaz (Bauman, 2005; Kennedy, 2005). Başka bir ifadeyle bireylerin yaşamsal yeniden üretiminin kapitalist emek piyasasında emek arz etmek dışında bir yolunun kalmaması proleterleşmenin gerekli ama yeterli olmayan bir koşuldur. Emekçilerin kendi geçimlerini sağlamak için yeterli olandan daha fazla çalışmaya çeşitli biçimlerde “teşvik edilmeleri” gerekir. Bu teşvik çalışma etiği gibi ideolojik mekanizmalarla sağlanmaya çalışılır. Bireylerin yeniden üretimi için gerekli kaynakların, miktarı zamanla ölçülen bir emek sarfı karşılığı elde edilmesi kapitalist üretim sürecine özgüdür. Ücretin emek karşılığı hak edilmesinin kutsanması ve norm haline gelmesi, çalışma etiği biçiminde ifade edilecek ideolojik mekanizmayı doğurmuştur. Bauman, ‘çalışma etiğinin’ ve bu etiğin toplumsal-ahlaki süreçlere dayatılmasının yeterli olmadığı durumlarda, örgütlü ve kurumsallaşmış bir zor aygıtının üretken proleterler olmayı işçi sınıfına daima dayatması gerektiğinden bahseder (Bauman, 2005; Krş. Dinerstein, 2001). Fakat yoksulluk tehdidine dayalı çalışma zorunluluğunun varlığı ve bahsedilen ideolojik çerçevelerin işlevlerini yerine getirmesi, temelde piyasa biçiminde yeniden üretimin gerçekleşmesine bağlıdır. Bu da kapitalist üretim tarzının ücretli emeğin mübadele edildiği istihdam piyasaları ile geçim araçlarının sağlandığı mal piyasaları arasında uyumla ve kesintisiz biçimde işlediği durumlarda mümkündür. Ücretli emeğin dışlandığı, görece artık nüfusun büyüdüğü durumlarda ücret biçiminin fetiş niteliği, çalışmak istese de iş bulamayan ya da geçimlerini asgari düzeyde dahi sağlamalarına yetmeyen ücretler karşılığında çalışmak zorunda kalanların yaşamsal pratiğinde yeniden uzun süre yeniden üretilemez. Bu da kapitalist üretimin yeniden üretimi açısından zorunlu olan ücretli emek ilişkisinin toplumsal ölçekte gerçekleşmesini zorlaştırır ve sermayenin hakimiyetlerinin tehlikeye girmesi tehlikesini yaratır. Ücret biçiminin uzun

süre, hatta kalıcı olarak işlevini yerine getiremediği bu durumlarda, yalın yaşamsal ihtiyaçlarıyla baş başa kalan yoksul emekçilerin topluma hakim olan değer ilişkilerinin dışına çıkıp düzeni tehdit etme potansiyeli daima vardır. Bu durumda da devlet bir zor ve disiplin aygıtı olarak sermaye hakimiyetini korumak, yoksulları izole edip sermaye egemenliğini gözetmek için işe koyulur. Sosyal politikayı belirleyen çelişki, toplumsal üretim ilişkilerinin meta biçimindeki yeniden üretimi normal işleyişini sürdürürken görece artık nüfusu yedek işgücü ordusu olarak yeniden üretme işleviyle, yani kapsayıcı olmasıyla, bu biçimin kalıcı olarak sekteye uğradığı dönemlerde dışlayıcı, damgalayıcı ve disipline edici bir müdahalenin ajanı olması gerekliliği arasındaki çelişkidir (Kennedy, 2005: 111).

Öte yandan devlet, artık nüfusun sermayenin gereksinim duyduğu oranda yedek işgücü olarak yeniden üretimini sosyal politikalar yoluyla sağladığı durumlarda da bu rolünü yine ücret biçiminin çizdiği sınırlar içerisinde yerine getirir. Yoksulluğun idare edilmesinin sosyal politika aracı olan nakit transferleri işçi sınıfının toplumsal yeniden üretiminin sermaye ilişkisi bağlamında sağlanamadığı durumlarda, bu yeniden üretimin maliyetini toplumsallaştırma aracı olarak değerlendirilmelidir. Ancak devletin toplumsal yeniden üretim sürecinde oynadığı rol bu ilişkileri ikame eden ya da onlara dışarıdan müdahale eden özerk ya da tarafsız bir eylem olarak görülmemelidir. İşlevselci bir bakış açısını doğuracak bu tür bir yaklaşım nakit transferleri ya da herhangi başka bir sosyal politika aracını kapitalist ilişkileri düzenleyen ya da bu ilişkilerin sonuçlarını etkileyebilecek müdahaleler olarak görecektir. Aksine sosyal politika ücretli emek ilişkisine dayalı kapitalist toplumsal yeniden üretimin devlet biçiminde gerçekleşmesidir. Daha somut ifade edilirse sosyal politika toplumsal emeğin sermaye ilişkisine tabi niteliğini ortadan kaldıramaz ya da dönüştüremez, bilakis bu ilişkileri sürdürme işlevine sahiptir. Yoksulluğun azaltılması amacına yönelik nakit transferlerinin

seçici ve disipline edici unsurları, ücretli emek ilişkisinin karşılıklılık ve çalışmaya zorlama gibi genel niteliklerinin devlet biçimi içerisindeki yansımalarıdır.

Daha genel bir ifadeyle devlet, tıpkı kapitalist piyasa gibi, kapitalist üretim tarzının temel çelişkisini barındıran sermaye ilişkisinin genişleyerek yeniden üretimini sağlayan, bu çelişkinin aldığı politik biçimdir (Holloway ve Picciotto, 1991). Sosyal politika, devlete dair bu soyut ve genel tespitin izlenebileceği bir mecradır. Burada vurgulanması gereken nokta, yukarıda bahsedilen ana akım yaklaşımların işlevselci anlayışının, sosyal politikanın bu kurucu rolünü göz ardı etmeleridir. Devlet ile emek piyasası ve istihdam arasındaki ilişkiyi metalaşma ile meta-dışılaşma arasındaki bir süreklilik bağlamında betimleyen yaklaşımlar devleti kapitalist ilişkilerin dışında konumlandıklarılarından, sosyal politika ile sermaye birikimi süreci arasındaki içsel bağlantıları göremez. Çünkü sosyal politika, materyalist yaklaşımın ortaya koyduğu gibi devlet kaynaklı olsa da metalaştırma işlevi görebilir. Refah politikalarının piyasanın normal işleyişini bozduğunu ve bu nedenle krizlere sebep olduğunu iddia eden liberal yaklaşımlarla (Örn. Krueger, 2010) işsizlik sigortası ve diğer sosyal güvenlik araçlarını, bu araçların bireylerin yeniden üretimini kısmen de olsa piyasa dışında sağlama olanağı yarattığı ya da emeği meta-dışılaştırdığı (Örn. Offe, 1984) iddiasıyla savunan sosyal demokrat yaklaşımlar arasındaki kuramsal mesafe bu noktada kapanmaktadır. Sonuçta refah politikaları karşısında takındıkları siyasi tavır ne olursa olsun, meseleye devlet-piyasa ikiliği çerçevesinde bakan yaklaşımlar ne sosyal politikanın varoluş koşullarını ne de geçirdiği dönüşümü doğru açıklayabilirler.

Devlet ve piyasanın kapitalist üretim tarzı içerisinde birbirinden ayrı gibi görünmesin, sermayenin içerdii sömürü ilişkisinin doğasından kaynaklandığına dayanan tarihsel materyalist yaklaşım, bu iki olguyu kapitalist toplumda sınıf mücadelesinin aldığı biçimler olarak anlar (Holloway ve Picciotto, 1991: 121-22; Bonefeld, 2008: 64-65).

Sosyal politikanın ajanı ve alanı olan devlet, ya da kapitalist üretim ilişkilerinin politik biçimi, sermayenin meta ilişkilerini sürdürmek için geliştirdiği stratejilerin uygulandığı bir mecradır. Sermaye ilişkisinin dayalı olduğu unsurlardan biri olan çalışma ilişkileri, görünürde sadece emek piyasasında karşı karşıya gelen emekçi ve kapitalistlerin değişim ilişkileri ve iş sözleşmesinden ibaret gibi dursa da, piyasa bu ilişkinin sürdürülmesi ve yeniden üretilmesi için tek başına yeterli değildir. Yaşamsal ihtiyaçlarının meta ilişkileri içerisinde sağlanması zorunluluğuna direnen işçi sınıfı bu nedenle sermaye ilişkisinin yeniden üretimi için daima bir bariyer oluşturur (Kennedy, 2005: 110; Clarke, 2001b: 190-92; ayrıca Rosdolsky, 1977: 306). İşçilerin emek süreci içerisinde örgütlenip bir güç haline gelmesi bu bariyerin bir ifadesidir. Öte yandan, çok sayıda emekçinin emek piyasasında içerilemediği ya da ücretlerin işçinin asgari geçimlik seviyesinin altına düştüğü durumlarda da piyasa ve meta biçimleri sermaye ilişkisinin devamını sağlayan araçlar olarak işlevlerini yerine getiremez. İşte bu yüzden sermaye ilişkisinin işçi sınıfına zorla dayatılması ve toplumsal ihtiyaçların meta ilişkileri bağlamında karşılanması için sosyal politika, piyasa dışında, bir mecra olarak ön plana çıkar (Kennedy, 2005; Krş. Bowring, 2000). Ancak tekrar etmek gerekir ki sosyal politikanın piyasa ya da ekonomi “dışında” olması sermaye ilişkisinin dışında olması anlamına gelmez. Aksine sermaye ilişkisinin sürmesi için piyasa ve sosyal politikanın, bu ilişkinin biçimleri olarak farklılaşması zorunludur ve sermaye ilişkisi bu farklılaşma çerçevesinde sürer. Sosyal politikanın, ya da devletin piyasadan farklı olması, emek gücünün bir meta olarak var olması zorunluluğuna dayanan kapitalist meta ilişkilerinin tam da içinde, hatta bu ilişkilerin bir biçimi olmasının sonucudur. Böyle bakıldığında sosyal politika ve yoksulluk yazınına hakim olan ve devletin sosyal politikalarını metalaşma/meta-dışlaşma bağlamında betimleyen kuramsal çerçeveler anlamını yitirmektedir. Daha da fazlası, sermaye ilişkisinin aldığı

farklı biçimleri bağımsız olgular olarak algılanması anlamına gelen meta fetişizmini de yeniden üreten ve bu nitelikleriyle burjuva yaklaşımlar olarak da nitelendirilebilecek “ana akım” yaklaşımların eleştirilmesi, tarihsel materyalist bir sosyal bilim pratiği açısından da son derece önemlidir (Clarke, 2001c).

Devlet biçiminde yeniden üretim, çalışan sınıfların toplumsal yeniden üretiminin meta biçiminde sağlanamadığı durumlarda kapitalist toplumsal ilişkilerin devamını sağlamak, değer biçiminin hakimiyetini güvence altına almak için devreye girer. Devlet biçiminde yeniden üretimin bu tezin yaklaşımı açısından belirleyici olan iki unsuru bulunur. İlki, çalışan sınıf mensubu fertlerin ve yakınlarının yaşamları boyunca asgari geçim koşullarını sağlama amacını taşıyan ve aktif çalışanların ücretlerinden ayrılan primlerle karşılanan sosyal sigorta transferleridir. Sosyal sigorta transferleri, yaşlılık, hastalık, malüllük gibi nedenlerle fiziksel olarak çalışamayacak durumda olan fertlere, bu fertler hayatını kaybettiye, geride kalan bakmakla yükümlü olduklarına ödenen transferlerdir. Bu nedenle, kapitalist sektörde emek gücü sağlayan çalışan sınıfların yaşam boyu ve nesiller arası yeniden üretiminin aldığı esas biçim budur. Kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyonda yaygınlaşmasıyla, devlet biçiminde yeniden üretimin bu unsurunun kapsamı da genişler (Gough, 1975: 67). Devlet biçiminde yeniden üretimin ikinci unsuru, kapitalist birikimin eşitsiz gelişmesi sonucu meta biçiminde yeniden üretimin aksadığı durumlarda, toplumsal yeniden üretim gerekli asgari düzeyde ücret geliri elde edemeyen kesimlere yapılan doğrudan ve karşılıksız transferlerdir. Karşılıksız transferler, esas olarak görece artık nüfusun ücretli emek sürecinden geçici ya da kalıcı olarak dışlanan akıcı ve yoksul kesimleri ile, kesintisiz istihdam edilemeyen durgun kesimlerine yönelik transferlerdir. Kapitalist olmayan üretim ve geçim biçimlerinin kapsadığı saklı artık nüfus kesimleri de bu transferler yoluyla devlet biçiminde yeniden üretim kapsamına girer. Kapitalist üretim tarzının toplumsal

formasyon içinde yayılma ve gelişme eğilimleri, devlet biçiminde yeniden üretimin bu iki unsurunun görece kapsamını ve boyutlarını dönüştüreceklerdir. İlk olarak, kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyonda genişlemesine eşlik eden proleterleşme süreci, tarımsal küçük üreticilik ve düzensiz istihdamın azalması ve düzenli ücretli istihdamın artması anlamına gelecektir. Bu da, kapitalist ücretli emek ilişkisine koşut olarak genişleyecek sosyal sigorta kapsamına giren çalışan nüfusun artması eğilimini doğurur. Bu eğilimin ne ölçüde ve hangi biçimde gerçekleşeceğini, işçi sınıfının geçim araçlarına erişmek için sermaye ile girdiği mücadelenin tarihsel dinamikleri belirler. Mutlak artı değer sömürüsünü artırarak kar oranlarını yükseltme amacındaki sermaye, işçileri daha uzun süre çalışmaya zorlama ve sosyal güvenlik transferleri dahil toplam artı değerden karşılanan (Fine ve Harris, 1976; Yaffe ve Bullock, 1979) ücret dışı istihdam maliyetlerini düşürmek için sosyal sigorta sistemlerine saldırma eğilimindedir. İşçi sınıfı ise, hem asgari hem ortalama geçim standartlarını yükseltme amacıyla sermayenin bu eğilimlerine direnir. Bu mücadelenin farklı ülkeler ve dönemler arasında farklılaşan tarihsel sonuçları olarak farklı kurumsal düzenlemeler ortaya çıkmış olsa da, yaşlılık, malüllük, hastalık gibi çalışma hayatını sonlandıran durumlarda düzenli transferler biçiminde gerçekleşen sosyal sigorta sistemi, gelişmiş kapitalizme özgü devlet biçiminde yeniden üretimin evrensel biçimi haline gelmiştir.

Düzenli ücretli istihdamın artması, eğer işsiz, düzensiz istihdamda ya da kapitalist olmayan üretim biçimleriyle geçinen kesimler karşılıksız transferler ile destekleniyorsa, bu lüzumun azalmasıyla karşılıksız transfer elde eden hanelerin de azalmasını doğuracaktır. Öte yandan, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, sermayenin yoğunlaşma ve bunun mümkün kıldığı organik bileşiminin artması eğilimleri, ücretli emek talebinin azalmasıyla sonuçlanır. Bu da kapitalist ücretli emek ilişkisinden kalıcı olarak dışlanan bir nüfus artığının ortaya çıkması eğilimine yol açar. Kapitalist gelişmenin kapitalist

olmayan üretim ve geçim biçimlerini yok etmesi, bu dışlanan yoksul kesimlerin geçim araçlarına erişebilmek için (özel ya da kamusal) transferler dışında bir yol kalmaması demektir. Bu durumda da karşılıksız transferlerin yaygınlaşması ve hane başına miktarlarının da artması beklenir. Sermaye birikiminin ücretli emek talebinde gerçekleşmesi beklenen genel düşüş sonucu git gide daha fazla emekçinin ücretli emek ilişkisinden kalıcı olarak dışlanarak yeniden üretimini sağlayamaması, devlet biçiminde yeniden üretimin karşılıksız transferler unsuru üzerindeki yükü arttıracaktır. Öte yandan, ücretli emek ilişkisinde düzenli olarak kapsanan emekçi kesim küçüldükçe, sosyal sigorta fonuna katkı yapan çalışanlar, çalışma hayatına son vermiş ve SGK transferi alan emeklilere oranla azalacaktır. Bu da devlet biçiminde yeniden üretimin üretilen toplam artı değerden ayrılan payla karşılanan bu unsurunun kapitalist birikim üzerindeki baskısını arttıracaktır. Ücretli istihdamdaki emekçilerin azalması, toplam artı değer in mutlak anlamda azalması ya da azalan oranlarda artmasını doğururken, çalışma yaşamı dışında kalan ya da gerekli emek sunmayan emekçilerin geçimlerinin sağlanması sermaye için daha da kabul edilmez hale gelecektir. Bu eğilimlerin devlet biçiminde yeniden üretim açısından sonucu, karşılıksız transferlerin yaygınlaşması ve artması ile sosyal sigorta temelli sosyal güvenlik sisteminin küçülmesidir. Ne var ki bu soyut ve genel eğilimlerin, kapitalist üretim tarzı ile ilgili tüm soyut ve genel eğilimler için olduğu gibi, gerçek tarihsel süreçlerde ortaya çıkması, eşitsiz ve bileşik gelişme eğilimi çerçevesinde karmaşıklaşacaktır.

3.3.1.3. Yeniden üretim bağlamında kapitalist üretim tarzının zorunlu çelişkileri

Kapitalist üretim tarzında, toplumsal üretim ve yeniden üretim genelleşmiş meta üretimi ve mübadelesi biçiminde gerçekleşir. Meta üretiminin genelleşmesi, hem üretim ve

geçim araçlarının metalaşması, hem de insanın yaşamın farklı alanlarında ortaya çıkan farklı gereksinimlerinin meta ilişkileri çerçevesinde karşılanması anlamına gelmektedir. Üretim araçları ve emek gücünün metalaşması, emekçilerin kendi varoluş koşullarından, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli geçim araçlarından (yoksulluk) ve bunları ihtiyacı kadar ve keyfince üretebileceği üretim araçlarından (mülksüzlük) koparılmış olması koşuluna bağlıdır (Dinerstein, 2001; Bonefeld, 2001; Clarke, 2001c). Bu bakımdan soyut düzeyde mülksüz ve yoksul olan işçi, yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için gereken geçim araçlarına bunları satın alarak ulaşır. Bunun için gerekli parasal geliri elde etmek için ise sahip olduğu tek metayı, yani emek gücünü satmak zorundadır. Kapitalist üretim, yani kapitalistin (ürettiği metaları) satmak için (emek gücü ve üretim araçlarını) satın almasının mümkünlük koşulu, emekçinin (geçim araçlarını) satın almak için, (emek gücünü) satma zorunluluğudur (Marx, 1990: 244-49).¹⁰

Kapitalist üretim ilişkisinin kurucu çelişkisi, emekçilerin koparıldığı üretim araçlarıyla üretim sürecinde bir araya gelmesidir (Clarke, 2001b). Üretim süreci bu nedenle kapitalistin mutlak kontrolünde değildir. Bu çelişki, sermaye birikiminde emekçilerle kapitalistler arasında emek sürecinin kontrolü üzerine dönen sınıf mücadelesini ortaya çıkarır. Kapitalistler, emekçileri emek güçlerinin karşılığında daha fazla, emekçilerin istediğinden daha hızlı, daha yoğun, daha elverişsiz koşullarda vs. çalışmaya zorlar, emekçiler de buna direnir.

Sermayenin üretimdeki sınıf mücadelesini doğuran içkin çelişkisi kapitalist yeniden üretimin de içkin çelişkisidir. Emek gücü (canlı emek) ile diğer üretim araçlarının (ölü emek) her üretim çevriminde tekrar bir araya gelmesinin sermaye açısından doğal bir garantisi yoktur. Kapitalist sınıfın ölü emek üzerindeki kontrolü tamdır; üretim aracı talebi arttığında, üretim aracı üreten kapitalistler üretimi artırır, talep azaldığında azaltır.

¹⁰ Yani emek gücünün meta olması, geçim araçlarının meta olması koşuluna bağlıdır. Geçim araçlarının meta olduğu bir toplumda emek gücü “meta dışılaşamaz”.

Canlı emek doğrudan doğruya kapitalistlerin kontrolünde değildir. Sermaye açısından eşsiz ve vazgeçilmez bir meta olan emek gücü, işçi sınıfının kontrolündedir. Emekçiler emek gücünü satmak istemezse sermaye değerlenemez, sermaye ilişkisi gerçekleşmez. Bu nedenle emekçiyi emek gücünü satmak zorunda bırakan yoksulluğunun daimi olması gerekir. Emekçilere ödenen ücretin asgari geçim ihtiyaçlarına indirgenmesinin tek sonucu karşılıksız emeğin, ya da artı değer artışı değil, asgari ihtiyaçlarını ancak karşılayacak kadar kazanan emekçilerin geçim araçlarını elde etmek için emek güçlerini satmaya daima “gönüllü” olmalarını sağlamasıdır. Kapitalistin yeniden üretim sürecine tam olarak hakim olabilmesi için, emekçinin çalışma zorunluluğunun tam olması gerekir.

Sermayenin mecburi çelişkisinin yeniden üretim açısından bir başka sonucu, sermayenin değerlenmek için gereksinim duyduğu emek gücü miktarı arttığında çalışan nüfusun sunabileceği emek gücünün aynı oranda artmasının doğal bir garantisinin olmamasıdır. Bu yüzden sermayenin birikimin mevcut aşamasındaki talebinden daha fazla emek gücünün “yedekte” durması gerekir. Toplumsal yedek emek gücü, çalışmayan emekçilerin, yani yedek iş gücü ordusunun bedenlerindedir. Emek gücünün yeniden üretiminin koşulunun, emekçilerin geçim araçlarına erişmesi olduğu gibi yedek emek gücünün yeniden üretiminin koşulu da yedek iş gücü ordusunun geçim araçlarına erişmesidir. Devlet biçiminde yeniden üretim, “karşılıksız” transferlerle çalışmayan emekçilerin geçim araçlarına erişimini sağlayarak yedek emek gücünün yeniden üretimini sağlar.

Sermayenin mecburi çelişkisinin toplumsal yeniden üretim açısından bir başka sonucu ise aktif ve yedek emek gücünü sağlayan toplam emekçi sayısının, tüm işçi sınıfı nüfusundan daima daha az olmasıdır. Çünkü her işçi sınıfı mensubu çalışamaz; çocuklar, yaşlılar, hasta ya da engelliler, emek gücünün yeniden üretimini sağlayan hane

içi emekçilerinin de geçim araçlarına erişebilmeleri gerekir. Bu fertlerin geçim araçlarına erişimi hanedeki çalışanların ücretleriyle sağlanır. Ancak çalışan ya da çalışabilecek durumda olan emekçi barındırmayan hanelerin geçim araçlarına erişmesi mümkün değildir, zira genelleşmiş meta üretiminde geçim araçlarına erişim için gerekli olan gelire sahip değildirler. Kapitalizmin tarihsel gelişimi sürecinde ortaya çıkan sosyal sigorta sistemleri, çalışamayacak durumdaki fert ve hanelerin yeniden üretiminin devlet biçiminde sağlanmasının aldığı yaygın biçim olagelmıştır. Kapitalist sektörlerde çalışan her emekçi için oluşturulan sigorta fonları, işçi sınıfının yeniden üretiminin devlet biçiminde yaşam boyu süreklilik kazanmasını sağlamıştır. Kapitalistleşmemiş geniş sektörleri barındıran geç kapitalistleşen ülkelerde ise yeniden üretimini tarımsal küçük üreticilik çerçevesinde gerçekleştiren üretken hane birimleri, sermaye birikiminin bu toplumlarda hızla yaygınlaştığı durumlarda tüm geçim olanaklarını yitirir. Bu durumda çalışamayacak durumda olan fertlerden oluşan ve kapitalist sektörde gelişen sosyal sigorta sisteminde kapsanmayan hanelerin sayısı da bir anda artar. Bu haneler varlıklarını sürdürebilmek için devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinde karşılıksız transferler yoluyla kapsanır.

Sermaye birikimi geliştikçe sermayenin değerlenmesi daha yüksek oranda artı değer in daha az sayıda emekçiden çekilmesi eğilimi artar ve çalışmayan nüfus büyür. Kapitalist üretimin bütününde emek gücü gereksinimi oransal olarak azaldıkça çalışmayan nüfus içindeki gerekli yedek emek gücü miktarı, dolayısıyla yedek iş gücü ordusunun oranı da azalır. Yedek iş gücü ordusu gittikçe küçülürken, üretim ve meta biçiminde yeniden üretim süreçlerinden dışlanan, yedek iş gücü ordusu işlevi de görmeyen nüfus fazlasının oranı da gittikçe büyür. Toplumsal yeniden üretimin sağlanabilmesi için devlet biçiminde yeniden üretim sürecinde sağlanan geçim araçlarına bağımlılığı artan nüfus büyüdükçe, karşılıksız transferler de artmak zorunda kalacaktır. Kaynağı toplumsal

olarak üretilen toplam artı değer olan devlet harcamalarının (Yaffe ve Bullock, 1979; Fine ve Harris, 1976) içinde bu transferlerin artması bir noktada sermaye birikimini tehdit etme potansiyelini barındırır. Dahası çalışamayan fakat transferler sayesinde çalışmadan geçinebilen nüfus büyüdükçe çalışma zorunluluğunun ideolojik hakimiyeti de tehlikeye girecektir. Sermayenin tahakkümünün yeniden üretim süreçlerinde aldığı devlet biçimi olan sosyal politikalar bu nedenle birikimin “devamını garanti altına alan” bir işlevin devlet tarafından yerine getirilmesi, ya da sermayenin mecburi içsel çelişkilerinin çözülebileceği bir alan değildir. Sermaye ilişkisinin aldığı bir toplumsal biçim olan sosyal politikalar, sermayenin içsel çelişkilerini kendi içinde yeniden üretir. Sermaye ilişkisinin çalışan sınıf kitlelerinin ve bununla birlikte kendi değerlendirme koşullarının yeniden üretimini yok etme eğilimleri, sosyal politika alanında da kendini tekrar eder: devlet biçiminde yeniden üretim sermaye birikimi açısından gereksiz olan ve git gide büyüme potansiyeli olan “artık” nüfusun büyümesi karşısında çalışma zorunluluğu ve üretilen toplam artı değerın mümkün olan en fazla oranda gerçekleşmesi sınırlarını aşarsa, birikimin kendi koşulları ortadan kalkar. Bu sınırları aşmadığı durumda ise, kendi koşullarından koparılmış ve nüfusu hızla artan mutlak yoksul çalışan sınıf kitlelerinin ölüme terk edilmesi gerekir.

Temelinde çalışan sınıfların üretim ve geçim araçlarından koparılması yatan genelleşmiş meta üretiminin üretim ve yeniden üretim sürecindeki mecburi çelişkileri, bu sayılan durumlarda devlet biçiminde yeniden üretimin çelişkileri haline gelir. Kapitalist sermaye birikimi ile farklı biçimlerde ilişkilenen işçi sınıfı kesimleri, devlet biçiminde yeniden üretimle de farklı biçimlerde ilişkilendirir. Örneğin gelişmiş kapitalist sektörlerde çalışan aktif emekçilerin ve hanelerindeki çalışmayan fertlerin devlet biçiminde yeniden üretimi, sosyal sigorta sistemlerinde gerçekleşirken, görece artık nüfusun devlet biçiminde yeniden üretimi karşılıksız transferler yoluyla sağlanır. Gelişmiş kapitalist

sektördeki ücretli emekçi iş güvencesi, sağlık ve yaşlılık sigortası gibi düzenli istihdam ilişkisinin devlet biçimlerinde kapsanırken, artık nüfusun payına muhtaçlık ölçütüne dayalı, çalışabilir durumda olan fertlere verilmeyen ya da çalışma yoklaması gibi koşullar karşılığı verilen, çocuklu haneler ile çocuksuz haneler, kırsal kesimde yaşayanlarla kentliler arasında farklılaşan, çoğu durumda da asgari yaşamsal gereksinimler inceliklerle hesaplanarak belirlenen salt hayatta tutacak miktarlarda sağlanan karşılıksız transfer gelirleri düşer.

Kapitalist devletin sosyal politikaları, işçi sınıfını sektörlere, çalışma durumlarına, ücret düzeylerine ve genel olarak gelişmiş kapitalist sektörde istihdamda olma durumuna göre farklı kategorilere böler. Aktif işçi sınıfı ile görece artık nüfus kesimleri arasında meta ilişkilerinin yarattığı farklılaşmaları yeniden üretir. Sosyal güvenlik sistemindeki yeniden üretim süreçlerini düzenli ücretli istihdam koşuluna bağlayarak bu kesimlere yaşlılık, hastalık v.b. durumlarda mutlak yoksulluğa düşme riskine karşı kısmi güvenceler sağlar. Sağlanan güvencelerin sürekliliği ve boyutunun ücretlere oranlı prim koşuluna bağlanmış olması, aktif işçi sınıfı içindeki ücret düzeyi bazındaki farklılaşmaları devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerine taşır. Her koşulda esas olarak üretim ve geçim araçlarından koparılmış ve bu anlamda sermaye ile sınıf mücadelesi içinde olan farklı işçi sınıfının farklı kesimleri arasındaki tali farklılaşmaları mutlaklaştırarak sınıf olarak var olmasını engeller. Düzenli ücretli istihdamdaki sosyal güvenlik sisteminde kapsanan hak sahibi yurttaş ile kayıt dışı sektörde çalışan, mülksüzleşen, ya da kapitalist üretimden tamamen dışlanan işsizler arasına derin bir hendek kazar.

Oysa farklı artık nüfus kategorileri, farklı şekillerde yoksullaşsalar da aslında hakim sermaye çelişkisi bağlamında işçi sınıfının kesimleridir. Sermaye ile işçi sınıfının mücadelesini ortaya çıkaran merkezi çelişkinin sonucu olan bu kesimlerin hepsi aynı

sınıf mücadelesinin parçasıdır. Kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçleriyle ilişkilenme ve yoksullaşma biçimleri bakımından gösterdikleri farklılıklar, devlet biçiminde yeniden üretimi süreçlerine yansır.

4. YÖNTEM: TOPLUMSAL SINIF HARİTALANDIRMASI VE YENİDEN ÜRETİMİN ARAŞTIRILMASI

Yoksulluk olgusunun araştırılması için tezde izlenen kuramsal ve kavramsal yaklaşım, kapitalist üretim tarzının içinde geliştiği toplumsal formasyonun nüfusunu üretme ve yeniden üretme eğilimlerini merkeze almaktadır. Yoksulluk bu çerçevede içinde fert ya da hane gelirlerinin verili bir an ve yerdeki miktarı ya da gelir elde etme tarzı ile değil, fert ve hanelerin kapitalist sermaye birikimi süreçleriyle ilişkilenme biçimlerini belirleyen sınıf ayrımlarının bir sonucu olarak tanımlanmaktadır. Bu haliyle yoksulluk fert ve hanehalklarının içinde bulunduğu değişmez bir durum değil, sürekli ve istikrarlı biçimde üretilen ve yeniden üretilen süreçlerdir. Kapitalist üretim ilişkileri toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan çalışan sınıfların geçim sağlama biçimlerini mülksüzleştirme, proleterleştirme ve dışlama eğilimleri çerçevesinde belirler. Yoksulluk, 2. Bölüm’de belirtildiği gibi, geçinmek için emek gücüne dayanmak zorunda olan her çalışanın özü itibarıyla taşıdığı ve sermaye ilişkisinin kendisini mümkün kılan evrensel bir durumdur. Üreticilerin kendi yaşam koşullarından, toplumsal üretim araçlarından, ürettikleri ürünlerden ve geçim araçlarından koparılması ve bu kopukluğun daima yeniden üretilmesine dayanan sermaye ilişkisi, çalışan sınıfların potansiyel yoksulluğunu da bu şekilde sürekli kılar. Çalışan sınıfların potansiyel yoksulluğu, bu sınıfların bazı kesimleri için anılan mülksüzleştirme ve ücretli emek sürecinden dışlama süreçleri sonucunda fiili hale gelir. Toplumsal üretim ve geçim süreçlerinden dışlanan bu kesimlerin gerçekleşen potansiyel yoksulluğu, onların hakim üretim tarzının yeniden üretimini sağladığı nüfusa göreli olarak fazlalık haline geldiği anlamına gelir. Kapitalist sermaye birikimini mümkün kılan, sermayenin değerlendirilmesinin koşulu olan ücretsiz emeği sağlayan çalışan sınıfların bu işlevi yerine getiremedikleri noktada fazlalık haline

gelen kesimleri, tezin kavramsal çerçevesinin dayandığı tarihsel materyalist yaklaşımın bu durumu ifade etmek için kullandığı görelî artık nüfus ifadesiyle nitelenmektedir. Tezin incelediği yoksulluk olgusu ise görelî artık nüfusun geçim koşullarını, yani yeniden üretimini ifade etmektedir. Yoksulluğun devlet biçiminde yeniden üretimi tabiriyle anlatılmak istenen de görelî artık nüfus kesimlerinin geçim süreçlerinin, kapitalist sınıf ilişkilerinin aldığı devlet biçimindeki ifadesinden başka bir şey değildir. Aktif işçi sınıfının yeniden üretiminin meta biçimi, bu sınıfın yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli geçim araçlarına istihdam ve mal piyasaları dolayısıyla erişmesi ise artık nüfus kesimlerinin meta biçiminde yeniden üretimi de, bu piyasalardan dışlanmışlık üzerine kuruludur. Devlet biçiminde yeniden üretim, aktif işçi sınıfı için çalışma karşılığı yaşamsal güvenceler sunan sosyal güvenlik, istihdama dayalı devamlı sağlık sigortası gibi olguları ifade ediyorsa, görelî artık nüfus kesimleri için de karşılıksız transferleri ifade etmektedir. Kapitalist toplumsal ilişkilerin devamı, meta biçimi içinde emekçinin geçim araçlarına erişmek için elde ettiği ücreti tükettikten sonra tekrar çalışmak zorunda kalmasını sağlayan yoksulluğunun yeniden üretimini gerektiriyorsa, görelî artık nüfus mensubu için de onu çalışabilecek halde olduğu ve sermaye birikiminin emek gücüne ihtiyaç duyduğu her durumda ücretli çalışmaya mecbur tutan yoksulluğunun yeniden üretimini gerektirir. Devlet biçiminde yeniden üretim de, üretim araçlarından ve kapitalist emek sürecinden “serbest kılınmış” artık nüfus mensubunun hem salt yaşamının hem de çalışma mecburiyetinin yeniden üretimidir.

Kapitalist bir toplumda çalışan sınıfların varoluş koşulu olan yoksulluğun ve gerçekleşen yoksulluğu yaşayan artık nüfus kesimlerinin üretim ve yeniden üretim süreçlerini anlamak, kapitalist toplumsal ilişkilerin yarattığı sınıf farklılıklarının ortaya çıkarılmasını gerektirir. Sermaye birikiminin mülksüzleştirme, proleterleştirme, emeği

içerme ve dışlama eğilimlerinin belirlediği potansiyel ve fiili yoksulluğun analizi, tez çalışmasında, ülke nüfusunun bu eğilimlerin biçimlendirdiği sınıf kompozisyonunun ortaya çıkarılmasına dayandırılmıştır. Kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçleri bağlamında devletin, daha özel anlamda sosyal politikaların yoksulluğu üretme ve yeniden üretme biçimlerinin anlaşılması ve açıklanması da toplumsal sınıf ayrımlarını ve yoksulluğu ortaya çıkaran bu eğilimler bağlamına oturtulmuştur. Nüfus kompozisyonu ortaya çıkarmak ve incelenen dönemdeki dönüşümlerini izlemek için, Türkiye İstatistik Kurumu’nun 2006 yılından bu yana gerçekleştirdiği hanehalkı Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’nın (GYKA) 2010-2021 yılları arasındaki mikro verilerine başvurulmuştur.

Toplumsal sınıf haritalarının resmi istatistikler yoluyla çıkarılması yöntemi, Türkiye ve başka geç kapitalistleşen ülke toplumsal formasyonları için pek çok kez uygulanmış bir yöntemdir (Boratav, 1972; Köse ve Karahanoğulları, 2005; Bahçe vd. 2011; Bahçe ve Köse, 2014; Feliz, 2012; Feliz ve Millón, 2022; Portes, 1985; Portes ve Hoffman, 2003; Neilson ve Stubbs, 2011). Bu çalışmaların hepsi genel anlamda tarihsel materyalist gelenek içerisinde konumlanırsa da, toplumsal sınıfları ve sınıf yapılanmalarını tanımlama biçimleri ile sınıf üretimi ve yeniden üretimi süreçleriyle ilgili kuramsal ilkeleri arasında farklılıklar mevcuttur. Tarihsel materyalist gelenek içerisinde tanımlandığı haliyle toplumsal sınıf kavramı ve eşitsiz gelişme bağlamında kapitalist üretim tarzının sınıf yapılarını üretme ve yeniden üretme biçimlerine dair kuramsal tartışma aşağıda takip eden kısımda yapılacaktır. Ardından Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verilerine dayanarak sınıf ve gelir kavramlarının nasıl işlemselleştirildiği ile ilgili yöntemsel ilkelerden bahsedilecektir.

Tezde kullanılan “çalışan sınıflar” kavramı, Henry Benrstein’i izleyerek genelleşmiş meta üretiminin hakim olduğu bir toplumsal formasyonda, geçinmek için kendi emek

güçlerine dayanmak zorunda olan tüm çalışanları kapsamak ve hakim sınıflara karşı konumlanan çeşitli sınıf kesimlerini ortak bir çerçeve içinde ifade etmek amacıyla kullanılmıştır (Bernstein, 2023b). Bernstein, çalışan sınıflar (*classes of labour*) kavramının günümüz toplumlarında var olan çok çeşitli üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini ve bu faaliyetlerle geçinenleri ifade etmek için elverişli bir başlangıç noktası olduğunu vurgulamaktadır (Bernstein, 2023b: 60). Proletarya, marjinal kesim, göreli artık nüfus, küçük üreticilik gibi kavramsal araçların indirgemeci olmadan tüketemeyeceği bir farklılaşmayı ifade ettiği gibi, bu genel çerçeve, kapitalist üretim tarzının hem kendi gelişmesi içinde farklılaşan eğilimlerinin hem de diğer üretim ve geçim biçimleriyle kurduğu farklı ilişkilerin doğrusal ve statik olmayan işleyişini ifade etmek için de oldukça uygundur. Tez çalışması da çalışan sınıflar kavramını, içerdiği çeşitliliği gizlemeyen ve farklı sınıf kesimlerinin geçim biçimlerini birbirleriyle ilişki içerisinde indirgmeden ifade eden bir çerçeve olarak kullanmıştır. Bu genel çerçeve ve yine Bernstein'in kavramsal uyarılarını dikkate alarak, çalışan sınıfların aktif işçi sınıfı, göreli artık nüfus, yedek işgücü ordusu, tarımsal ve tarım dışı küçük üreticilik gibi çok çeşitli biçimlerde sınıf ilişkilerinin parçası olduğu anlayışını geliştirmeye çalışmıştır. Çalışan sınıflar kavramı, mülksüzleşme, proleterleşme ve emeğin içerilmesi ve dışlanması süreçlerinin, örneğin farklı üretim ve geçim ilişkileri ifade eden artık nüfus kategorilerini nasıl yedek işgücü ordusu haline getirdiği, “yedeklenmenin,” içerilme ve dışlanma süreçleri içinde nasıl farklı anlamlar kazandığını görebilmeyi mümkün kılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse çalışan sınıflar kavramsallaştırması, kapitalist üretim ilişkilerinin soyut ve genel eğilimlerinin gerçek toplumsal süreçler içinde nasıl açık uçlu eğilimlere dönüştüğünü anlamayı mümkün kılan bir araçtır. Tezin geliştirmeye çalıştığı yaklaşım içerisinde aktif iş gücü ordusu, göreli artık nüfus ve yedek iş gücü ordusu gibi olgular, soyut yasalar çerçevesinde belirlenen yazgıları kendilerini işgal

eden gerçek insanlara dayatan sınıf konumları olarak değil, gerçek insanların farklı üretim ve yeniden süreçlerindeki deneyimlerinin ifadesi olarak anlaşılmaktadır. Kapitalist sınıf ilişkilerinin yoksulluk üzerine kurulu olan ve farklı biçimlerde yoksulluk üretmesine yol açan temel çelişkileri ve bu çelişkilerin soyut gelişme eğilimleri çerçevesinde çalışan sınıfların geçim süreçlerini anlamak amacıyla, 2. Bölüm’de tarif edilen ücretli emek içirme ve dışlama eğilimleri ile kapitalist sektör ile dışındaki geçinme biçimleri arasındaki mülksüzleştirme ve proleterleştirme ilişkilerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bunun için de aktif iş gücü ordusunun büyüme ve küçülme dinamikleri, ücretli emek süreçlerinde içerilen ya da bunlardan dışlanan saklı, durgun, akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin artış ve azalış eğilimleri, toplumsal sınıf haritası yöntemi yardımıyla gözlemlenmiştir.

Çalışan sınıfların ve sınıf kesimlerinin toplumsal yeniden üretim süreçlerinin karşılıksız transferler yoluyla kapitalist devlet biçiminde nasıl gerçekleştiği, bu transferlerin hangi kesimlere hedeflendiği, toplumsal sınıf temelli gelir eşitsizlikleri ve yoksulluğu nasıl etkilediğiyle ilgili eğilimler de, ortaya çıkarılan toplumsal sınıf yapısı ve sınıfların hanehalkı bazında gelir kompozisyonları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Aynı istatistiksel veri setlerine dayanarak yapılan araştırma sonucu karşılıksız transferlerin, kapitalist toplumsal formasyon içindeki görelî artık nüfusun devlet biçiminde yeniden üretimini gerçekleştiren araçlar olduğu gösterilmiştir. Karşılıksız transferlerin en yoksul kesimleri hedefleyen ve çalışma zorunluluğu esasını koruyarak onları asgari geçim düzeyinde hayatta tutan müdahaleler olduğu gösterilmiştir. Bunun için de ele alınan 2010-2021 yılları arasında ülkede uygulanan farklı karşılıksız transfer programlarının hedefleme ve seçme biçimleri ile müdahale boyutları araştırılmıştır. Bunun için de GYKA araştırmasının gelir kategorileri içinde istihdam temelli sosyal güvenlik transferleri ile karşılıksız transferler ayrıştırılmış, KT’lerin hangi sınıf kesimlerine

hedeflendikleri ve bu kesimlerin geçimlerini ne ölçüde etkiledikleri incelenmiştir. Devlet biçiminde yeniden üretim süreçleri olarak bu sosyal politikaların ifade ettiği seçicilikler ve yoksulların geçim koşullarına etki etme düzeylerinin nasıl kavramsallaştırıldığı da bu bölümün ilerleyen kısımlarında detayla anlatılacaktır.

4.1. Betimleme ve açıklama arasında toplumsal sınıf kavramı

Toplumsal sınıf kavramı sosyal bilimlerin farklı disiplinleri içerisindeki çeşitli kuramsal yaklaşımların başvurduğu bir kavramdır. Kavramsallaştırma konusundaki çeşitlilik içinde ortak noktalar bulmak zor olsa da, toplumsal sınıf kavramının, en soyut düzeyde, toplumsal süreklilik ve değişim süreçlerine dair yapısal ya da kurumsal açıklamalarla toplumsal özne temelli açıklamalar arasındaki tercihler, ya da bunları bağdaştırma çabaları bağlamında önem kazandığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, toplumsal sınıf kavramı hiyerarşik ya da asimetrik toplumsal ilişkilerin ürettiği ya da bunları yeniden üreten bir tabakalaşma, bu anlamda çeşitli grupların bir tasnifini de ima etmektedir. Toplumsal sınıf kavramının oldukça eskiye uzanan ve pek çok farklı anlayışı içeren zengin tarihini tüketmek mümkün olmasa da, en soyut düzeydeki esas anlayış farklarına işaret eden iki temel okula işaret etmek mümkündür. Weber esinli yaklaşımlar, kavramı belirli bir toplumsal tabakalaşma yapısı bağlamında birbirinden farklılaşan toplumsal kesimleri tasnif etmeye dönük bir araç olarak kullanırlar (Scott, 1999). Marksist yaklaşımlar, toplumsal sınıfları farklı üretim tarzlarının özgül tarihsel geişim eğilimleri bağlamında, toplumsal yapılarla toplumsal ilişkilerin diyalektik ilişkisi içerisinde arasındaki bir diyalektik arasında konumlandırırırlar (Ollman, 1968; Clarke, 1978; Poulantzas, 1976; Poulantzas, 1978).

Weberci yaklaşımlar, toplumsal gruplar arasındaki ayrımlara sebep olan ekonomik koşulların, nitelik olarak farklı ayrışmalara sebep olduğu düşünülen politik ve ideolojik

koşullardan ayrılması gerektiğini vurgular (Scott, 1999). Bu farklı ve birbirlerinden özerk süreçler içinde, ekonomik iktidar ilişkileri toplumsal sınıflara yol açarken, politik ve kültürel iktidar dağıtım süreçleri statü gruplarına ve yönetenler ile yönetilenler arasındaki ayrışmalara sebep olur. Birbirine indirgenemeyecek ekonomik, politik, ideolojik hatta askeri iktidar kaynakları, toplumsal süreçleri şekillendirmede birbirleriyle sürekli karşılıklı etkileşim içinde olsalar da, özerk doğalara sahip olmaları, birinin diğerleri üzerindeki olası belirleyiciliğinin tarihsel olarak verili olmadığı anlamına gelir (Mann, 1993: 1-2, 6-7, 220-25). Bu iktidar kaynakları toplumsal süreçlere nüfuz etmiş halleriyle birbirlerine dolanarak-örülerek işlev görürler. Hiçbir iktidar kaynağı tarih boyunca temel belirleyen olmamıştır. Ancak farklı tarihsel dönemlerde farklı iktidar kaynakları ya da bunların birkaçının bir araya gelerek oluşturdukları kompleksler, toplumsal süreçlere yön vermede önderlik kazanabilirler. Farklı toplumsal ayrışmalar arasındaki ilişkiler de kendilerini ortaya çıkaran iktidar kaynaklarının özerkliği paylaşırlar. Tarihsel olarak, örneğin ekonomik ayrışmaların aynı zamanda politik ayrışmalarla örtüşebilir, yani örneğin, ekonomik iktidara sahip bir tabakanın aynı zamanda siyasi iktidara da sahip olması mümkün olabilir; ancak bu örtüşme olumsaldır, yani veri değildir. Weberci yaklaşımlara göre Marksizm, otorite ve statü bağlamındaki farklılaşmaları ekonomik olanlara indirgemiş, farklı yapısal ayrışmalar olduğu gerçeğini gözden kaçırarak bunların olumsal örtüşmelerini özelleştirmiştir. Başka bir ifadeyle, sınıf, statü ve otoritenin birbirinden farklı toplumsal ayrışmalar olduğunu kabul etmeyen Marksizm, sınıf ayrışmalarına diğerleri karşısında bir üstünlük atfetmiştir. Sınıf, statü ve otorite bazlı toplumsal ayrışmalar birbiriyle çakışabilir ancak bu Marx'ın yaptığı gibi analitik olarak varsayılmaz; temel olarak ampirik bir konudur. Modern toplumların kapitalist toplumlar olarak tanımlanması, sınıf ayrışmalarının belirleyeceği varsayımı üzerine inşa edildiği için, sınıfsal ayrışmalarının

öneminin azaldığı durumlarda savunulamayacak hale gelir. Oysa ki, toplumlar değiştikçe, farklı toplumsal ayrışmalar arasındaki ilişkiler de değişir. Örneğin günümüzde, sınıf temelli ayrışmaların otorite ve statü temelli ayrışmalara karşı olan egemenliği azalma eğilimine girmiş, son ikisi birincisinden özerkleşerek belirginleşmeye başlamıştır.

Tarihsel materyalist geleneğin toplumsal sınıf kavramını bu şekilde ikilikçi ve indirgeyici bulan ve günümüz toplumlarını anlamak açısından yetersiz olduğunu vurgulayan bu pozisyonun kavrama salt betimleyici bir görev yüklemekte olduğunu belirtmek gerekir. Weberci bir yaklaşımla Marksizm arasındaki temel farklılık, sınıf, statü gibi farklılaşmaların birbirinden özerkliğinden daha önce, birinci yaklaşımın iktidar kaynakları şeklinde ifade edilen ekonomi, devlet ve kültür alanları arasındaki, daha da önemlisi, bunlar ile sebebiyet verdikleri (sınıf gibi) toplumsal ayrışmalar arasındaki ilişkiyi dışsal ve kopuk olarak kurgulamasıdır. Toplumsal sınıfları bireylerin koşullarına atıfla tanımlanan konumları işgal eden gruplar olarak tanımlamak, “ampirik olarak gözlemlenebilir ‘işaretlerden’ soyutlanan normlara dayanarak, aynı işaretlerin önemini değerlendiren” bir totoloji haline gelmektedir (Bonefeld, 2001: 74). Dolayısıyla, Marksist toplumsal sınıf kavramının toplumsal tabakalaşmanın karmaşıklığını kavrayamadığı eleştirisine karşılık, bu kavramsallaştırmanın farklı toplumsal grupları hiyerarşik bir dizge içerisine isabetle yerleştirecek bir betimleme aracı olmadığını vurgulamak gerekir. Marx için sınıf kavramı basitçe bir toplumsal tabakalaşmanın ifadesi ötesinde, kökleri toplumsal yapının kurulması ve dönüşmesi süreçlerinde olan bir kavramdır (Dahrendorf, 1959:19-21; Milios, 2000: 290; Lockwood, 1964: 249-50). Böyle olduğu kadarıyla toplumsal grupları ya da başka farklı özne konumlarını imlemenin ötesinde, bu konumlarla bunlara indirgenemeyecek yapısal süreçler arasındaki içsel bağlantıyı ortaya çıkarır. Başka bir ifadeyle, toplumsal sınıflarla

sınıf oluşumu bir bütündür. Sınıf kavramı, bu şekilde anlaşıldığında toplumsal ilişkilerin yapı-özne, özne-nesne, sistemik-toplumsal gibi kısır ikilemlerin ötesine geçerek açıklanması için bir pencere açar. Toplumsal yapıdan kaynaklanıyor olmaları toplumsal sınıf ilişkileri açısından yapı ile özne, süreç/sistem-aktör arasında bir öncelik ilişkisi kurmaz. Sınıflar ile bu sınıfların kök saldıgı toplumsal yapılar bir ve aynı sürecin ürünleridir ve her ikisinin yeniden üretimi birbirinin koşuludur. Yani önemli olan, toplumun farklılaşmış kesimlerden oluştuğunu söyleyip bu kesimlerin özelliklerini betimlemek değil, sınıf mücadeleleri ile sınıfsal farklılaşmayı ortaya çıkaran toplumsal yapıların yeniden üretilmesi ve değişmesi süreçleri arasındaki içsel bağlantıların açıklığa kavuşturulmasıdır. Sınıf kavramını bir toplumsal tabakalaşma şeması olarak alan betimleyici yaklaşımlar bu bağlantıları kuramazlar. Weberci yaklaşımların sınıfları ortak bir sınıf pozisyonunu paylaşan topluluklar olarak tanımlaması (Dahrendorf, 1959: 24; Scott, 1999: 2) tam da bu noktada eksik kalmaktadır .

Tarihsel materyalist geleneğin dışında olup toplumsal sınıfları tabakalaşan konumlar olarak tanımlayan yaklaşımların bu geleneğe yönelttiği bir başka eleştiri, ekonomik indirgemecilikle ilgilidir. Bu eleştirinin arkasında, üretim tarzı kavramıyla ilgili, Marksizm içinde de benzerleri bulunan bir yanlış anlaşılma ya da çarpıtma yatmaktadır. Bu yanlış anlamaya, en genel ve soyut anlamda zikredilen tanımıyla üretim faktörleri ile üretim ilişkilerinin belirli tarihsel bileşimleri olan üretim tarzı kavramındaki “üretimin” “ekonomik” olanla özdeşleştirilmesi yol açar (Sayer, 1987). Ne var ki, Marxist kuram içerisinde de bu iddiayı doğrulayacak yaklaşımlar çıkmış olsa da, üretim tarzı basitçe “ekonomik” olana ait bir kavram değildir. Marx’ın klasik ekonomi-politiği eleştirisi tam da bu noktada, üretim sürecinin ve ilişkilerinin dar anlamda ekonomik süreçlerin ötesine geçen, toplumsal ilişkilerin siyasi ve ideolojik veçhelerini de içeren bir süreç olduğunu göstermesine dayanır (Clarke, 1978a; 1978b; Rosdolsky, 1974; Poulantzas, 1976;

Poulantzas, 1978; Milios, 2000). Sınıflar basitçe ortak ekonomik koşullara sahip gruplar değil, ekonomik, politik ve ideolojik boyutları olan sınıf mücadeleleri içindeki konumları hakim üretim tarzının yeniden üretim eğilimleri ile doğrudan ilişkili olan toplumsal güçlerdir (Ollman, 1968). Üretim tarzları basitçe “ekonomik” yapılar olmadıkları gibi, üzerine kurulu oldukları esas sınıf çelişkilerini, tarihsel olarak kendilerine özgü olan hareket yasaları gereğince toplumsal varoluşun tüm biçimlerine yayarlar (Clarke, 1978: 20). Toplumsal sınıf kavramının basit anlamda ekonomik süreçlerin ötesine geçmesi ve “sosyolojik” bir analize kaynaklık edebileceği öngörüsü aslında Marx öncesi klasik politik ekonominin üretim faktörlerini farklı toplumsal gruplarla ilişkilendiren yaklaşımında ortaya çıkmıştır (Milios, 2000). Marx’ın bu anlamda Smith ve Ricardo’nun analizlerini ileriye götüren katkısı, sınıfların oluştuğu ve biçimlendiği süreci üretim ilişkileri olarak kavrayıp merkezine toplumsal sınıflar arasındaki kurucu antagonistik ilişkiyi koyması olmuştur. Klasik iktisatçıların üretim sürecinden/faktörlerinden yola çıkarak geliştirdikleri “sosyolojik” çerçeve hala “üretim” kavramını teknik bir süreç olarak kavramaktadır (Clarke, 1978). Üretim faktörleri arasında üretim süreci içerisinde kurulan teknik bağlantı, bu faktörlerin toplumsal olarak belirli bir “dağılımını” dolayısıyla belirli bölüşüm ilişkilerini varsaymaktadır.¹¹ Böylelikle, üretimin basit anlamda ekonomik (teknik) koşulları verili alınırken, sınıflar arası ilişkiler, bu teknik sürecin bağlamını oluşturan bölüşüm ilişkileri olarak kavranmıştır (Clarke, 1978: 6-8). Clarke, Marx’ın olgunlaşmış analizinde kapitalist üretiminin değer üretimiyle kullanım değeri üretimi arasındaki çelişkili bir bütünlüğün ifadesi haline geldiğini söylerken, sınıf mücadelesinin üretimin bağlamı değil merkezi olduğuna dikkat çekmektedir. Kapitalist üretim tarzı içerisinde toplumsal ilişkilerin kurucu unsuru kullanım değeri üreten yararlı emek ile değer üreten soyut emek

11 “Derdi modern üretimin özgül toplumsal yapısını anlamak olan ve *tam anlamıyla* bir üretim iktisatçısı olan Ricardo, tam da bu nedenle iktisadın asıl çalışma alanının üretim *değil* bölüşüm olduğunu belirtmiştir (Marx, 1993: 96-7).”

arasındaki çelişki ya da birincinin daima ikinciye indirgenmesi sürecidir. Bu nedenle, sermaye oluşumunun ve birikiminin kaynağı olan artı değer sömürüsü, salt işçinin ürettiği artı değerın bir toplumsal sınıfa aktarılması olmadığı gibi, sınıf mücadelesi de üretim sürecinin ürünü olan zenginliğin paylaşılması mücadelesi değildir. Sermaye ilişkisi, emeğin kendi koşullarından koparılmış olması, kendi değerinden daha fazla üretmeye zorlanması ve ürettiklerinin kendisinden yabancılaştırılmasının bir bütündür. Toplumsal sınıfları gelirlerinin büyüklüğü ya da o geliri elde etme tarzlarıyla özdeşleştirmek, onları sermaye ilişkisinin bütünlük içindeki unsurlarından yalnızca biriyle ilişkilendirmek anlamına gelir (Bonefeld, 2001: 78).

Kapitalist üretim tarzı, üretim ve geçim araçlarının metalar biçiminde üretildiği ve mübadele edildiği, başka ifadele geçimlik gereksinimlerin piyasa mübadelesi dolayısıyla karşılandığı genelleşmiş meta üretimidir (Bernstein, 2010; Clarke, 2001c). Sermaye birikiminin dayandığı artı değer üretimi, emekçilerin kendi yeniden üretimlerini sağlamak için gerekli emek gücünden daha fazlasını sarf etmelerini sağlayan bir tahakküm ilişkisi üzerine kuruludur. Bu tahakküm ilişkisini mümkün kılan bir ön koşul, üretim ve geçim araçlarının metalaşması ise ikincisi de işçi sınıfının üretim ve geçim araçlarından koparılmış olmasıdır.¹² Sermaye birikiminin dayandığı bu başlangıç ön koşulu, aynı zamanda kapitalist üretimin her çevriminde yeniden üretilir. Üretim sürecinde üretim araçlarıyla tekrar bütünleşen emekçiler, bu süreç tamamlandığında, yalnızca başlangıçta sahip olduğu emek gücüne ve kendini yeniden üretmek için gerekli araçları satın almak için harcayacağı ücret geliriyle çıkar. Yani kapitalist sermaye birikimi, üretim araçlarına sahip olanlarla bu araçlardan ve kendi yeniden üretim koşullarından koparılmış işçilerin sınıfsal konumlarının daima yeniden üretildiği bir süreçtir. Diğer taraftan, kapitalist üretimin genişleyerek yeniden üretimi,

¹² Yoksulluğun, 2. Bölüm’de anlatıldığı gibi emekçilerin en soyut düzeyde paylaştığı verili bir durum olması, kapitalist sermaye ilişkisinin temelinde yatan bu koparılmadır.

tüm dünya ölçeğinde geçimlik ve küçük meta üreticilerini kapitalist piyasaya dahil edip rekabet sonucu mülksüzleşmelerine ve proleterleşmelerine yol açar (Clarke, 2001c: 55). Kapitalist üretim potansiyel işçiler olarak serbest kıldığı bu nüfusun ancak bir kısmını işe koşar ancak yine de mülksüzleştirilen herkes potansiyel emekçiler oldukları kadarıyla işçi sınıfının mensuplarıdır ve sermayeye karşı sınıf mücadelesi içindedir.

Kapitalist üretim tarzının belirleyici çelişkisi, toplumsal emeğin biçimsel özgürlüğü ile gerçek anlamda sermayenin tahakkümü altında olması arasındaki çelişkidir (Clarke, 2001b: 190-92). Emek, sermaye ile üretim süreci içerisinde bu sürece hakim olma mücadelesi verirken, bu sürecin dışında da toplumsal yeniden üretiminin koşullarını sermayenin ve değer biçiminin hakimiyetinden çıkarma mücadelesi verir (Clarke, 2001b; Harvey, 1983; Kennedy, 2005). Bu mücadele içerisinde toplumsal üretken emeğin sahibi olan farklı çalışan sınıflar, üretim ve yeniden üretim süreçleriyle farklı ilişkilene biçimlerine göre farklı siyasi refleksler gösterme, farklı ideolojik konumlarda olma eğiliminde olabilirler. Fakat bu farklılaşmalar, sermaye ile emek arasındaki esas mücadelenin aldığı farklı biçimlerden başka bir şey değildir. Bu nedenle de, kapitalist toplumlardaki sınıfsal ayrışmalar, ikilikçi ve basit anlamda “ekonomik” ilişkilere indirgeyici bir yaklaşımın anlayamadığı bir toplumsal çeşitlilik değil, sınıfların kendi varoluş koşulları ile siyasi ve ideolojik konumlarını bütünsel bir çerçevede birbirine bağlayarak açıklanması gereken karmaşık olgulardır.

Marx’ın özellikle sınıf kavramını kuramsal olarak açıklığa kavuşturan bir metninin olmadığı bu kavram hakkındaki yer yer çelişkili görünen ifadeleri, toplumsal olanın yukarıda bahsedilen bütünlüğü düşünülürse anlamlı hale gelmektedir. Çelişkili/eksik olduğu sıkça dile getirilmiş olan problemlerden bir tanesi şüphesiz, kendinde-sınıf/kendi-için-sınıf ikiliğinde belirginleşen muğlaklıktır. Kendinde sınıf, belirli bir üretim tarzının yaygınlaşmasıyla üretim ilişkilerinde benzer konumları

(dolayısıyla benzer çıkarları) paylaşan bireylerin ortaya çıkmasını ifade ederken, kendi-için-sınıf, bu çıkarların bilincine varıp onlar uğruna mücadele verecek politik örgütlenmesini gerçekleştirmiş bir sınıfa karşılık gelmektedir (Ollman, 1968; Dahrendorf, 1959: 14-17; Krş. Bonefeld, 2001: 77, 97n). Dolayısıyla, sınıf kavramının salt ekonomik bir sürecin ürünü mü olduğu yoksa, politik bir konuma sahip olmanın sınıf olarak var olabilmek için gerekli mi olduğu konusu tarihsel materyalist gelenekte uzun tartışmalara konu olmuştur. Batı Marksizmi içinde bu ayrımın doğasını sorgulayarak tartışmanın özüne karşı çıkan yaklaşımlar gündeme gelmiş, sınıf oluşumunun ekonomik, politik ve ideolojik uğraklarının bir bütün olduğu vurgulanmıştır (Poulantzas, 1978: 58ff; 1976: 14ff; Clarke, 1978).¹³ Poulantzas, sınıf oluşumunun bütünsel bir süreç olduğunu, Marx'ın kendinde-sınıf kendi-için-sınıf ayrımının ise bu oluşum sürecinin farklı aşamalarını değil, kapitalist toplumsal ilişkilerin eş zamanlı fakat farklılaşmış “uğraklarda” gerçekleşmesini ifade ettiğini belirtmektedir. Buna göre, kapitalist üretim ve bunun koşulları arasında bu ikisi birbirinden kopukmuş gibi bir ayrım yapılamaz (Poulantzas, 1978: 100-01). Kapitalist üretim tarzını, feodal vs. üretim tarzlarından ayıran ekonomik ile politik düzeylerin birbirinden ayrılması, bir “kurucu dışsallık” olarak algılanmamalıdır. “Bu ayrışma üretim ilişkilerinin içinde ideolojinin ve siyasetin bulunmasının kapitalizmin her aşamasında yeniden üretimi içinde aldığı belirli ve zorunlu biçimdir” (Poulantzas, 1978: 101). Sınıf kavramının kendisi, emek ile sermaye arasındaki salt ekonomik alanda oluşan ve yeniden üretilen bir ilişki değil, tüm toplumsal ilişkilerin temelinde olan üretim ilişkileri içerisinde anlaşıldığında, kapitalist toplumsal ilişkilerin aldığı

13 Ancak Gramsci-Poulantzas çizgisinin sınıf oluşumunun süreçlerini ekonomik ve politik uğraklar olarak görmeleri bir takım Marxist yazarlar tarafından eleştirilmiştir. Nitekim Poulantzas'ın, bu uğrakların birbirini kronolojik olarak takip eden süreçler olmadığını belirtmekle beraber (Poulantzas, 1978: 60-61), bunları birbirinden farklılaşmış süreçler olarak tanımlaması, tarihsel materyalizmin kabul etmediği yapı-özne (yapı-mücadele) ikiliklerini yeniden ürettiği şeklinde eleştirilmiştir (Clarke, 1978; Bonefeld, 1992). Bu eleştiri yapan yazarlar, ekonomik ve politik olanın aynı toplumsal sınıf ilişkilerinin farklı biçimleri olduğu kadarıyla aynı içeriğe sahip olduğunu belirtmişlerdir.

ekonomik, politik ve ideolojik biçimler arasındaki ilişkileri anlamak için de bir olanak sağlar (Poulantzas, 1976: 27). Eğer üretim ilişkileri basit anlamda ekonomik olana indirgenemezse, sınıf kavramı da basitçe “ekonomik” bir tabakalaşmanın ifadesi olamaz. Bunu yadsıyan bir yaklaşım, örneğin, kapitalizmin serbest rekabet döneminde üretimin koşullarını oluşturan tüm toplumsal ilişkilerin tekelci aşamasında sermayenin değerlendirilmesi sürecine tabi kılınması nedeniyle devletin toplumsal hayatın her alanına müdahalesini gerekli kılmasını açıklayamayacaktır. Sırf bu dönem için değil, serbest rekabet döneminde bile devletin tamamıyla ekonomi dışında tanımlanması, başka bir ifadeyle politik olan ile ekonomik olanın birbirinden ayrılması mümkün değildir. Bu bakımdan, 3. Bölüm’de kapitalist devletin kapitalist toplumsal sınıf ilişkilerinin aldığı politik biçim olarak tanımlayan bu yaklaşımın, toplumsal sınıfları da, ekonomik, politik ve ideolojik varoluşları aynı merkezi çelişkinin taşıyıcısı olan toplumsal güçler olarak tanımladığını vurgulamak gerekir.

4.2. Resmi hanehalkı istatistiklerinde geç kapitalistleşmenin sınıf yapısı ve yoksulluğun araştırılması

Tez araştırmasının odaklandığı Türkiye örneğinde, yoksulluğun bir nüfus üretimi ve yeniden üretimi süreci olarak anlaşılabilmesi için toplumsal sınıf haritası yöntemi kullanılmıştır. Nitekim, 2. Bölüm’de anlatıldığı gibi yoksulluk, bir toplumda hakim olan üretim tarzının geçerli kıldığı biçim ve boyutta yeniden üretimini sağlayamayan kesimleri ifade etmektedir. Sermaye birikiminin gelişme eğilimleri ve sınıf mücadelelerinin seyri doğrultusunda ortaya çıkan mülksüzleştirme, ücretli emeği içirme ve dışlama eğilimlerinin ülkedeki nüfus kompozisyonunda yarattığı dönüşümler, yoksulluğun ortaya çıkışını, azalmasını, ya da artmasını anlamak açısından elzemdir.

Bölümün ana başlığında belirtildiği gibi Türkiye toplumsal formasyonundaki sınıf ayrışmaları hakim sınıf ile çalışan sınıflar arasındaki temel ayrışmanın sunduğu başlangıç çerçevesi içinde çeşitlendirilmiştir. Kapitalist üretim tarzında temel sınıf ayrımı, sermaye ilişkisinin üzerine kurulu olduğu temel çelişki olan ücretli emek ilişkisinin sonucu olan kapitalistler ile işçi sınıfı arasındaki ayrımdır. Ne var ki, en soyut düzeydeki bu ikili sınıf çelişkisi, gerçek toplumsal süreçler içinde sermaye birikiminin eşitsiz ve bileşik gelişmesi çerçevesinde farklılaşan pek çok alt eğilimi ve bunların çeşitlendirdiği bir sınıfsal yapılanmayı doğurur. Sermayenin değerlenmesi ve gerçekleşmesi süreçleri içerisinde hakim sınıf, üretken, ticari ve finans sermaye gibi kesimler ile şirket yöneticilerini; çalışan sınıflar ise kapitalist sektördeki ücretli emekçileri, sahip oldukları üretim araçlarını ve kendi emek güçlerini kullanarak üreten tarımsal ve tarım dışı küçük üreticileri, kapitalist üretim sürecinde düzensiz biçimde içerilen ücretli işçileri ve bu süreçten geçici ya da kalıcı olarak dışlanmış işsizleri kapsar. Tez araştırmasının odağındaki yoksullar, hakim üretim tarzı kapitalist sermaye birikiminin üretim ve yeniden üretim süreçlerinden dışlanan ve bu anlamda nüfus fazlası olan göreceli artık nüfus kavramı ile ifade edilmektedir. Bu ana yaklaşım çerçevesinde Türkiye’de toplumsal sınıf kesimlerinin nasıl kavramsallaştırıldığı ve araştırmanın veri kaynağı olarak aldığı GYKA anketlerinden nasıl inşa edildiği bu kısımda anlatılacaktır. Sınıfların kavramsallaştırılması, hanehalkı anketlerine dayalı sınıf haritalandırması yöntemlerinde bu tezin öncüsü olmuş çalışmalara referansla anlatılacak, ardından da GYKA anketlerindeki değişkenlerin sınıf tanımları çerçevesinde nasıl kullanıldığı anlatılacaktır.

4.2.1. Fert ve hanelerin sınıf farklılaşmalarının tanımlanması

Ülke nüfusunun sınıfsal kompozisyonunun ve bunun dönüşüm eğilimlerinin ortaya çıkarılması için, Serdal Bahçe ve Ahmet Haşim Köse'nin izlediği sınıf haritalandırması yöntemi kullanılmıştır. (Bahçe ve Köse, 2014; Bahçe ve Köse, 2017). Yazarlar, sınıf haritalandırmasını kapitalist üretim tarzı ve toplumsal formasyon bağlamında iki temel eksen çerçevesinde oluştururlar. Kapitalist üretim tarzının toplumsal üretim ve yeniden üretim ilişkilerine tamamen hakim olmadığı geç kapitalistleşen bir ülke bağlamını isabetli biçimde analiz edebilmek için, toplumsal formasyon eksenini vazgeçilmezdir. Nitekim, (piyasa ekonomisi biçiminde de ifade edilen) soyut ve tarihsiz bir kapitalizm anlayışına dayalı bir yaklaşım, farklı üretim tarzlarının farklı yoksulluk üretme biçimleri olduğu, yoksulların, tarihsel olarak özgün üretim ve yeniden üretim koşullarına göre nüfus fazlası haline geldiği gerçeğini dikkate almadığı için, isabetli bir açıklama sunamaz. Toplumsal formasyon eksenini, Bahçe ve Köse'nin kırsal ve kentsel üretim ilişkileri olarak ifade ettiği kapitalistleşmiş sektör ile tarımsal küçük üreticiliğin hakim olduğu kapitalist öncesi sektör arasındaki farkları ortaya koymak açısından elverişlidir. Buna karşın tez çalışmasında kırsal ve kentsel sınıf yapılanması ayrımı yapılmamış, bunun yerine tarımsal küçük üreticilik ve tarımsal sınıf kesimleri, Marx'ın 2. Bölüm'de anlatılan tanımları çerçevesinde saklı görelilik olarak nüfus olarak adlandırılmış ve buna göre incelenmiştir.

Yazarların üretim tarzı eksenini çerçevesinde ele aldığı kapitalist üretim ilişkilerine dayalı sermaye ve ücretli emekçi kesimler ayrımı, toplumsal sınıfları üretken faaliyetlerinin yanında mülk sahipliğini esas alarak sınıflara ayırmaktadır (Bahçe ve Köse, 2014; Bahçe ve Köse, 2017; Bahçe vd. 2011). Hem hakim sınıf hem de çalışan sınıf kesimlerinde kullanılan mülk sahipliği kriteri, tez çalışmasında yalnızca nüfusun küçük bir kesimini oluşturan, geçimlerini mülk gelirleriyle sağlayan rantiyer kesiminin

ayrıştırılmasında kullanılmış. Hakim sınıf ve çalışan sınıflar arasında mülk sahipliği ve gelire dayalı bir ayrıma gidilmemiştir. Bunun bir nedeni, mülk sahipliğine dayalı sınıf farklılıkları pek çok araştırma sorusu için oldukça önemli olmakla birlikte, tezin odaklandığı karşılıksız transferlerin analizi açısından belirleyici bir öneme sahip değildir. Tarımsal ya da tarım dışı küçük üreticiliğin alt kesimlerine ayrılması bakımından üretim araçlarına ve toprağa sahip olmak belirleyici olmakla birlikte, tezin kullandığı GYKA verilerindeki değişkenler arasında kapsamamaktadır. Bilhassa tarım dışı küçük üreticiler arasında mülk sahibi küçük burjuvaları, mülk sahibi olmayan ve ücretli emek sürecinden dışlanmış olduğu için düzensiz biçimde küçük üretici faaliyetlerde bulunan durgun artık nüfus kesimlerini ayırt etmek için gerekli olan bu kıstas yerine iş nedeniyle sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olma durumu kullanılmıştır. Esas üretken faaliyeti küçük üretici olanların mülk sahibi olduğu varsayımına dayanarak, üretim aracı mülkiyeti ile ilgili bir değişkenin yokluğunda, bu faaliyetin sürekli olduğunu gösteren kayıtlılık kullanılmıştır. Elbette ücretli emek kullanmayan fakat üretim araçlarına sahip olan küçük üreticilerle üretim aracı olmamasına rağmen süresiz biçimde küçük üretici faaliyetlerde bulunanların ayrıştırılmasında sosyal güvenlik sistemine kayıtlılığın ne denli isabetli olduğu şüpheli olsa da, GYKA değişkenleri içinde daha iyi bir gösterge bulunmamaktadır.

Türkiye’de sermaye birikiminin sınıf ilişkilerini, aktif işçi sınıfı ile yedek iş gücü ordusu arasındaki farklılaşmalar analiz etme amacıyla görelî artık nüfus kavramı Senem Oğuz’un öncü ve önemli çalışmalarında kullanılmıştır (Oğuz, 2017; Oğuz, 2020). Oğuz, istihdam piyasalarında ücretlerin belirlenmesi süreçlerini anlamak için, görelî artık nüfus kesimlerinin farklılaşan yedek iş gücü ordusu işlevlerine odaklanmaktadır. Oğuz, Bunun için TÜİK’in Hanehalkı İşgücü Araştırması anketi verilerini kullanmak amacıyla bir işlemselleştirme yöntemi geliştirmiştir. Buna göre görelî artık nüfusun çalışan

kesimlerini ifade eden durgun artık nüfus “ortalama yaşam standardı” ve “düzgün düzenli iş” soyutlamalarına dayanarak tanımlanmaktadır (Oğuz 2020: 149). Hanehalkı anketlerinin değişkenlerine göre tanımlaması en zor olan sınıf kesimlerinden biri olan durgun artık nüfusu işlemselleştirme noktasında bu tez çalışması Oğuz’un yaklaşımından farklı bir yöntem izlemiştir. Kapitalist emek ve yeniden üretim süreçlerindeki genel eğilimlere bakarak durgun artık nüfusu belirlemek paylaşılan bir amaç olmakla birlikte, Oğuz’un yöntemine yönelik metodolojik itirazlar yapılabilir. Bir kere, fertlerin emek ve yeniden üretim süreçleri bağlamındaki durumları, toplumsal sınıf ilişkileri bakımından sebep değil sonuçtur. Ampirik gözleme konu olan görüngü düzeyindeki olguları analiz ederek bunlara sebep olan soyut süreçleri açıklamaya çalışmak tarihsel materyalist yaklaşımın genel yöntemsel ilkesi olmakla birlikte, eğer amaç emek süreci ile yeniden üretim süreci arasındaki nedensel ilişkiyi anlamak ise, yeniden üretim süreci bağlamındaki sonuçları (düzgün düzenli iş ve ortalama yaşam standardı) bağımlı değişken, sermaye birikimi ile ilişkilendirme biçimlerini ise bağımsız değişken olarak ele almak gerekir. Bu nedenle bu çalışma, tüm artık nüfus kesimlerini sermaye birikimi ile ilişkilendirme biçimi üzerinden tanımlamış, aktif çalışan sınıflar kategorisindeki durgun artık nüfusu ise kapitalist birikimin düşük üretkenlik oranlarında üretim yapan birimlerinde ya da emek süreçleri ile düzensiz, süresiz ve güvencesiz biçimlerde ilişkilenen kesimler olarak ele almıştır. Bu nedenle GYKA araştırmasının sahip olduğu en uygun değişken olarak iş nedeniyle sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılık kriteri ve günlük çalışma kategorisi kullanılmıştır. Bu koşullarda çalışan emekçilerin ve mensubu oldukları hanelerin geçim koşullarının ne düzeyde olduğu, yani gelir ve görece yoksulluk durumları, anket verilerinden çıkarılan gelişim süreçleri ile tarif edilmiş ve bahsedilen tanımlayıcı ilişkinin ifade ettiği nedenselliğe dayanarak açıklanmıştır.

Tez çalışmasında başvuru kavramsal çerçeve içerisinde görece artık nüfusun akıcı kesiminin tanımlanması ise Oğuz'un yaklaşımı ile paralellik göstermektedir (Oğuz, 2020: 151). Oğuz bu kez, sermaye birikimi ile ilişkilendirme biçimini temel açıklayıcı değişken olarak almış, akıcı artık nüfusu tanımlarken Marx'ın sermayenin değişen ücretli emek talebine göre emek süreçlerinde kapsanıp bunlardan dışlanan kesimleri işaret eden tanımını kullanmıştır. Buna dayanarak, HHİA anketlerindeki değişkenler içinde de iş aradığını belirten fertleri akıcı artık nüfus içine almıştır. Bu tez çalışması da GYKA anketinde benzer şekilde iş aradığını belirten fertleri akıcı artık nüfus içine almıştır. Oğuz'un tanımlamasıyla bu çalışmadaki bir farklılık, iş aradığını belirtenlerin yaşlılar, öğrenciler, ev içi emekçileri ve hasta ya da engelli olması nedeniyle iş gücü dışında kaldığını belirten fertler olması durumunda bunların yoksul artık nüfusa alınmasında ortaya çıkmaktadır. Proleterleşmenin yaygınlaşmış, devlet biçiminde yeniden üretimin sosyal güvenlik sisteminin kurumsallaşmış olduğu günümüz kapitalist toplumlarında Marx'ın yoksul artık nüfusu tanımlamak için kullandığı "işçi sınıfının hastanesi" tabiri, kullanıldığı dönemdeki gerçekliğe sahip değildir (Marx, 1990: 797). Yaş, sağlık durumu gibi nedenlerle çalışamayacak durumda olan çalışan sınıf mensuplarının önemli bir kısmı, kendi çalıştıkları dönemde elde ettikleri emeklilik ve sağlık güvencesi gibi geçim araçlarına ya da yeniden üretimlerini destekleyecek çalışan yakınlarının desteğine sahiptir. Bunlara sahip olmayan kesimler ise geçinmek için çalışma zorunluluğuna dayalı meta biçiminin tahakkümüne tabidir. Buna dayanarak bu tür fert kategorilerinde olup yine de iş aradığını belirten fertler, aynı çalışma zorunluluğu tahakkümünün altında oldukları düşüncesiyle yoksul artık nüfus kesimine dahil edilmiştir. Bununla birlikte Oğuz'un yoksul artık nüfusu tanımlarken kullandığı iş aramayan işsizler kavramsallaştırması, bu tez çalışmasında da kullanılmış, iş bulursa çalışabilecek durumda olduğunu ifade eden fakat iş aramayan fertler ile GYKA

değişkenleri içinde “işinden ayrılmış” olarak nitelendirilen fakat iş aramayan fertler yoksul artık nüfusta sınıflandırılmıştır.

Son olarak saklı artık nüfusun tanımlanmasında Oğuz’un çalışmasıyla bu tezin yaklaşımı arasındaki belirgin bir farka değinmek gerekir. Oğuz, saklı iş gücünü tanımlarken, “Ataerki ile kapitalizmin karşılıklı ilişkileri çerçevesinde aktif işgücüne ve ücretli işlere katılımı sınırlanan kadınların saklı yedek işgücünün önemli bir kısmını oluşturduğu söylenebilir” demektedir ve buna dayanarak ev içi emekçisi kadınların iş gücü piyasalarına “yöneldiğiyle sermayeye esnek bir sömürü alanı” ortaya çıktığını ifade etmektedir. Marx’ın saklı artık nüfusu tanımlarken kullandığı “potansiyel” emek gücü olgusu Oğuz’un tanımlamasını haklı çıkarmakla birlikte, kavramın bu potansiyelden ibaret olmadığını, kapitalist üretim tarzının üzerine hakimiyet kurarak tasfiye etme eğiliminde olduğu farklı bir üretim tarzına işaret ettiğini vurgulamak gerekir (Marx, 1990: 796). Marx tarım emekçilerinin çalışan sınıfların en yoksul kesimleri arasında olmasını doğrudan bu farklı üretim tarzları arasındaki ilişkiye bağlamıştır. Ev içi emekçisi kadınların, potansiyel iş gücü olma niteliği ve çalışma yaşamına girdikleri noktada çoğunlukla düzensiz ve güvencesiz işlerde ve koşullarda çalıştığı önermeleri şüphesiz ki haklıdır. Fakat, bu tezin yaklaşımı açısından kadınların bu biçimler içinde istihdama girip çıkmaları, onların durumlarını saklı artık nüfustan ziyade durgun artık nüfusa yaklaştırmaktadır. Ayrıca ev içi emekçisi kadınları kategorik olarak saklı artık nüfusa dahil etmek, kapitalist ücretli emek süreçleri ile ilişkilendirme biçimlerine gerçek süreçlerle çelişki yaratabilecek bir varsayımı dayatmak olacaktır. Marx’ın farklı bir üretim tarzı ile ilişkilendirdiği saklı artık nüfus kavramı, kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçleriyle daha kesin ve belirleyici bir ilişkilendirme biçimini kapsamaktadır. Bu nedenle tezde bu kavramsallaştırmaya sadık kalınarak saklı artık nüfus kesimleri,

tarımsal küçük üreticilik ve tarım sektöründe çalışan ücretli emekçilerle sınırlandırılmıştır.

2. Bölüm’de kavramsallaştırılan nüfus sınıflandırmasına göre kapitalist toplumlarda sermaye sahibi olmayan tüm fertler geçimlerini sağlamak için kendi emek güçlerine dayanmak zorundadır. En soyut anlamda emek güçlerini ya da kendi emek güçleriyle sahip oldukları üretim araçlarını bir araya getirerek ürettikleri ürünleri satarak geçinmek zorunda olan çalışan sınıflar, çalışmadıkları takdirde yeniden üretimlerini sağlayamaz, yani mutlak anlamda yoksuldur. Çalışmama ve bunun sonucu olan yoksulluğun ise sebebi, sermaye birikiminin mülksüzleştirme ve ücretli emeği dışlama eğilimlerinin sonucudur. Yani yoksulluk çalışmayan kişilerin tercihleriyle ilgili bir durum değildir. Kapitalist toplumsal sınıfların ve sınıf kesimlerini ortaya çıkaran bu olgular, sınıf mensubu fertlerin yaşam koşullarını doğrudan ya da dolaylı olarak belirler. Göreli artık nüfusun akıcı ve yoksul kesimlerini oluşturan fertler, geçinmek için çalışmak zorunda olan fakat kendisinin ya da ailesinin mülksüzleşmesi ve/veya ücretli istihdamdan sermaye tarafından dışlanması nedeniyle çalışamaz ve dolayısıyla geçinemez. Yoksulluğunun nedenleri, kendi tercihleriyle ilgili olmadığı gibi, “sosyal sermaye eksikliği” “eğitimsizlik” gibi tercih olmayan bireysel niteliklerle ilgili de değildir. Bu kişilerin bireysel deneyimleri, bireysel düzeyde etkili olan çalışma zorunluluğu tarafından belirlenir. Sınıf mensupları olarak bireylerin “ekonomik faaliyet” durumlarını önceleyen koşul, bu çalışma zorunluluğudur. Tez çalışmasının dayandığı kavramsal çerçevede, ekonomik olarak aktif fert kategorisi, geçimlerini toplumsal artı değerden aldıkları payla sağlayan alan hakim sınıflar ile çalışan sınıf mensuplarını ifade etmektedir. Çalışan sınıf mensubu olmanın esas koşulu çalışma zorunluluğu olduğu için, çalışmayan fakat çalışmak zorunda olan tüm fertler, bu nedenle “ekonomik olarak aktif fert” kategorisine girmektedir. toplumsal üretim süreçleri içinde kendi faaliyetleri ya da

artı değer sömürüsü sürecinden aldıkları pay biçiminde gelir elde eden tüm kesimlere ek olarak, çalışma gelir içinde geçimlerini sağlayan ve nüfus fazlası olan tüm kesimler, ferdi düzeyde “ekonomik olarak aktif” kategorisinde değerlendirilmiştir. Daha somut ifadeyle, ekonomik olarak aktif olan fertler, hakim sınıf mensubu fertler, gelir getirici üretken faaliyet içinde olan çalışan sınıf mensubu fertler ve gelir getirici bir faaliyette bulunmasa da geçinmek için çalışmak zorunda olan fertleri kapsamaktadır.

Bu noktada, fiilen çalışmayan fertlerin sınıflandırılması konusunda tezde geliştirilen yaklaşım ile ana akım yazındaki aktif iş gücü tarifi arasında önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Ana akım işsizlik tanımı, fertlerin çalışma ve aktif olarak iş arama durumunu değerlendirmekte, çalışma zorunluluğunu hesaba katmamaktadır. Metodolojik bireyci bir ontolojiye dayanan bu anlayış, kişi çalışmayıp iş de aramıyorsa, çalışmama durumunu bir tercih kabul eder. Oysa ki, kapitalist sermaye ilişkisinin hakim olduğu bir toplumda, yeniden üretimini mümkün kılacak mülk geliri veya kendisine bakacak sorumlu bir aile ferdi olmayan tüm fertler geçinebilmek için çalışmak zorundadır. Gelir getirici bir faaliyet içinde olmayan fertler, eğitimlerine devam ediyor, emek gücünü hane fertlerinin yeniden üretimini sağlamak için ev içi tüketim ve bakım işlerinde kullanıyor ya da çalışamayacak kadar yaşlı, hasta, ya da engelli olabilirler. Ancak bu sayılan durumlar fertlerin çalışmıyor olmasının *nedeni* değil *gerekçesidir*. Çalışmamayı mümkün kılan, ya da çalışmama *nedeni*, bu gerekçelerin yanında, çalışmadan *geçinebilmenin mümkün* olmasıdır. Kapitalist toplumlarda emek gücünün yeniden üretiminin öznesinin ve biriminin haneler olması, çalışan sınıflar içindeki eğitim, ev içi işi, yaş, sağlık engeli gibi çalışmama gerekçeleri olan fertlerin yeniden üretiminin, haneyi paylaştıkları çalışan fertlerin üretken faaliyetlerinden elde ettiği gelirler ile karşılanması anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle, öğrenci, yaşlı, engelli, ya da ev içi emekçilerinin geçim araçlarına erişimi, haneye giren üretken faaliyet

gelirleri yoluyla gerçekleşir. Bu gelirlerin tüm hane fertlerinin geçimlerini sağlamak için yeterli olduğu durumlarda, çalışmama gerekçesi olan fertlerin kendileri çalışma zorunluluğunda değildir. Haneye giren faaliyet gelirlerinin hanedeki tüm fertlerin geçimlerini sağlamaya yetmediği durumlarda, çalışmama gerekçesi olan fertler çalışmak zorunluluğunun baskısı altına girer. Çalışma zorunluluğunun baskısı, çalışmama gerekçesi olan fertleri iş aramaya iter.

4.2.2. Devlet biçiminde yeniden üretimin sınıfsal farklılaşmaları

Tezin konusu tarihsel materyalist kuram içerisinde kavramsallaştırılan göreceli artık nüfus kesiminin devlet biçiminde yeniden üretimidir. Kapitalist ücretli emek ilişkisinin dönemsel ya da kalıcı olarak fazlalık haline getirdiği nüfus kesimlerinin gerek yedek işgücü ordusu olarak yeniden üretimi gerekse sermaye ilişkisinin toplumsal formasyon boyutunda işleyişini tehdit etmeden yaşamlarını sürdürmelerini sağlama işlevine hizmet eden refah politikalarını ele almak, bu politikaların hedefledikleri nüfusun yeniden üretim sürecindeki işlevlerini ne ölçüde yerine getirdiklerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu bakımdan devlet biçiminde yeniden üretimini farklı politika alanları temel olarak kabaca aktif ücretli emekçiler ile yedek işgücü ordusu ya da artık nüfusu oluşturan emekçilere yönelik olanlar biçiminde ikiye ayrılmıştır.

Kapitalizmin hakim üretim tarzı olduğu pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de kapitalist toplumsal ilişkilerin devlet biçiminde yeniden üretimini sağlayan sosyal politikalar, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler gibi bedelsiz sunulan kamu hizmetleri ile çalışan sınıflara yapılan doğrudan transferleri kapsamaktadır. Tezin ele aldığı doğrudan transferler, kayıtlı istihdam ile doğrudan bağlantılı sosyal sigorta transferleri ile bu sistemlerin kapsamadığı fertlere yönelik karşılıksız transferlerden oluşmaktadır. Bu transferler arasında en geniş kapsamlı ve en büyük olanlar, sosyal sigorta sistemi

kaynaklı sosyal güvenlik transferleridir (Yentürk, 2018: 14). Aktif çalışan tüm fertlerin güncel gelirlerinden ayrılan katkılarla finanse edilen kamusal sosyal güvenlik sistemi, toplumsal yeniden üretimin çalışan sınıfların hayatları boyunca kesintisiz sürmesini sağlayan sosyal sigorta rejimidir. Düzenli ücretli istihdama dayalı gelişmiş kapitalist sektör ve kamu sektöründe çalışanların kapsandığı bu sistem, bu sektörün kapsamadığı kapitalist olmayan tarımsal küçük üreticilik sektörü ile yeterince gelişmediği düzensiz çalışmanın hakim olduğu alanlarda çalışan sınıfları kapsamamaktadır. Ülkede kapitalist gelişmenin tarihi boyunca kapitalist sektörle birlikte bu sosyal sigorta sisteminin de kapsamı git gide genişlemiş olsa da, kapitalizmin gelişmediği sektörler var olduğu sürece, toplumun tümü açısından yine de kısıtlı kalmıştır. Kapitalist sektörde ve kamu istihdamında olan fertlerle bu fertlerin bakmakla yükümlü oldukları yakınlarını kapsayan sosyal sigorta sistemi, yaş nedeniyle çalışma hayatına son vermiş bireylere ödenen emekli aylıklarının yanı sıra, bu bireyler öldüğünde hayatta kalan bağımlı yakınlarına sağlanan ölüm aylığı ve çalışma yaşamına bedensel engel ve diğer sağlık sorunları nedeniyle son veren çalışanlara ödenen malül aylıklarını da kapsamaktadır. Düzenli ve sürekli çalışanların ücretlerinden yapılan katkılarla finanse edilen sigorta sisteminin son unsuru ise, kısa süreli işsizlik durumlarında çalışanların geçimlerini sürdürmelerini sağlama amaçlı işsizlik sigortası ödenekleridir. 2000’li yılların başlarında oluşturulan işsizlik sigortası fonu, zamanla kısa çalışma ve yarım çalışma ödenekleri ile ücret garanti fonu gibi kaynakların eklenmesiyle genişlemiş olsa da, gelir elde etmek için sağlanması gereken koşulların yüksekliği nedeniyle kapsamı kısıtlı kalmıştır. 2017 yılında sayısı 3,5 milyon olan işsizlerin 408.000’i işsizlik sigortasından faydalanmaktadır (Yentürk, 2018: 18).

Sosyal ücret (Karabacak ve Tonak, 2022) ya da ertelenen ücret (Tekgüç, 2018) kavramlarına tekabül edebilecek sosyal sigorta ve sağlık politikaları ücretli emek

ilişkisinin kapitalist üretim tarzının toplumsal normu oluşturan hakim biçimde içerdiği emekçilere yönelik olanlar, çalıştırıcı olsun olmasın (Kapar, 2018), seçici sosyal yardım programlarına dayalı politikalar ise bu ilişkiden dışlanan artık nüfus ya da yedek işgücü ordusu kesimlerine yönelik olanlardır. Tezin odaklandığı bu ikinci gruptaki politikalar, Türkiye’deki devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinin merkezinde olan, işçi ve işveren katkıları, başka bir ifadeyle ücretler yoluyla finanse edilen sosyal sigorta sistemlerinin dışında kalan ve genel bütçe ya da bağışlar yoluyla finanse edilen programları ifade etmektedir. Bu nedenle tez bağlamında kullanılan karşılıksız transfer kavramı, sosyal sigorta sisteminin finanse ettiği bu programları dışlamaktadır. Özel olarak Türkiye’de devlet biçiminde yeniden üretim içinde karşılıksız transferler, çoğunu Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın yürüttüğü genel bütçe kaynaklı yardım programları ile belediyelerin yürüttüğü yardım programlarından ibarettir. Emekli aylıkları gibi sigorta primleriyle finanse edilen işsizlik aylığı ve ölüm aylığı gibi gelir kaynakları tezde sosyal yardım olarak alınmamıştır.

4.3. GYKA değişkenleri çerçevesinde sınıf haritası ve devlet biçiminde yeniden üretimin işlemselleştirilmesi

4.3.1. Veri setlerinin nitelikleri ve veri yapısı

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2006 yılından bu yana yürütülen Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (GYKA), panel anket yöntemine göre her yıl gerçekleştirilen ulusal bir araştırmadır. Bireyler ve haneler arasındaki gelir dağılımını belirlemek ve göstermek, öznel ve nesnel yaşam koşullarındaki eşitsizlikleri haritalamak, yoksulluk ve sosyal dışlanmayı ölçmek amacıyla yapılmaktadır. TÜİK’in yürüttüğü benzer odaklı gelir ve hanehalkı bütçe ve işgücü anketleri mevcut olmakla

birlikte, GYKA, bu tür sosyal ve ekonomik eğilimleri ölçmek ve bunlar hakkında Avrupa Birliği ülkeleri ile uyumlu veri üretmek amacıyla Avrupa Birliği Uyum Programı çerçevesinde başlatılmıştır. Bu nedenle, uygulandığı dönem boyunca nispeten istikrarlı bir şekilde diğer Avrupa ülkelerinde kullanılmakta olan değişkenleri içermektedir. Yıllık anketlerin örneklem büyüklüğü 2006 yılında yaklaşık 13.000 haneyken, 2014 yılında 20.000'i aşmış, tez araştırmasının kapsamındaki son yıl olan 2021 yılında 26.000'e ulaşmıştır. Ankete katılan birey sayısı 2006'da 40.000'den 2021'de 75.000'in üzerine çıkmıştır (Tablo 4.1.). Her birey ve haneye, anket verilerinin sonuçlarının nüfus düzeyine genişletilmesini sağlayan bir ağırlık faktörü atanmaktadır. TÜİK, anketi ulusal düzeyde göreceli yoksulluk oranlarını ve gelir dilimleri arasındaki gelir eşitsizliklerini belirlemek için kullanmaktadır.

Tablo 4.1: Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Anketlerinin Yıllık Örneklem Hacmi

Anket Yılı	Fert Kayıt	Fert	Hane
2010	45.389	32.875	12.106
2011	56.438	40.679	15.025
2012	65.472	47.504	17.562
2013	73.499	53.496	19.899
2014	82.666	60.525	22.740
2015	81.048	59.662	22.763
2016	77.324	57.942	22.441
2017	78.015	58.744	22.869
2018	81.178	61.255	24.068
2019	84.152	63.258	24.924
2020	86.923	65.431	25.706
2021	87.771	66.176	26.289

Anketin üç ana bileşeni vardır. Bunlardan ikisi anket uygulanan bireylerle ilgilidir, diğeri ise kapsanan her bir bireyin hanehalkı ile ilgili değişkenler hakkında veri toplamaktadır. Bireysel düzeydeki detaylı anket 15 yaş ve üzeri bireylerle yapılmakta olup, medeni durum, eğitim durumu, öznel yaşam koşulları ve yoksulluk, sağlık koşulları ve sağlık hizmetlerine erişim, istihdam durumu, istihdam özellikleri, istihdam

ve istihdam dışı kaynaklara ayrıştırılmış yıllık gelir (devlet ve özel transferler, varlık geliri de dahil) ile ilgili değişkenleri içermektedir. Hanehalkı anketi, hanelerin maddi yaşam koşullarını, barınma koşullarını, hanehalkı olanaklarını, araç ve elektronik alet sahipliğini vb. ölçen değişkenler içermektedir. Öznel yaşam koşullarını, sosyal ve sağlık hizmetlerine erişimi, konut kirasını karşılayabilmeyi ve diğer hanehalkı harcamalarının yanı sıra eğlence ve boş zaman faaliyetlerini araştıran öznel sorular içermektedir. Son olarak, yıllık bazda gelir ve gider kaynaklarını ve tutarlarını da kapsamaktadır. Gelir ve gider soruları anketin uygulanmasından önceki yıl olan referans yılına göre sorulmaktadır.

Tezde GYKA anketlerinin 2010 ile 2021 arasındaki kesit mikro veri setleri kullanılmıştır. Bu verilerin işlenmesi için birey ve hanehalkı düzeyindeki anketler birleştirilmiş, bu bölümde anlatılan kavramsallaştırma çerçevesinde fert ve hane düzeyinde toplumsal sınıf haritaları üretilmiştir. Hem gelir hem de fert ve hane özellikleriyle ilgili değişkenler, ağırlıklandırma faktörü kullanılarak nüfus ölçeğine genişletilmiştir. Göreli yoksulluk ve gelir dağılımı ile ilgili eğilimler çıkarılırken medyan gelir düzeyi kullanılmış, bu düzey ise mikro veri setlerindeki gözlemlerden hesaplanmıştır.

Yoksulluk ve gelir dağılımıyla ilgili değişkenler hesaplanırken, TÜİK'in de aynı eğilimleri hesaplarken kullandığı eşdeğer hane ölçeği kullanılmıştır. Eşdeğerlik ölçeği, kişi başına düşen gelir üzerinden eşitsizlik ve yoksulluk hesaplamalarında, hanelerin içerdikleri çocuk ve yetişkin sayılarının farklılığının etkisini azaltmak için kullanılmaktadır (TÜİK, 2010: 6). Çocuk ve yetişkinlerin tüketim miktarlarının eşit olmadığından yola çıkarak geliştirilen bu ölçek her hanedeki yetişkin ve çocuk sayılarını farklı katsayılarla çarparak hane gelirinin kaç yetişkin (eşdeğer fert) tarafından tüketildiğini belirlemektedir. TÜİK, hanedeki referans kişiyi 1, diğer yetişkinlerin sayısını 0,5, 14 ve daha küçük yaştaki fert sayısını ise 0,3 katsayılarıyla çarparak

hesaplanan OECD ölçeğini kullanmaktadır. Tezde de TÜİK'in kullandığı bu ölçeklendirme kullanılmıştır. Bu yöntemle bulunan kişi başına düşen hane gelirinin medyan gelire oranının % 70'i baz alınarak göreceli yoksulluk, % 50'sine göre ise aşırı yoksulluk oranları hesaplanmıştır. 5. Bölüm'deki, 5.2.1.2. başlığı altında da belirtildiği gibi, tezde yoksulları sınıflandırmak için kullanılan göreceli artık nüfusun farklı kesimlerinin hanede kişi başına düşen gelirlerinin medyan gelire oranları, % 45 ile % 90 arasında değişmektedir. Bir başka ifadeyle, tezde gelir elde etme biçimi üzerinden tanımlanan yoksulluğu, ana akım yoksulluk çalışmalarının gelir düzeyi üzerinden yaptığı sınıflandırma ile karşılaştırmak bu şekilde mümkün olmaktadır.

4.3.2. Fert düzeyinde sınıf kategorilerinin belirlenmesi

Türkiye nüfusunun sınıf kompozisyonu fert ve hane bazında olmak üzere iki farklı düzeyde çıkarılmıştır. Fert düzeyindeki sınıf kompozisyonu, ekonomik olarak aktif fertlerle aktif olmayan, yani çalışan sınıf hanelerinin bağımlı fertlerini ayrıştırmakla başlamış, ardından ekonomik olarak aktif nüfus fertlerin gelir elde etme biçimleri bazında toplumsal sınıflara bölünmüştür. Aktif olmayan fertler belirlenirken, esas olarak, ankete cevap veren fertlere sorulan mevcut durum, anket haftasındaki faaliyet durumu ve son dört hafta iş arama durumu soruları kullanılmıştır.

4.3.2.1. *Ekonomik olarak aktif olmayan fertlerin belirlenmesi:*

Göreceli artık nüfus durumu belirlenirken karşılaşılan güçlüklerden biri, GYKA'da işsizlik ile ilgili soruların oldukça kısıtlı olmasıdır. Örneğin, iş arama durumu sorulmakla birlikte, HHBA ve HHİA'dan farklı olarak ferdin neden iş aramadığı ile ilgili bir soru yoktur. Bu daha önce çalışıp işinden ayrılmış, ya da daha önce çalışmamış bireylerin neden ücretli emek ilişkisinin dışında kaldıklarını kestirmeyi zorlaştırmaktadır. Göreceli artık nüfusunun akıcı kesimi, kapitalist birikim rejiminin canı emek ve istihdam

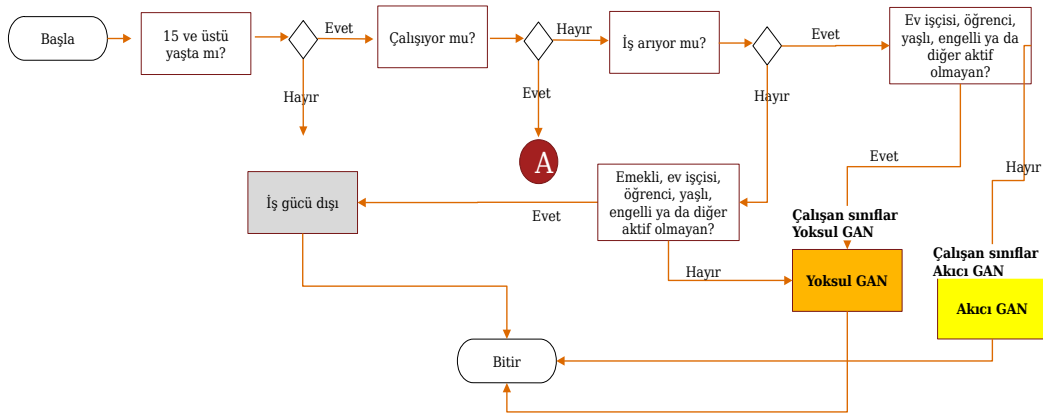
ihtiyacının değişkenliği nedeniyle işini kaybeden ücretli emekçileri içermektedir. Yoksul görelî artık nüfus katmanlarında ise ücretli emek ilişkisinin kalıcı olarak dışına itilmiş, ücretli çalışma ümidini yitirmiş bireyleri içermektedir. Bu nedenle daha önce çalışmış fakat anket haftasında çalışmayan fertlerin kalıcı olarak mı geçici olarak mı ücretli emek ilişkisinin dışına itildiklerine karar vermek için yalnızca iş arama durumu kullanılmış, anket ayında iş arayan işsizler akıcı görelî artık nüfusa, iş aramayanlar ise yoksul artık nüfusa eklenmiştir. Birey iş aramıyor olsa da, kendi karar ve gücü dışında kalan koşullar el verdiğinde çalışabilecek durumda olup olmadığı bilgisi, ferdin akıcı ya da yoksul artık nüfus içerisine daha isabetli biçimde yerleştirilmesini sağlayabilirdi ancak bununla ilgili “İş imkanı olsa, ferdin iki hafta içinde işbaşı yapabilme durumu” yalnızca iş arayanlara sorulduğu için bu değişkenden faydalanmak mümkün değildir.

Hanehalkı anketlerinin fert düzeyinde sağladığı veriler, çalışma zorunluluğunun açıkça anlaşılmasını sağlayacak sorular içermediği için, çalışmayan fertlerin neden çalışmadığını kesin olarak anlamayı sağlamamaktadır. Bu nedenle, fert düzeyinde geçinme biçimi açısından yoksulluğu ortaya çıkarmak için, bazı varsayımlar yapmak gerekmiştir. Fertlerin mevcut faaliyet durumlarını ifade eden kategori soruları çalışmama gerekçeleri, iş arama durumu ile ilgili sorular ise çalışma zorunluluğunun göstergeleri olarak kullanılmıştır. Sonuç olarak, kapsamı an itibarıyla gelir getirici bir faaliyet içinde olanlar ve olmasa da çalışmak zorunda olanlar olan ekonomik olarak aktif nüfus, çalışma ve iş arama durumunu gösteren değişkenler birlikte kullanılarak oluşturulmuştur (Tablo 4.2.). Tez araştırmasında GYKA anketine cevap veren fertler, bu anlaşış çerçevesinde sınıflandırılırken aşağıdaki varsayımlar yapılmıştır (Grafik 4.1.)¹⁴:

14 Bu bölümde kullanılan sınıf kategorilerinin tanımlanması ve ayrıştırılmasını gösteren akış şemaları Nazlı Merve Erkan tarafından hazırlanmıştır (Grafik 4.1., 4.2., ve 4.3.).

1. Anket haftasında gelir getirici bir faaliyette çalışan tüm fertler ekonomik olarak aktif nüfus içinde sayılmıştır. Bu kişilerin sınıf konumları, anket haftasındaki faaliyetleri ile ilgili olan esas iş bilgileri sorularına göre belirlenmiştir.
2. Anket haftasında gelir getirici bir faaliyette bulunmayan fertlerden FI010 kodlu “Ferdin kendi tanımına göre mevcut durumu” sorusuna
 - 2.1. “İş arıyor” cevabı verenler akıcı artık nüfusa,
 - 2.2. “Emekli, erken emekli ya da işten ayrılmış”, “Yaşlı engelli ya da çalışamaz halde”, “Ev işleriyle, çocuk, hasta vb. kişilerin bakımıyla meşgul” ve “Diğer faal olmayan” cevabını verenlerden ise,
 - 2.2.1. “Ferdin son dört hafta içinde iş arayıp aramadığı” sorusuna “evet” cevabı verenler yoksul artık nüfusa,
 - 2.2.2. “hayır” cevabı verenler ise ekonomik olarak aktif olmayan nüfusa yerleştirilmiştir.

Grafik 4.1: GYKA değişkenleriyle ekonomik olarak aktif olmayan fert kategorileri ile ferdi akıcı ve yoksul GAN sınıf kategorilerinin belirlenmesi

Emekliler ile diğer aktif olmayan kategorilerin ayrıştırılması: GYKA'nın ekonomik olarak aktif olmayan fertleri ferdi ve hane bazındaki geçim süreçleri içerisinde sınıflandırmayı zorlaştıran bir unsur, öznel mevcut durum sorusunun yarattığı

belirsizliktir. Faaliyet ya da transfer gelirleri üzerinden toplumsal sınıfların geçim koşullarının araştırıldığı bir çalışmada, öznel göstergeler tek başlarına isabetli sınıflandırma yapmaya el vermemektedir. Fertlerin geçim araçlarına erişmek için kullandıkları parasal gelir, yeniden üretimin sağlanması açısından nesnel farklılıklar yaratmaktadır. Kişinin kendi durumunu, örneğin, ev emekçisi olarak tanımlaması, yanlış ya da önemsiz olmasa da, tez çalışmasının ortaya çıkarmayı amaçladığı geçim koşulları açısından isabetli olmayabilir. Zira, örnekteki kişinin aynı zamanda emekli aylığı alıyor olması, onu diğer ev emekçilerinden nesnel olarak ayırmaktadır. Bu nedenle, ekonomik olarak aktif olmayan nüfus kategorileri ev ve bakım emekçileri, yaşlı ve engelliler ile diğer aktif olmayan fert kategorileri belirlenirken öznel mevcut durum sorusuna ek olarak kişinin emekli aylığı alıp almadığına bakılmış, emekli aylığı alanlar, emekli kategorisine alınmıştır. Bu ayrıştırma, hanelerin toplumsal sınıflara ayrılması açısından da önem taşımaktadır.

Bu noktada GYKA yapısıyla ilgili belirtilmesi gereken bir başka kısıt, ekonomik faaliyet dışındaki fertleri belirlemek için kullanılan emekli aylıklarının tespit edilmesiyle ilgilidir.¹⁵ Anket yapısında, prim temelli emekli aylıklarını ayırt edici bir değişken bulunmamaktadır. Emekli aylığı gelirlerini gösteren değişken, “Ferdin referans yılında elde ettiği emeklilik/yaşlılık/isteğe bağlı emeklilik gelirlerinin değeri” sorusudur. Yaşlılık geliri, 2022 sayılı kanun çerçevesinde, 65 yaşından büyük ve sosyal sigorta sisteminde kapsanmayan fertlere verilen bir karşılıksız transferdir.

Ekonomik olarak aktif olmayan fertleri sınıflandırmada, GYKA anketi yapısından kaynaklanan bir başka sorun, öznel mevcut durum sorusunda emeklilerle, emekli olmaksızın çalışma hayatını sonlandıran fertlerin aynı seçenekte toplanmış olmasıdır. İlgili sorudaki cevap seçeneği, “Emekli, erken emekli ya da işten ayrılmış” demektir.

15 Sosyal güvenlik sistemi kaynaklı ve karşılıksız transfer gelirleriyle ilgili açıklamalar takip eden kısımdadır. Bu konuya burada girilmesinin sebebi paragrafta

Çalışma hayatını emekli olarak sonlandıran bir birey ile işten ayrılıp çalışmayan bireylerin geçim koşulları birbirinden çok farklıdır. Emekliler, çalışma hayatı boyunca hak kazandıkları emekli aylığına, yani istikrarlı bir geçim kaynağı sağlayan düzenli gelire sahiptirler. İşinden bilinmeyen bir nedenle ayrılıp çalışma yaşamına son verenler ise, eğer mülk gelirleri yoksa, potansiyel olarak ya da gerçekten mutlak yoksulluk durumundadırlar. Emekli olmadan çalışma hayatına son verdiğini ifade eden bir kişinin bu kararı kendi verip vermediği, yani geçinmek için çalışmak zorunda olup olmadığını GYKA'nın kullandığı değişken yapısı kullanılarak kestirmek mümkün değildir. Hanehalkı Bütçe Anketi ve Hanehalkı İşgücü Anketi gibi diğer TÜİK araştırmalarında bulunan, kişinin çalışmama nedenlerinin açık olarak soran soruların yokluğunda, bu kişilerin durumu belirsiz kalmaktadır. Emeklilik güvencesi olmadan çalışmayı bırakanlar, tezin kavramsal çerçevesinde mutlak yoksulluk durumunda olup aynı zamanda iş aramadıkları için, yoksul artık nüfus kategorisine dahil edilmiştir. Yoksul artık nüfusa dahil olan fertler, diğer çalışan sınıflar gibi ekonomik olarak aktif nüfus içindedir.

Evde bakım yardımı alan fertlerin sınıflandırılması: GYKA anketlerinden yola çıkarak aktif olmayan fertleri ayırt etmede sorun yaratan bir başka uygulama, 2011 yılı itibariyle, evde bakım yardımı alan fertlerin, ücretli istihdamda gösterilmesidir (Tunalı, 2019: 28). Bu durum ve tez çalışmasında nasıl ele alındığıyla ilgili detaylı açıklama, aşağıda transfer geliri kategorileri altında yapılmıştır. Tezdeki yöntemsel uygulamanın burada belirtilmesi gereken unsuru, engelli ya da yaşlı bir yakınına bakım hizmeti verdiği için evde bakım yardımı alan fertlerin, ücretli istihdam kategorisinden çıkarılıp, ev içi emekçi kategorisine yerleştirilmiş olduğudur. Ev ve bakım işi, emek gücünün ve işçi sınıfının yeniden üretimi açısından merkezi konumda olan üretken bir faaliyettir

(Harvey, 1983: 309-12).¹⁶ Gelir testi uygulanarak belirlenen muhtaç durumdaki hanelere verilen bir sosyal yardım tipi olan evde bakım yardımını, bakım emeği sarf eden kadınlara verilse dahi, bu emeğin karşılığı olarak düşünmenin haklı bir gerekçesi yoktur. Dahası, bu yardımı alan fertlerin istihdamda gösterilmesi, ne tarihsel materyalist, ne de ana akım çalışma ekonomisi çerçevesinde anlamlandırılabilir bir durumdur.

Tablo 4.2: Ekonomik olarak aktif olmayan fert kategori tanımları ve kullanılan GYKA değişkenleri

Fert Kategorisi	Kategori Tanımı	Anket Değişkenleri
0-14 yaş	Anket haftasında 15 yaşını doldurmamış olanlar. Hanehalkı sınıf konumlarının oluşturulmasında kullanılan GYKA fert anketi 15 yaş ve üstü fertleri kapsamaktadır. 0-14 yaş arasındaki fertler, araştırmanın ayrı biçimde hazırladığı ve tüm fertleri içeren fert kayıt veri setlerinden alınarak hane nüfuslarına eklenmiştir.	FK070<15
Ev ve bakım emekçileri	Mevcut durumu "Ev işleri ve hasta vs bakım" olanlardan anket haftasında çalışmayan ve son dört hafta iş aramayanlar ile engelli ve yaşlı yakınlarına baktıkları için Evde Bakım aylığı alanlardan emekli aylığı almayanlar.	(FI010=9 & FI020=2 & FI040=<> &2 & Emekli_Aylığı=0) + (EBY_Alan=1 & Emekli_Aylığı=0)
Öğrenci	Mevcut durumu "Çıracak /stajyer eğitim öğretime devam ediyor" olanlardan anket haftasında çalışmayan ve son dört hafta iş aramayanlar.	FI010=6 & FI020=2 & FI040=<>&2
Yaşlı/Engelli	Mevcut durumu "Yaşlı, engelli veya çalışamaz halde" olanlardan anket haftasında çalışmayan, son dört hafta iş aramayan ve emekli aylığı almayanlar ile "Emekli, Erken Emekli..." olanlardan 65 ve üstü yaşta olup emekli aylığı almayan, anket haftasında çalışmayan ve son dört hafta iş aramayanlar.	(FI010=8 & FI020=2 & FI040=<>&2 & Emekli_Aylığı=0) + (FI010=7 & FK070>64 & Emekli_Aylığı=0 & FI020=2 & FI040=<>&2)
Diğer Aktif Olmayan	Mevcut durumu "Diğer faal olmayan" olanlardan, emekli aylığı almayan, anket haftasında çalışmayan ve son dört hafta iş aramayanlar.	FI010=10 & FI020=2 & FI040=<>&2 & Emekli_Aylığı=0

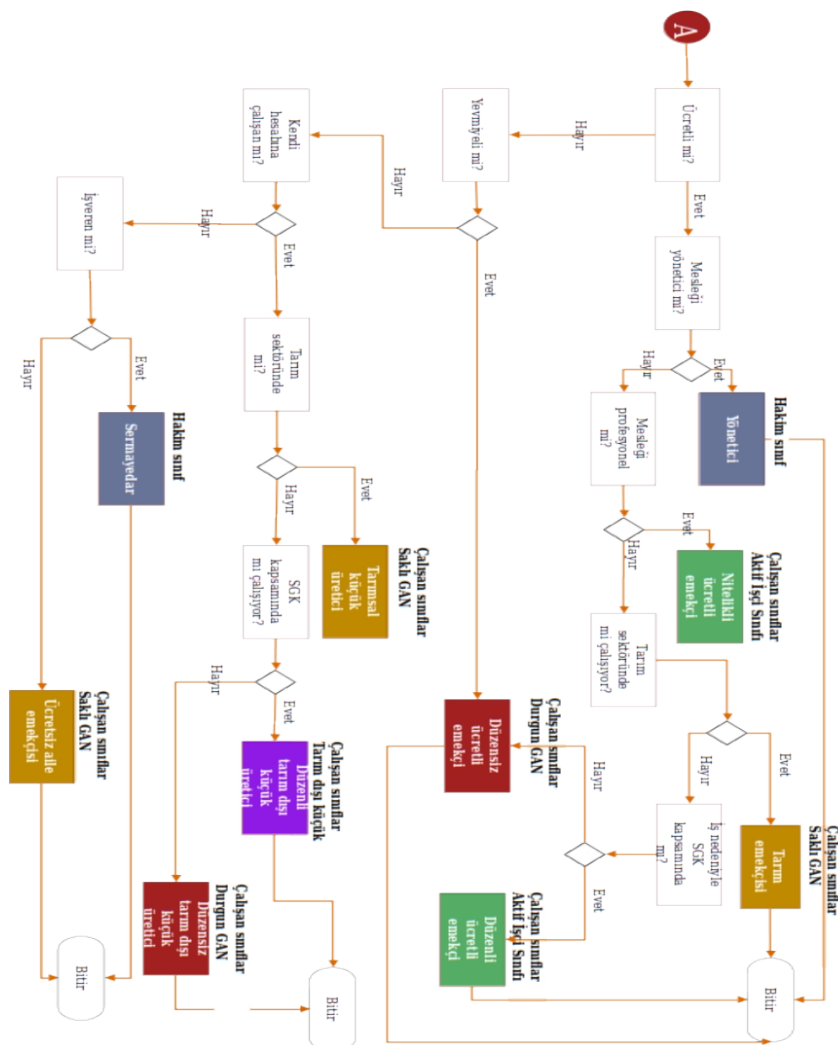
"<>" ilgili soru yöneltilmeyen fertleri ifade eder. Emekli_Aylığı ve EBY_Alan değişkenleri, farklı anket değişkenleri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. Bunların açıklamaları, bu bölümün "Transfer Kategorileri" kısmındadır.

16 Harvey, işçi sınıfının ücretlerinin, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan geçim araçlarının toplam değerine eşit olduğuna buna dayanarak itiraz etmektedir. Geçim için gerekli olan gıda ve barınak gibi ürünler yalnızca emek gücünün üretimi için gerekli olan üretim araçlarıdır. Her meta için olduğu gibi emek gücünün üretimi de, bu araçları işleyerek değere dönüştüren bir gerekli ve yararlı emek gücü sarfedilmesini gerektirir. Bu araçların üretken tüketimine ek olarak ev ve bakım emeği de, emek gücünün üretim sürecinin vazgeçilmez unsurudur.

4.3.2.2. Ekonomik olarak aktif nüfusun sınıf kategorileri

Türkiye toplumsal formasyonunda çalışan sınıfların geçim koşullarını anlama amacıyla toplumsal sınıf haritası çıkarılırken fert ve hane bazında iki farklı sınıflandırma şeması kullanılmıştır (Grafik 4.2. ve Grafik 4.3.). Fert bazında sınıflandırma için, GYKA verilerindeki fert veri setlerindeki mevcut durum ve çalışma durumu sorularına ek olarak esas iş bilgileri kullanılmıştır. Esas iş bilgileri, anket haftasında herhangi bir işte çalışan fertlerin çalıştıkları işle ilgili bilgi kategorileridir.¹⁷ Sınıf kategorilerinin işlemselleştirilmesinde kullanılan anket değişkenleri tablo 4.3'te gösterilmiştir.

Grafik 4.2: GYKA değişkenleriyle ekonomik olarak aktif olan fertlerin toplumsal sınıf kategorilerinin belirlenmesi

17 GYKA ek işte çalışan fertlerin ek işleri ile ilgili detaylı bilgi veren değişkenler içermemektedir.

➤ **Hakim Sınıflar:** Yukarıdaki kavramsal çerçeveye dayanarak tezde dayanan temel toplumsal sınıf ayrımı hakim sınıflar ile çalışan sınıflar arasındaki ayrımdır.

- ♦ *Sermayedarlar:* Büyüklüğünden bağımsız, ücretli istihdam kullanan işletme sahiplerini ifade eden işverenler kategorisini kapsamaktadır.
- ♦ *Yöneticiler:* Kapitalist işletmeler ile devlet kurumlarındaki üst düzey yöneticileri kapsamaktadır. GYKA değişkenleri çerçevesinde şirket ortakları ücretli kategorisine sokulduğu için şirket ortaklarını da kapsamaları muhtemeldir.

➤ **Çalışan sınıflar:** Çalışan sınıflar, önceki kısımlarda detaylı biçimde anlatıldığı gibi, aktif işçi sınıfı, tarım dışı küçük üreticiler ve görece artık nüfus kesimlerinin tümünü içeren ve belirleyici varoluş koşulları, geçimlerini sağlamak için kendi emek güçlerine dayanma zorunluluğu olan tüm sınıf kesimlerini kapsamaktadır.

→ **Aktif işçi sınıfı:** Bu sınıf kategorisi, kapitalist üretim tarzının temel sınıf çelişkisi çerçevesinde toplumsal artı değeri üreten ve artı değer üretimi sürecinin dayattığı iş ve çalışma koşullarında çalışan emekçileri kapsamaktadır. Gelişmiş kapitalist sektörde düzenli ve sürekli istihdamda olan aktif işçi sınıfı, bu niteliğiyle diğer aktif çalışan sınıf kesimleri olan sermaye birikimiyle düzensiz ve güvencesiz koşullarda ilişkilenen durgun artık nüfus kesimlerinden ayrılmaktadırlar.

- ♦ *Düzenli ücretli emekçiler:* Bu aktif işçi sınıfı kesimi, gelişmiş kapitalist sektörde düzenli çalışan ve nitelikli olmayan emekçileri kapsamaktadır.
- ♦ *Nitelikli emekçiler:* Düzenli ücretli çalışan ve esas işlerindeki mesleki nitelikleri profesyonel meslek sahibi olan emekçileri ifade etmektedir. Bu

kesim, doktorlar, akademisyenler, avukatlar, öğretmenler gibi pek çok farklı çalışan kategorisini içermektedir. Bu anlamda aslında küçük burjuva olarak değerlendirilebilecek sınıf kesimlerini içermekle birlikte, GYKA değişkenleri bu kesimi kendi içinde ayırtırmayı sağlayacak uygun detayda unsurlar içermediği için, büyük çoğunluğu ücretli emekçi niteliğinde olan bu grup, aktif işçi sınıfı içinde alınmıştır. Geçim koşulları, bilhassa gelir düzeyleri itibariyle nitelikli olmayan emekçilerden belirgin biçimde farklılaşan bu sınıf kesiminin yine de tezin araştırma bölümlerinde kullanılan pek çok farklı değişken ve gösterge bağlamında çalışan sınıf kesimleri arasında en çok diğer düzenli ücretlilerle benzer eğilimler gösterdiği görülmüştür.

- ♦ *Düzenli tarım dışı küçük üreticiler:* Toplumsal sınıf odaklı araştırmalarda küçük burjuva olarak da ifade edilen bu kesim, geçimlerini kendi emek güçleri ve sahip oldukları üretim araçlarını kullanarak ürettikleri ürün ve hizmetleri satarak sağlayan tarım dışı üretken sınıf kesimidir. Küçük burjuva yerine düzenli küçük üretici tabirinin kullanılma sebebi, yeniden üretim süreçlerine odaklanan tezin çalışan sınıf kesimlerini tutarlı biçimde üretken faaliyetlerine göre tanımlama amacında olmasından kaynaklanmaktadır.

→ **Görelî artık nüfus kesimleri:** Bu kesimler, 2. Bölüm ve bu bölümün önceki kısımlarında anlatıldığı gibi hakim üretim tarzı kapitalist sermaye birikimin üretim ve yeniden üretim süreçlerinden geçici ve kalıcı olarak dışlanan, geçimlerini kapitalistleşmemiş tarım sektöründe sağlayan ve kapitalist üretim süreçleriyle düzensiz biçimde ilişkilenen çalışan sınıf kesimlerini kapsamaktadır. Hakim üretim tarzı ve bunun belirlediği yeniden üretim

süreçleri açısından “fazlalık” olmaları itibariyle toplumsal formasyonun hem soyut hem de somut ve fiili anlamda yoksul kesimlerin oluşturalar.

- ♦ **Saklı artık nüfus:** Yukarıda ifade edilen kuramsal çerçeve içerisinde kapitalistleşmemiş tarımsal küçük üreticilik sektöründe geçimlerini sağlayan küçük üreticiler, ücretsiz aile işçileri ve çoğu mevsimlik çalışan tarım emekçilerini kapsamaktadır.
- ♦ **Durgun görelî artık nüfus:** Kapitalist emek süreçleriyle düzensiz, güvencesiz ve yüksek sömürü oranları altında ilişkilenen ücretli emekçiler ile mülk sahibi olmayan küçük üreticileri kapsamaktadır.
- ♦ **Akıcı artık nüfus:** Kapitalist sermaye birikiminin dönemsel genişleme ve daralma süreçleri ile sermayenin sektörler arasında hareketliliği sonucu geçici olarak işsiz kalan çalışabilir durumdaki fertleri ifade etmektedir.
- ♦ **Yoksul artık nüfus:** Kapitalist emek süreçlerinden kalıcı olarak dışlanan, çalışamayacak durumda olan ve geçimlerini sağlamak için büyük ölçüde kamusal ve özel transferlere dayanmak zorunda olan kesimleri ifade etmektedir.

4.3.3. GYKA’da Hane sınıf pozisyonlarının belirlenmesi:

Fertlerin sınıf farklılaşmaları oluşturulduktan sonra toplumsal yeniden üretim süreçlerini araştırmak için hanehalkı bazında sınıf haritalandırılması aşamasına geçilmiştir. Hanelerin sınıf konumları belirlenirken, tezin sınıf haritalandırması yönteminin dayanağını oluşturan Serdal Bahçe ve Ahmet Haşim Köse’nin çalışmalarındaki genel çerçeve kullanılmış, üretim ve yeniden üretim süreçleri bakımından hanedeki en üst

sınıf konumundaki ferdin sınıf konumu haneyle özdeşleştirilmiştir (Köse ve Karahanoğulları, 2005: 30) (Grafik 4.3.).

Tablo 4.3: Ekonomik olarak aktif olmayan fert kategori tanımları ve kullanılan GYKA değişkenleri

Fert Sınıf Kategorisi	Fert Kategorisi	Kategori Tanımı	Anket Değişkenleri
Hakim Sınıf	Sermayedar	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan ve esas iş durumu işveren olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=3
Hakim Sınıf	Yönetici	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan ve esas iş durumu ücretli olanlardan, meslek kodu Yöneticiler olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=1 & FI130=1
Tarım Dışı Küçük Meta Üreticisi	Düzenli Küçük Üretici	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan, esas iş durumu kendi hesabına olan ve çalıştığı iş yerinin faaliyet kodu Tarım Ormancılık ve Balıkçılık olmayanlardan esas işi nedeniyle sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=4 & FI140>1
Aktif İşçi Sınıfı	Nitelikli Emekçi	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan ve esas iş durumu ücretli olanlardan, meslek kodu "Profesyonel Meslek Mensupları" olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=1 & FI130=2
Aktif İşçi Sınıfı	Düzenli Ücretli Emekçi	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan, esas iş durumu ücretli olan, esas işindeki mesleği Yönetici ve Profesyonel olmayan ve esas iş sektörü Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık olmayanlardan, esas işi nedeniyle bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=1 & FI130>2 & FI140>1 & FI190=1
Durgun Göreli Artık Nüfus	Düzensiz Ücretli Emekçi	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan ve esas iş durumu yevmiyeli olanlar ile esas iş durumu ücretli olan, Yönetici ve Profesyonel olmayan, esas iş sektörü Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık olmayanlardan esas işi nedeniyle bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayanlar	(EAN=1 & FI020=1 & FI120=2 & FI130>2 & FI140>1) + (EAN=1 & FI020=1 & FI120=1 & FI130>2 & FI140>1 & FI190=2)
Durgun Göreli Artık Nüfus	Düzensiz Küçük Üretici	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan, esas iş durumu kendi hesabına olan, çalıştığı iş yerinin faaliyet kodu Tarım Ormancılık ve Balıkçılık olmayanlardan esas işi nedeniyle sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=4 & FI140>1
Saklı Göreli Artık Nüfus	Tarımsal Küçük Üretici	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan, esas iş durumu kendi hesabına olan, çalıştığı iş yerinin faaliyet kodu Tarım Ormancılık ve Balıkçılık olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=4 & FI140=1
Saklı Göreli Artık Nüfus	Tarım Emekçisi	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan, esas iş durumu ücretli veya yevmiyeli olan, esas işindeki mesleği Yönetici ve Profesyonel olmayanlardan, esas iş sektörü Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=1&2 & FI130>2 & FI140=1
Saklı Göreli Artık Nüfus	Ücretsiz Aile Emekçisi	Ekonomik olarak aktif bireylerden anket haftasında çalışan, esas iş durumu ücretsiz aile işçisi olanlar	EAN=1 & FI020=1 & FI120=5
Akıcı Göreli Artık Nüfus	İşsiz	Ekonomik olarak aktif bireylerden, mevcut durumu "iş arıyor" olanlar ile mevcut durumu çalışan kategorisinde olmasına rağmen anket haftasında çalışmayan ve son dört hafta iş arayanlar	(EAN=1 & FI010=5) + (EAN=1 & FI010<5 & FI020=2 & FI040=1)
Yoksul Göreli Artık Nüfus	İşsiz	Ekonomik olarak aktif bireylerden mevcut durumu faal olmayan kategorilerinden biri olan, anket haftasında çalışmayan ve iş arayanlar ile mevcut durumu emekli erken emekli ya da işinden ayrılmış olan, emekli aylığı almayan ve son dört hafta iş aramayanlar	(EAN=1 & FI010>5 & FI020=2 & FI040=1) + (EAN=1 & FI010=7 & FI020=2 & FI040=2 & Emekli_aylığı=0)

"<>" ilgili soru yöneltilmeyen fertleri ifade eder. EAN ekonomik olarak aktif olmayan fertler ayrıldıktan sonra kalanları ifade eden ve yazar tarafından eklenen değişkendir.

4.3.4. Hanelerin faaliyet gelirlerinin belirlenmesi

GYKA'da faaliyet gelirleri, her bir fert için bir önceki yılı referans almakta ve referans yılında elde edilen tüm ücret ve müteşebbis gelirlerini faaliyet gelirleri olarak toplamaktadır. Toplam ücret ve müteşebbis geliri dışında, GYKA fertlere esas iş gelirini de sormaktadır. Bunun anlamı, esas iş geliri sorusunun yalnızca referans yılında (anketten önceki yıl) anket sırasındaki güncel işini yapanlara sorulmuş olmasıdır.

Dolayısıyla, fertlerin faaliyet gelirlerinin eksiksiz ve açıkça bilindiği tek durumun, yalnızca anket yapıldığı esnadaki esas işini referans yılının on iki ayı boyunca yapanların esas faaliyet bilgisidir. İş değiştirenlerin ve ek iş yapanların esas iş dışındaki ya da önceki yıl değiştirdikleri faaliyet gelirleri ne yazık ki GYKA'da açıkça sorulmamıştır.

Tezdeki esas ve toplam faaliyet gelirleri, önceki yıl esas işte, yarı ya da tam zamanlı çalışarak geçirilen ay sayısı sorularından alınan bilgi ve toplam ücret ve müteşebbis gelirleriyle esas faaliyet gelirleri arasındaki fark üzerinden yapılan çıkarımlarla hesaplanmıştır. Bu bölümde daha önce incelenen sektör bazındaki ücret gelirleri, referans yılında esas işinde çalışanların esas faaliyet gelirlerinin ortalamasıdır. Buna dikkat etmek araştırmanın daha erken bir döneminde yapılan önemli bir hatayı düzeltmiştir. Düzeltmeden önce, iş değiştirme olasılığının yüksek olduğu sektörlerde ve düzensiz çalışan emekçilerin tümü için ücret gelirlerinin gerçekte olduğundan çok daha düşük hesaplanmıştır. Bu bölümde kullanılan toplam faaliyet gelirleri, iş değiştiren ve ek iş yapan emekçilerin değiştirdikleri işler ile ek işlerinden elde ettikleri gelirlerle esas iş gelirlerinin, kısacası referans yılında elde ettikleri tüm faaliyet gelirlerinin toplamıdır. Bu ayrımlar düzenli ücretli çalışanlar için yaratacağı farktan çok daha fazlasını, düzensiz çalışan sınıflar için anlamlıdır. İş değiştirmenin, geçici olarak işsiz kalmanın

kapitalist, hem düzenli küçük üretici (küçük burjuva), hem ücretli emekçi içeren bir hane, düzenli küçük üretici hane olarak sınıflandırılmıştır. Ferdi sınıf konumları açısından heterojen olan haneleri tek bir sınıfta konumlandırabilmek için mecburen benimsenen bu yöntem sonucu, hane bazındaki toplam faaliyet gelirleri sınıfların elde ettiği farklı faktör gelirlerinin toplamına denk gelmemesidir. Benimsenen metoda göre nüfus ölçeğinde düzenli ya da düzensiz çalışan ücretli emekçiler ile profesyonellerin fert düzeyinde elde ettikleri ücret gelirlerinin bir kısmı kapitalist sınıfın, bir kısmı düzenli küçük üretici hanelerin toplam hane faaliyet gelirlerinde kapsanacak, tarımsal ve tarım dışı düzensiz küçük üreticilerin faaliyet gelirlerinin bir kısmı da ücretli emekçi ve profesyonellerin hane sınıf gelirlerine kaydedilecektir. Hane fertlerinin sınıf konumları bakımından heterojen olan hanelerin sayısının araştırmanın genel sonuçlarını etkileyecek ölçüde fazla olmadığıнын yanında, heterojen faktör gelirlerini hiyerarşik biçimde dağıtmanın, sınıfsal hiyerarşi bakımından en isabetli yol olduğunu da belirtmek gerekir.

4.3.5. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'nda karşılıksız transfer

Geliri Kategorileri

Faaliyet geliri verilerinde olduğu gibi transfer gelirleri de GYKA anketlerinde anketin yapıldığı yılın bir önceki yılı elde edilen toplam gelirler olarak toplanmıştır. Transfer kategorilerini ayırt etmekte, GYKA değişkenlerinin tezin ayrıştırma amacında olduğu karşılıksız transfer gelirleri ile sosyal güvenlik transferlerini birleştirme eğiliminin yarattığı güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu bakımdan farklı transfer gelirlerini ayırt etmekte kullanılan yöntemler aşağıda detaylandırılmıştır.

4.3.5.1. *Fert verilerindeki karşılıksız transfer gelirleri*

Yaşlılık Aylığı: 2022 sayılı kanuna dayalı olarak dağıtılan karşılıksız yaşlılık aylıkları ve emekli aylıkları GYKA’da birlikte aynı değişken (FG080) içinde toplandığı için, araştırma amaçları gereğince bunların birbirinden ayrılması gerekmiştir. Bunun için 65 yaş maaşı olarak da bilinen yaşlılık aylığı alanlar tespit edilmiş ve bu kişilerin ilgili gelir kategorisindeki değer, Yaşlılık_Aylığı adlı yeni bir değişkene dönüştürülerek emekli aylıklarından ayrılmıştır. 2022 sayılı “65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Gücsüz Ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun” gereğince, sosyal güvenlik kurumlarına kayıtlı olmayan, herhangi bir geliri olmayan ve ihtiyaç testi ile belirlenen 65 yaşını doldurmuş bireylere ödenen ve miktarı 4387 gösterge rakamı (01.06.2018 tarihi öncesi için aynı katsayı değeri 2332’dir) ile memur aylık katsayısı ile çarpılması ile belirlenen bir ödemedir. Bu miktarlar, ülkedeki en düşük emekli aylıklarının epey altında olduğu için, tez araştırmasının kapsamındaki her yıl için hesaplanan toplam yaşlılık aylığı miktarı ve altında “emeklilik ya da yaşlılık aylığı” elde edenlerin bu kategorideki geliri, yaşlılık aylığı olarak ayrıştırılmıştır. Bir yıl içerisinde farklı memur aylığı katsayısı değerleri olması durumunda, yaşlılık aylığı miktarı daha yüksek olan ikinci altı aylık değer baz alınarak hesaplanmıştır. GYKA veri setlerinde yaşlılık aylığı alanlar, yaşı 65 ve daha fazla olan, FG080 sorusunda gelir beyan eden ve bu kategorideki geliri o yılın yaşlılık aylığına eşit ya da bunun altında olan fertler olarak belirlenmiş, FG080’de gelir beyan eden geriye kalanların bu kategorideki geliri ise emekli aylığı olarak yeni bir değişkene aktarılmıştır.¹⁸

- `FK070>64&FI190=<>&2&FG085=<>&FG080<Yaşlılık_max`

¹⁸ Fert anketi meta verilerine göre 2010 yılı ve öncesinde yaşlılık aylığı FG110 başlığı altında toplanmaktadır. Fakat bu bilgi verilerle tutarlı değildir. İlgili yıllarda 65 yaş ve üstü olup SGK sağlık sigortası olmayan, ve/veya mevcut durumu emekli olmayan fertler bu kategoride değil, FG080 kategorisinde aylık almaktadır.

Eşi vefat eden kadınlara düzenli gelir desteği (EVEK): Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından 2012 yılı itibariyle uygulanmaya başlanan, eşi vefat eden kadınlara yapılan aylık ödemelerinin GYKA verilerinde “Dul ve Yetim Aylığı” başlıklı değişken içinde kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu gelir kategorisi, sosyal güvenlik sistemi kapsamında emekli aylığına hak kazanıp vefat edenlerin hayatta kalan yakınlarına verilen ölüm aylıklarını da içerdiği için, EVEK aylıklarının ayrıştırılması gerekmiştir. EVEK aylıkları, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın yıllık faaliyet raporlarında belirtilen aylık miktarlarına göre tespit edilmiştir. Yaşlılık aylıklarında olduğu gibi oldukça düşük miktarda ve iki aylık ödemeler şeklinde dağıtılan bu transferlerin tespiti için, uygulama yönetmeliğindeki esaslar uyarınca, GYKA anket değişkenlerinde cinsiyeti kadın ve medeni durumu eşi öldü olan fertlerden, işi nedeniyle bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayanların, “Dul ve Yetim Aylığı” değişkenindeki gelirlerine bakılmıştır. Bu değişkendeki gelirlerden referans yılı için hesaplanan en yüksek yıllık EVEK miktarına eşit ya da bundan az olan miktarlar, EVEK gelir değişkeni olarak tanımlanıp ayrıştırılmıştır.

- FK090=2&FB100=3&FI190<>&2&FG090>0>EVEK

Evde Bakım Yardımı: Engelli yakınlarına baktıkları için Evde Bakım aylığı alanları TÜİK 2011 yılı itibariyle ücretli istihdam içinde değerlendirmeye başlamıştır ve hanehalkı anketlerinde bu kişilerin aldığı yardımı ücret kategorisi içinde kaydetmektedir (Tunalı, 2019: 28). Bu yardım miktarları ücret gelirlerinden ayırt edilirken, esas işi ücretli çalışan, esas iş sektörü İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri olanlardan, işi nedeniyle sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayan, sürekli çalışan, iş yerindeki çalışan sayısı 1-10 arasında olan referans yılında esas işinde çalışanlar belirlenmiş, bu kişilerin elde ettikleri esas iş geliri, yıllık ücret gelirlerinden ayrıştırılarak EBY olarak adlandırılan yeni değişken altında kaydedilmiştir. Ayrıca EBY aldığı tespit edilen fertler,

ücretli çalışan kategorilerine değil, Ev ve Bakım Emekçileri kategorisine kaydedilmiştir.¹⁹

- FI120=1&FI130=5&FI140=16&FI180=1&FI190=2&FI210=1&FI220=2&FI240>0

Engelli yardımları: 2022 Sayılı kanun kapsamında verilen aylık engelli yardımlarının, GYKA'da “Sakatlık, Gazilik, Malülen Emeklilik Gelirleri” kategorisinde (FG110) kapsandığı tespit edilmiştir. Sosyal sigorta sistemi çerçevesindeki transferlerle karşılıksız transferlerin birbirine karıştığı bir diğer transfer kategorisi olan Engelli Yardımlarını da yaşlılık aylığında olduğu gibi veri setlerindeki farklı değişkenleri kullanarak ayırtmak mümkün olmuştur. Bunun için, engellilere yapılan sosyal yardımlar, 2022 sayılı kanunda belirtilen üst miktar limitleri ile GYKA sağlık durumu modülündeki FS030 (En az 6 aydan beri süregelen fiziksel veya ruhsal herhangi bir sağlık problemi nedeniyle ferdin günlük faaliyetlerinde bir sınırlama olup olmadığı) değişkeni, iş nedeniyle sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılık (FI190) ve Emekli ya da yaşlılık aylığı alma (FG080) değişkenleri kullanılarak bulunmuştur. Yasada engelli bireylere yapılacak ödemenin üst limiti, memur aylık katsayısı ile 4860 sayısının çarpımı olmakla birlikte, aylığın bağlanması “sosyal güvenlik kuruluşlarının herhangi birisinden her ne nam altında olursa olsun bir gelir veya aylık hakkından yararlananlar ile uzun vadeli sigorta kolları açısından zorunlu olarak sigortalı olunması gereken bir işte çalışanlar veya nafaka bağlanmış ya da nafaka bağlanması mümkün olanlar” dışında

19 Bu ayrımı yapmak amacıyla yasal olarak belirlenen evde bakım yardımı miktarlarını kullanmak mümkün değildir. Uygulama çerçevesinde birden fazla kişiye bakım verenlerin daha fazla aylık alması mümkün olduğu için, ilgili gelir kategorisindeki miktarlar ile fertlerin sağlaması gereken koşullara göre ayrıştırılan miktarlar tutarsızlık göstermektedir. Evde bakım aylığı miktarları Hanehalkı İşgücü Anketlerinde daha tutarlı ve doğru gösterilmektedir. Evde bakım aylığı miktarı 2006 tarihli yönetmelik uyarınca net asgari ücret düzeyindedir. 2014 Şubat ayında yayınlanan 6518 sayılı yasaya göre ise, bu yasanın yayın tarihi itibarıyla memur aylık katsayısı ile 10000 rakamının çarpılmasıyla elde edilmektedir.

kalma koşuluna bağlanmıştır. Bu miktarın altında gelir elde edenlerin²⁰ elde ettikleri tutar Engelli_yrd gelir kategorisine alınmış, FG110 değişkenindeki diğer gelirler SGK_malül kategorisine eklenmiştir.

- $FS030 < 3 \& FI190 < > \& 2 \& FG080 < > \& FG110 < MAK\_max * 4860 * 12$

Burslar: GYKA fert verilerindeki FG120 kodlu “ferdin referans yılında elde ettiği karşılıksız burs, bağış vb. gelirlerin değeri” değişkeni içindeki veri miktarları, devlet kaynaklı karşılıksız transferler olarak alınmıştır.

4.3.5.2. Hane veri setlerindeki karşılıksız transfer kategorileri

Nakdi ve ayni çocuk yardımları: GYKA veri setlerinde HG030N ve HG030A değişkenlerinde toplanan “referans yılı içinde alınan NAKDİ/AYNİ çocuk yardımlarının değeri” miktarlarıdır.

Konut yardımları: GYKA veri setlerinde HG040 değişkeninde toplanan “referans yılı içerisinde alınan konut yardımlarının (kira vb.) değeri” miktarıdır.

Diğer nakdi ve ayni yardımlar: GYKA veri setlerinde HG050N ve HG050A değişkenlerinde toplanan “referans yılı içinde alınan diğer NAKDİ/AYNİ sosyal yardımlarının değeri” miktarlarıdır.

Bu sınıflandırmalara göre sonuç olarak hanelerin elde ettiği toplam karşılıksız transfer gelirlerinin hesaplanması şöyledir:

- $EBY + Yaşlılık\_Aylığı + EVEK + Engelli\_Yrd + FG120 + HG030N + HG030A + HG040 + HG050N + HG050A$

²⁰ 2022 sayılı yasadaki 65 yaş aylığı ve engelli yardımları ödenirken % 5 ek ödeme eklenmektedir (ASBP, 2013). GYKA’da aynı kategorideki Gazi aylığı da bu limitin altında olduğu için, bulunan düzenli yardım ödemesinin içinde kalmaktadır ve ayrıca hesaplanmamıştır.

5. TÜRKİYE TOPLUMUNUN SINIF KOMPOZİSYONU VE TOPLUMSAL YENİDEN ÜRETİM SÜREÇLERİ

Bu bölümde Türkiye’de kapitalist toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçlerinin incelenen dönemde nasıl dönüştüğü ele alınacaktır. Kapitalist bir toplumda nüfusun büyük bir kısmını oluşturan çalışan sınıfların yeniden üretimi, metalar olarak piyasalarda sağlanan geçim araçlarına, yani tüketim mallarına eriebilmelerine bağlıdır. Metalar biçimindeki geçim araçlarını elde etmek için ise, metalamı emek güçlerini ya da sahip oldukları üretim araçları ve kendi emek güçlerini kullanarak ürettikleri metaları emek, mal ya da hizmet piyasalarında satmaları gerekir (Bernstein, 2010; Bernstein, 2023). Ücretli emekçiler kapitalistler tarafından istihdam edilmedikleri, küçük üreticiler ise ürettikleri ürünleri satamadıkları sürece geçim araçlarına eriemez ve yeniden üretimlerini sağlayamazlar. Fakat toplumsal yeniden üretim yalnızca çalışan fertlerin yeniden üretiminden ibaret değildir. Zira, ocuklar, ev içi emekçileri, yaşlılar gibi çalışmayan ve ortalama bir kapitalist toplumun nüfusunun yarısını oluşturabilecek bir kesimin yeniden üretimi de aynı toplumsal üretim süreci kapsamında gerçekleşir. Bu kesimin yeniden üretimi de aynı hane halkının yesi olan çalışanların üretken faaliyetlerinden elde ettiği gelirle satın aldıkları geçim araçlarının tüketimi ile gerçekleşir (Harvey, 1983). Bu nedenle kapitalist toplumların toplumsal yeniden üretiminin esas birimi hanelerdir. cret ve diğer üretim faaliyeti gelirleri, sadece çalışanların değil, çalışanların hane halkının tamamının yeniden üretimini sağlamasına yetecek düzeyde olmalıdır. Dahası, haneler birden fazla çalışan içerebileceği gibi, farklı çalışanların üretken faaliyetleri ve tüketimleri için gerekli geliri elde etme yolları birbirinden farklı olabilir. Bu bakımdan, toplumsal sınıfların üretim süreçlerindeki

konumunu fertlerin ücretli emek süreçlerinde aldığı konumlar, yeniden üretim süreçlerindeki konumlarını ise hane halkının aldığı konumun belirlediği söylenebilir.

Türkiye bağlamında ücretli emeğin kapsanması eğilimlerinin dönüşümü ve artık nüfus üretimi süreçleri fert düzeyinde gerçekleşen kapitalist üretimle ilişkilendirilerek biçimlerdeki değişime bakarak ele alınacaktır. Bu eğilimlerle birlikte değişen yeniden üretim ya da geçim koşulları ise, hane halkı bazındaki nüfus ve gelir dinamiklerinin dönüşümü ışığında incelenecektir. Amaç, bir sonraki bölümde ele alınacak devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinin belirleyici bağlamını oluşturan genel koşulların ortaya çıkarılmasıdır. Çalışmada hane halkının yeniden üretim sürecindeki sınıfsal konumu, hane üyelerinin üretken faaliyetlerinin kapitalist üretim tarzının sınıfsal hiyerarşisi içinde aldığı konuma göre belirlenmiştir. Hane üyesi fertlerin bu hiyerarşinin farklı düzeylerinde konumlandığı durumlarda hanenin yeniden üretiminin esas belirleyicisinin, daha üstte olan sınıf konumu olduğu varsayılmıştır. Örneğin, kapitalist işletme sahipleri ve üst düzey yöneticilerden oluşan hakim sınıf konumunda olan fertlerin bulunduğu haneler, ücretli emekçi ya da küçük üretici fertler içerse de, hakim sınıf içinde değerlendirilmiştir. Kapitalist üretim tarzının sınıfsal konumlarının hiyerarşisi ile fert ve hanelerin bu sınıf konumlarına nasıl yerleştirildiği önceki bölümde detaylı olarak anlatılmıştır.

Nüfusun toplumsal sınıf kompozisyonunun dönüşümü, ülkedeki kapitalist birikim sürecinin gelişimi eğilimlerine ışık tutan, bu eğilimleri anlamak ve açıklamak için kullanılabilecek bir araçtır. Bu gelişme eğilimlerinin iki ana boyutu bulunur. İlk olarak, kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyon içinde yaygınlaşması, diğer üretim ve geçim tarzlarını yok etmesi, toplumsal üretim araçlarının sermayeleşmesi ve kapitalist sınıfın elinde toplanmasıyla sonuçlanır. İlkel birikim olarak adlandırılan bu sürecin diğer yönü, üretim araçlarına sahip olan kapitalist öncesi küçük üreticilerin mülksüzleşerek

“serbest kılınmasıdır”. Kapitalist gelişmenin ülke nüfusunun sınıfsal kompozisyonunu dönüştüren ikinci boyutu, kapitalist sektöre içkin olan eğilimlerden ibarettir. Bu bağlamdaki odak noktası, ücretli emeğin içerilmesi ve dışlanması eğilimleri ile sermayenin merkezileşmesi eğilimleri üzerindedir. Bu eğilimleri tespit etmek amacıyla ilk adımda nüfusu oluşturan fertlerin, üretim ve geçim ilişkileri bağlamında yerleştirildikleri sınıf konumlarının zaman içindeki miktarsal değişimleri ele alınacaktır. Emek içirme ve dışlama eğilimi, nüfusun hane bazındaki kompozisyonuna bakarak görülebilir olsa da, çalışan sınıfların hanehalkı yapılarının, geçimlerini ve nesiller arası yeniden üretimlerini sağlayabilme kapasitelerine göre değişmesi nedeniyle, fert bazındaki nüfus kompozisyonuna bakarak daha kesin anlaşılabilir. Başka bir ifadeyle kapitalist üretim tarzının emek içirme ve dışlama eğilimleri, işçiler üretim sürecine bireysel olarak katıldıkları için onları ilk etapta bireysel anlamda etkiler. Ücretli emeğin kapsanmasına dair hakim eğilimler, daha önceki bölümlerde anlatıldığı gibi, kapitalist üretim tarzının ücretli emek talebinin belirlediği, bu talebin artma ve azalma eğilimine göre ücretli emeğin içerilmesi ya da dışlanması eğilimleridir. Kapitalist sektörde düzenli ve sürekli olarak çalışan işçi sınıfı katmanının artışı, ücretli emek içirme eğiliminin, azalması ise ücretli emek dışlama eğiliminin baskın olduğunu gösterir. Ücretli emeğin kapsanması eğilimi, kapitalist birikimin artık nüfus üretiminin de temel belirleyenisidir. Ücretli emek dışlama eğiliminin baskın olduğu dönemde, birikim rejiminin gereksinimlerine göre artık olan nüfusun büyümesi, içirme eğiliminin baskın olduğu dönemde ise küçülmesi beklenir. Öte yandan, kapitalist birikimin genişleyerek yeniden üretimi, hakim olduğu toplumsal formasyondaki diğer üretim biçimlerini çözme eğiliminde olduğu için, toplumsal yeniden üretimini bu biçimler içerisinde sağlayan ve görece artık nüfusun bir başka katmanı olan bu kesimlerin büyümesine de sebep olacaktır. Bu bakımdan, kapitalistleşmemiş sektörün büyüklüğüne bağlı olarak ücretli

emek içirme eğilimi, nüfusun bütünü açısından net bir refah artışına sebep olmayabilir. Kavramsal netlik için, kapitalist birikimin kapitalistleşmemiş bir sektör içeren toplumsal formasyondaki eğilimleri mülksüzleşme, kapitalist sektörün içirme eğilimleri ise proleterleşme olarak adlandırılacaktır. İzleyen kısımda görüleceği gibi, tarımsal küçük meta üretimine dayalı geniş bir kapitalistleşmemiş sektör barındıran Türkiye bağlamını değerlendirirken bu iki farklı eğilime dair perspektifleri bir arada ele almak gerekecektir.

Mülksüzleşme ile proleterleşme eğilimlerini gözlemlemek için üretim ilişkilerine özgü toplumsal sınıf kategorilerindeki fert sayılarına bakarak, nüfus kompozisyonundaki değişime yön veren sınıfları tespit etmek gerekir. Ücretli emeğin içilmesi ve dışlanması eğilimleri, ücretli çalışanların sayısının mutlak anlamda artması ve azalması biçiminde görülmeyebilir. Üretim ve yeniden üretim koşullarında bir değişiklik olmadığı sürece, ülkenin nüfusu arttıkça sınıf kategorilerindeki fertlerin sayısı da artacaktır. Ancak söz konusu koşullardaki dönüşümler, farklı üretim ve geçim süreçlerine dahil olan sınıf kategorilerinin nüfus içindeki büyüklüklerini oransal olarak değiştirecektir. Başka bir deyişle, ücretli istihdamdaki fert sayılarının artması, tek başına emek içirme eğilimine işaret etmeyebilir. Örneğin, ücretli çalışanların sayısı artarken, düzensiz çalışanlar ve küçük üreticiler ile geçici ya da kalıcı işsiz ve emekli gibi faaliyet dışı nüfus kategorilerindeki artışın oransal olarak daha fazla olması, emeğin dışlandığını gösterebilir. Emek içirme ve dışlama eğilimlerinin etkin bir göstergesi, dolayısıyla, ücretli emekçi nüfusun büyüklüğünün toplam nüfusa oranının değişimidir. Ücretli emekçi kategorilerindeki nüfus artışın toplam nüfus artışına oranı ise, içirme ya da dışlama eğiliminin şiddetinin ifadesi olacaktır.

5.1. Türkiye’de kapitalist birikimin gelişimi ve nüfusun sınıfsal Kompozisyonunun dönüşümü

5.1.1. Kapitalist üretimin yaygınlaşması ve mülksüzleşme

Türkiye’deki ferdi sınıf kategorilerinin nüfus oranlarının incelenen dönem içindeki değişimine bakıldığında, toplumsal formasyon bazında kapitalist sektörün güçlü bir büyüme eğilimi gösterdiği, tarımsal küçük üreticiliğe dayalı kapitalistleşmemiş sektörün büyük ölçüde küçüldüğü ilk göze çarpan gelişmedir (Tablo 5.1 ve Tablo 5.2). Toplumsal yapıyı pek çok anlamda derinden etkileyen bu büyük dönüşüm, 2000’li yılların başına uzanmakla birlikte (Bahçe ve Köse, 2013) incelenen dönem boyunca da sürmektedir. Tarımsal küçük meta üreticilerini (köylüler), tarım sektöründe çalışan ücretli emekçileri (topraksız köylüler) ve yine büyük çoğunluğu tarım sektöründe çalışan ücretsiz aile işçilerini kapsayan saklı artık nüfus, 2010 yılında 14 yaş üstü nüfusun % 13,4’ünü, tüm aktif nüfusun % 26’sını oluştururken, serinin son yılı 2021’de bu oranlar % 7,7 ve % 15,4’e gerilemiştir. Toprak mülkiyetine dayalı tarımsal küçük meta üretimi ilişkilerinin farklı katmanlarını oluşturan bu kesimler içinde topraksız ücretli tarım işçilerinin oranı 2017’ye kadar azalıp bu yıllar birlikte artma eğilimine girmiş, fakat küçük üretici ve ücretsiz işçilerin oranı azalmayı sürdürmüştür. Tarım sektöründeki küçük meta üreticiliğinin çözülmesinin, bu sektörün kapitalistleşmesi anlamına geldiği hatırlanırsa, sektördeki ücretli istihdamın büyümesi geç de olsa beklenen bir eğilimdir ve kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyon ölçeğinde yaygınlaşmasının bir başka göstergesidir. 2. Bölümde değinildiği gibi, Marx saklı artık nüfusu tanımlarken, kapitalistleşmemiş sektörde çalışan topraksız köylülerin işçi sınıfının en düşük ücretler karşılığında ve en güvencesiz koşullarda çalışan kesimi olduğunu belirtmektedir. Bu kesimin büyük bir kısmı, tarımın kapitalistleşmesi ve makineleşmesiyle geçim

olanaklarını tamamen yitirip mutlak yoksulluğa itilmenin kıyısındadır. İddia edilebilir ki, tarım sektöründeki kapitalistleşme, ücretli istihdamdaki tarım işçilerinin sayısı azaltmakla birlikte, artan üretkenlikle birlikte, ücret düzeylerini bir nebze artırarak görece bir refah artışına sebep olabilir. Nitekim, ileride gösterileceği gibi, tarım işçilerinin nüfusa oranının artma eğiliminde olduğu 2017 sonrasında, ücretlerinde de az da olsa bir artış gerçekleşmiştir.

Tablo 5.1: 14 Yaş Üstü Nüfusun Fert Bazında Sınıfsal Kompozisyonu (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21	2018-21 %
Sermayedar	2.00	1.99	1.97	1.96	1.95	2.00	1.98	1.96	1.89	1.86	1.74	1.81	-0.11	-0.08	-0.19	-4.04
Yönetici	1.27	1.34	1.22	1.21	1.21	1.34	1.46	1.56	1.60	1.55	1.41	1.42	0.33	-0.17	0.16	-10.81
Hakim Sınıf	3.26	3.32	3.19	3.17	3.15	3.34	3.43	3.52	3.48	3.41	3.15	3.24	0.22	-0.25	-0.03	-7.14
Nitelikli Ücretli Emekçi	3.15	3.29	3.91	4.17	4.38	4.70	5.08	4.91	5.10	5.28	5.16	5.82	1.95	0.72	2.67	14.08
Düzenli Ücretli Emekçi	15.23	16.65	17.64	18.25	18.62	19.28	19.86	19.86	20.12	19.31	18.44	19.06	4.89	-1.06	3.83	-5.25
Aktif İşçi Sınıfı	18.38	19.94	21.55	22.42	23.00	23.98	24.94	24.77	25.22	24.59	23.61	24.88	6.84	-0.34	6.50	-1.34
Düzenli Küçük Üretici (TD)	1.70	1.76	1.73	1.70	1.82	1.78	1.71	1.68	1.73	1.58	1.61	1.61	0.03	-0.12	-0.09	-6.86
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	2.53	2.30	2.05	2.03	1.90	1.90	1.81	1.72	1.79	1.86	1.50	1.47	-0.74	-0.32	-1.06	-17.71
Düzensiz Ücretli Emekçi	7.23	6.71	6.41	6.26	5.80	5.41	5.12	5.10	4.98	4.69	3.46	4.16	-2.25	-0.82	-3.08	-16.55
Durgun GAN	9.76	9.01	8.46	8.29	7.70	7.31	6.93	6.82	6.77	6.55	4.96	5.63	-2.99	-1.14	-4.13	-16.85
AÇ Sınıf (Kapitalist)	29.60	30.71	31.74	32.41	32.51	33.07	33.58	33.27	33.72	32.73	30.18	32.12	4.11	-1.60	2.52	-4.74
Tarımsal Küçük Üretici	4.49	4.36	4.38	4.25	3.69	3.41	3.22	3.22	3.23	3.25	3.10	2.92	-1.27	-0.31	-1.58	-9.55
Tarım Emekçisi	1.23	1.15	1.33	1.25	0.94	1.08	0.88	0.83	0.84	0.86	0.90	1.04	-0.40	0.21	-0.19	24.75
Ücretsiz Aile Emekçisi	7.44	6.73	6.60	6.33	5.56	4.75	4.33	4.11	4.12	4.05	3.69	3.45	-3.32	-0.68	-4.00	-16.42
Saklı GAN	13.40	12.24	12.32	11.83	10.19	9.23	8.43	8.16	8.19	8.16	7.69	7.41	-5.22	-0.78	-6.00	-9.51
Aktif Çalışan Sınıflar	43.01	42.95	44.06	44.24	42.70	42.31	42.02	41.43	41.90	40.88	37.87	39.53	-1.10	-2.38	-3.48	-5.67
Akıcı GAN	4.42	4.07	3.65	3.98	4.04	4.38	4.45	5.01	4.84	6.08	7.49	6.32	0.43	1.48	1.90	30.48
Yoksul GAN	1.26	1.17	1.10	1.08	0.96	1.54	1.35	1.38	0.73	0.99	1.34	1.23	-0.53	0.50	-0.03	69.13
GAN	28.61	26.49	25.53	25.17	22.88	22.47	21.23	21.37	20.53	21.79	21.48	20.59	-8.08	0.06	-8.02	0.30
Çalışan Sınıflar	48.69	48.19	48.80	49.29	47.70	48.23	47.88	47.82	47.48	47.96	46.70	47.08	-1.21	-0.40	-1.61	-0.83
Aktif Nüfus	51.95	51.52	52.00	52.47	50.85	51.57	51.31	51.35	50.96	51.37	49.85	50.32	-0.99	-0.64	-1.63	-1.27
Emekli	8.24	8.00	7.94	8.16	8.56	8.82	9.20	9.22	9.46	9.49	9.28	10.43	1.22	0.98	2.19	10.31
Ev İçi Emekçisi	25.84	26.25	25.52	25.29	25.79	25.29	26.64	27.23	27.57	27.35	28.06	26.76	1.72	-0.81	0.92	-2.93
Öğrenci	7.21	7.76	7.82	7.85	8.30	7.95	8.25	8.41	8.23	7.99	8.35	8.79	1.02	0.56	1.58	6.78
Yaşlı / Engelli	5.31	5.42	5.56	5.46	5.61	5.17	3.79	3.49	3.38	3.55	3.96	3.32	-1.93	-0.06	-1.99	-1.68
Diğer	1.44	1.05	1.16	0.76	0.88	1.20	0.80	0.30	0.40	0.25	0.49	0.37	-1.04	-0.02	-1.06	-6.23
Aktif Olmayan Nüfus	48.05	48.48	48.00	47.53	49.15	48.43	48.69	48.65	49.04	48.63	50.15	49.68	0.99	0.64	1.63	1.32

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorilerindeki fert sayısının toplam nüfusa oranı.

Kapitalist olmayan sektörün küçülmesi ile geçimini bu sektördeki faaliyetlerle sağlayan sınıfların nüfusa oranının azalmasının ücretli emeğin kapsanması açısından önemli sonuçları vardır. Küçük üreticiliğin çözülmesi, üretim araçlarına sahip olan küçük üretici hanelerin mülksüzleşmesiyle birlikte, hem küçük toprak sahiplerinin hem de bu topraklarda çalışan ücretsiz aile işçilerin geçim olanaklarını yitirmesi anlamına gelir. Kapitalist üretim tarzının hakim olduğu bir toplumsal formasyonda küçük üreticiliğin birikim olanaklarının kısıtlı olması (Harris-White, 2014; Bernstein, 2010), bu kesimlerin toprak mülkiyetlerini yitirdikleri noktada tarım dışı küçük üreticilik faaliyetlerine

yönelmesinin önünde bir engeldir. Bu nedenle çözülen saklı artık nüfusun, ücretli çalışma zorunluluğuyla karşı karşıya kalan ve kapitalist sektörlerde çalışabilecek durumda olan üyeleri, geçimlerini sağlamak için kapitalist sektörde ücretli iş arayan

Tablo 5.2: Ekonomik olarak aktif nüfusun fert bazında sınıfsal kompozisyonu (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21
Sermayedar	3.85	3.85	3.80	3.74	3.83	3.88	3.85	3.82	3.70	3.62	3.49	3.60	-0.14	-0.10	-0.25
Yönetici	2.44	2.60	2.34	2.31	2.38	2.59	2.85	3.04	3.13	3.01	2.83	2.83	0.70	-0.30	0.39
Hakim Sınıf	6.28	6.45	6.14	6.05	6.20	6.48	6.69	6.86	6.84	6.64	6.32	6.43	0.55	-0.41	0.15
Nitelikli Ücretli Emekçi	6.06	6.38	7.52	7.95	8.61	9.12	9.90	9.57	10.01	10.28	10.36	11.57	3.95	1.56	5.51
Düzenli Ücretli Emekçi	29.32	32.32	33.92	34.78	36.62	37.38	38.70	38.68	39.48	37.60	36.99	37.89	10.16	-1.59	8.57
Aktif İşçi Sınıfı	35.38	38.70	41.44	42.73	45.23	46.50	48.60	48.25	49.49	47.87	47.35	49.46	14.12	-0.04	14.08
Düzenli Küçük Üretici (TD)	3.27	3.42	3.32	3.25	3.57	3.46	3.33	3.27	3.39	3.08	3.23	3.20	0.12	-0.19	-0.07
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	4.86	4.46	3.94	3.87	3.74	3.68	3.54	3.35	3.51	3.62	3.00	2.92	-1.36	-0.58	-1.94
Düzensiz Ücretli Emekçi	13.92	13.02	12.34	11.93	11.40	10.50	9.97	9.94	9.77	9.13	6.94	8.26	-4.15	-1.51	-5.66
Durgun GAN	18.78	17.48	16.28	15.79	15.14	14.18	13.51	13.28	13.28	12.76	9.95	11.18	-5.51	-2.10	-7.60
AÇ Sınıf (Kapitalist)	56.98	59.60	61.04	61.77	63.94	64.13	65.45	64.80	66.16	63.71	60.53	63.84	9.18	-2.33	6.85
Tarımsal Küçük Üretici	8.65	8.47	8.43	8.10	7.26	6.60	6.27	6.33	6.33	6.22	5.80		-2.32	-0.53	-2.85
Tarım Emekçisi	2.38	2.24	2.55	2.39	1.85	2.10	1.72	1.62	1.64	1.67	1.80	2.07	-0.74	0.43	-0.31
Ücretsiz Aile Emekçisi	14.33	13.06	12.70	12.06	10.94	9.21	8.45	8.00	8.09	7.88	7.40	6.85	-6.23	-1.24	-7.48
Saklı GAN	25.80	23.76	23.69	22.55	20.04	17.91	16.44	15.89	16.06	15.88	15.42	14.72	-9.74	-1.34	-11.08
Aktif Çalışan Sınıflar	82.78	83.37	84.73	84.32	83.98	82.04	81.88	80.69	82.23	79.59	75.95	78.56	-0.56	-3.67	-4.22
Akıcı GAN	8.51	7.91	7.01	7.58	7.94	8.49	8.68	9.76	9.51	11.84	15.03	12.56	1.00	3.06	4.06
Yoksul GAN	1.98	2.27	2.12	2.06	1.88	2.99	2.62	2.68	1.43	1.93	2.70	2.45	-0.55	1.02	0.47
GAN	55.07	51.42	49.10	47.98	45.00	43.57	41.37	41.62	40.28	42.41	43.09	40.92	-14.79	0.64	-14.15
Çalışan Sınıflar	93.72	93.55	93.86	93.95	93.80	93.52	93.31	93.14	93.16	93.36	93.68	93.57	-0.55	0.41	-0.15

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorisindeki fert sayısının, ekonomik olarak aktif fert sayısına oranı

arayan çalışabilir durumdaki emekçileri ifade eden akıcı artık nüfusu büyütür. Yedek iş gücü ordusu işlevi yerine getiren akıcı artık nüfusun büyümesi, ücret düzeylerini azaltan bir faktör olarak kapitalist birikimin ücretli emeği içirme eğilimi göstermesine yardımcı olur. Birikim koşulları, bu emek arzını kapsayabilecek yeni üretken yatırımlara el veriyorsa, bu kesimlerin büyük bir kısmı proleterleşecektir. Saklı artık nüfusun mülksüzleşen fakat sahip oldukları hünerler ile sağlık ve yaş durumları gibi nedenlerle kapitalist sektörde çalışamayacak durumda olan üyeleri, yoksul artık nüfusa katılacaktır. Kapitalist birikimin ücretli emeği içirme eğilimi uzun süre boyunca mülksüzleşen küçük üretici kitleleri tamamen kapsayacak oranda artmazsa, yoksul artık nüfustaki büyüme daha da artacaktır.

Türkiye’de kapitalist olmayan sektördeki çözülmenin, incelen dönemde en şiddetli olduğu aralık 2012-2017 yılları arasındır. Bu alt dönemde saklı artık nüfusun 14 yaş üstü

nüfusa oranı % 12,32'den % 8,16'ya gerilemiştir. Aynı dönemde aktif işçi sınıfı mensubu çalışanların nüfusa oranı % 21,55'ten % 24,77'ye yükselmiş, buna karşın aktif çalışan sınıfların diğer katmanı durgun artık nüfusun oranı % 8,46'dan % 6,82'ye düşmüştür. Bu dönüşümlerin sonucunda aktif çalışan sınıfların nüfusa oranı, % 44'ten % 41,4'e düşmüştür. Önceki paragrafta anlatılan nüfus dinamikleri bağlamında aktif çalışan sınıflardaki bu % 2,6'lık azalmanın, büyük ölçüde küçük üretici faaliyetleri yok olan saklı artık nüfus kesimlerini kapsadığı söylenebilir. Dönemde aktif olmayan fertlerin nüfusa oranının % 0,65, akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin oranının ise sırayla % 1,36 ve % 0,28 artmış olması, kapitalist birikimin yaygınlaşmasının sebep olduğu mülksüzleşmenin, kapitalist sektördeki ücretli istihdamda kapsanamayan bir nüfus fazlası yarattığına işaret etmektedir. Saklı artık nüfusun aktif çalışan sınıflara katılan ve nüfusun % 1,6'sına denk gelen kesiminin, dönemde düzensiz küçük üretici ve düzensiz ücretli emekçilerin oranı da azalma eğiliminde olduğu için, kapitalist sektörde düzenli istihdama geçtiğini düşünmek mümkündür.²¹ Tarımsal küçük üreticiliğin çözülme eğiliminin şiddetli olduğu 2012-2017 döneminde, akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerindeki, toplam nüfusun % 2,64'üne ulaşan artış, 2010-2018 döneminde Türkiye'deki kapitalist birikim sürecine hakim olduğu aşağıda gösterilecek ücretli emeğin içerilme eğiliminin, mülksüzleşen küçük üreticilerin önemli bir kısmını kapsamadığını düşündürmektedir. Küçük toprak sahibi nüfusun yaş ortalamasının görece yüksek olması, tarımsal faaliyetlerin gerektirdiği hünelerlerin büyüyen kapitalist sektörlerdeki emek gücü talebine cevap vermemesi ve kapitalist gelişmenin bölgesel eşitsizlikleri gibi faktörler mülksüzleşmenin proleterleşmeye dönüşmesinin önündeki

21 Bu elbette saklı artık nüfustaki fertlerin hepsinin doğrudan düzenli ücretli istihdama geçtiği anlamına gelmez. Diğer aktif çalışan sınıf kesimlerine katılan tarım işçileri ve küçük üreticilerin bir kısmı, düzensiz ücretli emekçi ya da tarım dışı küçük üreticilere katılmış olabilir. Yine de bu kategorilerin nüfusa oranının azalması, tarım sektöründen düzensiz kapitalist sektöre geçenlerin sayısının düzensiz çalışmadan düzenli ücretli istihdama geçenlerin sayısından daha az olduğunu, başka bir ifadeyle tarımsal küçük üreticiliğin çözülmesinin, kapitalist sektörde ücretli istihdamı beslediğini göstermektedir.

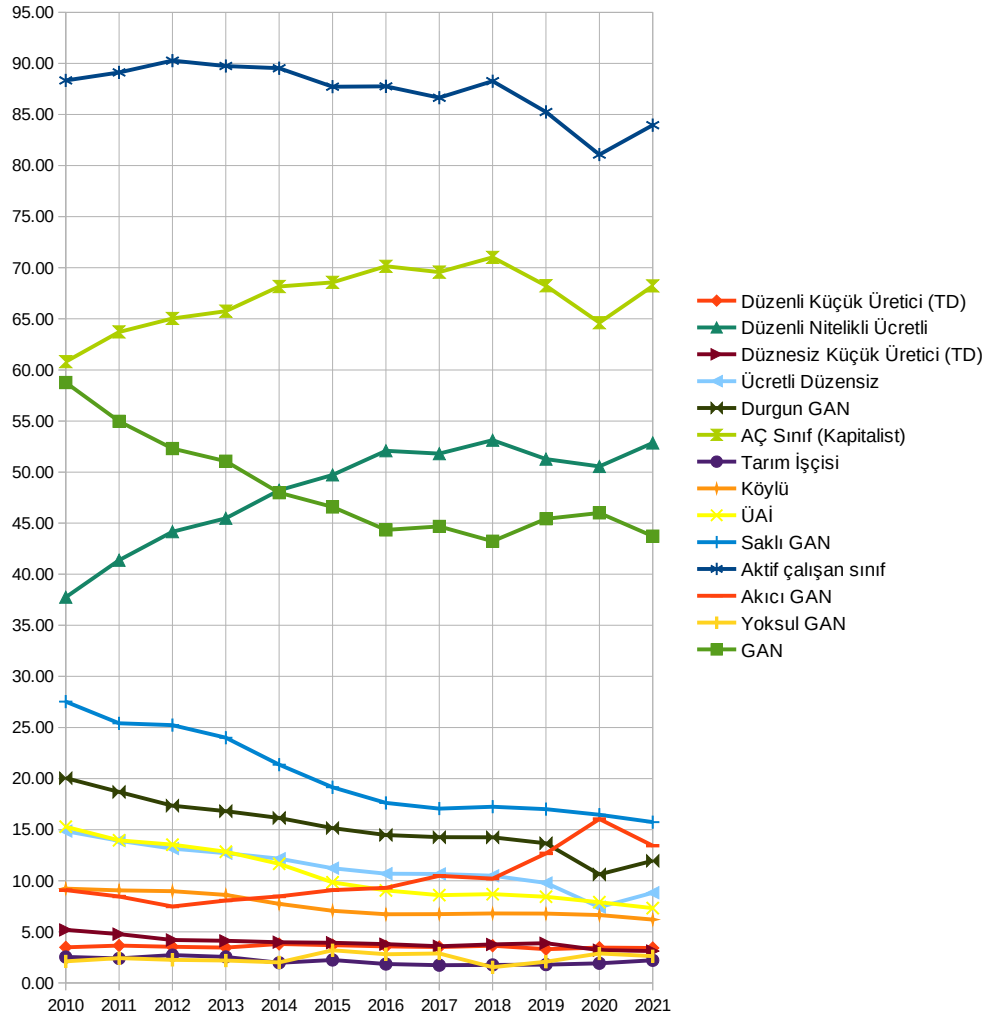
potansiyel engeller olarak bu durumu açıklayabilir. Yine de, kapitalist olmayan sektörü ifade eden saklı artık nüfustaki azalma oranı aktif olmayan ve işsiz nüfustaki artış oranının üzerinde olduğu için, mülksüzleşmenin kısmen de olsa kapitalist sektördeki proleterleşmeyi besleyen bir yedek işgücü ordusu yarattığı görülmektedir.

5.1.2. Türkiye’de kapitalist üretim tarzının ücretli emek içirme eğilimi

Türkiye toplumsal formasyonunun sınıf bazındaki nüfus kompozisyonu, 2010-2018 yılları arasında önemli dönüşümler geçirmiştir. Kapitalist olmayan tarımsal küçük üreticilik sektöründe çalışan saklı artık nüfus kesimlerinin çalışan nüfusa oranı, ücretsiz aile işçileri ve tarım emekçilerinininki başta olmak üzere, azalmış, bu sektörü terk eden fertlerin bir kısmı, emekliler, ev içi emekçileri ile akıcı ve yoksul artık nüfus kesimleri gibi gelir getirici faaliyetlerde bulunmayan kesimlere katılırken, bir kısmı da genişleyen kapitalist sektörde ücretli istihdama katılmıştır. Çalışan sınıflar içinde kapitalist sektörde aktif çalışanların oranı % 70’e ulaşmış, saklı artık nüfus oranı ise % 15’e gerilemiştir. Ücretli emek ilişkisinin yayıldığı, bir başka ifadeyle sermayenin biçimsel hakimiyetinin genişlediği bu dönemde, tarım dışı sektördeki düzensiz üreticiler ve düzensiz ücretli çalışanların önemli bir kısmı da, düzenli ücretli istihdama geçmiştir (Grafik 5.1).

Bu nüfus eğilimlerinin sonucu olarak çalışan sınıflar içinde aktif işçi sınıfı ile göreceli artık nüfus arasındaki nüfus dengesi büyük oranda değişmiştir. Göreceli artık nüfus, çalışan sınıfların 2010’da % 60’ı seviyesinden 2018’de % 45’ine kadar gerilemiştir. Artık nüfus içerisinde tarım dışında düzensiz çalışanları ifade eden durgun kesim küçülürken, kapitalist sektörde iş arayan fertleri ifade eden akıcı kesimin oranı %9’dan % 10,2 seviyesine yükselmiştir.

Grafik 5.1: Çalışan Sınıfların Nüfus Kompozisyonu (%)

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorilerindeki fert sayısının çalışan sınıftaki fert sayısına oranı

Çalışan sınıfların nüfus kompozisyonundaki bu önemli dönüşümlerin ilk unsuru önceki kısımda anlatılan tarımsal küçük meta üretimi sektöründeki çözülme ve tarımsal üreticilerin mülksüzleşmesidir. Bu dönüşümün ikinci belirleyici faktörü ise ülkedeki sermaye birikiminin gösterdiği, mülksüzleşmeyi proleterleşmenin takip etmesini mümkün kılan güçlü bir ücretli emek içerme eğilimidir. Bu eğilimin 2010-2018 yılları arasında baskın olduğu görülmektedir. Bu dönemde, nüfus artış oranının üzerinde büyüyen sınıflar, toplam nüfusa oranları 2018 yılına kadar istikrarlı biçimde artan nitelikli emekçiler ile diğer düzenli ücretli emekçileri kapsayan aktif işçi sınıfıdır.

Düzenli ücretli emekçilerin toplam 14 yaş üstü nüfus ve aktif nüfus içindeki oranları sırayla 2010'da % 15,2 ve % 29,3'ten 2018'de % 20,1 ve % 39,5'e, nitelikli emekçi olarak adlandırılan ücretli profesyonellerin aynı kategorilerdeki oranları ise % 3 ve % 6'dan, % 5 ve % 10'a yükselmiştir. Ülkedeki nüfus artışına oranla oldukça fazla büyüyen aktif işçi sınıfı kategorisi toplam 5,5 milyon kişiye yakın bir artış göstermiştir. Aynı dönemde toplam 14 yaş üstü nüfus 8 milyon kişi, tüm çalışanlarla iş arayan ve aramayan işsizlerin toplamı olan aktif nüfus, 3 milyon kişilik bir artış göstermiştir (Tablo 5.6.). Aktif işçi sınıfının, tüm aktif nüfustan daha fazla artması, yukarıda bahsedilen mülksüzleşmenin proleterleşmeye dönüşmesi eğiliminin güçlü bir göstergesidir. Nitekim, bu dönemde toprak sahibi ve topraksız köylüleri kapsayan saklı artık nüfus kesimlerindeki küçülme iki milyon kişi civarındadır. Düzenli ücretli çalışan işçiler ve profesyonellerin artışının, toplam nüfus artış oranının üzerinde olmasını sağlayan bir diğer kesim ise düzensiz ücretli çalışanlar ile düzensiz tarım dışı küçük üreticilerin oluşturduğu durgun artık nüfus kesimidir. Geçimlerini bu faaliyetlerle sağlayan emekçilerin sayısı, ücretli emeğin içerilme eğiliminin hakim olduğu 2010-2018 arasında bir milyondan fazla azalmıştır. Bu dönemde, durgun artık nüfusun 14 yaş üstü ve aktif nüfusa oranları sırayla % 9,8 ve 18,7'den % 6,8 ile % 13,3'e gerilemiştir. Bu kategori içinde değerlendirilen düzensiz ücretlilerin de düzensiz tarım dışı küçük üreticilerin de toplam nüfusa oranı yaklaşık % 30 oranında azalmıştır.

Kapitalist gelişmenin nüfus kompozisyonunu dönüştüren eğilimlerin soyut düzeyde ele alındığı önceki bölümde belirtildiği gibi, ücretli emeğin içerilmesi eğilimi, kapitalist sektörde düzenli ve sürekli ücretli emek talebinin artmasından kaynaklanmaktadır. Bu talep, mevcut ücretli emekçi sınıfların doğal nüfus artışının sağlayabileceğinden çok daha kısa sürede ve çok daha fazla emekçi ihtiyacı doğurur. Bu nedenle Marx, kapitalist üretim tarzının, genişlemek için ihtiyaç duyduğu bu fazla emek arzını sunacak bir yedek

işgücü ordusuna mecbur olduğunu belirtmektedir. Türkiye’deki çalışan sınıfların farklı katmanlarının 2010-2018 yılları arasındaki nüfus artış eğilimleri değerlendirildiğinde, yedek işgücü ordusu işlevini üstlenen esas kesimlerin tarımsal küçük üretimden kopan saklı artık nüfus ile düzensiz ücretli emekçiler ve düzensiz küçük üreticilerin oluşturduğu durgun artık nüfus olduğu görülmektedir. Serinin ilk yıllarında küçülme eğiliminde olan akıcı artık nüfusun 2013 itibariyle tekrar artmaya başlaması, daha önce belirtildiği gibi küçük üreticilerin mülksüzleşmesinin ücretli emeğin içerilmesinden daha hızlı gerçekleşmesinin sonucudur. Ancak yine de daha önce çalışan ve işsiz kalanlar ile ilk kez iş aramaya başlayanların oluşturduğu akıcı artık nüfusun görece kısa vadeli bir yedek işgücü potansiyeli sunduğu belirtilmelidir.

Tablo 5.3: Çalışan Sınıfların Nüfus Kompozisyonu (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21
Nitelikli Ücretli Emekçi	6.47	6.82	8.01	8.46	9.17	9.75	10.61	10.27	10.75	11.01	11.06	12.36	4.28	1.62	5.90
Düzenli Ücretli Emekçi	31.28	34.55	36.14	37.02	39.04	39.97	41.47	41.53	42.38	40.27	39.49	40.49	11.10	-1.89	9.21
Aktif İşçi Sınıfı	37.75	41.37	44.16	45.48	48.22	49.72	52.09	51.80	53.13	51.28	50.55	52.85	15.38	-0.27	15.10
Düzenli Küçük Üretici (TD)	3.49	3.65	3.54	3.46	3.81	3.70	3.57	3.51	3.64	3.30	3.45	3.42	0.15	-0.22	-0.07
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	5.19	4.77	4.20	4.12	3.98	3.93	3.79	3.59	3.76	3.88	3.21	3.12	-1.42	-0.64	-2.06
Düzensiz Ücretli Emekçi	14.86	13.91	13.14	12.69	12.16	11.23	10.69	10.67	10.49	9.78	7.41	8.83	-4.37	-1.66	-6.03
Durgun GAN	20.04	18.69	17.34	16.81	16.14	15.16	14.48	14.26	14.25	13.67	10.62	11.95	-5.79	-2.30	-8.09
AÇ Sınıf (Kapitalist)	60.80	63.72	65.04	65.75	68.17	68.58	70.14	69.58	71.02	68.24	64.62	68.22	10.21	-2.80	7.42
Tarımsal Küçük Üretici	9.23	9.05	8.98	8.62	7.74	7.06	6.72	6.74	6.80	6.78	6.64	6.20	-2.43	-0.60	-3.03
Tarım Emekçisi	2.54	2.39	2.72	2.54	1.97	2.24	1.85	1.73	1.76	1.79	1.92	2.21	-0.78	0.45	-0.32
Ücretsiz Aile Emekçisi	15.29	13.96	13.53	12.84	11.66	9.84	9.05	8.59	8.69	8.44	7.90	7.32	-6.60	-1.37	-7.96
Saklı GAN	27.53	25.40	25.23	24.00	21.36	19.15	17.61	17.06	17.24	17.01	16.46	15.73	-10.29	-1.51	-11.80
Aktif Çalışan Sınıflar	88.33	89.12	90.27	89.74	89.53	87.72	87.76	86.64	88.26	85.25	81.08	83.96	-0.07	-4.30	-4.38
Akıcı GAN	9.08	8.45	7.47	8.07	8.46	9.08	9.30	10.48	10.20	12.68	16.04	13.43	1.13	3.22	4.35
Yoksul GAN	2.11	2.43	2.26	2.19	2.01	3.20	2.81	2.88	1.53	2.07	2.88	2.61	-0.58	1.08	0.50
GAN	58.76	54.97	52.31	51.06	47.97	46.58	44.34	44.69	43.23	45.43	46.00	43.73	-15.53	0.49	-15.04

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorilerindeki fert sayılarının toplam çalışan sınıf nüfusuna oranı

Ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu 2010 ile 2018 yılları arasında kapitalist sektörde düzenli ve sürekli istihdamda olan emekçilerin çalışan sınıfların toplam nüfusuna oranı % 31,3’ten % 42,4’e, nitelikli emekçilerin oranı ise % 6,47’den % 10,75’e yükselmiştir. Buna karşılık, yedek işgücü ordusu işlevi göstererek sermaye birikiminin ücretli emek talebini karşılayan saklı artık nüfustaki fertlerin oranı 2010 yılında % 27,53’ten, 2018’de % 17,24’e, durgun artık nüfustaki fertlerinki ise 2010’daki % 20 düzeyinden 2018’de % 14,25’e düşmüştür (Tablo 5.3). Akıcı artık nüfusun oranı

ise 2010'da % 9,1 civarından, 2018'de % 10,2'ye yükselmiştir. Geçim araçlarına erişmek için herhangi bir üretim faaliyeti içinde olan aktif çalışan sınıflar içinde kapitalist sektördeki aktif işçi sınıfı mensuplarının oranı 2018 yılında % 60'ın üzerine çıkmıştır (Tablo 5.4).

Tablo 5.4: Aktif Çalışan Sınıfların Nüfus Kompozisyonu (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21
Nitelikli Ücretli Emekçi	7.32	7.66	8.88	9.42	10.25	11.12	12.09	11.86	12.18	12.91	13.64	14.73	4.85	2.55	7.40
Düzenli Ücretli Emekçi	35.42	38.77	40.04	41.25	43.61	45.56	47.26	47.93	48.02	47.24	48.71	48.23	12.60	0.21	12.81
Aktif İşçi Sınıfı	42.74	46.43	48.92	50.67	53.86	56.68	59.36	59.79	60.19	60.15	62.35	62.95	17.46	2.76	20.22
Düzenli Küçük Üretici (TD)	3.95	4.10	3.92	3.85	4.25	4.22	4.07	4.05	4.12	3.87	4.26	4.07	0.18	-0.05	0.13
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	5.87	5.36	4.65	4.59	4.45	4.48	4.32	4.15	4.26	4.55	3.95	3.72	-1.61	-0.54	-2.15
Düzensiz Ücretli Emekçi	16.82	15.61	14.56	14.14	13.58	12.80	12.18	12.31	11.88	11.48	9.14	10.51	-4.93	-1.37	-6.31
Durgun GAN	22.69	20.97	19.21	18.73	18.03	17.28	16.50	16.46	16.15	16.03	13.10	14.23	-6.54	-1.91	-8.46
AÇ Sınıf (Kapitalist)	68.83	71.50	72.05	73.26	76.14	78.17	79.93	80.30	80.46	80.05	79.70	81.26	11.63	0.80	12.42
Tarımsal Küçük Üretici	10.45	10.16	9.95	9.60	8.64	8.05	7.65	7.77	7.70	7.96	8.19	7.38	-2.75	-0.32	-3.06
Tarım Emekçisi	2.87	2.69	3.01	2.83	2.20	2.56	2.10	2.00	1.99	2.10	2.37	2.64	-0.88	0.64	-0.24
Ücretsiz Aile Emekçisi	17.31	15.66	14.99	14.30	13.02	11.22	10.31	9.92	9.84	9.90	9.74	8.72	-7.46	-1.12	-8.58
Saklı GAN	31.17	28.50	27.95	26.74	23.86	21.83	20.07	19.70	19.54	19.95	20.30	18.74	-11.63	-0.80	-12.42

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorilerindeki fert sayılarının toplam aktif çalışan sınıf nüfusuna oranı.

5.1.3. Düzenli ve sürekli ücretli istihdamın artışında istihdam ve sosyal güvenlik düzenlemelerinin rolü

Tezde kapitalist ücretli emek ilişkisinin toplumsal olarak hakim olan düzenli biçiminde içerilen aktif işçi sınıfıyla durgun görelî artık nüfusun ücretli çalışan kesimlerini ayırt eden bir gösterge olarak, istihdam ilişkisinin kayıtlı olması kullanılmıştır. Bu göstergenin işçi sınıfının farklı katmanlarını birbirinden ayırmak için geçerli olup olmadığı sorgulanabilir. Zira, kapitalist devlet kayıtlı istihdamı artırmak amacıyla sosyal güvenlik alanında düzensiz çalışma ilişkilerini de kayıt altına alan fakat durgun artık nüfus içindeki emekçilerin içinde bulunduğu güvencesizlik ve aşırı sömürü ilişkilerinin özünü değiştirmeyen düzenlemelere gidebilir. Buna dayanarak, kayıtsız çalışmanın ücretli emekçiler arasında azalıyor olmasının nedeninin kapitalist birikimin ücretli emek içirme eğiliminden ziyade bu tür düzenlemeler olduğu söylenebilir. Nitekim, bu tür düzenlemelerin yirminci yüzyılın sonları itibarıyla pek çok gelişmiş ve gelişmemiş kapitalist ülkede uygulandığı bilinmektedir (Novick, vd., 2009: 239-40; Saad-Filho,

2015: 1229; Bozkurt-Güngen, 2017; Bozkurt-Güngen, 2018: 230). Esnek çalışma, geçici ve yarı zamanlı gibi atipik iş sözleşmelerinin yaygınlaşması ve benzeri uygulamalar, sosyal sigorta kapsamında elde edilen geçim güvencelerinin, istihdam güvencesinden koparılması biçiminde özetlenebilecek bir eğilime işaret etmektedir. Gerçekten de, sosyal güvenlik ve iş güvencesi bağlamında çalışanları koruyan düzenlemelerin, istihdamın, işverenlere maliyeti düşürülerek korunması haline gelmesi eğilimi, düzenli ücretli emekçilerle durgun artık nüfus içindeki düzensiz emekçilerin çalışma koşullarını birbirine yaklaştırmaktadır (Neilson ve Stubbs, 2011: 442). Bu bakımdan, sosyal sigorta sistemine kayıtlı olmanın, tek başına sürekli ve güvenceli istihdamın, dolayısıyla da işçi sınıfının farklı kesimleri arasında bu tez çerçevesinde yapılan ayrımın isabetli bir göstergesi olamayacağı öne sürülebilir. Sonuç olarak, bu bölümde öne sürülen ücretli istihdamın büyümesi yönlü eğilime, görülen tablonun kapitalist üretimin dinamiklerinden ziyade devlet düzenlemelerinin sonucu olduğu itirazı yapılabilir.

Bu muhtemel itiraza kavramsal ve ampirik düzeylerde iki şekilde cevap verilebilir. İlk olarak, sosyal güvenlik düzenlemelerinin istihdam güvencesinden koparılması, gerçek bir eğilim olmakla birlikte, bu alandaki devlet düzenlemesinin dönüşümünü kapitalist birikimin dinamiklerinden bağımsız, ya da onları dışarıdan yönlendiren müdahaleler olarak değerlendirmek sorunludur. Kapitalist devletlerin istihdam alanındaki düzenlemelerinin, sermaye birikiminin artı değer üretimini artırma eğilimlerinden bağımsız ya da bunlara öncel olduğunu düşünmenin geçerli bir kuramsal gerekçesi yoktur. Kapitalist devlet, sermayenin değer biçiminin hakimiyeti altındaki ücretli emek ilişkisinin sağlayıcısı ya da yönlendiricisi değil, bir biçimdir. Değer biçimine içkin çekişmeli ücretli emek ilişkisinin meta ve devlet biçimleri, bu ilişkiye özgü eğilimlerin taşıyıcısıdır (Clarke, 2001b: 194-95). Bu kavrayışın konu bağlamındaki sonucu, ücretli

emek ilişkisinin istihdam piyasaları ve üretim süreçlerinde gerçekleşen biçimi ile devlet biçiminde gerçekleşen biçiminin ayrılmaz bir bütün olmasıdır. Sermayenin yüksek kar oranlı sektör ve faaliyetlere hareket etmesi eğiliminin sonucunda ücretli emek talebi artma eğilimindeyse, devletin bu talebin çalışan toplumsal sınıfların sunduğu emek gücü tarafından karşılanmasını kolaylaştıracak ya da hızlandıracak biçimde dönüşmesi bu bütüncülüğün göstergesidir. Daha somut bir ifadeyle, ücretli istihdamın artmasına dönük devlet düzenlemelerinin kendileri bizzat sermayenin ücretli emek talebindeki artışın ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Dahası, esnek, süreli ve geçici istihdam biçimleri artmakta olsa da, sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olmanın göstergesi olarak kullanıldığı kayıtlı çalışma, işçileri gerek ücret düzeyleri gerekse iş ilişkisinin hukuki anlamda tanınması bakımından toplumsal olarak geçerli asgari ölçütlerin kapsamına almaktadır (Portes, 1985: 12). Bu ölçütlerin bir bütün olarak işçi sınıfı aleyhine dönüşmesi, mutlak artı değer sömürüsü ve kar oranlarının artması anlamına gelse de, sermaye birikiminin ihtiyaçları açısından “görelî” olarak fazla haline gelmiş, düzenli ve sürekli çalışan emekçilerin çalışma ve geçim koşullarından niteliksel olarak farklılaşan koşullarda çalışan işçilerin varlığını ortadan kaldırmaz. Bu farklılığın, düzenli ve düzensiz çalışan emekçilerin geçim koşulları açısından ne gibi sonuçlar doğurduğu toplumsal sınıfların hane bazlı kompozisyonu ele alınırken detaylı olarak değerlendirilecektir.

Öte yandan, Türkiye’de 2010-2018 yılları arasındaki ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin nüfus dinamiklerinde yarattığı sonuçlara dair gözlemler, durgun artık nüfustan düzenli ücretli çalışan kategorilerine doğru geçişin, kayıt dışı çalışma biçimlerinin kayıtlı çalışmaya dönüşmesinin muhtemel etkisinin çok ötesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Düzenli ve düzensiz çalışma biçimlerinin toplam artış eğilimlerinde gözlemlenen sınıf bazlı iki eğilim, sosyal güvenlik sistemine özgü

dönüşümlerin belirleyici olmadığı sonucunu desteklemektedir. İlk olarak, tarım dışı düzenli ve düzensiz küçük üreticilerin çalışan nüfusa oranı ücretli emek içirme eğiliminin baskın olduğu bu dönemde azalmıştır. Tarım dışı küçük üretici kategorisinin aktif çalışan sınıfların nüfusuna oranı, 2010 yılında % 9,8'den 2018'de % 8,4'e gerilemiştir (Tablo 5.4.). Bu da tarım sektöründeki şiddetli çözülmenin yarattığı mülksüzleşme eğiliminin tarım dışı küçük üreticiliği değil ücretli istihdamı beslediğine işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, saklı artık nüfus azalırken kapitalist sektörde ücretli istihdamın artıyor olması, sermaye birikiminin emek içirme eğiliminin baskın olduğunu göstermektedir. İkincisi, düzenli ve düzensiz çalışan ücretli emekçilerin toplamının aktif çalışan nüfusa oranı, düzensiz ücretli çalışanların sayısındaki azalmaya rağmen, büyük bir artış göstererek 2010 yılında % 52 seviyesinden, 2018'de % 60'a ulaşmıştır. Aktif çalışan sınıflar içinde kapitalist sektörde çalışan profesyoneller, düzenli ücretliler ve düzenli küçük meta üreticilerinin oranı toplamda % 17 artmış, durgun artık nüfusun oranı ise % 6'nın üzerinde azalmıştır. Sermaye birikiminin ücretli emek içerek genişleme eğiliminde olması, düzensiz ücretli çalışanların bir kısmı aynı ya da benzer işlerde sosyal güvenlik sistemine kayıtlı biçimde çalışmayı sürdürüyor olsa bile, geçici, güvencesiz ve toplumsal asgari ücret düzeylerinin altında çalışan durgun artık nüfus mensuplarının düzenli ve sürekli ücretli istihdamda kapsanmasını doğurmuştur.

Kayıtlı istihdama geçişin, düzensiz çalışmayı yasallaştıran salt düzenleme alanındaki bir devlet müdahalesinden ziyade düzenli ücretli istihdamın büyümesinin bir göstergesi olduğunun bir başka kanıtı, ücretli istihdamın sürekliliği ile ilgili eğilimlerde görülmektedir. Düzensiz ücretli çalışanların kapitalist birikim rejimi ile ilişkileri, durgun artık nüfus kavramının nitelediği biçimde güvencesiz ve istikrarsız çalışma biçimindedir. Kayıt dışı çalışma, bu işçilerin emek güçlerinin toplumsal olarak geçerli değerinin altında kalan ücretler karşılığı satın alınmasını ve birikimin sürecinin en ufak

dalgalanmalarında dahi kolayca dışarı atılmalarını mümkün kılmaktadır. Bu bakımdan devletin bir siyasi hak olarak kısmen de olsa güvence altına aldığı istihdam güvencesinden yoksun olmalarının bir sonucu kamusal sosyal güvenlik ağlarının dışında kalmaları, bir diğeri de (sözlü ya da gayri resmi) iş sözleşmelerinin süresiz olmasıdır. Bu nedenle, ücretli emek içirme eğiliminin bir başka göstergesi olarak güvenceli ya da sürekli çalışma değişkeni kullanılabilir. Düzenli ücretli emeğin artma eğiliminde olup olmadığı konusunda sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olma durumu üzerinden yapılan değerlendirme sürekli iş sözleşmeleri kapsamında çalışanların oransal değişiminde görülen eğilimlerce doğrulamaktadır (Tablo 5.5). Bu değerlendirme, SGK'lı olma üzerinden tanımlandığı biçimiyle düzenli ve düzensiz çalışanların iş sözleşmelerinin sürekli olup olmadığı değişkenine bakılarak yapılmıştır. Buna göre, ücretli emek içirme eğiliminin hakim olduğu 2010-2018 yılları arasında hem düzenli hem de düzensiz ücretli çalışanlar arasında süresiz iş sözleşmelerinin oranı artma eğiliminde olsa da (düzenli çalışanların % 4'ünden % 6,5'ine, düzensizlerin % 51'inden % 61'ine), süresiz çalışma olasılığı düşük olan düzenli ücretli çalışanlar artarken düzensiz çalışanların azalıyor olması, süresiz çalışma oranını toplamda düşürmüştür. Tüm ücretli çalışanlar arasında süresiz sözleşmeler kapsamında çalışanların oranı, 2010 yılında % 18,3'ten 2018 yılında % 16,8'e düşmüştür. Ayrıca, süresiz iş sözleşmelerinin yaygınlaşmasının ücretli emekçilerin kapitalist birikimin gerekleri uyarınca üretim sürecinden dışlanması kolaylaştırıyor olduğu doğru olmakla birlikte, iş güvencesinin hukuki anlamda zayıflaması, hali hazırda çalışanların daha fazla işten çıkarılacağı anlamına gelmez. Nitekim, süresiz çalışma hem düzenli hem de düzensiz çalışan ücretliler arasında yaygınlaşsa da, çalışanların önceki yıl işsiz kaldıkları süre verilerindeki eğilimler, bu çalışanların 2010-18 döneminde işsiz kaldıkları sürenin azaldığını ortaya koymaktadır. Önceki yıl en az bir ay işsiz kalan ücretli çalışanların

oranı düzenli ücretli emekçilerde 2010 yılında % 14'ten 2018'de % 12,4'e, düzensiz çalışan ücretlilerde ise % 37'den % 25,5'e inmiştir. Süreksiz çalışmanın azalması eğiliminin 2017'de düştüğü seviyede kalıp, pandemi yılı olan 2020'de artması, ücretli emek içirme eğiliminin 2010'lu yılların sonlarına kadar sürdüğünün bir başka göstergesidir.

Tablo 5.5: Düzenli ve Düzensiz Çalışan Ücretli Emekçilerin İstihdam Sürekliliği (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2010-18 %	2018-21	2018-21 %
Düzenli ÜE Süreksiz İş Sözleşmesi Oranı	4.04	4.03	4.53	4.77	4.78	6.11	6.97	6.58	6.34	6.53	4.62	5.69	2.29	56.71	-0.65	-10.28
Düzensiz ÜE Süreksiz İş Sözleşmesi Oranı	50.87	52.59	54.90	56.00	58.18	57.64	57.81	59.70	61.02	60.68	59.56	64.58	10.14	19.94	3.56	5.84
Tüm ÜE Süreksiz İş Sözleşmesi Oranı	18.36	17.35	17.24	17.16	17.01	16.81	16.95	17.04	16.80	16.67	12.88	15.68	-1.56	-8.47	-1.12	-6.69
Geçen Yıl En Az 1 ay İşsiz olan Düzenli ÜE Oranı	13.94	13.84	13.04	12.28	12.65	12.49	12.22	11.89	12.42	11.79	11.76	12.88	-1.52	-10.90	0.47	3.75
Geçen Yıl En Az 3 ay İşsiz olan Düzenli ÜE Oranı	11.20	10.25	9.79	8.58	9.07	9.12	8.76	8.94	9.75	8.89	9.37	10.54	-1.45	-12.93	0.78	8.05
Geçen Yıl En Az 6 ay İşsiz olan Düzenli ÜE Oranı	6.60	5.72	5.23	4.48	4.20	4.94	4.69	4.81	5.02	5.09	5.10	6.90	-1.58	-23.91	1.88	37.44
Geçen Yıl En Az 1 ay İşsiz olan Düzensiz ÜE Oranı	37.00	33.07	29.81	31.26	28.00	28.25	25.06	25.64	25.48	25.09	21.19	30.12	-11.52	-31.13	4.64	18.21
Geçen Yıl En Az 3 ay İşsiz olan Düzensiz ÜE Oranı	33.10	27.83	24.94	27.03	23.30	23.69	21.38	22.01	21.89	20.92	18.84	26.79	-11.21	-33.86	4.90	22.38
Geçen Yıl En Az 6 ay İşsiz olan Düzensiz ÜE Oranı	21.43	17.15	15.10	16.77	12.17	13.27	12.42	12.60	12.19	12.69	11.50	18.22	-9.24	-43.13	6.03	49.48

Yazarın hesaplamaları. İlgili kategorideki fert sayısının düzenli ve düzensiz ücretli emekçi sayısına oranı.

Özetle, durgun ve saklı artık nüfus kesimlerinin 2010 ile 2018 arasında hem mutlak hem de oransal anlamda azalması, ücretli istihdamın gösterdiği mutlak büyüme eğilimini ve bu büyümenin kapitalist birikimin merkezindeki kayıtlı ve düzenli sektördeki genişlemeden kaynaklandığını doğrulamaktadır (Neilson ve Stubbs, 2011). Kapitalist birikim sürecinin genişleyen yeniden üretiminin doğurduğu yüksek ücretli emek talebi, çalışabilir durumdaki nüfusun artışının ötesinde, yedek işgücü ordusu işlevi gösteren görece artık nüfus kesimlerinin tekrar içerilmesiyle karşılanmıştır. Bu durum, kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyon içinde genişlemesi sonucu gerçekleşmesi beklenen ve 2. Bölüm'de anlatılan nüfus üretimi dinamikleriyle ilgili öngörülerini doğrulamaktadır.

5.1.4. Türkiye'de kapitalist üretim tarzının ücretli emeği dışlama eğilimi

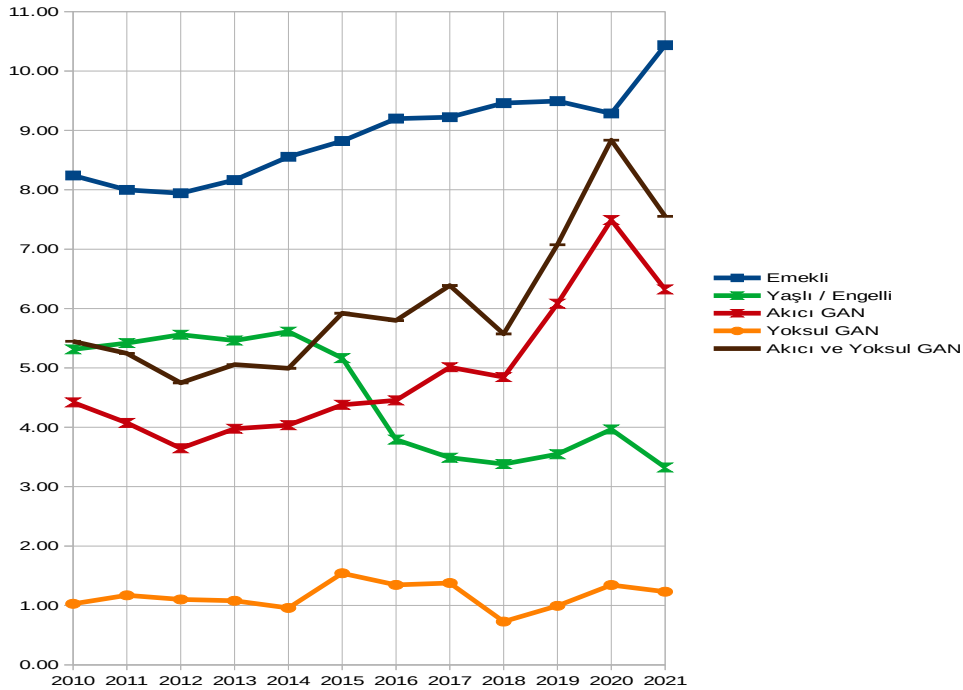
Daha önce değinildiği gibi, kapitalist sermaye birikiminin ücretli emek içererek büyümesi, kapitalist olmayan sektörde ya da düzensiz çalışanların düzenli ücretli

istihdama geçmesini mümkün kısa da, çalışan sınıfların bir kısmı için dışlanma ve geçim olanaklarını yitirme eğilimlerini ortadan kaldırmaz. Bir yanda, emeğin içerilmesini doğuran kapitalist genişleme sürecine koşut olarak gerçekleşen mülksüzleşme, diğer yanda ise sermayenin sektörel ve coğrafi eşitsizlik bağlamında artan hareketliliğinin sebep olduğu işsizlik, kapitalist üretim tarzının birbirini doğuran ve besleyen eş zamanlı eğilimleridir. Bu bakımdan, kapitalist üretim tarzının emek içerme ve dışlama eğilimlerinin de zenginlik ve yoksulluk üretme potansiyellerinin de birbirinden ayrılamayacak unsurlar olduğunu vurgulamak gerekir. Kapitalist gelişmenin ücretli emeğin içerildiği dönemde yoksulluk üretmesinin başlıca iki biçimi vardır. İlk olarak, kapitalist ücretli emek dışındaki geçim olanaklarının ortadan kalkması, mülksüzleşen kesimlerin bir kısmının yoksul artık nüfusa dönüşmeleriyle sonuçlanacaktır. İkincisi, sermayenin terk ettiği bölge ve sektörlerde yarattığı işsizlik, ücretli emek dışında geçinme olanağı olmayan nüfus büyüdükçe büyüklüğü oransal olarak artan bir akıcı artık nüfusu büyütecektir. Bu eğilimlerin Türkiye’de ücretli emeğin içerilme eğiliminin hakim olduğu 2010-2018 dönemindeki yansımaları, ücretli emek süreci dışında kalan aktif olmayan nüfus ile akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin artış dinamiklerinde gözlemlenebilir (Grafik 5.2.).

Ücretli istihdam dışında kalan kesimlerin yapısı yakından değerlendirildiğinde, 2010 ile 2018 arasında emekliler ile akıcı artık nüfusun artma eğilimine, yoksul artık nüfusun azalma eğiliminin eşlik ettiği görülmektedir. Emeklilerin 14 yaş üstü nüfusa oranı bilhassa 2013 ile 2016 arasında artarak 2010 yılında % 8,2’den % 9,2 seviyesine yükselmiş, 2018’de ise % 9,5’e ulaşmıştır. Akıcı artık nüfus 2012 itibariyle artmaya başlayarak 2010’da % 4,4’ten 2017’de % 5’e yükselmiştir. Yoksul artık nüfus ise 2014-2017 yılları arasında artarak 2010’da 14 yaş üstü nüfusun % 1’inden 2017 yılında % 1,4 seviyesine ulaşmıştır. Bu iki kesimin, yani iş arayan ve aramayan işsizlerin toplamının,

ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin baskın olduğu 2010-2017 yılları arasında % 1 düzeyinde artması, tarımsal küçük meta üretimi sektörünün çözülmesiyle geçim olanaklarını yitirenlerin bir kısmının mutlak yoksulluğa itildiği anlamına gelmektedir.

Grafik 5.2: Üretken faaliyetlerden dışlanan kesimlerin 14 yaş üstü nüfusa oranları (%)

Yazarın hesaplamaları. Faaliyet dışı kategorilerdeki fert sayısının toplam 14 yaş üstü nüfusa bölünmesiyle bulunmuştur.

Aktif olmayan nüfus içerisinde sınıflandırılan, yaş ve sağlık durumu nedeniyle çalışamaz durumda olan fertlerin nüfusa oranı 2014-2018 yılları arasında % 5,6'dan % 3,4'e düşerken, iş arayan ve aramayan işsizlerin artması, tarımsal küçük meta üreticiliği çerçevesinde sağlanan toplumsal yeniden üretim olanaklarının azalmasıyla bu kesimlerin ücretli istihdam arayışına girdiğini düşündürmektedir.²² Küçük üreticiliği terk eden ileri yaştaki fertlerin bir kısmı, sosyal sigorta sistemi tarafından kapsanma

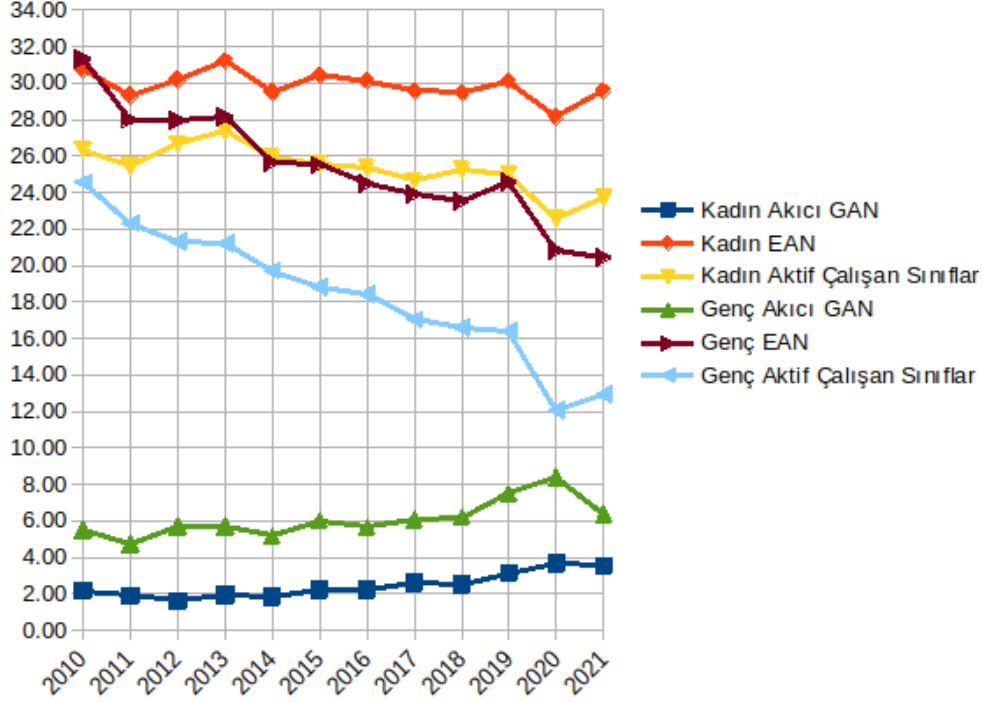
22 2015-2017 yılları arasında GYKA anketine göre, yaşlı ya da sağlık nedenleriyle çalışmadığını belirtenlerin sayısının azalmasının bir başka nedeni, mevcut durum sorusuna ev ve bakım işleriyle meşgul cevabını verenlerin sayısının artmasıdır. Bunun nedeninin anket uygulamasına dair, GYKA meta verisinde belirtilmeyen değişiklikler olması muhtemeldir. Tezde akıcı ve yoksul artık nüfusa dahil edimle koşulları arasında yer alan son dört hafta iş arama durumu, ankette 75 yaşından büyük fertlere sorulmamıştır (bu bilgi de meta veride yer almamaktadır). 2015-2016 yılları arasında yaşlı ve engelli nüfustaki azalma ve eşlik eden ev içi emekçileri kategorisindeki artışın nedeni anket uygulaması olsa da, kadınların akıcı artık nüfus içerisindeki oranının artması, çalışma zorunluluğu ile ilgili bu kısımda söylenenleri doğrulamaktadır.

olanağına sahip olduğu için emekli olmayı tercih ederken, bu olanaktan yoksun olanların geçinmek için eğer varsa kendilerine bakacak aile fertlerinin gelirlerine, bu gelirlerin kısıtlı olduğu ya da çalışabilecek durumda yakınlarının olmadığı durumlarda kendi emek güçlerine, eğer çalışamayacak durumdalar ise de devlet ya da özel transferlere muhtaç olduğu açıktır. Tezde, ev içi emekçisi, öğrenci, yaşlı ve engelli ya da emekli olup aynı zamanda iş aradığını belirtenler ile çalışma hayatını bırakan fakat geliri olmamasına rağmen iş aramayan fertler yoksul artık nüfusa dahil edildiğinden, bu sınıf kesimindeki artış, hem ücretli emek sürecinden kalıcı olarak dışlanmanın hem de artan çalışma zorunluluğunun ifadesidir. Ücretli istihdama ilk kez katılacak ya da işini kaybetmiş, çalışabilir durumda olup iş aradığını belirten fertleri kapsayan akıcı artık nüfustaki artış da, ücretli istihdamdan geçici olarak dışlanmanın ve çalışma zorunluluğunun artmasının göstergesidir. Ücretli emek içirme eğiliminin baskın olduğu 2010-2018 yılları arasında akıcı artık nüfusun yoksul artık nüfusa göre daha hızlı artması, kapitalist olmayan sektördeki çözülmenin yarattığı geçim baskısı ve çalışma zorunluluğunun, daha önce ücretli emek ilişkisi içinde olmayan fertleri istihdam piyasalarına akın ettirdiğini göstermektedir. Bu durum, saklı artık nüfustaki fertlerin yedek işgücü ordusunu büyütme ve kapitalist sektörün emek gücü talebini karşılama rolü oynadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Geçim baskısı, çalışma zorunluluğu ve bunların güdülediği istihdam piyasalarına yönelme, orta öğretim çağındaki 15-19 yaş arasındaki gençler ile ülkede istihdama katılım oranı tarihsel olarak düşük olan kadınların akıcı artık nüfus içerisindeki oranlarının artmasında da gözlenmektedir (Grafik 5.3.).

Akıcı artık nüfus içindeki eğitim çağındaki gençler ile kadınların, bu kategorilerin toplam nüfusuna oranları, 2010-18 yılları arasında sırayla % 2,2 ve % 5,5'ten % 2,5 ve % 6,2'ye yükselmiştir. Çarpıcı olan, aynı kategorilerin ekonomik olarak aktif nüfus ve çalışan sınıf konumları içindeki oranlarının dönem boyunca düşüyor olmasıdır.

Kadınların ekonomik olarak aktif nüfustaki oranı 2010 yılında % 30,7'den % 29,5'e, aktif çalışan sınıf konumundaki oranı ise % 26,4'ten % 25,2'ye düşmüştür. Eğitim

Grafik 5.3: Kadın ve gençlerin akıcı artık nüfus ve aktif nüfusa oranları (%)

Yazarın hesaplamaları. İlgili kategorilerdeki fert sayısının akıcı artık nüfus ve tüm aktif nüfustaki fertlerin sayısına oranı.

çağındaki gençlerin ise aktif nüfusa katılım oranı 2018'e kadar % 31,5'ten % 23,5'e, aktif çalışan sınıf kesimindeki oranları % 24,5'ten % 16,6'ya düşmüştür. Ev içi emekçilerin 14 yaş üstü nüfusa oranının yükselmesiyle akıcı artık nüfus içindeki kadın oranının artmasının eş zamanlı olması, küçük üreticiliğin çözülmesi ve kapitalist sektörde ücretli istihdamın büyümesinin, kadınların toplumsal yeniden üretim sürecindeki ücretsiz ev içi ve bakım emeği yükümlülüklerini arttırırken, aynı zamanda üzerilerindeki artan ücretli çalışma baskısına da işaret etmektedir. Eğitim çağındaki gençlerin artan işsizlik oranı da, geçim sıkıntısı ve çalışma zorunluluğunun arttığıının göstergesidir.

Buraya kadar aktarılan gözlemlerin bir sonucu, ücretli emek talebi artan kapitalist birikim sürecinin, potansiyel ücret artışları sonucu çalışan sınıfların geçim koşullarında yaratması beklenen iyileşmenin aksine, nüfus ölçeğinde çalışma zorunluluğunun artmasına sebep olan geçim sıkıntıları yarattığı yolundadır. Geçim koşullarının ele alınan dönemdeki dönüşümü hane bazındaki verilerin analizinde detaylı ele alınacak olsa da, bu noktada bu beklenmedik eğilime dair bir not düşmek gerekmektedir. Marx, sermaye birikiminin toplumsal formasyon içinde genişlediği dönemde yüksek ücretli emek talebi yaratma eğiliminde olduğu ve bunun da ücretli istihdamda olanlarla ona yeni katılacakların geçim koşullarında potansiyel olarak iyileşme yaratacağını belirtmiş olsa da, kapitalist olmayan sektördeki saklı artık nüfusun mülksüzleşerek yedek iş gücü ordusu işlevi göreceğini de vurgulamıştır. Bir başka ifadeyle, kapitalist gelişme, bir taraftan artı değer sömürsünü toplum sathında arttırmak için daha fazla ücretli emekçiye ihtiyaç duyarken, aynı zamanda kapitalist olmayan geçinme biçimlerini yok ettiği için, ihtiyaç duyduğu emek gücü arzını da bir anlamda kendisi yaratır. İstihdam piyasalarındaki ücret düzeyleri sadece emek talebi değil aynı zamanda arzı tarafından da belirlendiği için, birlikte büyüyen artan emek talebi ile yedek iş gücü ordusu biçimindeki emek arzı, ücret düzeylerine karşıt etkiler yaparak bunların düşmelerini de doğurabilir. Dahası, kapitalist gelişmenin eşitsiz niteliği, sermayenin üretken yatırımlar biçiminde hareket ettiği alanlarda ücretli emek talebi doğururken, terk ettiği sektör ve bölgelerde ücretli emeğin dışlanmasına sebep olacaktır. Son olarak, toplumsal formasyonun bütününde ücretli emek içerilmesi eğiliminin hakim olması, kapitalist üretim tarzının görece gelişmiş, ya da sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu sektörlerde ücretli emeğin dışlanmasının aynı anda mümkün olduğu gerçeğini değiştirmez. Sermayenin merkezileşme eğilimi, üretim ölçeğini ve yatırıma dönüşen

sermayenin sabit bileşeninin değişir bileşenine oranını arttırdığı ölçüde ücretli emeğin dışlanması eğilimi de hız kazanacaktır.

Kapitalist birikimin biçimsel hakimiyetinin genişlemesi ve ücretli emek talebinin artması ile aktif işçi sınıfının oranındaki büyüme, 2016 itibariyle yavaşlamaya başlamış, 2018 itibariyle de düşüş trendine girmiştir. Düzenli ücretli istihdamdaki büyüme, bu kategoride çalışan fertlerin 14 yaş üstü nüfusa oranının en yüksek % 25,2 seviyesine ulaştığı 2018 yılından itibaren düşme eğilimine girmiştir (Tablo 5.6.). Düzenli çalışanlar arasında profesyonellerin oranı 2021'e kadar bir miktar artmayı sürdürse de, diğer düzenli ücretli emekçilerin nüfusa oranı 2018-2021 yılları arasında nüfusun % 1'i oranında azalmıştır. Buna koşut olarak, görece artık nüfusun önceki dönemde görülen küçülme eğilimi tersine dönmüş, akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin 14 yaş üstü nüfusa oranları sırayla % 1,5 ve % 0,5 artmıştır. 2010-2018 döneminde 14 yaş üstü nüfusun % 26,5'inden % 20,5'ine kadar düşen görece artık nüfus, 2018 itibariyle artmaya başlamış, 2020 yılında % 21,5'ine ulaşmış, serinin son yılında da % 20,6'sına gerilemiştir. Düzenli ve kayıtlı çalışan ücretli emekçilerin ilk dönemdeki artış eğilimi 2018 itibariyle azalmaya dönüşmüştür. 2018-21 yılları arasında 14 yaş üstü nüfus 3 milyona yakın artış gösterirken düzenli ücretli emekçilerin sayısı 80 bin civarı azalmıştır. Nitelikli olmayan düzenli ücretli çalışanların azalması eğiliminin tersi, nitelikli emekçilerde görülmektedir. Ücretli çalışan profesyonel meslek sahiplerinin oluşturduğu bu kesim, 2010 sonrasındaki büyüme eğilimini, ücretli emeğin dışlandığı 2018 sonrası dönemde de sürdürmüştür. Aşağıda ele alınacağı gibi, düzenli ücretli çalışan bu iki kategori arasındaki çelişki, nitelikli emekçilerin yoğunluğunun fazla olduğu kamu istihdamı ağırlıklı sektörlerdeki büyümenin sürmesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 5.6: Nüfusun Fert Bazında Sınıf Kompozisyonu (1000 Kişi)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2010-18%	2018-21	2018-21%	2010-21	2010-21%
Sermayedar	1,049	1,060	1,080	1,091	1,108	1,155	1,155	1,172	1,142	1,142	1,088	1,149	93	8.86	7	0.64	100	9.55
Yönetici	664	714	666	674	687	771	854	933	966	949	882	904	302	45.48	-62	-6.46	240	36.08
Hakim Sınıf	1,713	1,774	1,746	1,764	1,795	1,926	2,009	2,105	2,108	2,091	1,970	2,053	395	23.05	-55	-2.62	340	19.83
Nitelikli Ücretli Emekçi	1,653	1,755	2,139	2,318	2,490	2,712	2,971	2,933	3,088	3,239	3,227	3,694	1,435	86.61	606	19.64	2,041	123.50
Düzenli Ücretli Emekçi	7,995	8,888	9,647	10,145	10,598	11,115	11,612	11,859	12,177	11,849	11,524	12,100	4,182	52.31	-77	-0.64	4,105	51.34
Aktif İşçi Sınıfı	9,648	10,643	11,786	12,463	13,088	13,827	14,584	14,792	15,265	15,087	14,751	15,794	5,617	58.22	529	3.47	6,146	63.70
Düzenli Küçük Üretici (TD)	891	940	944	947	1,033	1,028	1,001	1,003	1,046	970	1,007	1,021	155	17.38	-24	-2.32	131	14.66
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	1,325	1,228	1,121	1,128	1,081	1,093	1,061	1,026	1,081	1,142	935	933	-244	-18.44	-148	-13.70	-392	-29.61
Düzensiz Ücretli Emekçi	3,797	3,580	3,508	3,479	3,300	3,122	2,993	3,046	3,014	2,879	2,163	2,638	-783	-20.62	-376	-12.48	-1,159	-30.53
Durgun GAN	5,122	4,807	4,629	4,607	4,381	4,215	4,054	4,072	4,095	4,021	3,099	3,571	-1,027	-20.06	-524	-12.80	-1,552	-30.29
AÇ Sınıf (Kapitalist)	15,539	16,391	17,359	18,017	18,503	19,071	19,639	19,868	20,405	20,079	18,858	20,386	4,866	31.32	-19	-0.09	4,847	31.19
Tarımsal Küçük Üretici	2,359	2,329	2,398	2,362	2,100	1,963	1,881	1,923	1,953	1,995	1,938	1,853	-406	-17.20	-100	-5.14	-506	-21.46
Tarım Emekçisi	648	616	725	697	535	624	517	495	505	527	560	661	-143	-22.01	156	30.83	13	2.03
Ücretsiz Aile Emekçisi	3,907	3,590	3,612	3,518	3,165	2,737	2,534	2,454	2,496	2,482	2,304	2,188	-1,411	-36.11	-308	-12.34	-1,719	-44.00
Saklı GAN	7,036	6,535	6,735	6,577	5,799	5,325	4,932	4,873	4,954	5,005	4,803	4,702	-2,081	-29.58	-253	-5.10	-2,334	-33.17
Aktif Çalışan Sınıflar	22,575	22,926	24,094	24,594	24,301	24,396	24,571	24,741	25,360	25,083	23,660	25,088	2,785	12.34	-272	-1.07	2,513	11.13
Akıcı GAN	2,320	2,174	1,994	2,211	2,297	2,525	2,604	2,992	2,932	3,731	4,681	4,012	612	26.40	1,080	36.84	1,693	72.96
Yoksul GAN	539	625	602	600	545	889	787	823	440	610	840	781	-99	-18.35	341	77.37	242	44.83
GAN	15,017	14,141	13,961	13,994	13,022	12,955	12,414	12,760	12,422	13,366	13,423	13,066	-2,595	-17.28	644	5.19	-1,951	-12.99
Çalışan Sınıflar	25,556	25,725	26,691	27,404	27,143	27,810	27,999	28,556	28,732	29,424	29,182	29,881	3,177	12.43	1,149	4.00	4,326	16.93
Aktif Nüfus	27,269	27,499	28,437	29,168	28,938	29,736	30,008	30,660	30,841	31,515	31,152	31,935	3,572	13.10	1,094	3.55	4,666	17.11
Emekli	4,326	4,269	4,344	4,539	4,869	5,087	5,379	5,507	5,725	5,824	5,802	6,623	1,399	32.33	898	15.69	2,297	53.09
Ev İçi Emekçisi	13,566	14,014	13,957	14,060	14,679	14,583	15,578	16,257	16,683	16,780	17,531	16,984	3,118	22.98	301	1.90	3,419	25.20
Öğrenci	3,787	4,140	4,277	4,366	4,726	4,585	4,827	5,024	4,982	4,900	5,215	5,579	1,195	31.57	597	11.99	1,792	47.34
Yaşlı / Engelli	2,788	2,892	3,040	3,036	3,193	2,978	2,218	2,082	2,046	2,176	2,477	2,110	-742	-26.62	64	3.11	-679	-24.34
Diğer	755	563	636	425	503	693	469	181	242	156	309	238	-513	-67.96	-4	-1.66	-517	-68.51
Aktif Olmayan Nüfus	25,221	25,878	26,254	26,425	27,971	27,926	28,471	29,053	29,677	29,837	31,333	31,533	4,456	17.67	1,856	6.25	6,312	25.03
15 Yaş Üstü Nüfus	52,490	53,377	54,691	55,593	56,909	57,662	58,478	59,713	60,518	61,352	62,485	63,468	8,028	15.29	2,950	4.87	10,978	20.91

Yazarın hesaplamaları.

2018 sonrası dönemde tarımsal küçük üreticiliğe dayalı kapitalist olmayan sektörde ele alınan zaman serisi boyunca gözlemlenen küçülmenin sürdüğü görülmektedir. 2018-21 arasında saklı artık nüfusu oluşturan bu sektörün unsurlarından küçük toprak sahibi küçük üreticilerin sayısı 100 bin, ücretsiz aile işçilerinin sayısı ise 308 bin kişi azalmış, tarım işçilerinin sayısı ise 156 bin artmıştır. Türkiye'nin toplumsal formasyonundaki nüfus dinamiklerinin önceki dönemden başlıca farkı olan ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin tersine dönmesi, çözülen tarımsal küçük üreticilik sektöründe serbest kalan emekçilerin, ücretli istihdamda kapsanması olasılığının ortadan kalkmış olmasıdır. Başka bir ifadeyle, mülksüzleşme, bu dönemde proleterleşmeye dönüşme eğiliminde değildir. Mülklerini ve geçim olanaklarını yitiren saklı artık nüfus kesimlerinin bir kısmı tarım sektöründe ücretli emekçi olarak geçimlerini sürdürüyor gibi görünmekle birlikte, diğer aktif çalışan sınıf kesimlerindeki küçülme eğilimi, bu fertlerin büyük ölçüde aktif nüfus dışına ya da akıcı ve yoksul artık nüfus saflarına geçtiğini göstermektedir. Dahası, 2010-18 dönemindeki nüfus eğilimleri farklılık gösteren bir başka çalışan sınıf kesimi olan tarım dışı küçük üreticiler de bu dönemde faaliyet dışı kalmış görünmektedir.

Tarım dışı sektörde de görülen bu mülksüzleşme eğiliminin de, fert bazında aktif nüfus dışında kalan kesimleri ya da aktif çalışmayan artık nüfusu beslediği düşünülebilir. Nitekim kapitalist sektörde ücretli emek tasfiye edilirken küçük üreticilerin de içine düştüğü muhtemel kesimler de, bu dönemde bir milyonun üzerinde artan akıcı artık nüfus ya da 340 bin kişi artan yoksul artık nüfustur. Eğitim, yaş, sağlık ve ev içi emek süreçleri nedeniyle ekonomik faal nüfusun dışında kalan kesimlerin artış oranıyla toplam nüfus artış oranı arasındaki fark, emekliler çıkarıldığında kapanmaktadır. Sayısı 900.00 civarı artan emekliler, üretken faaliyetleri terk ederek devlet biçiminde yeniden üretim süreci kapsamında geçimlerini sağlama fırsatı olanlardır. Ücretli istihdam ve küçük üreticilik koşullarının elverişsizliği karşısında muhtemelen daha düşük koşullarda geçim sağlamayı tercih ederek faaliyet dışı kalan bu kesimin büyüklüğü de, mülksüzleşme ve emek dışlama eğilimlerinin sonucunda artmıştır.

Aktif nüfus içerisinde, tüm ücretsiz ve ücretli çalışan ve küçük üreticilik yapan kesimlerin oluşturduğu aktif çalışan sınıfların oranı, 2018 yılındaki % 82,3 düzeyinden 2021’de % 78,6’ya düşmüştür. Çalışan sınıflar içinde yalnızca nitelikli emekçiler ile tarım emekçilerinin nüfusları artmış, geriye kalan tüm aktif çalışan sınıflar, yalnızca oransal değil mutlak anlamda da küçülmüştür. Çalışan sınıflar arasındaki nüfus dengelerinin bu biçimde dönüşmesi, düzenli ücretli emekçiler ile durgun, akıcı ve yoksul artık nüfus kesimleri arasındaki ilişkinin önemli bir boyutunu ortaya koymaktadır. Buna göre, durgun artık nüfusun azalması, ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu dönemde düzensiz ve süreksiz çalışanların düzenli ve sürekli istihdama katıldığıнын ifadesiyken, aynı azalma ücretli emeğin dışlanması eğilimi hakimken, bu kesimin güvencesizliğinin ve mutlak yoksulluğa itilme potansiyellerinin gerçekleşmesinin göstergesidir. Türkiye kapitalizminin ücretli emeği dışladığı 2018 sonrası dönemde, çalışan sınıfların % 4,3’ü geçim sağlamak için gerekli herhangi bir

gelir getirici faaliyette bulunmayan akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerine katılmıştır. Bu eğilimi en fazla gösteren çalışan sınıf kesimi ise aktif çalışan sınıflar içindeki oranı 2018’de % 16’dan, 2021’de % 14,2’ye düşen durgun artık nüfustur. Durgun artık nüfus içindeki tarım dışı düzensiz ücretli ve küçük üreticilerin oranları % 30 oranında azalmıştır. Bu düzensiz ücretli çalışanların ücretli emek sürecinden büyük oranda dışlandığını, marjinal faaliyetlerle geçimlerini sürdürmek zorunda kalan düzensiz küçük üreticilerin ise faaliyet gösterdikleri sektörlerdeki piyasalarda tutunamadıklarını göstermektedir.

Sonuç olarak, sermaye birikiminin ücretli emeği kapsama eğiliminin dışlamaya dönüştüğü 2018 yılı itibariyle, hem mülksüzleşerek tarımsal ve tarım dışı küçük üreticilikten, hem de ücretli emek süreçlerinden dışlanan çalışan sınıf mensupları, 2018 yılı itibariyle, aktif olmayan nüfus kesimleri ile akıcı ve yoksul artık nüfusa dahil olmuştur. Çalışma yaşamının sonlandıran emekli nüfusun oranı da dönemde büyük bir artış göstermiş, 2018’deki % 9,5 düzeyinden, 2021’de % 10,4’e ulaşmıştır. Dönemde, aktif olmayan nüfus içindeki ev içi emekçilerinin oranında gözlemlenen düşüş, ücretli emeğin dışlanması eğilimi sonucu işini kaybeden emekçilerin yanı sıra, artan geçim baskısı ve çalışma zorunluluğunun muhtemel etkisiyle, bu kategorideki fertlerin de iş aramaya yöneldiği biçiminde yorumlanabilir. Daha önce ele alınan eğitim çağındaki gençlerin ve kadınların ekonomik olarak aktif nüfus ve akıcı artık nüfus içindeki oranları, 2010-18 dönemindeki eğilimlerini 2018 sonrasında da artarak sürdürmüştür. Aktif nüfus içindeki oranları kadınların sabit kalırken, gençlerinki azalmayı sürdürmüş, buna rağmen her iki grubun da akıcı artık nüfus içindeki oranları hızla artmıştır (Grafik 5.3). Aktif olmayan nüfusa dahil olan, yaş ve engellilik nedeniyle çalışmayan kesimin 14 yaş üstü nüfusa oranı da 2018-2020 yılları arasında % 3,4’ten, % 4’e yükselmiş,

pandemi döneminde ise, % 3'e düşmüştür.²³ Bununla birlikte, gelir getirici bir faaliyette olmayan fertleri ifade eden nüfus kategorileri içinde, 2018 sonrasında en fazla artan kesim, iş arayan işsizleri kapsayan akıcı artık nüfustur. Türkiye kapitalizminin gelişme dinamiklerine özgü mülksüzleştirme ve ücretli emeği dışlama eğilimlerinin yanı sıra, küresel Covid-19 salgınının da etkisiyle, iş aradığını belirten çalışmayanları kapsayan bu artık nüfus kesimi, 14 yaş üstü nüfusun % 4,8'inden, 2020 yılında % 7,5'ine kadar yükselmiş, 2021'de % 6,3'e gerilemiştir. Yoksul artık nüfus içerisindeki fertlerin oranı ise bu dönemde % 0,7'den, % 1,2'ye yükselmiştir. Üretim ilişkilerindeki konumları açısından aktif olmayan nüfus ile akıcı ve artık nüfusa dahil olan bu fertlerin artması, mensubu oldukları hanelerdeki gelir ve geçim düzeylerinin kötüleşmesi sonucunu doğuracaktır. Ücretli istihdam ve diğer üretim faaliyetleri kapsamında geçim araçlarına erişebilen çalışan sınıfların geçim ve gelir koşulları bu bölümün takip eden kısımda değerlendirilecek, ülke nüfusunun yoksulluk düzeyleri, sınıf bazında dağıtılarak ele alınacaktır. Takip eden bölümde ise, gelir ve geçim koşullarındaki, ya da toplumsal yeniden üretim süreçlerindeki bu dönüşümlerin, devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerine özgü eğilimlere etkileri değerlendirilecektir.

5.1.5. Ücretli emek içirme ve dışlama eğilimlerinin sektörel eşitsizliği ve yedek işgücü ordusu

Ücretli emek sömürsü yoluyla sermaye birikiminin kısa sürede büyük oranlarda genişlemesinin gerekli koşulu, ortaya çıkan yeni emek gücü talebini karşılayacak nüfus kaynağının, ya da atıl emek gücü arzının var olmasıdır. Bu koşulun sağlandığı durumda, kapitalist gelişmenin ücretli emeği içirme eğiliminin, proleterleşme ya da aktif işçi sınıfının büyümesi biçiminde gerçekleşmesi toplumsal formasyon ve üretim tarzı

²³ Bu kategorideki fert sayısının 2020-2021 yılları arasında 300 bin civarı azalmasının bir nedeni, yaşlı ve engelli nüfusta ölüm oranı daha yüksek olan Covid-19 hastalığının etkisi olabilir.

bağlamında ortaya çıkan iki farklı kaynağı vardır: mülksüzleşen köylüler ile kapitalist üretim sürecinin daha önce dışladığı işsizler ve düzensiz çalışanlar. Toplumsal formasyon bakımından gerçekleşen eğilim, saklı artık nüfusun küçülmesi, bu kesimden kapitalist sektördeki ücretli emekçi çalışan sınıflara doğru bir akış anlamına gelir. Tarımsal küçük üreticiliğin çözülmesiyle serbest kalan ücretsiz aile işçileri ve diğer mülksüz köylüler, kapitalist sektörün farklı birikim alanlarında farklı oranlarda aktif işçi sınıfına katılır. Proleterleşmenin diğer gerçekleşme biçimi ise, kapitalist sektörlerde düzensiz ücretli, küçük üreticilik ve ücretsiz çalışma biçimindeki faaliyetlerin azalarak, düzenli ücretli istihdamın yaygınlaşmasıdır. Kapitalist sektörlerin aktif işçi sınıfını içirme eğilimleri bu iki kaynaktan da beslenir. Ücretli emek talebini karşılayan bu iki kaynağı ifade eden çalışan sınıf kesimlerinin yaşam ve geçim biçimleri de birbirinden farklıdır. Kapitalist olmayan sektör ve üretim biçimlerinin çözülmesiyle mülksüzleşerek yeni proleterler haline gelenler kapitalist üretim merkezlerine göç etmek ve ücretli iş aramaya başlama durumundadır. Potansiyel proleter anlamındaki saklı artık nüfustan, artık ücretli emek piyasasında emek güçlerini sunan akıcı artık nüfus kesimlerine dönüşmüşlerdir. Kapitalist birikimin kendi gelişimi içinde ücretli emek sürecinden dışladığı işsizler ve düzensiz çalışanlar birikimin genişlemesi için gerekli olan emek gücü arzının diğer kaynağıdır. Geçinmek için düzensiz, güvencesiz ve geçerli asgari ücret ve çalışma koşullarının altında çalışanlar ile iş arayan işsizler, halihazırda kentlileşmiş yoksul kesimlerdir.

Türkiye’de kapitalist sermaye birikiminin 2010-2021 yılları arasındaki genişleyerek yeniden üretimine, ücretli emek sömürsünün yaygınlaştığı, ya da mutlak artı değer sömürsünün arttığı bir nitelik hakimdir. Ücretli emek ilişkisi içindeki emekçilerin nüfusa oranla artışı, ekonominin tümünde üretilen toplam artı değerın iş gününün uzunluğu ve sömürünün yoğunluğundan bağımsız olarak, iş günü sayısını artırdığı için

arttığı anlamına gelmektedir.²⁴ Bu kısımda kapitalist üretim sürecinin genişlemesini besleyen nüfus kaynaklarının birikimin hangi sektörlerinde ve ne oranda gerçekleştiği ele alınacaktır. Saklı artık nüfusun çözülmesi sürecinde iş gücü piyasasına giren ücretsiz aile işçileri ile birlikte akıcı ve durgun artık nüfus kesimlerinin artan ücretli emek talebini karşılayan yedek işgücü ordusu işlevi gördükleri gösterilecektir.

Türkiye’de incelenen dönemde sermaye birikiminin ücretli emek talebinin artmasının ardında hangi sektörlerin olduğu, yani hangi kapitalist sektörlerin ücretli emek talebinin yüksek olduğu, ücretli istihdamın yüksek olduğu sektörlerdeki yeni düzenli ücretli istihdamın yıllık değişimine bakarak anlaşılabilir. Buna göre, ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu 2010-2018 yılları arasında yeni aktif işçi sınıfı istihdamının büyük oranda imalat sanayiinde yaratıldığı görülmektedir (Tablo 5.7.).

Tablo 5.7: 2010-2021 döneminde yıllık yeni aktif işçi sınıfı istihdamının sektörlere dağılımı (%)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21	2010-18%	2018-21 %	2010-21%
İmalat Sanayii	147,283	301,605	154,798	40,515	111,214	82,073	837	398,137	-165,729	70,039	297,724	1,236,462	202,034	1,438,495	33.53	76.94	42.00
İnşaat	76,451	71,421	93,783	87,753	14,995	101,019	67,833	40,694	-277,311	-108,673	126,359	553,950	-259,625	294,325	15.02	-98.88	8.59
Toptan ve Perakende Ticaret	136,623	96,395	4,770	43,104	132,773	132,876	74,771	-46,199	-10,196	-59,419	75,246	575,113	5,632	580,744	15.60	2.14	16.96
Konaklama ve Yiyecek	100,300	83,064	48,905	-21,698	35,520	41,375	37,269	-4,094	-1,773	31,494	86,383	320,642	116,103	436,745	8.70	44.22	12.75
Ulaştırma ve Depolama	86,529	76,680	-12,434	125,469	40,816	-12,438	28,834	1,049	28,380	-159,482	3,064	334,505	-128,038	206,467	9.07	-48.76	6.03
Mesleki, Bilimsel ve Teknik	47,634	2,701	3,926	80,242	59,638	76,128	-17,770	42,618	24,734	-49,177	115,298	295,117	90,856	385,973	8.00	34.60	11.27
İdari ve Destek Hizmetleri	58,496	234,512	56,759	63,956	-21,894	12,316	62,353	-186,272	-123,829	-96,010	-39,935	280,226	-259,773	20,452	7.60	-98.94	0.60
Diğer Faaliyetler	-8,801	22,916	27,769	61,044	-6,410	7,617	-4,324	-8,492	15,092	-27,659	-17,191	91,319	-29,758	61,561	2.48	-11.33	1.80
Tarım ve Kamu Dışı Toplam	644,517	889,295	378,275	480,385	366,652	440,966	249,804	237,440	-510,631	-398,886	646,948	3,687,333	-262,569	3,424,764	100.00	-100.00	100.00

Yazarın hesaplamaları. Sektördeki yıllık nitelikli ve nitelikli olmayan düzenli ücretli istihdam artışının, tarım ve kamu dışı tüm sektörlerdeki yıllık istihdam artışına oranı. 2018-19 ve 2019-20 aralıklardaki negatif değerler mutlak azalma, pozitif değerler mutlak artış anlamına gelmektedir.

2010 yılına oranla 2018’de aktif işçi sınıfı istihdamının iki katının üzerine çıktığı inşaat ve mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler sektörleri ile % 80’e yakın arttığı konaklama ve ulaştırma sektörleri, aktif işçi sınıfı istihdamının oransal olarak en fazla arttığı sektörler olmuştur. Ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin kapitalist sektörün bütününde tersine döndüğü 2018 yılı sonrasında ise inşaat, ulaştırma, idari ve destek hizmetleri sektörleri ile diğer faaliyetler, aktif işçi sınıfını dışlayan sektörler olmuştur. İmalat

²⁴ Kapitalist sermaye birikiminin toplumsal formasyonda genişlemesi ve toplam artı değer miktarının artmasının, temel sınıf çelişkileri üzerindeki etkisi bu bölümde 5.3 kısımda ele alınacaktır.

sanayii, konaklama, yiyecek içecek ve mesleki ve bilimsel faaliyet sektörleri, aktif işçi sınıfını içermeye eğilimlerini sürdürmüştür. Ücretli emeğin içerilmesi ve dışlanması eğilimleri, aktif işçi sınıfı istihdamının büyük olduğu sektörlerde, bu emekçilerin toplam istihdamını gözlemleyerek de incelenebilir. Sektörlerde düzenli ve nitelikli istihdamın diğer istihdam biçimlerine göre artışı, kapitalist sektör içinde durgun artık nüfus kesimlerinin kapsama oranına yakın bir göstergedir. Zira bu oran, düzenli ücretli istihdamın, düzensiz ücretli ve küçük üreticilik gibi faaliyet biçimlerine oranla ya da düzensiz ücretli istihdama oranla artışı ifade eder.

Tablo 5.8: Aktif İşçi Sınıfının Sektördeki Tüm Çalışan Sınıflara Oranı (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2010-18 %	2018-21	2018-21 %
Tarım	1.45	1.48	1.38	1.49	1.78	2.71	2.67	2.56	2.40	3.15	3.17	3.89	0.95	65.46	1.50	62.42
İmalat Sanayii	68.31	71.41	75.11	75.10	76.64	78.33	79.47	79.72	80.71	80.60	84.20	82.77	12.40	18.16	2.06	2.56
İnşaat	33.29	34.94	36.81	39.39	43.60	45.41	49.70	50.03	51.78	47.81	46.94	48.07	18.48	55.52	-3.71	-7.16
Toptan Perakende Ticaret	43.72	46.97	49.33	50.76	51.13	54.04	56.18	58.49	56.86	57.12	58.53	57.78	13.13	30.03	0.93	1.63
Konaklama Yiyecek İçecek	39.28	45.70	52.70	55.28	53.68	54.52	58.17	59.85	60.64	61.64	66.28	67.37	21.37	54.39	6.73	11.10
Ulaştırma ve Depolama	46.17	46.43	51.76	51.64	56.11	58.61	59.58	58.49	59.06	59.66	66.88	64.94	12.89	27.91	5.88	9.95
İdari ve Destek Hizmetleri	85.00	79.49	77.50	76.84	79.04	81.95	83.71	84.33	79.96	76.37	78.92	74.36	-5.05	-5.94	-5.60	-7.00
Sağlık ve Sosyal Hizmetleri	87.22	95.59	93.86	95.72	95.53	94.66	94.22	96.72	95.21	96.10	95.10	93.59	7.99	9.16	-1.62	-1.70
Diğer Faaliyetler	22.52	26.64	29.30	32.28	38.65	37.96	37.51	36.71	33.98	34.44	37.72	36.34	11.45	50.86	2.36	6.94
Sanayi Toplam	68.72	71.73	75.48	75.73	76.95	78.41	79.41	79.63	80.37	80.10	83.80	82.22	11.66	16.97	1.85	2.30
Hizmet Toplam	59.67	63.44	66.53	68.20	69.64	71.47	73.10	73.62	73.25	73.85	76.83	76.68	13.57	22.75	3.43	4.68
Toplam	43.13	46.80	49.25	51.07	54.23	57.21	59.83	60.22	60.59	60.70	62.90	63.57	17.45	40.46	2.99	4.93
Tarım Dışı Toplam	59.72	62.89	65.98	67.29	68.92	70.76	72.46	72.76	73.02	73.40	76.49	75.90	13.30	22.28	2.88	3.95
Toplam Üretken	42.12	45.81	48.53	50.47	53.56	56.23	59.15	59.35	60.42	60.42	63.15	63.55	18.29	43.42	3.13	5.19
Toplam Üretken Olmayan	64.30	67.65	69.83	71.31	72.34	74.43	76.02	77.25	76.66	76.60	78.30	77.76	12.37	19.23	1.09	1.43

Yazarın hesaplamaları. Sektördeki nitelikli ve düzenli emekçi sayısının, tüm çalışan sınıf mensuplarının toplamına oranı.

Düzenli ve sürekli istihdamdaki nitelikli ve nitelikli olmayan ücretli emekçilerin, sektördeki tüm çalışan sınıflara oranlarının, ücretli emeğin içerildiği 2010-2018 yılları arasında, idari ve destek hizmetleri dışındaki tüm sektörlerde arttığı görülmektedir (Tablo 5.8.). Bu eğilimin anlamı proleterleşme sürecinin ekonomik sektörlerin tamamına yakınında hakim olduğudur. Aktif işçi sınıfının oransal artışı, diğer aktif çalışan sınıf kesimleri düzensiz ücretliler, düzenli ve düzensiz küçük üreticiler ile ücretsiz aile işçilerinin sektördeki oranlarının azaldığını göstermektedir. Ekonominin bütününde aktif işçi sınıfının tüm istihdama oranının 2010-2018 yılları arasında % 43'ten % 60'ın üzerine çıkması, bu bölümde bahsedilen proleterleşme eğiliminin göstergesidir. Tarım dışı sektörlerde aynı oran, 2010 yılında % 60 düzeyinden, 2018'e

gelindiğinde % 73'e ulaşmıştır. Kapitalist olmayan üretim ilişkilerinin yoğunlukta olduğu tarım sektöründe ve küçük meta üreticiliğin yaygın olduğu toptan ve perakende ticaret; konaklama, yiyecek ve içecek ile diğer hizmetler sektörlerindeki proleterleşme eğilimi, kapitalist üretim biçiminin bu sektörlerde genişlediğini göstermektedir.

Ekonomik sektörlerde aktif işçi sınıfının artışının diğer yüzü, bu sektörlerdeki düzensiz ücretli istihdamın azalmasıdır. Bu noktada, yukarıda ücretli emeğin içerilmesi dönemini incelerken değinilen kayıt dışılık ve durgun artık nüfus arasındaki ilişkiye dair tartışmaya son bir dönüş yapmak gerekmektedir. Kayıt dışı istihdamın, düzensiz çalışma biçimlerinin, istihdam politikası müdahaleleriyle, yasal bir kimliğe kavuşmasıyla durgun görelî artık nüfusu belirlemek için bir gösterge olarak kullanılamayacağı önerisine yönelik son itiraz, kayıt dışı istihdamdaki azalmanın ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin yön değiştirdiği 2018 sonrası dönemde hız kesmesi, hatta kimi büyük sektörlerde tersine dönmesidir. Fert bazında nüfus içinde düzensiz ücretli çalışanların oranı 2018 sonrası dönemde azalmayı sürdürse de, bu azalmanın, düzenli ücretli istihdama geçiş anlamına gelmediği, güvencesiz istihdam koşullarında çalışanların ücretli emeğin dışlanma eğiliminin hakim olduğu noktada aktif olmayan artık nüfus kesimlerine atıldığına daha önce değinilmiştir. Bu eğilimin, ücretli istihdamın düzensizlik oranlarının üretim sektörlerindeki artış oranlarında yapılan gözlemlerle de desteklendiği görülmektedir (Tablo 5.9). 2010-21 döneminde ücretli istihdamdaki payları en büyük (kamu yönetimi dışındaki) sektörlerde düzensizlik oranlarının düşme eğiliminin, 2018 ile birlikte, inşaat, toptan ve perakende ticaret, idari ve destek hizmetleri ile sağlık ve sosyal hizmetler sektörlerinde artma eğilimine girdiği görülmektedir. 2018 sonrasında bu sektörlerden inşaat ile idari destek hizmetleri sektörlerinde toplam düzenli ve düzensiz ücretli istihdam azalırken, toptan ve perakende ticaret ile sağlık ve sosyal hizmetler sektörlerinde ücretli istihdam artışı sürmüştür. Bu

tablo, kayıt dışılığın, düzensiz istihdamın esas niteliğine dokunmadan salt yasal düzenlemelerle azaltılması çabalarının, kapitalist birikimin ücretli emeği içirme ya da dışlama eğilimini belirlediğini değil takip ettiğini gösteren bir başka olgudur. Dışlama eğilimi hakimken ücretli istihdamın büyümeyi sürdürdüğü kimi sektörlerdeki yeni istihdamın düzensiz olma olasılığı artmakta, ücretli istihdamın azaldığı kimi sektörlerde ise, hem düzenli hem de düzensiz çalışan emekçilerin işlerini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır.

Tablo 5.9: Büyük sektörlerde ücretli istihdamın düzensizlik oranı (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2010-18 %	2018-21	2018-21 %
Tarım	86.17	85.88	88.83	87.35	82.94	79.31	77.64	78.47	80.23	73.91	76.47	76.53	-5.94	-6.89	-3.70	-4.61
İmalat Sanayii	24.99	21.69	18.97	19.20	16.89	15.05	14.79	15.03	14.03	13.87	9.93	11.93	-10.96	-43.87	-2.10	-14.99
İnşaat	64.64	62.51	61.03	57.78	54.11	51.77	47.33	47.55	44.27	47.76	47.31	48.27	-20.38	-31.52	4.00	9.05
Toptan Perakende Ticaret	29.38	26.65	24.08	22.13	21.84	19.58	18.68	16.94	17.30	17.94	17.49	19.16	-12.08	-41.11	1.86	10.76
Konaklama Yiyecek İçecek	41.57	32.86	26.29	26.34	29.81	29.91	28.13	25.71	24.62	24.43	18.34	20.09	-16.95	-40.79	-4.52	-18.38
Ulaştırma ve Depolama	41.62	42.79	38.81	37.93	31.43	28.85	25.76	28.51	28.64	29.23	18.21	20.98	-12.97	-31.18	-7.66	-26.73
İdari ve Destek Hizmetleri	13.26	11.99	16.25	15.12	12.91	11.21	11.11	10.91	15.13	17.59	14.91	18.44	1.87	14.14	3.31	21.89
Sağlık ve Sosyal Hizmetleri	18.08	6.19	9.86	6.98	8.07	8.02	8.50	4.49	6.42	6.10	7.92	10.92	-11.66	-64.48	4.50	70.04
Diğer Faaliyetler	77.59	74.40	69.76	68.49	59.18	58.80	55.87	56.24	59.04	57.49	53.01	57.59	-18.55	-23.91	-1.45	-2.46
Sanayi Toplam	24.30	21.16	18.42	18.13	16.27	14.73	14.48	14.48	13.54	13.40	9.56	11.73	-10.75	-44.25	-1.81	-13.40
Hizmet Toplam	30.52	26.07	24.22	22.73	21.34	19.82	18.33	17.89	18.28	18.26	14.59	16.37	-12.25	-40.13	-1.91	-10.44
Toplam	35.01	31.40	29.92	28.54	25.94	24.34	22.45	22.30	21.79	21.42	18.19	20.42	-13.23	-37.78	-1.37	-6.28
Tarım Dışı Toplam	32.20	28.71	26.67	25.53	23.75	21.93	20.49	20.44	19.84	19.55	15.81	17.90	-12.36	-38.38	-1.94	-9.78

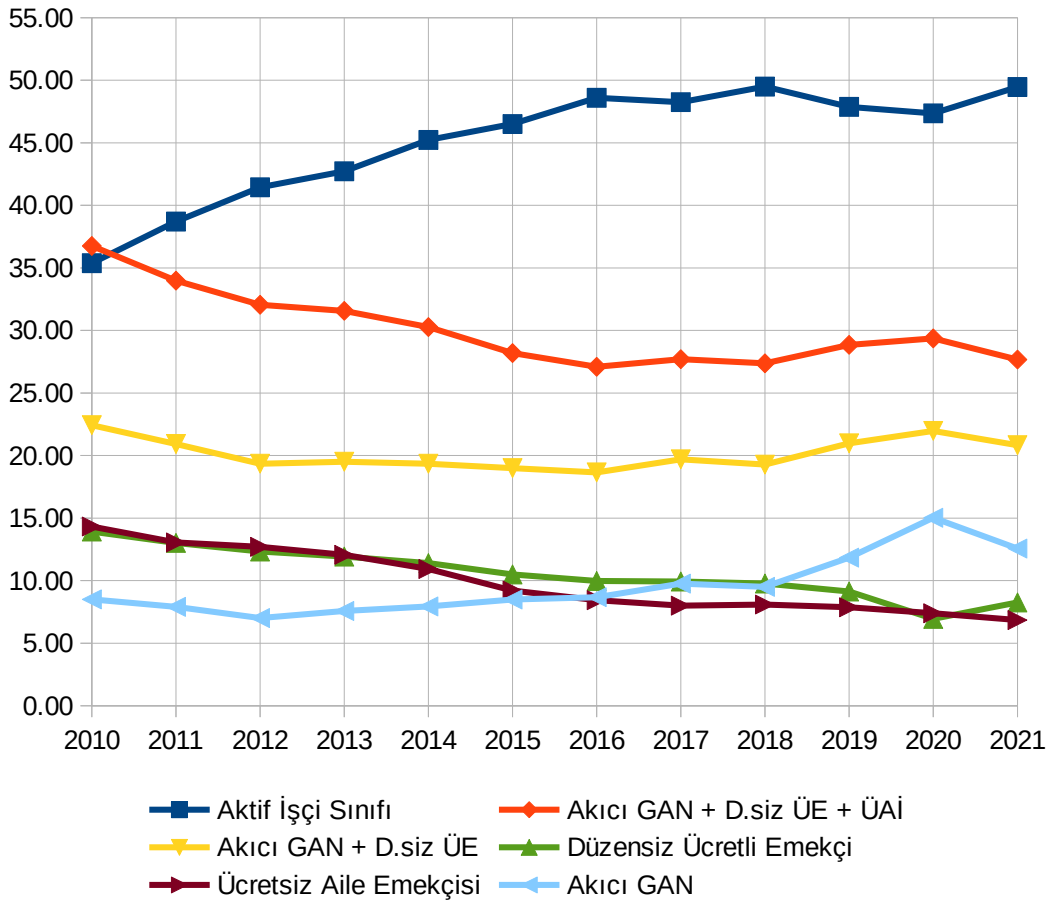
Yazarın hesaplamaları. Düzensiz ücretli emekçilerin sektördeki tüm ücretli çalışanlara oranı

Düzensiz ücretli istihdamdaki durgun artık nüfus kesimi ile aktif işçi sınıfının artma eğilimlerinin birbiriyle ters yönlü olması, düzensiz ücretli istihdamdaki emekçilerin kapitalist üretim sürecinden dışlanması göstergesidir. Bu kesimlerin çalışma koşulları, toplumsal olarak geçerli olan ücret düzeyi ve diğer emek süreci standartlarının altındadır; istihdam süreleri ise düzensizdir. Bu emekçiler daima işlerini kaybetme riskiyle karşı karşıya olmalarının yanında, işçi sınıfını tanımlayan varoluşsal yoksulluk ve çalışma zorunluluğunun sonucunda tüm bu elverişsiz koşullarda çalışmayı kabul ederler. Bu iki olgu, akıcı ve durgun artık nüfus kesimleri arasındaki geçişkenliğe işaret etmektedir. Bu kesimler, aktif işçi sınıfı ile yoksul artık nüfus kesimleri arasında kalan nüfus fazlasını ifade etmektedir. Kapitalist üretim süreci ile ilişkilendirme biçimleri ve

aktif işçi sınıfı ile burada değinilen bağlantıları, bu iki artık nüfus kesiminin yedek işgücü ordusu işlevi gördüğü sonucuna çıkmaktadır.

Akıcı ve durgun artık nüfus kesimlerine ek olarak, tarım sektöründeki çözülmenin tezde incelenen dönemde çok hızlı gerçekleştiği Türkiye’de, saklı artık nüfus kesimindeki mevsimlik ya da aile topraklarında ücretsiz çalışan topraksız köylülerin de yedek işgücü ordusu işlevi gördüğünü belirtmek gerekir. Sermaye birikiminin ani ve yüksek hızda geliştiği Türkiye bağlamında, gerekli emek gücü arzını, kapitalist sektördeki yedek işgücü ordusunun tek başına karşılayamayacağını belirtmek gerekir. 2010 ile 2018 arasında sayısı 5 milyon 600 binden fazla artan aktif işçi sınıfı, nüfusun doğal artışının yanında, dönemde sayısı bir milyonun üzerinde azalan durgun ve saklı artık nüfus kesimlerini de kapsayarak büyümüştür. Bu nedenle, 2018 yılına kadar proleterleşmenin gerektirdiği yeni ücretli emek arzını sağlayan yedek işgücü ordusunun akıcı GAN; büyük oranda düzensiz ücretliler yoluyla durgun GAN; büyük oranda ücretsiz aile emekçileriyle saklı GAN birlikte oluşturmuştur (Grafik 5.4.). Ücretli emeğin dışlandığı ve tarımda mülksüzleşmenin sürdüğü 2018 sonrasında ise, ücretsiz aile işçilerinin nüfusa oranı azalmayı sürdürürken, kapitalist üretimden dışlanan emekçilerin oluşturduğu akıcı GAN ve düzensiz ücretli çalışan kesimler artmıştır. Bu nedenle tezde incelenen dönemin 2010-18 yılları arasındaki ilk dönemiyle, 2018 sonrası ikinci döneminde yedek iş gücü ordusunun farklı biçimlendiğini söylemek mümkündür.

Grafik 5.4: Yedek işgücü ordusunun sınıf kompozisyonu

Yazarın hesaplamaları. Nitelikli ve düzenli ücretli emekçiler aktif işgücü ordusu olarak tanımlanmıştır

5.1.6. Türkiye’de hanehalkı bazında nüfusun sınıf kompozisyonunun dönüşümü

Önceki kısımda Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’na dayanarak fertler bazında ele alınan nüfus dinamikleri, burada hanehalkı bazında çalışılacaktır. Kapitalist üretim tarzının ücretli emeği kapsama eğilimleri ile küçük üreticilik sektöründe yarattığı mülksüzleşme süreçleri sonucu çalışan sınıfların geçim koşullarında yarattığı değişikliklerin, hane bazında izlenecek toplumsal yeniden üretim süreçlerinde hangi sonuçları doğurduğu burada ele alınacaktır. Ücret ve diğer üretken faaliyetlerden elde edilen gelirlerin fert bazında ele alınmamasının nedeni, çalışan sınıfların emek güçlerini ya da bunların ürünlerini satarak elde ettikleri gelirin, kendileri yanı sıra hanelerindeki

çocuklar, yaşlılar, engelliler ve ev içi emekçileri gibi çalışmayan fertlerin de yeniden üretimini sağlamak durumunda olmasıdır. Öte yandan, nüfusun fert bazındaki sınıfsal kompozisyonu, hane halklarının, farklı sınıf konumlarında birden fazla çalışan içerdiği durumlarda, toplumun sınıfsal bölünmesini isabetli bir biçimde göstermeyecektir. Bu bakımdan, önceki bölümde fert bazında ele alınan sınıf kompozisyonunun, hane bazındaki görünümü ortaya çıkarılacak, ardından da hanelerin yeniden üretim koşulları ve yeniden üretimde rol oynayan farklı gelir kaynakları ele alınacaktır. Devlet biçiminde yeniden üretim, bilhassa karşılıksız transferlerin, çalışan sınıfların yeniden üretimlerine etkisi, aynı zamanda da, hanelerin meta biçimlerinde yeniden üretim süreçlerinin devlet biçiminde yeniden üretimdeki etkileri, bu analizi takiben yapılabilir.

Türkiye’de 2010 ve 2021 yılları arasında, nüfusun sınıfsal kompozisyonuna dair önceki bölümde yapılan çıkarımların, hane bazındaki kompozisyonuna büyük ölçüde yansıdığı görülmektedir. Buna göre, Türkiye toplumsal formasyonunda 2010-2021 yılları arasında görülen, tarımsal küçük üreticiliğin çözülmesi ve mülksüzleşme ile 2010 yılı itibariyle güçlü bir içirme eğilimi olan fakat 2018 yılı sonrasında dışlamaya dönüşen kapitalist birikimin ücretli emeği kapsama eğilimleri, nüfusun hane kompozisyonunda da belirgindir. 2010 ile 2018 yılları arasında aktif işçi sınıfı hanelerinin kapsadığı toplam nüfus 28.326.292’den 40.674.904’e yükselmiştir. Dönem içinde ülke nüfus artış oranı % 11,7 iken, nitelikli ve düzenli ücretli emekçilerin nüfusu % 43,6 oranında artmıştır. Buna karşılık ücretli emek ilişkisinin farklı biçimlerde dışladığı durgun, akıcı ve yoksul unsurlarıyla tarımsal küçük üretici sektörü ifade eden saklı unsurunun toplamı olan görece artık nüfus kesiminin aynı dönemde küçüldüğü dikkat çekmektedir. Görece artık nüfusun ülke nüfusuna oranı 2010 ile 2018 arasında % 39 düzeyinden % 26’ya düşmüştür. Dolayısıyla ücretli emekçi sınıfın büyümesi ile görece artık nüfusun küçülmesi birbirine koşut olarak gerçekleşmiştir (Tablo 5.10).

Tablo 5.10: Nüfusun Hane Bazında Sınıfsal Kompozisyonu (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21
Sermayedar	5.26	5.23	5.19	5.17	5.06	5.18	5.01	4.95	4.73	4.61	4.27	4.29	-0.53	-0.44	-0.97
Yönetici	3.14	3.36	3.02	3.02	3.03	3.28	3.53	3.66	3.73	3.56	3.16	3.20	0.59	-0.53	0.06
Hakim Sınıf	8.40	8.59	8.21	8.19	8.10	8.45	8.55	8.61	8.46	8.17	7.44	7.50	0.06	-0.97	-0.90
Rantiye	0.96	0.77	0.53	0.50	0.65	0.77	0.66	0.53	0.55	0.70	0.79	0.46	-0.41	-0.10	-0.51
Düzenli Küçük Üretici (TD)	4.40	4.48	4.55	4.34	4.50	4.25	4.00	4.01	4.03	3.64	3.64	3.63	-0.37	-0.41	-0.78
Nitelikli Ücretli Emekçi	6.59	6.78	5.70	8.32	8.79	9.49	10.06	9.77	10.04	10.29	10.11	11.07	3.45	1.03	4.48
Düzenli Ücretli Emekçi	31.56	33.86	36.89	35.76	35.42	35.59	35.80	35.56	35.97	34.35	33.01	33.45	4.41	-2.52	1.89
Aktif İşçi Sınıfı	38.15	40.64	42.59	44.09	44.22	45.08	45.86	45.34	46.01	44.64	43.12	44.52	7.86	-1.50	6.37
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	4.64	4.16	3.46	3.27	3.01	3.08	2.86	2.76	2.75	2.91	2.52	2.40	-1.89	-0.35	-2.24
Düzensiz Ücretli Emekçi	9.94	8.91	8.22	7.80	7.19	6.60	6.18	6.18	6.04	5.86	4.91	5.70	-3.90	-0.35	-4.25
Durgun GAN	14.58	13.07	11.68	11.07	10.20	9.68	9.03	8.94	8.80	8.77	7.44	8.10	-5.79	-0.70	-6.48
AÇ Sınıf (Kapitalist)	57.14	58.19	58.82	59.50	58.92	59.01	58.89	58.28	58.85	57.05	54.20	56.25	1.71	-2.60	-0.89
Tarımsal Küçük Üretici	10.89	10.09	9.98	9.31	7.62	6.79	6.32	6.21	6.19	6.42	6.10	5.74	-4.70	-0.45	-5.15
Tarım Emekçisi	1.49	1.49	1.61	1.53	1.26	1.37	1.08	1.05	1.08	1.05	1.19	1.34	-0.41	0.26	-0.14
Saklı GAN	12.84	11.88	11.82	11.00	9.03	8.28	7.52	7.40	7.36	7.62	7.45	7.17	-5.48	-0.19	-5.67
Aktif çalışan sınıf	69.98	70.07	70.64	70.50	67.95	67.28	66.41	65.68	66.21	64.67	61.65	63.42	-3.77	-2.79	-6.56
Akıcı GAN	2.66	2.57	2.27	2.27	2.30	2.32	2.64	2.92	2.71	3.76	5.63	4.07	0.05	1.36	1.41
Yoksul GAN	6.57	6.75	7.19	7.10	8.84	8.83	8.83	9.29	9.06	9.25	10.82	9.70	2.50	0.64	3.13
GAN	36.65	34.27	32.97	31.44	30.37	29.11	28.02	28.54	27.93	29.41	31.33	29.04	-8.72	1.11	-7.61
Çalışan Sınıf	79.20	79.39	80.11	79.87	79.09	78.44	77.88	77.89	77.98	77.69	78.09	77.19	-1.23	-0.79	-2.02
Emekli	11.43	11.25	11.15	11.45	12.17	12.34	12.92	12.97	13.01	13.44	13.68	14.86	1.58	1.85	3.43

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorilerindeki hane sayısının ülkedeki toplam hane sayısına oranı.

Nüfusun sınıfsal kompozisyonundaki bu temel dönüşümü gerçekleştiren proleterleşme süreci, ya da görece artık nüfus azalırken ücretli emekçilerin artması, önceki başlık altında anlatılan iki olgunun bir arada gerçekleştiğini hane bazında da göstermektedir: kapitalist sektörde sermaye birikiminin ücretli emek talebi artarak genişlemesi ile bu talebi karşılayacak bir yedek iş gücü ordusunun varlığı. Gerçekleşen ücretli emek talebi olgusunun besleyen iki potansiyel kaynak, henüz kapitalist ücretli emek ilişkisinin tahakkümü altına girmemiş tarımsal küçük üretici sektör ya da saklı artık nüfusun, mülksüzleşerek ücretli emek arzı sunması, ikincisi ise mevcut kapitalist sektördeki emek fazlası olarak dışlanan, geçinmek amacıyla tarım dışı küçük meta üretimine yönelenler ile ücretli emek ilişkisine süreksiz ve düzensiz biçimlerde girip çıkanların oluşturduğu durgun görece artık nüfusun yeniden içerilmesidir.

Saklı ve durgun görece artık nüfus kesimlerinin büyüklükleri ile ilgili eğilimlere bakıldığında, bu iki potansiyel kaynağın Türkiye’de 2010-2021 arasındaki proleterleşme sürecini beslediği görülmektedir.

Tablo 5.11: Hanehalkı nüfusunun sınıfsal kompozisyonu (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21
Sermayedar	5.51	5.67	5.68	5.55	5.72	5.74	5.64	5.67	5.36	5.44	5.07	5.07	-0.15	-0.28	-0.44
Yönetici	3.00	3.09	2.83	2.79	2.85	3.17	3.47	3.71	3.72	3.67	3.30	3.20	0.72	-0.52	0.20
Hakim Sınıf	8.51	8.76	8.50	8.34	8.57	8.92	9.11	9.38	9.08	9.10	8.37	8.27	0.57	-0.81	-0.24
Rantiye	0.39	0.33	0.23	0.21	0.23	0.31	0.26	0.22	0.23	0.32	0.41	0.23	-0.16	0.00	-0.16
Düzenli Küçük Üretici (TD)	5.12	5.16	5.29	5.13	5.44	5.18	4.88	4.97	5.04	4.54	4.66	4.63	-0.08	-0.41	-0.49
Nitelikli Ücretli Emekçi	5.77	5.92	4.71	7.59	7.82	8.61	9.16	8.82	9.36	9.62	9.42	10.44	3.59	1.08	4.67
Düzenli Ücretli Emekçi	33.97	36.70	40.20	39.49	40.32	40.90	41.28	41.26	41.72	40.07	38.84	39.24	7.75	-2.48	5.27
Aktif İşçi Sınıfı	39.73	42.61	44.91	47.08	48.14	49.51	50.44	50.07	51.08	49.69	48.26	49.68	11.35	-1.40	9.95
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	5.31	4.88	3.82	3.58	3.47	3.43	3.20	3.07	3.09	3.23	2.79	2.74	-2.22	-0.35	-2.56
Düzensiz Ücretli Emekçi	11.80	10.50	9.87	9.31	8.91	8.19	7.78	7.62	7.22	6.88	5.84	7.00	-4.58	-0.22	-4.79
Durgun GAN	17.10	15.38	13.69	12.89	12.38	11.63	10.99	10.69	10.31	10.11	8.63	9.75	-6.79	-0.56	-7.35
AÇ Sınıf (Kapitalist)	61.95	63.15	63.89	65.11	65.96	66.31	66.31	65.73	66.43	64.34	61.55	64.05	4.48	-2.38	2.10
Tarımsal Küçük Üretici	13.03	11.84	11.58	10.78	9.17	8.08	7.50	7.34	7.38	7.59	7.34	6.86	-5.65	-0.52	-6.17
Tarım Emekçisi	1.80	1.71	1.99	1.85	1.51	1.77	1.38	1.28	1.27	1.24	1.46	1.61	-0.53	0.33	-0.19
Saklı GAN	15.24	13.77	13.76	12.75	10.78	9.92	8.97	8.72	8.71	8.92	8.91	8.54	-6.54	-0.17	-6.70
Aktif çalışan sınıf	77.20	76.93	77.65	77.86	76.74	76.23	75.28	74.45	75.14	73.26	70.46	72.59	-2.06	-2.54	-4.60
Akıcı GAN	3.01	3.13	2.68	2.60	2.72	2.67	2.97	3.39	3.21	4.37	6.55	4.63	0.19	1.42	1.62
Yoksul GAN	3.39	3.52	3.70	3.61	4.06	3.98	4.01	4.25	4.00	4.25	5.22	4.53	0.61	0.52	1.14
GAN	38.74	35.80	33.82	31.85	29.93	28.19	26.94	27.05	26.22	27.65	29.30	27.44	-12.52	1.22	-11.30
Çalışan Sınıf	83.60	83.57	84.02	84.06	83.51	82.87	82.26	82.09	82.35	81.88	82.23	81.75	-1.25	-0.60	-1.85
Emekli	7.50	7.35	7.25	7.39	7.68	7.90	8.37	8.31	8.35	8.70	9.00	9.75	0.84	1.40	2.25

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorilerindeki toplam hanehalkı nüfusunun toplam nüfusa oranı

Proleterleşme sürecinin ilk ve görünen en büyük kaynağı saklı görelî artık nüfusun mülksüzleşmesidir. Başka bir ifadeyle, ücretli emekçi saflarına yeni katılan haneler büyük ölçüde, toplam hane sayısına oranı 2010-2021 döneminde % 13'ten % 7'ye kadar düşen saklı görelî artık nüfus katmanından gelmektedir (Tablo 5.11). Saklı artık nüfus, kapitalist emek süreci olmaksızın, yani ücretli emek istihdamı olmadan üretim yapan küçük meta üreticisi hanelerden, kendi toprağı olmayıp bu sektörde çalışan tarım emekçilerinden ve yine büyük ölçüde tarım sektöründe çalışan ücretsiz aile işçilerinin hanelerinden meydana gelmektedir. Saklı artık nüfusun en büyük kısmını oluşturan tarımsal küçük meta üreticisi hanelerin kapsadığı nüfus, 2010 ile 2021 arasında 9.291.548 kişiden 5.663.303 kişiye düşmüştür. Fert bazında nüfus kompozisyonu tablosundan hatırlatmak gerekirse, küçük meta üreticiliğini terk eden köylü sayısı aynı dönemde 500 bin civarında azalmışken, ücretsiz aile işçilerindeki azalma 1,7 milyonun üzerinedir. Hane bazlı nüfus kompozisyonu tablosundaki eğilimlerin de gösterdiği gibi, ücretsiz aile işçilerinin toplumsal yeniden üretimi büyük ölçüde küçük ölçekli tarımsal üreticilik çerçevesinde sağlanmaktadır. Dolayısıyla, hanehalkı anketlerinde kendi hesabına üretim yapan olarak sınıflandırılan tarımsal küçük üreticilerin sayısındaki

azalmanın, bir bütün olarak tarım sektöründeki mülksüzleşmenin toplumsal yapıda yarattığı büyük dönüşümü görmeyi zorlaştırdığı söylenebilir. Tarımsal küçük üretici birimlerdeki azalma, çok daha fazla emekçiyi potansiyel proleter olarak serbest kılmaktadır. Ücretsiz aile emekçisi barındıran haneler üretim araçlarını yitirdiklerinde, yalnızca gelir katkısı olmayan bağımlı fertler değil, ücretsiz çalışan emekçiler de yeniden üretim imkanlarını yitirecektir.²⁵ Bu hanelerde yaşayan çalışabilecek durumdaki fertlerin her biri mevcut ücretli istihdam talebini karşılayabilecek hünerlere sahip olsalar bile, kapitalist sektörün bu kesimi tamamen ücretli emekçi olarak içerebilecek istihdamı kısa sürede yaratması oldukça zordur. Daha önce de değinildiği gibi proleterleşme süreçlerinin iki aşaması vardır. İlk aşama, üretim araçlarının mülkiyetini kaybettiren mülksüzleştirme, ücretli emekçi olarak kullanılabilir, çalışmak zorunda olan “özgür” emekçileri ortaya çıkarır. İkinci aşama ise bu emekçilerin artı değer üretmek için kapitalist üretim sürecine girmeleridir. Birinci sürecin ikincisi olmaksızın gerçekleştiği duruma Basu ve Das, “proleterleşmesiz mülksüzleşme” adını vermiştir (Basu ve Das, 2009: 158). Geçim yollarını yitiren küçük üreticilerin hangi oran ve hızda proleterleştiğini, eldeki verilere bakarak kesin olarak gözlemlemek mümkün olmasa da, köylülüğün tasfiyesinin en hızlı gerçekleştiği 2013-2017 aralığında yoksul ve akıcı artık nüfusta gözlemlenen artış, mülksüz köylülerin bir kısmının geçinmek için ücretli istihdam ya da başka türlü herhangi bir üretim faaliyeti bulamadığını, yani proleterleşmeden mülksüzleştiğini düşündürmektedir. Zira, düzenli ücretli istihdamdaki, bahsedilen proleterleşme sürecini besleyen ikinci büyük kaynağı olan durgun görelî artık nüfus da 2013-17 yılları arasında oldukça küçülmüştür.

25 Bağımlı fertler ifadesi hanenin gelir getirici faaliyetlerine doğrudan katkı yapmayan fertleri ifade etmek için kullanılmıştır. Ev içi emekçilerinin hanenin yeniden üretimine yaptığı katkı göz ardı edilmemiş, hanenin geçim araçlarına erişimi için hem ürettikleri değeri gerçekleştirmek hem de geçim araçlarına erişmek için kredi ve mal piyasalarına olan bağılılığı, toplumsal olarak hakim olan meta biçimi çerçevesinde olduğundan burada ifade edilen bağımlılık küçük meta üreten bir birim olarak hanenin meta üretimi sürecine doğrudan katkı sunmama anlamına gelmektedir.

Gerçekten de Türkiye kapitalist toplumsal formasyonunda, kapitalist üretim tarzının genişlemesi ve bunun yansıması olan ve ele alınan dönemin uzun kısmını belirleyen proleterleşme sürecinin hız kazanması bir bütün olarak görece artık nüfusun küçülmesine sebep olsa da, bu eğilimin akıcı ve yoksul görece artık nüfus kesimleri açısından aynı doğrultuda seyretmediği görülmektedir. Görece artık nüfusun akıcı ve yoksul kesimlerinin nüfus içindeki büyüklükleri 2010 ile 2021 yılları arasında artmıştır. Kapitalist birikimin kısa dönemdeki istikrarsızlıkları ve sermayenin sektörler ve bölgeler arası hareketliliğinin sebep olduğu geçici işsizliği ifade eden akıcı artık nüfus kesimi, 2010-2013 yılları arasında azalma eğilimindeyken, 2013 sonrasında artarak 2021’de ülke nüfusunun % 4,63’üne ulaşmıştır. Kapitalist olmayan sektördeki geçim sağlama imkanlarını yitirmiş, kapitalist sektörde ücretli istihdamın kalıcı olarak dışına atılmış, ya da çalışamayacak durumda olanların hane halklarını ifade eden yoksul artık nüfus ise, dönem boyunca istikrarlı olarak büyümüş, 2010 yılında ülke nüfusunun % 3,4’ünden 2021 yılında % 4,6’ya ulaşmıştır.

Kapitalist bir toplumsal formasyonda üretim araçlarına sahip olan küçük üreticiler, ücretli emek istihdam etmedikleri ve para ve mal piyasaları dolayısıyla sömürüldükleri için (Harris-White, 2014) birikim olanakları kısıtlı olsa bile üretim yapabildikleri ve ürünlerini satabilecekleri piyasalara erişebildikleri sürece, asgari düzeyde de olsa geçimlerini sürdürme özerkliğine sahiptirler (Bernstein, 2010: 101-103). Gerektiğinde sahip oldukları üretim araçlarını yitirmemek için hane fertlerinin tüketimini kısıtlayarak, yani öz sömürü düzeyini arttırarak, üretim faaliyetlerine tutunmayı sürdürebilirler. Küçük üretici faaliyetlerin bu istikrarı, akıcı ve durgun artık nüfus kesimlerinin büyümesinin esas kaynağının düzenli ücretli emekçilerin kapitalist istihdamdan dışlanmaları olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle, Marx’ın da Kapital’de belirttiği gibi akıcı ve durgun artık nüfusun büyüklüğü, kapitalist ücretli emek toplumda

yaygınlaştıkça artacaktır. Bir başka ifadeyle, kapitalist birikimin sektörel ve bölgesel anlamda yarattığı istikrarsızlıkların sonucu olarak büyüyüp küçülen ve bu nedenle de Marx'ın tanımladığı anlamda esasen yedek iş gücü ordusu işlevini üstlenen akıcı ve durgun artık nüfus kesimlerinin büyüklüğü, kapitalist ücretli istihdamın artışına koşut olarak uzun vadede artacaktır. Bu bakımdan, akıcı artık nüfusun Türkiye toplumunda ele alınan dönemde görülen büyümesi, ücretli emeğin yaygınlaşmasının bir sonucudur denebilir. Ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin güçlü olduğu 2010-18 dönemindeki hızlı proleterleşmeye rağmen akıcı artık nüfustaki azalmanın görece daha yavaş olması 2015 yılı sonrasında ise artışa dönüşmesi, saklı artık nüfusta görülen mülksüzleşmenin dolaylı bir sonucu olabilir.²⁶ Bu yıl ile birlikte ücretli emek ilişkisinin içerdiği işçi hanelerinin artışının yavaşlayıp düşüşe dönüşmesi, ücretli istihdamın istikrarsızlaştığının göstergesidir. Türkiye ekonomisinin 2008-2009 küresel finansal krizi döneminde girdiği küçülme döneminden çıktıktan sonra kazandığı büyüme ivmesinin 2015 yılı itibarıyla azalmaya başlaması da bu istikrarsızlaşmanın belirleyici olduğuna işaret etmektedir (Boratav ve Orhangazi, 2022).

Kapitalist üretim tarzının genişleme süreci boyunca mülksüzleştirdiği, ücretli emek ilişkisi tarafından da tam anlamıyla içerilemeyen nüfus kesimleri, gerek ücretli emek olarak gerek marjinal geçinme yöntemleri bulacak kapasiteye sahip olmadığında, görece artık nüfusun en alt tabakası olan yoksul artık nüfusu oluştururlar. Bu nüfus günümüzde büyük ölçüde, hayatlarının çalıştıkları kısmında ücretli emek ilişkisinin ve bu ilişkinin çalışma hayatı dışındaki devamı olan devlet biçiminde yeniden üretim olanaklarının da dışladığı fert ve hanelerden oluşmaktadır. Takip eden bölümde gösterileceği gibi, karşılıksız transferler yoluyla devlet biçiminde yeniden üretim sürecinin kapsamına

26 Akıcı artık nüfus, iş aramakta olan ve çalışmaya hazır işsizleri içerdiği kadarıyla TÜİK'in kullandığı işsizlik tanımıyla büyük ölçüde örtüşen bir kesimi nitelemektedir. Kurum verilerine göre çalışma yaşındaki işsizlerin oranı 2014-2020 arasında % 10,1'den % 13,4'e yükselmiştir. Fert bazındaki bu artışta görülen % 33'lük artış, tezin araştırmasına göre hane bazında % 300'lük bir artışa tekabül etmektedir.

giren en büyük nüfus kesimi de budur. Ortaya çıkış ve varoluş koşulları ancak daha uzun dönemlerde gözlemlenebilecek yoksul artık nüfus kesimi, tezde ele alınan dönemde yavaş da olsa büyümüştür. Bu artışın büyük ölçüde saklı artık nüfusun hızla çözüldüğü 2010-2013 dönemini takip eden 2013-2016 döneminde olması, daha önceki yeniden üretim koşullarını tarımsal küçük küçük meta üreticiliğinin sağladığı üretken olmayan nüfusun²⁷ bu sektördeki mülksüzleşme sonucu mutlak yoksulluğa atıldığının göstergesi olabilir. Yapılan araştırmanın sonuçları, yoksul görelî artık nüfus hanelerinin yaş ortalamasının diğer tüm kesimlerden daha yüksek hane büyüklüğünün ise daha az olduğunu göstermektedir.²⁸

Özetlemek gerekirse, 2007-2021 yılları arasında Türkiye toplumunun sınıfsal kompozisyonundaki dönüşüme sebep olan ana faktörler, kırsal küçük meta üreticiliğinin çözülmesi ve köylülerin mülksüzleşmesi ile ücretli emek ilişkisinin gösterdiği genişleme ve pekişme süreçleridir. Dönemin ilk yarısında tarım sektöründe çalışan topraksız işçiler başta olmak üzere saklı görelî artık nüfusun küçülmesi ile serbest kalan potansiyel emek gücü, kapitalist ücretli emek sektörü tarafından büyük ölçüde içerilmiş, iki süreç arasındaki dengesizlik, yani çözülme ile içirme kapasiteleri arasındaki fark akıcı artık nüfusun varlığını korumasına ve eğilim tersine dönmeye başladığında büyümesine sebep olmuştur. Meta biçiminde yeniden üretim süreçlerinin dışında kalan, çalışamayan mülksüzler ise yoksul görelî artık nüfus saflarını büyütülmüştür. Dönem boyunca, kapitalist ücretli emek ilişkisinin düzensiz biçimde içerdiği ya da onun kıyısında kalan durgun artık nüfusun da azalma eğiliminde olması, meta biçiminde yeniden üretim süreçlerinden dışlanan emekçilerin akıcı ve yoksul kesimlerde sıkışmasına sebep olmuş görünmektedir. Akıcı ve yoksul görelî artık nüfusun varlığı kapitalist üretim ilişkilerinin zorunlu bir sonucudur. Akıcı artık nüfusun potansiyel emek gücü, ya da yedek iş gücü

27 Yaş ve sağlık durumu gibi nedenlerle çalışamayan ancak kırsal sınıfların mensubu olan fert ve hanelerin.

28 Yoksul GAN ortalama hane büyüklüğü 2010 yılında 1,95 kişiden 2021’de 1,5’e kadar düşmüştür.

ordusu olarak yeniden üretimi de hem çalışan emekçilerin ücret düzeylerini düzenlemedeki işlevi, hem de mutlak artı değer üretiminin genişlemesi gerekliliğinin bir dayatmasıdır. Ayrıca meta biçiminin mümkün kıldığı yeniden üretimin karşılığında dayattığı çalışma zorunluluğuna tabidir. Yoksul görelî artık nüfus saflarına atılanların ise geçinebilmesi, hatta yaşamlarını sürdürebilmeleri kapitalist üretim tarzının bir önceliği ya da zorunluluğu değildir. Akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerine mensup haneler, gelir getirici herhangi bir faaliyette bulunan hiçbir fert içermediği için, geçinmek için özel ya da devlet kaynaklı transferlere en fazla bağımlı olması beklenen nüfus kesimleridir. Bilhassa yoksul artık nüfus hanelerinin uzun vadede hayatta kalması, bu transferlere bağılıdır. Dolayısıyla bu nüfus kesimlerinin ülke nüfusuna oranının ele alınan dönemde % 2,7 oranında artması, devlet biçiminde yeniden üretimin kapsamının genişlemesi için güçlü bir itki yaratacaktır. Devlet biçiminde yeniden üretimin, meta biçiminin ve nüfus kompozisyonunun bu eğilim ve gereklilikleri çerçevesinde nasıl biçimlendiği ileride ele alınacaktır.

5.2. Türkiye’de çalışan sınıfların geçim koşullarının dönüşümü

Türkiye kapitalist toplumsal formasyonunun sınıfsal kompozisyonunda 2010 yılı itibarıyla gözlemlenen dönüşümler, tarımsal küçük üreticilik ile düzensiz ve güvencesiz istihdamı ifade eden saklı ve durgun görelî artık nüfus kesimlerinin küçüldüğünü, buna karşılık aktif işçi sınıfının büyüdüğünü göstermektedir. Proleterleşmenin bir başka sonucu ise kapitalist ücretli emek ilişkisinden geçici ya da kalıcı olarak dışlanan ve dolayısıyla ücret ve meta biçimlerinin hakim olduğu bu toplumda geçimlerini sağlama yolları tamamen ortadan kalkan akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin büyümesidir. Daha önce belirtildiği gibi, proleterleşme, küçük üreticiliğin ve düzensiz istihdamın azalması biçiminde gerçekleştiğinde, çalışan sınıfların geçim koşullarının iyileşmesi

beklenir. Saklı ve durgun artık nüfusun istikrarsız ve güvencesiz geçim koşullarının yerini ücretli istihdama bırakması, bu geçişi yaşayan haneler açısından bir refah artışı anlamına gelir. Öte yandan, kapitalist ücretli emek ilişkisinin çalışan sınıfların yaşamları üzerindeki hakimiyetinin artması, farklı anlamda bir tekinsizliği, ücretli istihdamdan dışlanma durumunda mutlak yoksulluğa düşme tehdidini de beraberinde getirmektedir. Bu nüfus dönüşümlerinin Türkiye’de çalışan sınıfların hane halkı gelir ve refah düzeyleri üzerindeki etkisi bu kısımda ele alınacaktır. Hane halkı bazında nüfus ve geçim koşullarındaki dönüşüm eğilimlerinin devlet biçiminde yeniden üretim süreçleri açısından ne anlama geldiğini anlamak için, hane halkı gelir düzeylerinin ve gelir kaynaklarının kompozisyonunun ele alınan 2010-2021 döneminde nasıl dönüştüğünü ortaya çıkarmak gerekir. Bu yolda öncelikle, ülkedeki farklı sınıf kesimlerinin geçim koşullarının birbirilerine kıyasla nasıl dönüştüğü ele alınacaktır.

5.2.1. Nüfus kompozisyonundaki dönüşümlerin çalışan sınıf kesimlerinin geçim koşullarına etkileri

Türkiye nüfusunun sınıf kompozisyonunun tezde incelenen dönemde bu bölümde anlatılan temel dönüşümleri, göreceli artık nüfusun çalışan kesimleri küçülürken, aktif işçi sınıfının büyümesi, bir bütün olarak çalışan sınıfların geçim koşullarında belirgin bir iyileşmeye yol açmıştır. Ücretsiz aile emeğinin yoğun olduğu tarımsal küçük üreticilik ile kapitalist sektörde düzenli bir şekilde içerilmeyen çalışan sınıf kesimlerinin önemli bir kısmının kapitalist sektörde düzenli istihdama katılmasıyla, pek çok çalışan sınıf mensubu, nominal olarak asgari ücret düzeyinde düzenli parasal gelir elde etmeye başlamıştır. Ücretli emek kullanan kapitalist sektördeki büyüme, şüphesiz ki toplumsal artı değeri artırdığı için, nüfusu azalan sermayedarların zenginliğini büyük oranda artıracak olsa da, düzenli gelir ve görece güvenceli çalışmanın artışı, çalışan sınıflar

arasında yeniden üretimlerini toplumsal olarak geçerli ortalama geçim koşullarında gerçekleştirenlerin oranını artırmıştır. Bu dönüşümün toplumsal sınıflar arasındaki gelir eşitsizliği ve yoksulluk oranlarına etkisi aşağıda ele alınacaktır. Ancak öncesinde, bahsedilen dönemdeki görece refah artışının kapitalist sektörün ücretli emeği içermeye eğiliminden kaynaklandığına dair bir göstergesi ele almak yerinde olacaktır.

Ücretsiz aile işçisi ve yasal asgari ücret gelirinin altında gelir elde eden çalışan sınıf mensubu fertlerin en azından bir kısmının, kapitalist sektörde düzenli ücretli emekçiler olarak çalışmaya başlaması, üretken faaliyet gelirlerinin de bu düzeyin üzerine çıkmasını sağlamıştır (Grafik 5.5). Tarım sektöründeki çözülme ve proleterleşmenin hakim olduğu dönemde, esas faaliyet gelirleri yıllık en düşük net asgari ücret²⁹ altında kalan aktif çalışan sınıf mensuplarının oranı % 42 düzeyinden % 35'e kadar gerilemiştir. Tek başına bu göstergenin iki nedeni olabilir. Asgari ücret reel anlamda yükselirken, bu düzeyin altında gelir elde eden fertlerin sayısının azalması, hali hazırda çalışanların faaliyet gelirlerinin asgari ücretten daha hızlı artmasından kaynaklanabilir. Çalışan sınıfların en büyük kesimini oluşturan aktif işçi sınıfı, yani nitelikli ve nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçiler içinde asgari ücretin altında gelir elde edenlerin oranının dönem boyunca fazla değişmemesi, muhtemel nedenin bu olmadığına işaret etmektedir. Daha muhtemel neden, daha önce gelir elde etmeyen ya da bu düzeyin altında gelir elde eden çalışan sınıf mensuplarının asgari düzeyde ücret geliri elde etmeye başlamış olmasıdır. Saklı ve durgun artık nüfusun azalıp aktif iş gücü ordusunun büyümesi, bu sonucu doğuracak bir olgudur. Yıllık gelirleri asgari ücretin altında kalan çalışan sayısı ile asgari ücret düzeyi arasındaki ters ilişki, sermaye birikiminin ücretli emeği içermesi eğiliminin baskın olduğu dönem içinde 2016 yılına kadar sürmüştü, 2017 yılındaki yüksek ücret artışı ve ardından başlayan ücretli emeğin dışlanması eğilimi döneminde

29 Asgari ücret, 2016 yılına kadar ocak ve temmuz aylarında güncellenmiş, bu yıl itibarıyla yılda bir kez güncellenmeye başlamıştır. Yıllık en düşük net asgari ücret, net asgari ücretin yıl başında belirlenen miktarının 12 ile çarpılmasıyla bulunmuştur.

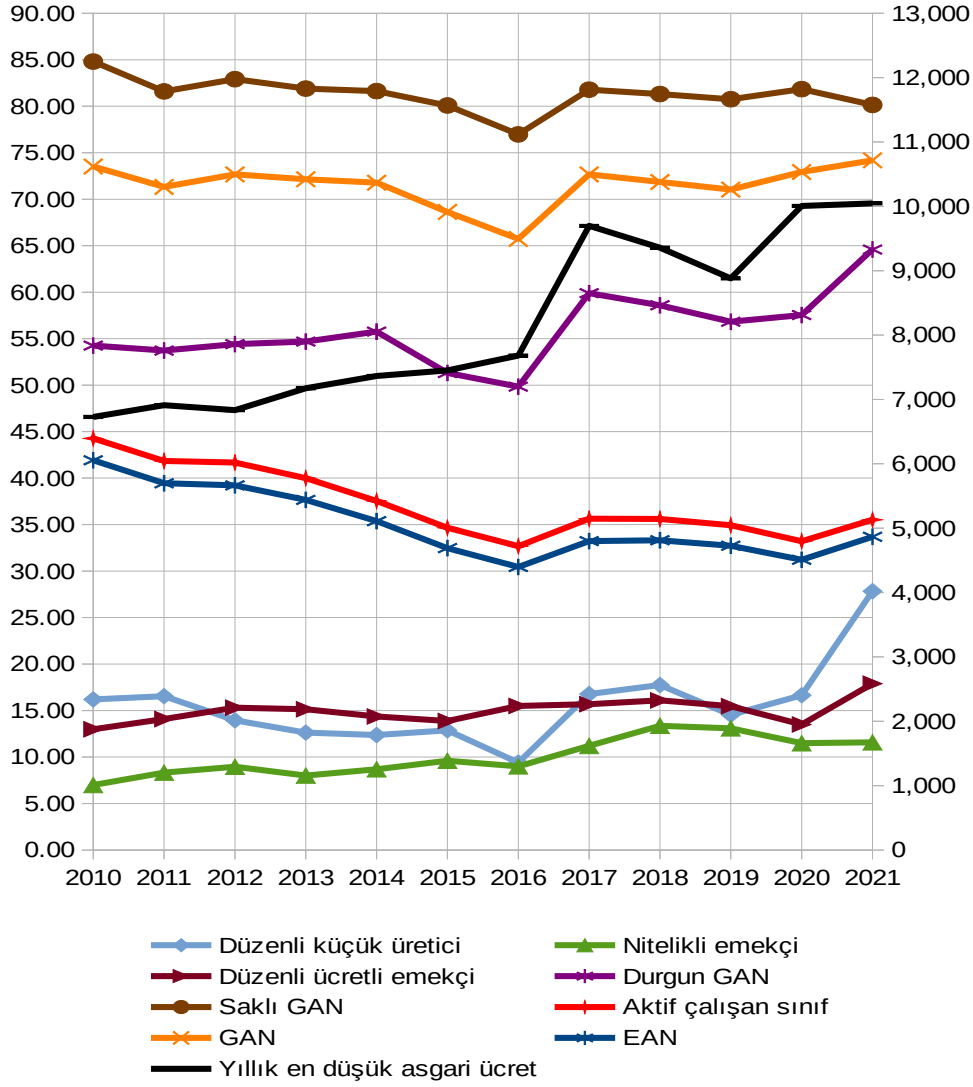
paralleleşmiştir. Bunun anlamı, aktif çalışan sınıf mensubu fertler arasında yıl boyunca asgari ücret düzeyinin üzerinde faaliyet geliri elde eden fertlerin sayısının artıyor olmasıdır.

Asgari ücret düzeyi ile faaliyet gelirleri bu düzeyin altında kalan fertlerin oranı arasındaki ilişki, durgun artık nüfus kesimlerinde dönem boyunca paralel seyretmiştir. Kapitalist sektördeki aktif işçi sınıfı ile durgun artık nüfus kesimlerinin gelir düzeylerinin birbirinden kopuk olması, bu kesimlerin kapitalist üretim süreci ile ilişkilene biçimleri arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır.³⁰ Durgun artık nüfustaki fertlerin emek güçleri, hem daha düşük üretkenlik düzeyinde hem daha esnek ve kuralsız biçimde sömürüldüğü için, aktif işçi sınıfı için geçerli olan ücret düzeyleri ve istihdam istikrarına sahip değildir. Başka bir ifadeyle, durgun artık nüfustaki fertlerin geçim koşullarının asgari ücret düzeyinden etkilenmemesinin nedeni, içinde oldukları üretken faaliyetler ve geçim koşullarının kapitalist sermaye birikiminin hakim kıldığı üretim ve yeniden üretim kısıtları çerçevesinde “fazlalık” olmasıdır.³¹

30 Burada gözlemlenen değişkenin düzenli ve düzensiz çalışanların aylık ücret düzeylerinden kaynaklanmadığını vurgulamak gerekir. Düzensiz çalışan fertlerin yıllık asgari ücret düzeyindeki gelirin altında faaliyet geliri elde etmesinin nedeni, ücretlerin düşük olması olabileceği gibi, işsiz ya da eksik istihdamda geçirdikleri zamanın daha uzun olması da olabilir. Durgun artık nüfusun iki kesimi, düzensiz küçük üreticiler ile düzensiz ücretliler, kapitalist birikim sürecinin hem genel hem de sektör bazındaki genişleme ve daralma eğilimlerine karşı daha savunmasızdır.

31 “Kayıt dışılık” ya da asgari ücret ve istihdam güvencesi gibi kapitalist devlet düzenlemelerinin tüm ücretli emekçileri kapsamamasının, aktif iş gücü ve durgun artık nüfusun sermaye birikimi ile farklı ilişkilene mesinin devlet biçiminde yeniden üretiminin ifadesi olduğu öne sürülebilir. Elbette bu iddiayı doğrulamak bu tezdekinden farklı ve çok daha kapsamlı bir araştırmayı gerektirir.

Grafik 5.5: Esas faaliyet gelirleri yıllık net asgari ücretin altında kalan fertlerin oranı (%)

Yazarın hesaplamaları. Esas faaliyet geliri YNAÜ altında olanların sınıf kategorisindeki toplam esas işinde çalışan fert sayısına oranı. Yıllık en düşük net asgari ücret düzeyi sağdaki ekseninde gösterilmiştir (2010=100)

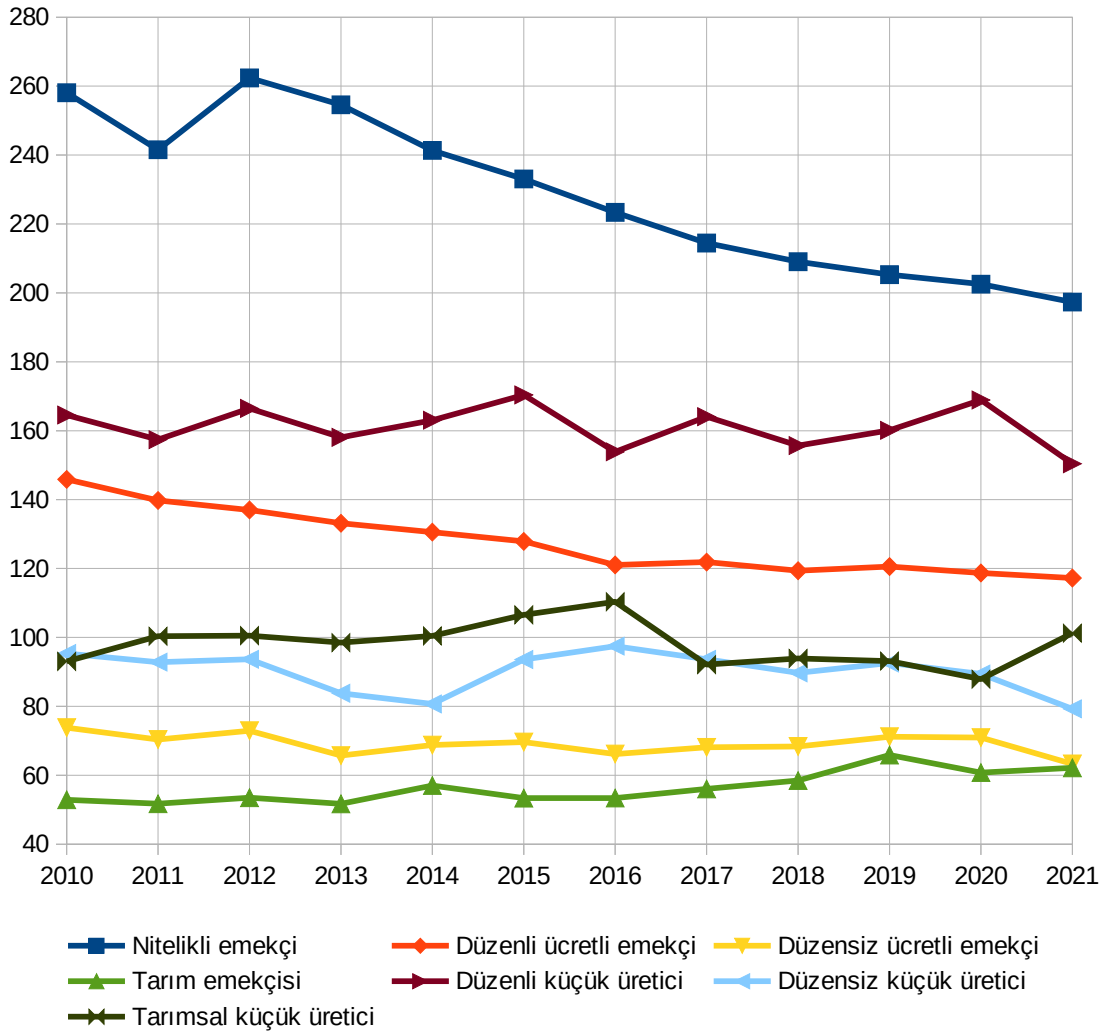
Kapitalist mülksüzleştirme ve proleterleştirme süreçlerinin çalışan sınıfların geçim koşullarında yarattığı dönüşümlerin izlenebileceği bir diğer değişken, faklı çalışan sınıf kesimi hanelerinin üretken faaliyetlerden elde ettikleri gelirlerin göreceli değişimidir (Grafik 5.6.). Çalışan sınıfların geçim koşullarının en önemli belirleyeni olan ücret ya da küçük üretici birim gelirlerinin birbirlerine göre artması ya da azalması, kapitalist proleterleşme sürecinin ortalama geçim düzeyini ve çalışan sınıflar arasındaki geçim durumu eşitsizliklerini nasıl değiştirdiğini anlamayı sağlar. Aktif işçi sınıfını oluşturan nitelikli ve nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçilerin ortalama faaliyet gelirleri, aktif

alışan sınıfların medyan faaliyet gelirine oranla sırayla % 23,5 ve % 20 oranında düşmüştür. Kapitalist ücretli emek süreciyle düzensiz ilişkilenen ücretlilerin ve düzensiz küçük üreticilerin faaliyet gelirleri de medyana oranla sırayla % 14 ve % 17 düzeyinde azalmıştır. Tarım dışı düzenli küçük üreticilerin faaliyet gelirlerinin medyana oranı % 160 seviyesinde dalgalanmış, dönem sonunda ise % 8 oranında düşmüştür. Çalışan görelî artık nüfus kesimleri arasında yalnızca saklı artık nüfus kesimlerinin, yani tarım sektöründeki ücretli emekçiler ile küçük üreticilerin üretken faaliyetlerinden elde ettikleri gelirler medyana oranla artmıştır. Tarımsal küçük üreticilerin gelirleri medyana oranla 2016 yılına kadar artarken, bu yıl itibariyle düşüşe geçmiştir. Aynı dönemde tarım sektöründeki ücretli emekçilerin faaliyet gelirlerinin medyana oranla bir miktar artması, daha önce değinilen tarımdaki kapitalistleşme sürecinin sonucunda düzenli çalışmaya başlayan ücretli emekçilerden kaynaklanıyor olabilir. Nitekim, tarımsal küçük üreticilerin gelirlerindeki düşüş, bu sektördeki kapitalistleşmenin küçük üreticilerin üretim koşulları üzerinde baskı oluşturmamasından kaynaklanıyor olabilir.

Tarım dışı sektördeki tüm ücretli ve küçük üreticilerinin üretken faaliyet gelirlerinin medyana oranla azalması, bu medyan değerin dönem boyunca artmasından kaynaklanmaktadır. Tüm aktif çalışan sınıf fertlerinin reel medyan faaliyet geliri, ücretli emeğin içerilme eğiliminin hakim olduğu 2010-2018 döneminde, % 33, dönemin tümünde toplam % 38 oranında artmıştır.³² Bu artışın nedeni ise yukarıda gösterildiği gibi saklı ve durgun artık nüfus kesimlerinin küçülmesi sonucu, üretken faaliyetlerinden yasal asgari ücretin altında gelir elde eden fertlerin, düzenli ücretli emekçi sınıfına geçmesidir.

32 Buradaki medyan faaliyet geliri hesaplamasına ücretsiz aile işçileri dahil edilmemiştir. Dahil edildiğinde, bu oran 2010-2018 döneminde % 53, dönemin tümünde % 62'e çıkmaktadır.

Grafik 5.6: Aktif çalışan sınıf kesimlerinin kişi başına faaliyet gelirlerinin göreceli değişimi (%)

Yazarın hesaplamaları. Aktif çalışan sınıf mensubu fertlerden esas işinde çalışanların bu işten elde ettiği ortalama yıllık gelirin tüm aktif çalışan sınıfların medyan faaliyet gelirine oranı.

Aktif işçi sınıfı kesimlerinin ücret gelirlerinin ise medyana oranla büyük oranda azalması, proleterleşme sürecinin düşük ücret geliri elde eden emekçilerin sayısını oransal olarak artırdığına işaret etmektedir. Gelişmiş kapitalist sektörde çalışanların ücret gelirleri, proleterleşmenin hakim olduğu ilk dönemde medyan faaliyet gelirine oranla daha hızlı düşmüştür. Buna dayanarak, kapitalistleşmemiş sektördeki ya da düşük üretkenlikteki işletmelerin sermaye birikimi süreci tarafından tasfiye edilmesi sonucu serbest kalan emekçiler, ucuz emek gücü sağlayan bir yedek işgücü ordusu haline gelmiş denebilir. Yedek işgücü ordusunun aktif işçi sınıfının ücret düzeyleri

üzerinde yapacağı aşağı yönlü baskının yanı sıra, ücretli istihdama yeni katılacak kesimlerin ücret beklentileri de ortalamanın altında olacaktır. İncelenen dönem boyunca aktif işçi sınıfının ücret düzeylerinde çalışan sınıf ortalamasına göre gerçekleşen azalmanın mülksüzleşme sonucu artan emek arzının baskısıyla mı yoksa düşük ücretli istihdamın artması nedeniyle mi gerçekleştiğin anlamak için, ekonomik sektörlerle göre ücret düzeylerine ve yeni istihdamın dağılımına bakmak gerekir.

Ücretli istihdamın yüksek olduğu tarım dışı sektörlerdeki ücret düzeylerinin tüm dönem boyunca değişimi, ilk olarak tüm düzenli ücretliler için bir artışı göstermektedir. Tarım dışı tüm düzenli ücretli çalışanların yıllık ortalama faaliyet gelirleri, 2010-17 döneminde % 12,5; ücretli emeğin dışlanma eğiliminin baskın hale geldiği 2018-21 döneminde ise % 1,7 artmıştır. Ücretli emeğin içerildiği dönemde, idari destek hizmetleri, imalat sanayii, ulaştırma ve depolama ile eğitim sektörlerindeki ücret artışları tarım dışı tüm ücretlilerdeki artış ortalamasının üzerindedir. Buna karşın, ücret artışının dönem boyunca % 5'in altında kaldığı inşaat sektörü; toptan ve perakende ticaret; ulaştırma ve konaklama ile diğer faaliyet sektörlerindeki artış oranları, toplam artış oranının altındadır.

Tablo 5.12: Tarım dışı büyük sektörlerdeki düzenli ücretli emekçilerin ortalama ücret gelirleri (TL)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Yıllık Ortalama 2010-21	Artış Oranları 2010-17 %	2018-21 %
İmalat Sanayii	10,440	10,362	9,383	10,414	10,685	10,900	11,485	12,502	12,174	11,776	12,813	12,607	11,295	19.75	0.84
İnşaat	9,911	9,988	8,530	8,621	9,380	10,025	10,550	10,343	10,009	10,417	11,202	10,513	9,957	4.36	1.64
Toptan ve Perakende Ticaret	9,879	9,557	8,927	9,811	9,760	10,151	10,492	11,049	10,730	10,447	11,152	10,940	10,241	11.85	-0.99
Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri	13,762	14,115	12,642	13,485	13,656	13,798	13,934	15,283	13,649	13,719	15,710	13,808	13,963	11.06	-9.65
Ulaştırma ve Depolama	8,401	8,676	7,368	8,415	8,531	9,087	9,735	9,969	9,840	9,233	11,361	9,949	9,214	18.66	-0.20
İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	7,738	7,957	7,496	8,416	8,950	9,172	9,344	10,058	10,715	10,316	11,038	11,436	9,386	29.98	13.70
Kamu Yönetimi, Savunma ve SG	19,038	19,572	19,186	21,530	21,957	21,338	21,432	21,554	20,038	17,956	18,985	19,224	20,151	13.22	-10.81
Eğitim	10,068	11,281	10,333	10,864	11,674	11,372	9,473	11,642	10,919	10,336	12,674	12,309	11,079	15.64	5.73
İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmetler	12,938	13,370	12,041	14,144	13,543	12,774	13,000	13,311	12,644	11,497	13,285	13,765	13,026	2.89	3.40
Diğer Faaliyetler	10,841	9,895	9,510	10,847	10,244	11,088	10,436	11,511	11,815	10,811	13,188	11,144	10,944	6.18	-3.19
Sanayi Toplam	10,725	10,596	9,667	10,718	10,914	11,088	11,738	12,657	12,340	11,973	13,048	12,771	11,519	18.01	0.90
Hizmet Toplam	12,118	12,238	11,079	12,288	12,616	12,683	12,818	13,388	12,996	12,347	13,899	13,604	12,673	10.48	1.61
Tarım Dışı Toplam	11,487	11,531	10,431	11,494	11,818	11,977	12,303	12,920	12,537	12,109	13,468	13,137	12,101	12.47	1.68

Yazarın hesaplamaları. Sektörde çalışanların düzenli ücretli emekçilerin yıllık esas faaliyet gelirlerinin sektördeki toplam ücretli sayısına bölünmesiyle bulunmuştur. (2010=100)

Ücret düzeylerindeki bu eğilimler, yedek işgücü ordusu baskısının ücretli emeğin dışlanması döneminde, yani 2018 sonrasında, konaklama, ticaret ve diğer faaliyet sektörlerinde görece daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ancak, ücret düzeylerinin dönemin bütününde bu iki sektör de dahil genel yükselişi, kapitalist sermaye birikiminin ortaya çıkardığı yedek işgücü ordusunun, artan ücretli emek talebi tarafından kapsanma oranının yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Bunun nedeni, kapitalist sermaye birikiminin 2010-18 yılları arasında hızlanan toplum sathında genişlemesi esnasında, yeni birikim olanaklarını besleyecek yedek işgücü ordusu işlevini, aynı dönemde tasfiye olan tarımsal küçük üreticilik sektöründe serbest kılınan emekçilerin gördüğünü göstermektedir. Başka bir ifadeyle, sermaye birikiminin genişlemesi için gerekli olan toplumsal işgücü rezervini ortaya çıkaran eğilim, kapitalist sektörlerdeki ücretli emekçi tasfiyesi değil, mülksüzleştirmedir.

Mülksüzleşme ve aktif işçi sınıfının büyümesi eğilimlerinin aktif işçi sınıfının üretken faaliyet gelirlerini tüm aktif çalışan sınıfların ortalama gelirlerinin altına düşüren olgu kapitalist genişlemenin ücret düzeylerinin düşük olduğu sektörlerde gerçekleşmesidir. Sermaye birikiminin emek gücü kullanımının yoğun ve üretkenliğin görece düşük olduğu sektörlerde gerçekleşmesi, ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin bu sınıfların geçim koşullarında yaratacağı iyileşmeyi sınırlandıran ve potansiyel olarak çalışan yoksul sayısını artıran bir gelişmedir. İncelenen dönemde yıllık yeni düzenli ücretli istihdamın sektörlere dağılımına bakıldığında (Tablo 5.13.) Tablo 5.12'ye göre ortalama ücret düzeylerinin en düşük olduğu ulaştırma, idari ve destek hizmetleri, inşaat ve toptan ve perakende ticaret sektörlerinin, 2010-2021 yılları arasında yaratılan yıllık yeni istihdamın % 50'sini kapsadığı görülmektedir. Ücret düzeylerinin görece yüksek olduğu imalat sanayii ve konaklama ve yiyecek içecek sektörlerindeki yıllık ortalama yeni istihdam, toplamın % 32'sinde kalmaktadır.

Tablo 5.13: Yıllık yeni düzenli ücretli emekçi istihdamının sektörlere dağılımı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Yıllık Ortalamalar		
												2010-21	2010-17	2018-21
İmalat Sanayii	16.37	33.55	23.72	7.87	17.36	14.31	-2.76	104.63	52.95	-10.78	42.93	27.29	15.77	47.43
İnşaat	9.48	7.42	20.59	15.47	2.61	19.35	23.50	15.93	81.90	30.53	17.52	22.21	14.06	36.47
Toptan ve Perakende Ticaret	14.23	13.15	-3.81	10.36	18.59	19.12	32.52	-5.67	1.55	20.39	9.92	11.85	14.88	6.55
Konaklama ve Yiyecek	11.00	10.79	8.37	-3.62	6.18	8.19	13.75	-1.44	-1.30	-6.92	13.46	5.32	7.81	0.95
Ulaştırma ve Depolama	8.44	10.63	-1.08	28.44	7.44	-3.66	10.07	1.75	-7.41	46.91	-0.44	9.19	8.61	10.20
İdari ve Destek Hizmetleri	6.88	29.39	11.39	15.84	-7.25	4.24	21.73	-59.46	41.44	27.29	-7.00	7.68	11.74	0.57

Yazarın hesaplamaları. Bir önceki yıla göre sektördeki nitelikli olmayan düzenli ücretli istihdam artışının, tarım ve kamu dışı sektörlerdeki toplam istihdam artışına oranı.

Sonuç olarak tezde incelenen dönemde gözlemlenen nüfus kompozisyonu değişimlerinin çalışan sınıf kesimlerinin geçim koşullarında yarattığı en önemli dönüşüm, aktif işçi sınıfının büyümesi ve aktif çalışan artık nüfus kesimlerinin küçülmesidir. Gerek ücretsiz aile emekçileri gerekse düzensiz çalışan durgun artık nüfus kesimlerinden aktif iş gücü ordusuna katılan çalışan sınıf mensuplarının ve hanehalklarının geçim koşulları iyileşmiştir. Bu proleterleşme süreci sonucu ile büyüyen aktif işçi sınıfının geçim koşulları ise, ücretli emek içermeye eğilimi daha güçlü olan sektörlerin üretkenlik ve ücret düzeylerinin görece düşük olduğu sektörle olması nedeniyle, görece olarak kötüleşmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak geçim araçlarına erişmek için kendi emek gücüne dayanmak zorunda olan çalışan sınıfların geçim koşullarının türdeşliğinin arttığı, bir başka ifadeyle çalışan sınıf haneleri arasındaki eşitsizliklerinin azaldığını söylemek mümkündür. Bu türdeşleşme, geçim sağlama tarzı açısından yoksul olan çalışan aktif nüfus kesimlerin küçülmesi ve bu anlamda yoksulluğun yaygınlığını azaltmış olsa da, düşük ücretler karşılığı çalışıp yüksek oranlarda sömürülen emekçiler artırarak, gelir düzeyi açısından yoksulluğun artma eğilimi göstermesi anlamına gelmiştir. Türkiye toplumundaki eşitsizlik ve yoksulluk süreçleri, takip eden kısımda detaylı ele alınacaktır. Bu eğilimlerin, ülkedeki yoksulluğun sınıfsal görünümünde yaptığı değişiklikler ise, bölümün son kısmında anlatılacaktır.

5.2.2. Çalışan sınıf hanelerinin gelirlerinin kaynak kompozisyonu

Buraya kadar, Türkiye toplumsal formasyonunda kapitalist sermaye birikiminin genişleme eğilimleri sonucu nüfusun sınıf kompozisyonunda gerçekleşen dönüşümler ele alınmış, önceki kısımda da çalışan sınıfların geçim koşullarının temelinde yatan faaliyet gelirlerinin nüfus eğilimlerinden nasıl etkilendiği ele alınmıştır. Sonuç olarak çalışan sınıfların artık nüfus kesimleri küçülüp aktif işçi sınıfının büyüdüğü, ayrıca üretken faaliyet gelirleri düzeyleri açısından da bu sınıf kesimlerinin birbirine yaklaşması eğiliminin doğduğu gösterilmiştir. Çalışan sınıfların geçim sağlama koşullarının benzeşen ve farklılaşan taraflarını incelemenin sıradaki aşaması, bu sınıf kesimlerinin hanehalkı gelirlerinin kaynak kompozisyonunun incelenen dönemdeki dönüşümünü ele almaktır.

Genelleşmiş meta üretimi olan kapitalist üretim tarzında, üretim ve geçim araçlarının metalaşmış olması, çalışan sınıf hanelerinin yeniden üretimlerini sağlamak için gerekli olan geçim araçlarına, yalnızca üretken faaliyetlerinden elde ettikleri gelirler yoluyla erişebilmeleri demektir. Geçim araçlarına ücretli emekçiler emek güçlerini satarak elde ettikleri ücret gelirleriyle, küçük üreticiler ise emek güçleri ile sahip oldukları üretim araçlarını birleştirerek ürettikleri ürünleri satarak elde ettikleri gelirlerle ulaşırlar. Her iki tipteki gelir de tezde üretken faaliyet geliri olarak adlandırılmıştır. GYKA araştırmasında bu faaliyet gelirleri, ücretli emekçiler için ücret gelirleri, tarımsal ve tarım dışı küçük üreticiler içinse müteşebbis geliri adları altında, anketin yapıldığı yıldan bir önceki yıldaki toplam gelir olarak kapsamaktadır. Tezde kullanılan faaliyet geliri kategorisi, hanedeki her bir ferdin, referans yılında elde ettiği tüm faaliyet gelirlerinin toplamıdır. Daha açık bir ifadeyle, bir hanenin toplam faaliyet geliri, hanede anket yapıldığı esnada çalışan ya da çalışmayan tüm fertlerin referans yılındaki işlerinden elde ettikleri tüm gelirlerin toplamıdır. Toplam faaliyet geliri ayrıca, hanedeki

çalışanların referans yılında anket esnasında yaptıkları iş dışındaki (ek iş ya da değiştirilen iş) işlerden elde ettikleri gelirleri de kapsamaktadır.

Tablo 5.14: Çalışan Sınıflarda Hane Başına Düşen Toplam Faaliyet Geliri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-17%	2017-21%	2010-21%
Düzenli Küçük Üretici (TD)	18,768	19,542	19,785	21,364	21,932	23,357	22,109	24,641	24,043	22,988	25,235	22,778	31.29	-7.56	21.37
Nitelikli Ücretli Emekçi	32,874	32,548	33,230	36,352	36,095	36,880	37,607	37,619	35,930	34,248	35,995	35,009	14.43	-6.94	6.49
Düzenli Ücretli Emekçi	16,877	17,561	17,510	18,118	18,925	19,253	19,775	20,522	20,142	19,107	20,377	19,345	21.59	-5.73	14.63
Aktif İşçi Sınıfı	19,639	20,062	19,615	21,560	22,340	22,962	23,687	24,207	23,587	22,598	24,039	23,239	23.26	-4.00	18.33
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	11,845	12,172	12,250	11,418	11,531	12,641	14,714	14,129	13,858	13,704	13,805	12,100	19.29	-14.37	2.15
Düzensiz Ücretli Emekçi	8,579	8,873	9,206	9,101	9,940	9,874	10,410	11,194	10,758	10,890	11,116	9,812	30.48	-12.35	14.37
Durgun GAN	9,618	9,923	10,107	9,785	10,409	10,755	11,771	12,100	11,729	11,823	12,027	10,491	25.80	-13.30	9.07
Tarımsal Küçük Üretici	10,919	12,258	12,520	12,640	12,620	13,739	14,942	13,506	13,732	12,601	12,901	14,222	23.70	5.30	30.25
Tarım Emekçisi	7,237	7,584	7,357	8,273	8,345	8,355	8,912	9,356	8,851	10,560	11,103	10,125	29.29	8.21	39.90
Saklı GAN	10,198	11,385	11,628	11,875	11,846	12,670	13,859	12,696	12,852	12,111	12,397	13,290	24.49	4.68	30.32
Aktif çalışan sınıf	15,772	16,666	16,718	18,188	19,127	19,965	20,858	21,290	20,845	19,923	21,254	20,459	34.98	-3.90	29.72
Akıcı GAN	5,495	6,275	5,595	6,886	7,644	6,947	6,896	8,483	8,715	7,653	8,477	5,932	54.39	-30.08	7.96
Yoksul GAN	668	825	878	876	604	692	687	775	519	553	649	546	16.02	-29.52	-18.22
GAN	7,890	8,364	8,327	8,294	7,772	7,944	8,380	8,200	8,095	7,818	7,549	7,222	3.93	-11.93	-8.47
Çalışan Sınıf	14,154	14,983	14,979	16,327	16,722	17,410	18,099	18,364	18,062	17,021	17,479	17,191	29.75	-6.39	21.46

Yazarın Hesaplaması, Toplam Sınıf Faaliyet Geliri / Sınıf Hane Sayısı; TL; 2010=100

Ücretli emeğin içerilme eğiliminin yüksek olduğu dönemde, çalışan sınıf hanelerinin ortalama faaliyet gelirlerinin % 30, aktif çalışan sınıfların ise % 35 civarında arttığı görülmektedir. Bu oranın farklı aktif çalışan sınıf kesimlerinin faaliyet gelirlerinin artış oranından yüksek olmasının nedeni, ücretsiz çalışan saklı artık nüfus kesimlerinin nüfusa oranının azalmış olması, bu kesimi terk eden emekçilerin bir kısmının, düzenli ya da düzensiz ücretli istihdama katılmış olmasıdır. Bir önceki kısımda farklı biçimlerde gösterildiği gibi, tüm çalışan sınıfların geçim koşullarının ücretli emeğin içerilme eğiliminin hakim olduğu ilk dönemde iyileşmesinin temel belirleyeni, ücretsiz ya da asgari ücret düzeyinin altında çalışmanın azalmasıdır. Çalışan sınıfların farklı kesimlerinin geçim koşulları arasındaki düzey farklılığının azalmasının bir başka nedeni de, ortalama faaliyet gelirlerindeki artışın, aktif işçi sınıfı haneler için, çalışan sınıf ortalamasının altında kalmasıdır. Nitelikli emekçilerin faaliyet gelirlerindeki artış çalışan sınıf ortalamasındaki artış oranının ancak yarısının altında kalmıştır. Çalışan sınıfların, geçim koşulları açısından en üst düzeydeki bu kesiminin hane gelirlerinin diğer çalışan sınıf kesimlerine oranla azalmasının temel sebebi, ücret gelirlerindeki bu

düşük artış oranıdır. Ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin tersine döndüğü 2018 sonrasında ise, saklı artık nüfus dışındaki tüm çalışan sınıf kesimlerinin faaliyet gelirlerinin azaldığı görülmektedir. Kapitalist sektördeki yedek işgücü ordusu ile aktif işçi sınıfının, ücretli emeğin dışlanması sürecinden birlikte olumsuz etkilendiği açıkça görülmekte, kapitalist sektörle tarımsal küçük üreticiliğin geçim koşulları açısından ayrıştığı ortaya çıkmaktadır. Ücretli emek sürecinden dışlanan ve hanede herhangi bir gelir getirici üretken faaliyette bulunmayan akıcı artık nüfusun, önceki yıl elde edilen faaliyet gelirlerinde 2010-2018 dönemindeki yüksek artış, bu kesimde istihdama yeni katılacak olanların oranının azalırken, ücretli emek sürecinden dışlananların oranının arttığının göstergesidir.

Ücretli emeğin dışlanması sürecinin farklı çalışan sınıf kesimlerinin hane gelirleri üzerindeki etkilerini değerlendirmek için, gelir kaynaklarının kompozisyonunun nasıl değiştiği ele alınabilir.

Gelir kompozisyonunun ilk tablosunda görüldüğü üzere, ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu 2010-2018 yılları boyunca, çalışan sınıf hanelerinin gelirlerinde faaliyet gelirlerinin payı yaklaşık % 2,5 oranında artmıştır. Farklı çalışan sınıf kesimleri değerlendirildiğinde, ücretli çalışan tüm kesimlerin gelir kompozisyonlarında faaliyet gelirlerinin payının arttığı görülmektedir. Bu artış, nitelikli ücretli çalışanlarda en yüksek, nitelikli olmayan düzenli ücretlilerde ise en düşük düzeydedir. Ücretli çalışanların geçim süreçlerinde faaliyet gelirlerinin rolünün artmasının yüksek ücretli emek talebinin ücret düzeylerini yükseltme eğilimi nedeniyle olduğu düşünülebilir. Zira, ücretli emeğin kapsanması eğiliminin ters yöne döndüğü 2018 sonrasında, ücretli çalışanların ücret geliri oranları, tarım işçileri hariç, düşmüştür (Tablo 5.15.). Hane başına düşen faaliyet geliri, tüm ücretli emekçi kesimleri için 2010-

20 döneminde artış gösterse yıllık artış oranları, emeğin içerildiği 2010-18 dönemi ile 2018 sonrası arasında belirgin bir fark göstermektedir. 2010-18 döneminde faaliyet

Tablo 5.15: Çalışan sınıfların hane gelirlerinin kaynak kompozisyonu

Çalışan Sınıfı	Yıllık Ortalamalar													Dönem Farkı		
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-17 Ort		2018-20 Ort	
Aktif İşçi Sınıfı	Faaliyet	75.19	76.93	77.30	78.08	77.93	78.46	78.74	77.87	77.66	75.06	75.83	75.49	77.56	76.18	-1.38
	SGK	15.09	14.66	15.54	15.12	15.14	14.81	14.66	15.12	15.33	16.66	15.25	17.04	15.02	15.75	0.73
	KT	1.67	1.52	1.76	1.88	1.88	1.98	1.94	1.94	1.99	2.02	2.19	2.61	1.82	2.06	0.24
	ÖT	3.53	3.52	3.14	2.88	2.86	2.86	2.92	2.93	3.20	3.37	3.41	3.26	3.08	3.33	0.25
	Mülk ve diğer	4.52	3.36	2.26	2.04	2.19	1.89	1.75	2.14	1.82	2.88	3.33	1.60	2.52	2.68	0.16
Durgun GAN	Faaliyet	82.00	83.01	83.08	83.88	84.16	84.41	84.69	83.58	83.69	82.20	83.01	82.94	83.60	82.97	-0.64
	SGK	11.22	11.42	12.15	11.67	11.50	11.58	11.31	11.75	11.56	12.09	11.23	12.66	11.57	11.63	0.05
	KT	0.52	0.62	0.80	0.76	0.73	0.80	0.85	0.88	0.99	0.96	0.85	1.22	0.75	0.93	0.19
	ÖT	1.74	1.65	1.66	1.65	1.45	1.49	1.52	1.47	1.76	1.79	1.67	1.58	1.58	1.74	0.16
	Mülk ve diğer	4.52	3.30	2.31	2.03	2.16	1.72	1.63	2.32	2.00	2.96	3.24	1.61	2.50	2.73	0.24
Akılcı GAN	Faaliyet	66.23	68.13	68.34	67.78	67.95	67.82	69.14	70.23	67.27	64.12	66.22	63.69	68.20	65.87	-2.33
	SGK	21.77	20.21	21.87	22.45	22.39	22.18	20.85	21.54	24.11	26.66	22.97	25.46	21.66	24.58	2.92
	KT	3.12	2.67	2.91	3.79	3.93	4.22	4.09	3.83	3.68	2.99	3.47	5.12	3.57	3.38	-0.19
	ÖT	3.84	4.43	3.93	3.59	3.40	3.52	3.39	3.16	3.99	3.38	3.27	4.08	3.66	3.55	-0.11
	Mülk ve diğer	5.05	4.56	2.96	2.38	2.34	2.26	2.53	1.24	0.95	2.85	4.07	1.65	2.92	2.62	-0.29
Saklı GAN	Faaliyet	55.46	61.10	55.38	60.63	62.86	59.03	58.71	63.14	63.05	60.44	64.68	50.77	59.54	62.72	3.19
	SGK	19.19	14.40	15.83	15.98	15.63	14.38	14.80	14.54	12.85	14.46	11.94	17.52	15.59	13.08	-2.51
	KT	7.05	5.93	6.47	7.34	6.35	8.93	8.71	6.69	7.46	6.98	7.26	10.38	7.18	7.23	0.05
	ÖT	11.83	14.55	17.42	12.81	10.73	13.71	14.05	13.06	13.73	14.31	11.82	17.74	13.52	13.29	-0.23
	Mülk ve diğer	6.47	4.02	4.90	3.23	4.43	3.94	3.73	2.57	2.91	3.81	4.30	3.59	4.16	3.67	-0.49
Yoksul GAN	Faaliyet	70.43	73.00	73.28	70.79	70.23	71.83	72.21	69.80	69.82	65.27	66.59	67.88	71.45	67.23	-4.22
	SGK	20.16	19.03	20.53	22.55	23.14	22.10	22.40	24.48	24.69	28.06	25.54	27.36	21.80	26.10	4.30
	KT	3.35	2.63	3.15	3.29	3.39	3.43	3.42	3.38	3.68	3.73	3.87	3.67	3.26	3.76	0.50
	ÖT	3.26	3.27	2.55	2.36	2.21	1.87	1.60	2.30	1.82	1.98	2.18	1.63	2.43	1.99	-0.44
	Mülk ve diğer	2.79	2.06	0.50	1.00	1.03	0.76	0.38	0.05	-0.01	0.95	1.83	-0.54	1.07	0.93	-0.15
Yoksul GAN	Faaliyet	8.26	9.99	11.33	10.77	7.68	8.74	8.11	8.79	6.10	6.05	7.38	5.86	9.21	6.51	-2.70
	SGK	45.41	45.77	46.70	45.49	49.63	47.72	49.02	49.79	53.53	53.56	51.10	55.49	47.44	52.73	5.29
	KT	9.60	9.78	10.97	13.58	13.05	14.01	11.96	12.52	11.61	11.50	13.16	13.80	11.93	12.09	0.16
	ÖT	31.67	31.46	26.68	25.22	26.18	25.98	26.00	24.29	25.59	24.20	23.57	21.35	27.18	24.45	-2.73
	Mülk ve diğer	5.06	3.00	4.32	4.94	3.46	3.56	4.91	4.61	3.17	4.70	4.79	3.50	4.23	4.22	-0.01

Yazarın hesaplamaları. Her sınıf için gelir kategorisindeki toplam gelirin, sınıfların toplam hane gelirlerine oranı.

gelirlerinin yıllık artış oranı nitelikli ücretli emekçiler için % 1,16; nitelikli olmayan düzenli emekçiler için % 2,42; düzensiz ücretliler içinse % 3,17 iken, 2019 sonrasında bu oranlar sırayla % 0,09; % 0,58 ve % 1,66'ya düşmüştür.³³ Tarım işçilerinin hane başına ücret gelirlerinin yıllık artış oranı ise, 2010-18 arasında % 2,79 iken; 2018-20 döneminde diğer tüm ücretli kesimlerin aksine artarak %12,7 olmuştur.³⁴

33 Ücretli emekçilerin yıllık ücret miktarlarının artış oranları en düşük ortalama düzeye sahip tarım işçileri ile en yüksek düzeyde ücret alan nitelikli düzenli emekçilerin arasındaki toplumsal eşitsizliğin azalmasını belirleyen bir başka faktöre dikkat çekmektedir.

34 Tarım sektöründe küçük üreticiliğin çözülmesine koşut olarak bu sektörün kapitalistleşme eğilimi gösterdiği daha önce başka bulgularla öne sürülmüştü. Ücretli emekçi kategorisinin sektördeki tüm istihdamdaki oranı 2010 ile 20 arasında % 10'dan 13'e çıkan tarım sektöründe ücretli emek kullanan, yani kapitalist işveren sayısı aynı dönemde 105 binden 55 bine inmiştir, bu sektördeki sermayedarların esas faaliyet geliri ise aynı dönemde % 62 oranında artmıştır. Bu veriler tarım

Çalışan sınıflar arasında, gelir getirici bir üretim faaliyetinde bulunan ya da emekli aylığı alan hiçbir fert içermeyen akıcı ve yoksul artık nüfus hanelerinin gelir kompozisyonları incelendiğinde, hanehalkı anketinin içerdiği değişkenlerin izin verdiği ölçüde yapılan bu kavramsal ayrımın, bu artık nüfus kesimlerinin Marx'ın Kapital'de tanımladığı biçimleriyle hala geçerli nüfus kategorileri olduğu sonucuna ulaşılabilir. Buna göre, yoksul artık nüfus ücretli emek sürecinden tamamen dışlanan mülksüzleşmiş fakat çalışamayacak durumda olan kesimleri, akıcı artık nüfus ise kapitalist birikimin kısa vadeli genişleme ve daralma eğilimleri ile sektörler arası hareketliliği sonucu ücretli emek sürecinden dışlanan çalışabilir durumdaki fertleri içerir. Tezde, çalışabilecek durumda olup iş aradığını belirten işsiz fertlerin ve bu fertleri içeren fakat kapitalist ya da küçük üretici herhangi bir üretim faaliyetindeki bir mensubu olmayan hanelerin yerleştirildiği akıcı artık nüfusun hane geliri kompozisyonunda incelenen dönem boyunca en büyük pay, referans yılındaki faaliyet gelirleridir. Anket yılını önceleyen yılda çalışmış fakat anket esnasında iş arayan fertleri içeren bu hanelerin faaliyet gelirlerinin 2010-20 yılları arasında hane gelirlerine oranı % 55,4'ten, 2020 yılında % 63 düzeyine ulaşmıştır. Çarpıcı olan, hali hazırda işsiz fertleri içeren bu hanelerin toplumsal yeniden üretim sürecinde faaliyet gelirlerinin oynadığı rol, ücretli emeğin içerildiği dönemin sonu olan 2018 yılında aktif çalışan göreceli artık nüfus kesimleri durgun ve saklı nüfusa oldukça yakındır. Düzensiz ücretli çalışanlar ile düzensiz küçük üreticilerin oluşturduğu durgun artık nüfus kesiminin faaliyet gelirleri, hane gelirlerinin 2010-2020 yılları arasında % 66 ile % 70 arasında dalgalanırken, saklı artık nüfusun faaliyet gelirleri, 2016 yılına kadar % 65'ten 70'e yükselmiş, 2020 yılında ise tekrar % 66'ya düşmüştür. Tez çalışmasının ülkedeki çalışan sınıfların nüfus kompozisyonundaki değişimlere dair bulguları, bu kesimlerin dönem boyunca yedek

sektörünün kapitalistleşmesinin, sermaye yoğunluğunun önemli ölçüde artarak gerçekleştiğini göstermektedir.

işgücü ordusu rolü oynadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu bakımdan hane gelirleri içinde faaliyet gelirlerinin ağırlığının çalışan ve çalışmayan bu artık nüfus kesimleri arasında benzeşmesi, kapitalist ücretli emek süreciyle ilişkilene biçimlerinin birbirine benzediğini düşündürmektedir. Bu ilişkilenemenin bu sınıf kesimleri için aldığı biçim, ücretli emek sürecinde içerilen ya da bundan dışlanan yedek işgücü ordusu olmalarıdır.

Hane gelirlerinin kompozisyonundaki yapılanma, yoksul artık nüfus kesiminin ise akıcı ve durgun artık nüfus kesimleri ile kapitalistleşmemiş sektördeki saklı artık nüfustan oldukça farklı bir geçim sürecinde olduğunu göstermektedir. Mülksüzleşmiş olmasının yanında kapitalist üretim sürecinden de kalıcı olarak dışlanan bu kesimin önceki yıl elde ettiği gelirler içinde faaliyet gelirlerinin oranı % 10'un altında kalmaktadır. Bu sınıf kesimi geçinmek için özel ve devlet transferlerine muhtaç durumdadır.

alışan sınıfların hane gelirlerinin kaynak kompozisyonu değerlendirilirken karşılaşılan çarpıcı bir geleişme, incelenen dönem boyunca faaliyet gelirlerinin hane gelirleri içindeki payının ücretli çalışan tüm sınıflar ile düzenli küçük üreticiler için artarken, düzensiz küçük üreticilerle tarımsal küçük üreticilerde azalma eğiliminde olmasıdır. Düzensiz küçük üreticilerle köylülerin hane gelirlerinde faaliyet gelirlerinin payının azalmasına koşut olarak, sosyal güvenlik transferlerinin payının arttığı görölmektedir. Ücretli alışan sınıflarla görelilik artık nüfus içindeki küçük üreticilerin hane gelirlerinin kaynak kompozisyonundaki bu eğilimler, ücretli emeğin kapsanması eğiliminin dışlamaya dönüştüğü 2018 sonrasında da değişmemiş, dönem boyunca varlığını sürdürmüştür. Sınıflar arası gelir dağılımı ve yoksulluk eğilimleri üzerine bir önceki bölümde ulaşılan sonuçlar hatırlanırsa, mülksüzleşme süreçlerine direnerek görelilik artık nüfus içinde kalmayı sürdüren küçük üreticilerin geçim koşulları ele alınan dönem boyunca iyileşmiş, bu sınıflarla medyan gelir arasındaki fark kapanırken, bu sınıf kesimlerinin yoksullar arasındaki payı azalmıştır. Bu sınıfların hane gelirlerinin kaynak

kompozisyonunda sosyal güvenlik transferlerinin payının artması, yeniden üretim koşullarındaki iyileşmede devlet biçiminde yeniden üretiminin katkısının daha fazla olduğunu düşündürebilir. Ancak sınıfsal hane gelirlerinin kaynak kompozisyonunun, her bir sınıf kategorisi için hem ana gelir kaynağı olan faaliyet gelirlerinin artış oranlarından, hem de nüfus kompozisyonundaki dönüşümlerden de etkilendiği unutulmamalıdır. Yani küçük üreticilerin sınıf gelirleri içinde devlet kaynaklı transferlerin oranının artmasının nedeni, hanelerin elde ettikleri transfer gelirlerinin artması değil, faaliyet gelirlerinin azalması ya da bu sınıfa mensup hanelerin kompozisyonunda transfer alan hanelerin oranının artması olabilir. Ele alınan dönemde, hem kırsal hem de tarım dışı düzensiz küçük üretici hanelerin faaliyet gelirlerinin arttığı görülmektedir. Bu durumda sosyal güvenlik transferlerinin payının artmasının nüfus kompozisyonunun değişmesinden kaynaklanması daha olası görünmektedir. Zira, sosyal güvenlik transferleri esas olarak çalışanların çalıştıkları dönem boyunca, çalışma hayatı dışında kalacakları dönemdeki geçim koşullarını garanti altına almak için üretim faaliyetlerinden elde ettikleri gelirin bir kısmını prim olarak yatırdıkları uzun vadeli sosyal sigorta programları olduğu için, devletin kısa vadede bu gelirleri artıracığı beklenmez.³⁵ Düzensiz küçük üreticiler ve köylüler arasında emekli olmasına rağmen çalışanlar olduğu gibi, bu fertlerin hanelerinde, sosyal güvenlik geliri olan fertler de bulunmaktadır. Göreli artık nüfus içindeki tarımsal ve tarım dışı küçük üreticilerin sosyal güvenlik gelirlerinin oransal olarak daha fazla artmış olmasının nedeni, bu sınıflara mensup haneler arasında hane gelirlerini sosyal güvenlik transferleriyle destekleme olanağına sahip olanların mülksüzleşme eğilimine direnerek aile işletmelerini korumaları olabilir. Daha önce de değinildiği gibi, üretim araçlarını

35 Sosyal güvenlik transferleri konusunda günümüz kapitalist devlet toplum ilişkilerine egemen olan hegemonik projenin bir unsuru çalışan sınıfların ücret ve üretim faaliyetlerinden elde ettiği gelirlerin bir kısmının biriktirilmesiyle oluşan bu hak edilmiş gelirleri artırmak şöyle dursun, azaltma eğilimindedir.

kaybetmeyerek üretim faaliyetlerini sürdürmek isteyen küçük üreticiler, üretim kaynaklı gelirleri düşse bile tüketimlerini kısarak varlıklarını sürdürebilirler. Küçük üreticiliğin üretim ve geçim koşullarında, kapitalist sektörün genişleyerek bu sektörü mülksüzleştirme eğilimi ya da başka etkenlerin yarattığı istikrarsızlık karşısında, üretim faaliyetlerinden elde ettiklerinin dışında gelir kaynağı olmayan hanelerin aile işletmelerini sürdürmeleri daha zordur. Buna karşın, üretim faaliyeti gelirlerinin yanı sıra, düzenli sosyal güvenlik transferi geliri de elde eden haneler, sektördeki diğer sınıf mensuplarını mülksüzleştiren süreçlere direnerek küçük üreticiliği sürdürebilirler. Hane gelirlerinin kompozisyonundaki, bahsedilen değişikliği açıklayabilecek bu olguyu, aktif çalışmayı sürdürürken sosyal güvenlik transferi alan fertlerin çalışan sınıf kesimleri içindeki oranlarının artış eğilimleri de desteklenmektedir. Tarımsal ve tarım dışı düzensiz küçük üretici fertler arasında, çoğunluğunu emekli aylığı alanların oluşturduğu, sosyal güvenlik transferi alan fertlerin oranı 2010-2020 döneminde sırayla % 28'den % 36'ya, % 25'ten, % 33'e yükselmiştir (Tablo 5.16.).³⁶ Bu da küçük üretici hanelerin gelirlerinde SGK transferlerinin payının artmasının nedeninin, hem SGK transferi hem faaliyet geliri olan küçük üreticilerin mülksüzleşme eğilimine direnme kabiliyeti olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca, bu iki küçük meta üreticisi kesim, tüm fert kategorileri arasında, kapsadığı SGK transferi alan fertlerin oransal artışı en fazla olanlardır. Saklı ve durgun artık nüfus unsurları olan bu küçük üretici kategorilerinde SGK transferlerinin bu muhtemel etkisi, bu sınıfların ve dolayısıyla sürdürdükleri üretken faaliyetlerin, kısmen de olsa devlet biçiminde yeniden üretimin katkısıyla ayakta kalma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu çıkarım bağlamında altı çizilmesi gereken detaylar, devlet biçiminde yeniden üretimin küçük üretici sınıflar açısından

36 2020 yılında, pandemi nedeniyle çalışma süresi azalan ücretli çalışanlara işsizlik sigortası fonundan yapılan kısa çalışma ödeneği de SGK transferleri içinde kaydedilmiştir. Çalışan sınıfların farklı kesimleri içindeki emekli aylığı alanların oranlarını görebilmek için, serinin son yılı olarak bu durumdan etkilenmeyen 2020 yılı baz alınmıştır.

yarattığı bu etkinin, sosyal güvenlik transferlerinin düzenli ve miktar olarak anlamlı gelir kaynakları olması sayesinde olmasıdır. Bu sınıfların toplam gelirleri içindeki payı, en yüksek olduğu yıl dahi % 3,5'in üzerine çıkmayan karşılıksız transferlerin aynı etkiyi yapmasını beklemek zordur.

Tablo 5.16: Fert Bazında Çalışan Sınıf Nüfus Kategorilerinde SGK Transferi Alma Oranları

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2010-18 %	2018-20	2018-20 %	2010-20	2010-20%
Düzenli Küçük Üretici (TD)	9.45	11.54	9.84	9.30	9.01	10.78	10.17	8.74	9.42	9.31	6.46	6.96	-0.03	-0.29	-2.96	-31.44	-2.99	-31.64
Profesyonel	6.77	5.66	5.44	4.67	4.72	6.05	6.45	5.77	6.55	5.80	5.28	13.43	-0.22	-3.23	-1.27	-19.43	-1.49	-22.03
Ücretli Düzenli	6.70	6.62	7.49	7.97	8.82	9.01	9.52	10.59	10.12	10.68	9.16	30.62	3.42	51.03	-0.95	-9.44	2.46	36.78
Düzenli Nitelikli Ücretli	6.71	6.46	7.12	7.36	8.04	8.43	8.89	9.63	9.39	9.63	8.31	26.60	2.68	40.01	-1.08	-11.53	1.60	23.87
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	25.33	25.60	28.60	25.31	26.59	28.64	30.13	34.81	35.90	35.44	32.80	36.41	10.57	41.75	-3.10	-8.65	7.47	29.49
Ücretli Düzensiz	13.33	13.69	16.25	14.65	14.44	16.09	16.79	18.62	21.13	23.16	17.93	22.71	7.80	58.52	-3.20	-15.15	4.60	34.51
Durgun GAN	16.43	16.73	19.24	17.26	17.44	19.34	20.28	22.70	25.03	26.65	22.42	26.29	8.60	52.30	-2.61	-10.44	5.98	36.41
AÇ Sınıf (Kapitalist)	10.05	9.77	10.50	9.99	10.32	10.97	11.31	12.27	12.53	13.02	10.53	25.56	2.49	24.76	-2.00	-15.98	0.48	4.82
Tarım İşçisi	28.67	32.06	34.89	36.34	37.40	37.33	39.66	38.73	38.78	40.63	35.80	40.84	10.12	35.29	-2.99	-7.71	7.13	24.87
Köylü	7.52	7.93	6.57	5.86	6.95	9.10	7.62	7.48	9.67	9.61	8.34	14.75	2.15	28.55	-1.33	-13.74	0.82	10.89
ÜAI	3.99	4.45	5.41	5.43	5.38	6.30	7.47	8.05	6.47	7.84	6.77	7.62	2.48	62.06	0.30	4.66	2.78	69.61
Saklı GAN	12.74	14.62	16.03	16.57	17.12	18.07	19.76	20.10	19.54	21.10	18.67	21.71	6.79	53.31	-0.87	-4.43	5.93	46.51
Aktif çalışan sınıf	10.87	11.15	12.04	11.75	11.94	12.52	13.01	13.81	13.90	14.64	12.18	24.84	3.03	27.87	-1.72	-12.36	1.31	12.06
Akıcı GAN	9.34	6.30	7.28	8.60	8.03	8.54	9.51	9.78	9.20	11.56	9.33	13.88	-0.14	-1.48	0.13	1.41	-0.01	-0.09
Yoksul GAN	29.68	25.24	25.77	25.04	28.85	18.56	22.04	19.76	20.04	27.16	16.53	27.23	-9.64	-32.49	-3.51	-17.52	-13.15	-44.32
GAN	14.22	14.52	16.26	15.90	16.12	16.66	17.92	18.49	18.92	20.38	16.14	20.89	4.70	33.07	-2.78	-14.70	1.92	13.51
Çalışan Sınıflar	11.22	11.08	12.00	11.79	11.95	12.35	12.94	13.56	13.52	14.51	11.85	23.43	2.30	20.47	-1.67	-12.33	0.63	5.62
Toplam 15 Yaş Üstü Nüfus	17.64	17.46	18.06	18.05	18.79	19.28	20.10	20.72	20.98	21.73	19.65	27.09	3.35	18.98	-1.33	-6.34	2.02	11.44

Yazarın hesaplamaları, SGK Transferi alan fert sayısının, sınıf kategorisinin toplam nüfusuna oranı

Geçimlerini ücret gelirleriyle sağlayan nitelikli emekçiler ile düzenli ücretli emekçiler ise, faaliyet gelirlerinin gelir kompozisyonlarındaki oranı artmasına rağmen, ele alınan dönemin bütününde görece gelir durumları açısından diğer çalışan sınıflara oranla yoksullaşmıştır. Düzenli istihdamdaki ücretli emekçi sınıfının bu iki kesiminin de faaliyet gelirlerinin toplam gelirlerine oranı ücretli emeğin dışlanması eğiliminin baskın hale geldiği 2018 sonrasında düşmeye başlasa da, ilk dönemdeki oransal yükselişi henüz tersine çevirmemiştir.

5.3. Türkiye’de 2010-2021 yılları arasında toplumsal eşitsizlik ve yoksulluğun sınıfsal görünümü

Toplumsal sınıfların görece gelir durumlarındaki dönüşümleri anlamamanın bir yolu, toplam hanehalkı gelirlerinin farklı sınıflar ve sınıf kesimleri arasında nasıl paylaşıldığına bakmaktır. Tezde sınıfların geçim koşulları hanehalkı anketlerine

dayanarak incelenmiş, sınıfların elde ettiği gelirler de TÜİK'in bu ankette kapsadığı gelir başlıkları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu yöntem gelirin kapitalist sınıf ve çalışan sınıflar arasındaki bölüşümü açısından birkaç nedenle tam anlamıyla doğru bir resim çizmemektedir. İlk olarak, kapitalist işletme sahipleri ve ortaklarının gelirlerinin önemli bir kısmı, şirket karları olarak bu tüzel kişiliklerde tutulmakta, yani hane gelirlerine yansımamaktadır. Paylaştırılmamış şirket karlarının hanehalkı anketlerine yansımaması, kapitalistlerin elde ettiği gelirin gerçekte olduğundan daha az görünmesine sebep olmaktadır (Bahçe ve Köse, 2013; Bahçe ve Köse 2017). Dahası, tezde kullanılan Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması hanelerin bazı vergi giderlerini hesaba katmakla birlikte, gelir vergilerini ve dolaylı vergileri kapsamamaktadır. Toplam gelir vergisi ve dolaylı vergi yükünün toplumsal sınıflar arasında farklı dağıldığı gerçeği düşünüldüğünde, araştırmaya yansımayan bu gelir belirleyenin de önemli bir eksiklik olduğunu vurgulamak gerekir (Karabacak ve Tonak, 2022; Albayrak, 2010; Albayrak, 2011). Üçüncüsü, bu bölümde farklı toplumsal sınıfların geçim koşulları hakkında yapılan çıkarımların hanehalkı kullanılabilir gelirlerine dayanıyor olduğunu, yani, sınıflar arasında farklılık gösterecek tüketim ve harcama kalıplarını hesaba katmadığını belirtmek gerekir. Aynı miktarda verili bir parasal meblağın, elde ettiği gelirin tamamına yakını barınma ve beslenme gibi yaşamsal anlamda asgari gerekliliklere harcayan çalışan sınıflar ile birikim yapabilen mülk sahibi sınıflar için geçim koşullarında yapacağı etki birbirinden oldukça farklı olacaktır. Bu olgunun önemli bir alt unsuru olan hanelerin barınma durumları, yani yaşadıkları konutun sahibi ya da kiralayanı olmaları, hane gelirlerinin kullanımında sadece sınıflar arasında değil sınıf içinde de önemli farklar yaratacaktır.³⁷ Son olarak, ev içi emekçilerin hane halkının yeniden üretimi için harcadıkları ve ücretlendirilmeyen emek, hem tamamına yakını kadınların oluşturduğu

37 TÜİK, tezde kullanılan GYKA'da da, diğer hane halkı gelir anketlerinde oturlan konutun izafi kirasını konut sahibi olan ve kira ödemeyen hanelerin kullanılabilir gelirlerine eklemektedir.

bu kategorinin üretken faaliyetlerini görünmez kılmakta, hem de bakım emeği açısından farklı düzeylerde ihtiyaç ve imkana sahip hanelerin geçim koşulları arasındaki bundan kaynaklı farkı gizlemektedir.

5.3.1. Türkiye’de temel sınıflar arasında ve çalışan sınıflar içinde eşitsizlik

Bütün bu çekinceleri göz önünde bulundurarak, hane halkı gelirlerinin sınıfsal kompozisyonunun incelenen dönemdeki dönüşümüne bakıldığında, ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu 2010-18 döneminde³⁸ hane halkı gelirlerinden aldığı pay artan temel toplumsal sınıf, payı % 17,7’den 21,5’e yükselen hakim sınıftır (Tablo 5.17). Hakim sınıf içinde üst düzey yöneticilerin gelirden aldığı pay sermayedarlara göre daha fazla artmıştır. Bu durumun nedeni yönetici kesimin nüfus oranının dönem boyunca artarken, sermayedarların oranının azalmasıdır. Bu durumda nüfus oranından bağımsız olarak gelirden aldığı pay asıl artan sınıf ücretli emek istihdam eden işletme sahipleri, yani sermayedarlardır. Hakim sınıfların gelirden aldığı payın artmasına koşut olarak, çalışan sınıfların payı 2009 yılında % 72’den, 2017 yılında % 68,7’ye gerilemiştir. Ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin çalışan sınıfların geçim koşullarında genel bir iyileşmeye yol açacağı beklense de, çalışan sınıfların payına düşen toplam hane gelirinin azalması, bu sınıfların farklı kesimlerinin paylaştığı toplam geliri azaltacaktır. Öte yandan, çalışan sınıfların kompozisyonunda görülen dönüşümler, yani saklı ve durgun artık nüfus kesimlerindeki küçülme ile aktif işçi sınıfının büyümesi,

38 GYKA’daki tüm gelir kategorileri, anketin yapıldığı yıldan bir önceki yıl olan referans yıl baz alınarak oluşturulduğu için, nüfus dinamiklerini incelerken kullanılan aralıklar anket yılları dönemini (2010-2021 arası) gelir dinamikleri incelenirken kullanılan aralıklar ise referans yıllarını (2009-2020) baz almaktadır. Yani örneğin 2010 yılında düzenli ücretli emekçi olarak sınıflandırılan bir hanenin elde ettiği tüm gelirler referans yılı olan 2009 yılına aittir. Anket verilerindeki gelir miktarları sabit fiyatlara dönüştürülürken 2010 yılı fiyatları baz alınmış, ancak her yıla ait gelir miktarları 2010 yılı baz alınarak oluşturulan fiyat serisine göre referans yılının endeksi ile dönüştürülmüştür. Yani örneğin 2010 yılı anketindeki gelir meblağı, 2010 yılı fiyat düzeyi sabit alınarak oluşturulan serideki 2009 endeksiyle dönüştürülmüştür.

nüfusun büyük bir kısmını oluşturan çalışan sınıflar arasındaki gelir eşitsizliklerini azaltmıştır. Bu olguların birlikte yol açtığı sonuç, geçim koşullarındaki toplumsal eşitsizliğin hakim ve çalışan sınıflar arasında artarken, çalışan sınıflar arasında azalmasıdır. Yine de, toplam hane gelirlerinin çalışan sınıflar arasında paylaşılan kısmına bakıldığında, zaten yüksek olan aktif işçi sınıfı geliri payının % 44'ten % 49'a çıktığı, düzenli küçük üreticilerle görece artık nüfus kesimlerinin paylarının azaldığı görülmektedir. Aktif işçi sınıfı içinde de nitelikli emekçilerin payı diğer emekçilere göre daha fazla artmıştır.

Tablo 5.17: Sınıfların toplam hanehalkı gelirinden aldığı pay (%)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2010-18	2018-21	2010-21
Sermayedar	10.68	11.51	11.17	10.74	10.44	10.62	12.44	13.16	12.02	11.22	11.81	12.04	1.34	0.02	1.36
Yönetici	7.02	7.42	7.35	7.23	6.69	7.38	8.06	8.54	9.50	8.72	7.48	6.69	2.49	-2.82	-0.33
Hakim Sınıf	17.70	18.93	18.52	17.97	17.12	18.00	20.51	21.70	21.53	19.93	19.29	18.73	3.83	-2.80	1.03
Rantîye	0.85	0.68	0.55	0.47	0.53	0.60	0.52	0.48	0.50	0.53	0.85	0.36	-0.36	-0.14	-0.49
Düzenli Küçük Üretici (TD)	4.87	4.91	5.02	4.78	5.07	4.89	4.06	4.28	4.30	3.91	4.14	3.89	-0.57	-0.40	-0.98
Nitelikli Ücretli Emekçi	12.63	11.91	10.34	15.17	15.81	16.72	17.08	15.99	15.95	16.37	16.22	17.85	3.32	1.90	5.22
Düzenli Ücretli Emekçi	31.49	33.53	36.50	34.43	34.91	34.34	33.21	33.24	33.19	32.00	31.30	31.46	1.70	-1.74	-0.03
Aktif işçi Sınıfı	44.12	45.43	46.84	49.61	50.71	51.07	50.29	49.24	49.15	48.37	47.53	49.31	5.02	0.16	5.19
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	3.90	3.39	2.86	2.41	2.24	2.33	2.33	2.12	2.18	2.44	2.05	1.86	-1.73	-0.32	-2.05
Düzensiz Ücretli Emekçi	6.32	5.41	5.19	4.58	4.51	4.06	3.70	3.65	3.64	3.93	3.09	3.42	-2.69	-0.22	-2.91
Durgun GAN	10.23	8.81	8.05	7.00	6.75	6.39	6.03	5.77	5.81	6.37	5.14	5.27	-4.42	-0.54	-4.95
AÇ Sınıf (Kapitalist)	59.22	59.15	59.90	61.38	62.54	62.35	60.38	59.29	59.25	58.65	56.81	58.48	0.03	-0.78	-0.75
Tarımsal Küçük Üretici	8.01	7.74	7.90	7.27	5.92	5.38	5.07	4.48	4.59	4.91	4.53	4.77	-3.42	0.18	-3.24
Tarım Emekçisi	0.75	0.70	0.72	0.73	0.59	0.65	0.55	0.51	0.51	0.59	0.67	0.74	-0.25	0.23	-0.01
Saklı GAN	8.90	8.57	8.73	8.08	6.58	6.08	5.66	5.05	5.14	5.57	5.28	5.55	-3.77	0.42	-3.35
Aktif çalışan sınıf	68.12	67.72	68.63	69.46	69.12	68.43	66.04	64.34	64.39	64.23	62.09	64.03	-3.73	-0.36	-4.10
Akıcı GAN	1.27	1.22	1.07	1.13	1.21	1.14	1.21	1.47	1.42	1.88	2.81	1.88	0.15	0.46	0.61
Yoksul GAN	2.61	2.58	2.60	2.53	3.00	2.91	2.93	3.07	2.92	3.33	3.62	3.58	0.31	0.65	0.97
GAN	23.01	21.18	20.44	18.73	17.54	16.52	15.84	15.36	15.29	17.16	16.85	16.28	-7.72	0.99	-6.73
Çalışan Sınıf	72.00	71.52	72.29	73.12	73.33	72.48	70.19	68.88	68.73	69.44	68.52	69.48	-3.28	0.75	-2.52
Emekli	9.44	8.87	8.63	8.45	9.02	8.92	8.78	8.94	9.25	10.10	11.34	11.43	-0.20	2.19	1.99

Yazarın hesaplamaları. Sınıf kategorilerindeki toplam hanehalkı gelirinin nüfusun toplam hanehalkı gelirine oranı

Toplumsal sınıfların toplam hanehalkı gelirlerinden aldığı payın, sınıflar arasındaki eşitsizlikleri bir nebze yansıttığı söylenebilecek olsa da, bu eğilimler sınıf mensubu fert ve hanelerin geçim ve yaşam koşulları arasındaki farklılıkların doğru bir göstergesi değildir. Bunun nedeni, toplam gelirden alınan payın dağılımında, nüfusun sınıfsal kompozisyonundaki dönüşümlerin payının büyük olmasıdır (Bahçe ve Köse, 2014: 14). Örneğin, çalışan sınıfların farklı kesimlerinin hane gelirlerinden aldığı payların farklılaşmasında aktif işçi sınıfı kesimlerinin nüfuslarının artarken, görece artık nüfus kesiminin küçülmesinin rolü büyüktür. Ancak, nüfus ve gelir kompozisyonları birlikte

değerlendirildiğinde, nüfus içindeki payları 2010-18 döneminde sabit kalan, 2018 sonrasında ise % 1'e yakın azalan hakim sınıfların 2010-21 arasında gelirden aldığı payın % 1 artması, ülkede temel sınıflar arasındaki eşitsizliğin arttığına işaret etmektedir.

Bu noktada hakim sınıfların nüfus oranları ile ilgili, nüfus eğilimleri anlatılırken atlanan bir detayı daha ele almak yerinde olacaktır. Buna göre, 2010-2021 dönemi boyunca hakim sınıfın nüfus payının azalmasında sermayedarların azalması belirleyici olmuş, hakim sınıfın yönetici kesiminin nüfus payı az miktarda artmıştır (Tablo 5.1. ve 5.10). Bu nüfus eğilimi, incelenen dönemde sermayenin merkezileşme eğiliminin yoğunlaşma eğilimine baskın olduğunu düşündürmektedir.³⁹ Eğer işveren kesimin nüfusun payının azalması, kapitalist işletme sayısının azalmasının bir göstergesi ise, bu eğilimle aynı anda yönetici kesimin nüfusa oranının artması, daha fazla yönetici istihdam eden işletmelerin ölçeğinin büyüdüğüne işaret etmektedir.⁴⁰ Tezin ikinci bölümünde kapitalist sermaye birikiminin toplumsal formasyon içindeki gelişimi sürecinde sermayenin yoğunlaşması eğiliminin kapitalistlerin sayısının artması demek olduğu, bunun da nüfustaki potansiyel ücretli emekçi miktarının belirlediği toplam potansiyel artı değeri daha fazla kapitalistin paylaşması anlamına geldiği anlatılmıştı. Sermayenin merkezileşme eğilimi ise, kapitalistlerin sayısı azalırken bir kısmının kısa sürede sahip olduğu sermaye miktarını katlayarak artıracak biçimde büyümesi demektir. Sermayenin yoğunlaşması, üretim araçlarının kapitalistlerin ellerinde toplanması, yani küçük

39 Sermayenin merkezileşme eğilimi, teorik olarak GYKA anketlerinde kapsanan kapitalist fertlerin, işletme ölçeği sorusuna verdiği cevaplara göre büyük işletmelerle küçük işletmeler arasındaki oransal ilişkiye bakarak da anlaşılabilir. Olsa da, büyük sermaye sahiplerinin temsil edildiği gözlem sayıları düşük olduğu için, yeterince güvenilir bulunmamış ve çalışmanın gövdesine eklenmemiştir. Yine de, düşük gözlem sayısının tesadüf sonuç verme riski veri olmakla birlikte, 50'den fazla çalışanı olan işverenlerin toplam işveren sayısına oranının 2010-2021 dönemi boyunca arttığı gözlemlenmiştir.

40 Yönetici olarak sınıflandırılanların önemli bir kısmı, kamu görevlilerini kapsayan kamu yönetimi, savunma ve zorunlu sigortacılık ile eğitim sektörlerindedir. Dönem boyunca kamu istihdamının artmış olmasının burada sözü edilen eğilime etkisi kontrol edilmiş, kamudaki yönetici konumundakilerin artış oranının özel sektör ağırlıklı sektörlerdeki yönetici artışından daha az olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin imalat sanayiinde 2010 yılında kamu yönetimi sektöründeki yönetici sayısı imalat sanayiidekinden fazlayken, bu durum 2015 itibarıyla tersine dönmüştür.

üreticilik gibi çalışan sınıfların üretim araçlarından kopmadığı üretim biçimlerinin tasfiyesi, bu nedenle de proleterleşmenin öncülü olan mülksüzleşmenin ifadesidir. Sermayenin yoğunlaşması eğilimi aktif işçi sınıfının büyümesiyle koşuttur. Merkezileşme eğilimi ise, üretim ölçeği ve teknoloji kullanımı alanında, üretime giren sermayenin sabit bileşenini büyüten atılımlar yarattığı ölçüde kapitalist birikimin ücretli emek talebinin azalması eğilimini doğurarak aktif işçi sınıfı kesimlerinin dışlanması sonucunu hazırlar. Türkiye’de ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin baskın olduğu 2010-18 döneminde sermayenin merkezileşme eğiliminin de artmış olması, daha fazla emekçiden çekilen artı değerın git gide daha aza sayıda kapitalist tarafından temellük edilmesi eğiliminin hız kazandığını göstermektedir.⁴¹ Kapitalist sınıfın nüfusa oranı azalırken, hanehalkı gelirinden elde ettiği payın artması da bu nüfus oranı eğilimlerine dayanarak öne sürülen merkezileşme eğilimini doğrulamaktadır. Nitekim, sermayenin yoğunlaşması ve buna koşut olarak ücretli emeğin içerilmesi, kapitalist sınıfın emekçilerden çektiği artı değerın ücretli emekçi sayısının artışı ile aynı oranda, ya da lineer bir şekilde artması anlamına gelirken sermayenin merkezileşmesi, kapitalist karların geometrik olarak artmasını mümkün kılar. Türkiye’deki sermayenin merkezileşme eğiliminin kapitalistlerin gelirlerinde yarattığı artışın boyutları, hanehalkı nüfusunun toplumsal sınıf kompozisyonunda kişi başına düşen gelirlerin artış eğilimleri ile bu gelirin medyan gelire oranlarının değişiminde net biçimde görülmektedir (Grafik 5.7).

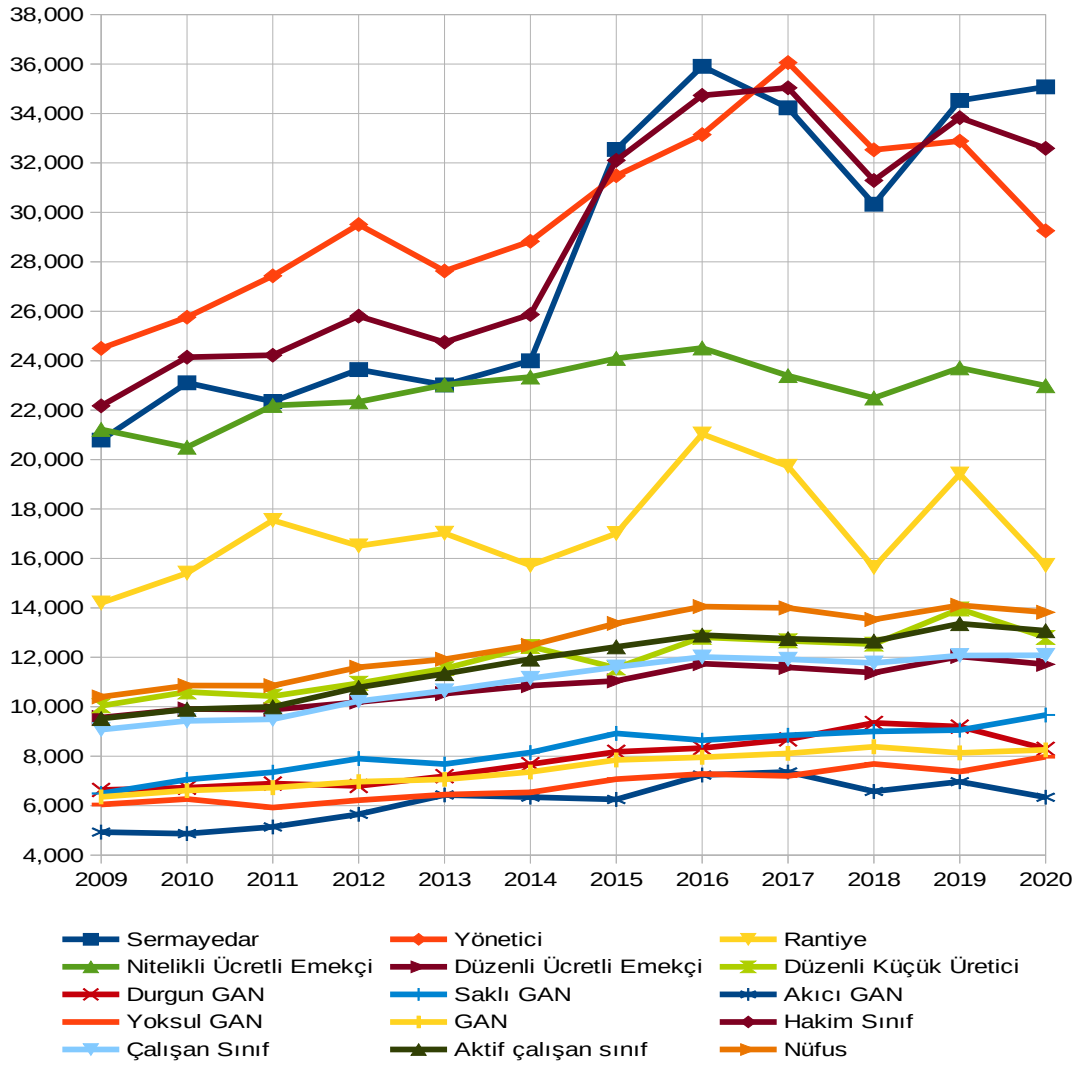
Hanelerin elde ettiği kişi başına düşen gelir, incelenen dönemde tüm toplumsal sınıf kesimleri için artmış olmakla birlikte bu artış, hakim sınıflar için bilhassa 2014 yılı

41 Sermayenin merkezileşmesi ile yoğunlaşmasının birlikte gerçekleşmesi, sermayenin organik bileşiminin farklı sektörlerde birbirinden farklı olduğu durumda mümkün olabilir. Buna dayanarak, ücretli emeğin içerilmesi ve dışlanması eğilimleri de sektörler arasında farklılık gösterecektir. Önceki dipnotta belirtildiği gibi GYKA verisi, işletme ölçeği ile ilgili sağlıklı veri sunmadığı için analiz bu anlamda derinleştirilememiştir. Ölçek büyüklüğü ile ilgili daha fazla değişken ve daha fazla gözlem içeren HHİA verileri, bu tür bir analiz için daha uygun olacaktır.

itibariyle büyük bir sıçramaya dönüşmüştür. Kişi başına gelirin nüfus ortalamasının eğilimine bakıldığında, bu düzeyin 2010-2016 yılları arasında istikrarlı bir artış eğiliminde olduğu, bu yıl itibariyle yatay seyrettiği görülmektedir. Ücretli emeğin içerildiği 2010-2017 döneminde hakim sınıf içinde kişi başına düşen gelir, % 58 artarken, çalışan sınıflarınki % 31 artmıştır. Çalışan sınıflar içinde ise, kişi başına düşen gelir artışı, aktif işçi sınıfı için % 22 düzeyinde kalmış, aktif çalışan artık nüfus kesimleri saklı GAN'da % 36, durgun GAN'da % 31 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu, çalışan sınıflar arasındaki eşitsizliğin azaldığının bir başka göstergesidir. Hakim sınıflar içinde sermayedar kesim hanelerinde kişi başına düşen gelir 2010-2017 döneminde % 64 artarken, yöneticilerde bu oran % 47 düzeyindedir. Sermayedar kesimin kişi başına gelir düzeyi, dönemin ilk yıllarında yöneticilerin gerisindeyken, 2015 yılında önüne geçmiştir. Tezde, sermayedar kesim tanımlanırken işletme ölçeği göz önüne alınmamış, ücretli emek kullanan tüm fertler ve haneleri kapsamıştır. Küçük ölçekli sermayedarların önemli bir kısmı kendilerinin ve aile fertlerinin emek güçlerini de kullanan işletmelere sahip olduğu için geçim koşulları küçük üreticilerinkine yakın, pek çok üst düzey yöneticinin koşullarına göre düşük olabilir. Tüm sermayedarların ortalama gelirlerinin artmasının ardında küçük ölçekli işletmelerin tasfiyesi, daha büyük ölçekli işletmelerin sayısının, ya da işletme başına karlarının artması birlikte rol oynamış olabilir. Bu durumların hepsi sermayenin merkezileşmesi eğiliminin sonuçlarıdır.

Ülke ekonomisinin istikrarsızlaştığı 2017 itibariyle kişi başına düşen ortalama gelir, tüm çalışan sınıf kesimlerinde azalma eğilimine girmiştir. Bu azalmanın ardında ücretli emeğin dışlanması eğiliminin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Aynı dönemde hakim sınıf gelirlerinde de bir düşüş gözlenmekle birlikte, istikrarsızlık döneminin küresel salgın nedeniyle durgunluğa dönüştüğü serinin son yılında,

Grafik 5.7: Toplumsal sınıf bazında kişi başına düşen gelir (TL)

Yazarın hesaplamaları. Eşdeğerlik ölçeğine göre sınıfların hanehalkı nüfuslarında kişi başına düşen toplam gelir. Eşdeğerlik ölçeğinin açıklaması için bkz. 4. Bölüm. (2010=100)

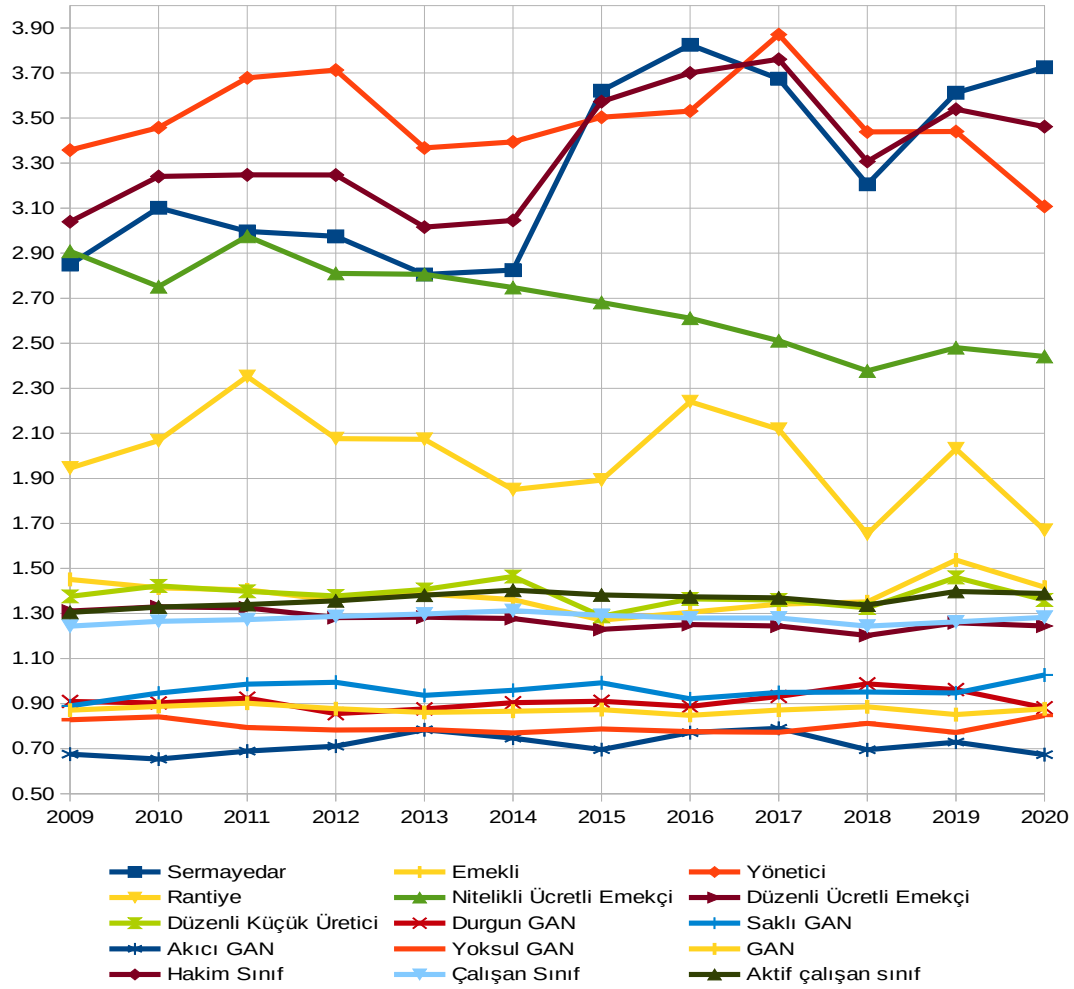
sermayedar sınıfın gelirlerinin tekrar artma eğilimine girdiği görülmektedir. Bu, sermayenin merkezileşmesi eğilimiyle ücretli emeğin dışlanması eğilimlerinin birlikte yüksek kar oranları anlamına gelen bir birikim sürecinin hakim hale geldiğinin göstergesi olabilir.⁴² Sonuç olarak, kapitalist sınıfın gelirleri dönem boyunca süren artma eğilimini korumuş, ekonomik kriz ve küresel salgının geçim koşulları üzerindeki olumsuz etkileri, çalışan sınıfları daha fazla etkilemiş görünmektedir. Artan sınıfsal

⁴² Bu eğilimlerin pandemi dönemi sonrasında devam edip etmediğine bakarak daha kesin bir yargıya varmak mümkün olacaktır.

eşitsizliği, hane gelirlerinin birbirlerine göre artma eğilimlerine bakarak daha yakından görmek gerekir.

Bunun için, hanelerde kişi başına düşen gelirin, ulusal medyan gelire oranı ele alındığında, hakim sınıfla çalışan sınıflar arasındaki uçurumun genişleme eğiliminden en olumsuz etkilenen çalışan sınıf kesiminin aktif işçi sınıfı olduğu görülmektedir.

Grafik 5.8: Kişi başına düşen gelir bazında toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik

Yazarın hesaplamaları. Eşdeğerlik ölçeğine göre sınıf kategorilerinde kişi başına düşen gelirin, aynı ölçeğe göre nüfus düzeyindeki medyan gelire oranı. Eşdeğerlik ölçeği ve medyan gelir hesaplamaları için bkz. 4. Bölüm.

Nüfus eğilimleri ile ilgili kısımlarda bahsedildiği gibi nüfusa oranı en fazla artan çalışan sınıf kesimi olan nitelikli emekçiler, ortalama gelirleri de en fazla düşen sınıf olmuştur. Nitelikli emekçilerin kişi başına düşen gelirin medyan gelire oranı 2010 yılında %

291'den 2021'de % 244'e düşmüştür. Düşüş eğimi açısından nitelikli emekçilere göre daha hafif olmakla birlikte kişi başına düşen hane gelirinin medyan gelire oranla en fazla azaldığı diğer çalışan sınıf kesimi, çalışan sınıfların en büyük katmanını oluşturan nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçilerdir. Bu sınıfın hane bazında kişi başına düşen ortalama geliri, 2010 yılında medyan gelirin 1,3 katı iken, serinin son yılı 2021'de, 1,24 katına düşmüştür. Diğer yandan, görelî artık nüfusta kişi başına düşen toplam hane gelirinin medyan gelire oranının dönem boyunca % 87-90 aralığında gidip geldiği görülmektedir. Görelî artık nüfusun alt kategorilerinde, kişi başına düşen gelir anlamında en yoksul kesim, dönem boyunca bu oranın ortalama % 72 düzeyinde olduğu akıcı GAN kesimidir.⁴³ Ardından % 80 ile yoksul GAN, % 91 ile durgun GAN, % 96 ile saklı GAN takip etmektedir. Çalışan aktif nüfus kesimleri içinde en yoksul kesim, kişi başına düşen geliri medyan gelirin % 67'si oranındaki tarım emekçileridir. Tüm çalışan sınıf kesimleri arasında en yoksul kesim bu kesimdir.

Yukarıda ücretli emeğin içerilmesi eğilimi ile toplam gelirden hakim sınıfların aldığı payın artmasının, toplumsal eşitsizliğin temel sınıflar arasında artarken, çalışan sınıflar arasında azalmasıyla sonuçlandığı belirtilmişti. Toplumsal sınıfların hane başına düşen gelirlerinin artma oranları değerlendirildiğinde, bu öngörünün gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Aktif işçi sınıfının kişi başına düşen hane gelirlerinin artış oranı, düzensiz küçük üreticiler hariç, çalışan sınıfların diğer tüm kesimlerindeki artış oranının altında kalmaktadır. Profesyonel meslek sahibi nitelikli emekçilerin hane başına düşen gelirleri, nüfus düzeyinde artış oranının % 22 olduğu 2010-2021 döneminde yalnızca % 2,76'dır. Nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçilerin ortalama hane gelirindeki artış da nüfus düzeyinin yaklaşık 7 puan altında kalmıştır.

43 Çalışan sınıf kesimlerinin kişi başına düşen gelirlerinin medyana oranları burada yıllık ortalama değerler olarak verilmiştir.

Tablo 5.18: Toplumsal sınıf kategorilerinde hane başına düşen toplam gelir (1000 TL)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2010-18 %	2018-21 %	2010-21 %
Sermayedar	42.05	47.59	46.22	47.48	47.71	49.27	63.28	70.86	67.06	61.67	72.64	70.96	59.49	5.81	88.76
Yönetici	46.31	47.77	52.20	54.69	51.03	54.05	58.24	62.21	67.20	62.14	62.14	52.84	45.11	-21.37	14.10
Hakim Sınıf	43.64	47.66	48.42	50.14	48.96	51.12	61.20	67.19	67.12	61.87	68.17	63.22	53.81	-5.82	44.86
Rantiye	18.32	19.06	22.33	21.48	19.03	18.61	20.25	24.16	23.77	19.13	28.09	19.88	29.71	-16.36	8.49
Düzenli Küçük Üretici (TD)	22.89	23.72	23.69	25.14	26.10	27.63	25.87	28.47	28.09	27.27	29.88	27.14	22.70	-3.38	18.56
Nitelikli Ücretli Emekçi	39.71	37.94	38.92	41.64	41.60	42.34	43.30	43.64	41.92	40.35	42.16	40.80	5.57	-2.67	2.76
Düzenli Ücretli Emekçi	20.66	21.41	21.24	21.99	22.81	23.17	23.66	24.93	24.35	23.64	24.92	23.79	17.86	-2.30	15.15
Aktif İşçi Sınıfı	23.95	24.17	23.61	25.70	26.54	27.20	27.97	28.96	28.18	27.49	28.96	28.02	17.68	-0.58	17.00
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	17.42	17.62	17.74	16.86	17.25	18.17	20.81	20.52	20.87	21.28	21.35	19.56	19.77	-6.29	12.23
Düzensiz Ücretli Emekçi	13.17	13.14	13.55	13.42	14.51	14.78	15.28	15.76	15.87	17.03	16.53	15.17	20.52	-4.41	15.20
Durgun GAN	14.52	14.56	14.79	14.44	15.32	15.86	17.03	17.23	17.44	18.44	18.16	16.47	20.06	-5.52	13.42
AÇ Sınıf (Kapitalist)	21.46	21.98	21.86	23.56	24.57	25.37	26.15	27.13	26.57	26.09	27.54	26.30	23.80	-1.02	22.54
Tarımsal Küçük Üretici	15.24	16.58	16.99	17.84	17.98	19.01	20.45	19.25	19.56	19.40	19.52	21.03	28.37	7.52	38.02
Tarım Emekçisi	10.51	10.15	9.68	10.94	10.84	11.46	12.82	12.88	12.42	14.24	14.79	13.98	18.21	12.56	33.06
Saklı GAN	14.48	15.60	15.87	16.77	16.87	17.64	19.19	18.19	18.41	18.55	18.62	19.58	27.12	6.37	35.23
Aktif çalışan sınıf	20.19	20.89	20.86	22.51	23.54	24.42	25.36	26.12	25.66	25.20	26.46	25.54	27.11	-0.48	26.50
Akıcı GAN	9.91	10.27	10.10	11.36	12.16	11.77	11.75	13.44	13.82	12.66	13.11	11.68	39.51	-15.47	17.92
Yoksul GAN	8.09	8.26	7.75	8.14	7.86	7.92	8.47	8.82	8.51	9.14	8.79	9.32	5.10	9.58	15.23
GAN	13.00	13.36	13.32	13.61	13.37	13.63	14.41	14.35	14.44	14.80	14.13	14.18	11.10	-1.83	9.07
Çalışan Sınıf	18.82	19.48	19.38	20.91	21.46	22.19	22.98	23.58	23.26	22.68	23.05	22.77	23.55	-2.09	20.97
Emekli	17.10	17.05	16.63	16.85	17.15	17.37	17.33	18.38	18.75	19.07	21.78	19.46	9.66	3.75	13.77
Nüfus	20.71	21.62	21.47	22.84	23.14	24.01	25.50	26.67	26.39	25.37	26.27	25.30	27.43	-4.13	22.17

Yazarın hesaplamaları. Sınıfların elde ettiği toplam hane gelirinin sınıf kategorisindeki hane sayısına bölünmesiyle bulunmuştur (2010=100)

Proleterleşme sürecinin bir bütün olarak çalışan sınıfların geçim koşullarında yaptığı potansiyel olumlu etkilerin başında görece artış nüfusun azalması gelmektedir. Artık nüfusun azalması, bu iyileşmenin (belki ortalama bir hane açısından kaçınılmaz olarak gerçekleşecek olsa da) gelir düzeyindeki artışa değil, geçim sağlama biçiminin değişmesine dayanması demektir. Geçim sağlama araçlarından tamamen yoksun kalanlar ile geçimlerini hakim üretim ve geçim tarzına göre rezidüel, ya da fazlalık olan biçimlerde sağlayan sınıfların azalması, çalışan sınıfların yaşamlarını daha iyi ve güvenceli koşullarda sürdürmesi anlamına gelir. Ücretli istihdamın büyüyen kapitalist olmayan ya da tam anlamıyla kapitalistleşmemiş varoluş koşullarına son vermesinin çalışan sınıfların gelir düzeylerinde yapacağı etkiler ise görüldüğü gibi daha karmaşıktır. Düzenli ücretli emek istihdam eden kapitalist sektörde emek talebinin artmasının ücret düzeyleri üzerindeki artış etkisi, bu talebin gereğinden fazla karşılanması imkanı sunan bir yedek iş gücü arzının olduğu durumda azalabilir. Bu da hali hazırda düzenli ücretli istihdamda olan ya da yeni katılacakların oluşturduğu ücretli emekçi sınıfın esas gelirlerindeki potansiyel artışa ket vurabilir, hatta görüldüğü gibi görece olarak düşmelerine de sebep olabilir. Bununla birlikte, hane gelirleri düzeylerinin hem artık nüfusun küçülmesi, hem de ücretli emekçilerin gelirlerindeki artışla birlikte

yükselmesi, düzenli ücretli emek saflarına katılmasa da üretim faaliyetini sürdüren küçük üreticilerin geçim koşullarını da iyileştirebilir. Nitekim, çalışan sınıflar arasında en fazla artışı gösteren ortalama hane geliri, varlığını sürdüren saklı artık nüfus ya da tarımsal küçük üretici kesimindedir. Tarım dışı düzenli ve düzensiz küçük üreticilerin de hane gelirleri, nüfus ortalamasının altında da olsa artmıştır. Hem kapitalist hem kapitalist olmayan sektörlerde aktif çalışan sınıfların ortalamasının hane gelirlerindeki artış (sırayla % 22,5 ve 35,2), nüfus bazındaki ortalama artışın (% 22,2) üzerindedir. Kapitalist sektördeki artış oranı yüksek olmasına rağmen, bu sektördeki aktif çalışan sınıf kesimlerinin her birinin ortalama hane geliri artışının nüfus oranının altında olması, ortalama gelirleri diğer çalışan sınıfların oldukça üzerinde olan nitelikli emekçilerin gelirlerinin görece olarak azalmasıdır. Bir bütün olarak düzenli ücretli emekçi sınıfın ortalama gelirleri görece olarak düşerken nüfus oranının da da artması, toplumun tümünde gelir dağılımı eşitsizliğinin azalmasını doğurmuştur. Hakim sınıflarla çalışan sınıfların geçim düzeyleri arasında 2010-21 arasında daha da büyüyen uçurumun, kapitalist üretim ilişkilerinin sürmesini tehlikeye düşürecek siyasi krizlere yol açmamasının önemli bir nedeninin burada yattığını öne sürmek mümkündür.

5.3.2. Türkiye’de 2010-2021 yılları arasında yoksulluğun sınıfsal görünümü

Önceki kısımda çalışan sınıflar arasında kişi başına düşen gelirin medyan gelire oranı açısından en yoksul sınıf kesiminin tarım emekçileri olduğu gösterilmişti. Bu kesimin kişi başına düşen gelirin medyan gelire oranı, incelenen dönemde ortalama % 67 düzeyindedir. Diğer artık nüfus kesimlerinin ortalama gelirleri de medyan gelirin altında kalmaktadır. Toplumsal olarak hakim olan üretim ve yeniden üretim koşullarından dışlanmış nüfusun her bir katmanının kendine özgü somut yaşam koşulları ve ihtiyaçları

çerçevesinde elde ettiği bu gelirlerle varlığını sürdürebilmesi, günümüz Türkiye'sinde salt hayatta kalmaya yetecek düzeydeki asgari gelirin bu düzeyler arasında olduğunu düşündürmektedir. Yoksulluk, toplumsal olarak hakim üretim tarzından, geçim araçlarına erişim için gerekli geliri elde etme biçimi bakımından dışlanma şeklinde tanımlansa da, bu tanım hane gelirlerini sınıflandırma açısından sayısal bir ölçüt sunmamaktadır. Toplumsal olarak geçerli asgari geçim düzeyi, toplumun sayısal çoğunluğunu oluşturan sınıfların tüketim kalıplarını belirleyen maddi ve kültürel unsurlara göre hesaplanabilir. Tez araştırması sırasında mutlak yoksulluğun bir ölçütü olarak kullanılabilecek uygun bir endeks bulunamamıştır.⁴⁴ Bu nedenlerle, yoksulluğun sınıfsal niteliğini incelemek için hanede kişi başına düşen medyan gelirin % 70'i bir ölçüt olarak alınacak, başka bir ifadeyle çalışmada geçim sağlama biçimi açısından "marjinal" ve bu anlamda yapısal olarak yoksul olan sınıf kesimleri içinde en yoksul olanının ortalama gelir düzeyi baz alınarak toplumsal sınıfların göreceli yoksulluk durumları değerlendirilecektir.

Bu şekilde tanımlanan göreceli yoksulluğun, ülkede tezde incelenen dönem boyunca azaldığını en başta vurgulamak gerekir. Eşdeğerlik ölçeğine göre kişi başına düşen hane gelirinin ortalaması, medyan gelirin % 70'inin altında olan hanelerin oranı tüm nüfus çapında 2010 yılında % 26,9'dan, ücretli emek içermeye eğiliminin zirve yılı olan 2018'de % 24,8'e gerilemiş, göreceli yoksulluktaki bu azalma trendi, ücretli emeğin dışlandığı 2018 sonrası dönemde dahi sürerek serinin son yılı 2021'de % 24'e inmiştir. Göreceli yoksulluk oranındaki bu azalma, medyan gelir düzeyiyle bu düzeyin altında kalan hanelerin gelir düzeylerinin birbirine yaklaştığı anlamına geldiği kadarıyla, gelir

44 Bu amaçla kullanılabilecek ve tarihsel materyalist yaklaşım uyarınca hazırlanmış bir endeksleme, Köse ve Bahçe tarafından geliştirilmiştir (Bahçe ve Köse, 2011). Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun da kullandığı bir endeks bulunmakla birlikte, bu iki kaynağın sağladığı seri de ne yazık ki tezin ele aldığı dönemin tümünü kapsamamaktadır. Türk-İş konfederasyonunun düzenli olarak yayınladığı endeks ise, 2012 yılı itibarıyla yazar tarafından incelenmiş, hem 2010 ve 2011 yıllarını kapsamadığı, hem de tutarsız bulunduğu için kullanılmamıştır.

Tablo 5.19: Toplumsal sınıf kategorilerinde yoksulluk oranları (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-21	2010-21	2010-17	2018-21	dönem fark
Sermayedar	9.41	9.59	5.88	8.56	7.64	7.77	6.28	5.82	6.79	7.61	6.48	8.28	-2.63	1.49	-1.14	7.62	7.29	-0.33
Yönetici	3.64	4.86	1.86	2.64	3.72	2.40	3.14	2.43	3.40	2.81	3.75	2.70	-0.23	-0.70	-0.94	3.08	3.16	0.08
Hakim Sınıf	7.26	7.74	4.40	6.38	6.17	5.69	4.98	4.38	5.30	5.52	5.31	5.89	-1.96	0.60	-1.36	5.87	5.51	-0.37
Rantiye	7.57	6.75	3.75	9.67	4.61	7.47	4.31	3.05	5.15	13.12	19.20	4.45	-2.43	-0.70	-3.13	5.90	10.48	4.58
Düzenli Küçük Üretici (TD)	17.90	19.20	18.89	19.38	18.70	20.31	21.10	20.76	18.64	20.72	17.74	24.39	0.75	5.74	6.49	19.53	20.37	0.84
Nitelikli Ücretli Emekçi	2.08	3.26	2.74	3.07	2.56	3.52	3.26	3.06	3.73	3.76	3.37	2.88	1.64	-0.85	0.80	2.94	3.44	0.49
Düzenli Ücretli Emekçi	17.23	18.24	20.28	19.29	18.67	19.92	21.91	20.84	21.09	22.71	19.92	21.50	3.86	0.41	4.27	19.55	21.31	1.76
Aktif İşçi Sınıfı	14.61	15.74	17.93	16.23	15.47	16.47	17.82	17.00	17.30	18.34	16.04	16.87	2.69	-0.43	2.26	16.41	17.14	0.73
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	38.39	40.53	34.08	39.38	40.78	40.86	34.32	39.05	37.45	34.36	33.45	38.98	-0.94	1.53	0.59	38.43	36.06	-2.36
Düzensiz Ücretli Emekçi	52.70	51.84	52.37	53.95	52.79	53.38	54.27	53.47	49.40	46.21	47.69	52.46	-3.30	3.06	-0.25	53.10	48.94	-4.16
Durgun GAN	48.15	48.24	46.96	49.64	49.24	49.39	47.96	49.02	45.66	42.28	42.86	48.46	-2.49	2.80	0.31	48.58	44.81	-3.76
AÇ Sınıf (Kapitalist)	23.43	23.31	23.77	22.68	21.56	22.15	22.66	22.17	21.63	22.17	19.83	21.91	-1.79	0.27	-1.52	22.72	21.39	-1.33
Tarımsal Küçük Üretici	48.77	45.08	41.22	38.68	42.60	41.21	36.66	40.49	40.68	37.69	40.30	34.64	-8.09	-6.04	-14.13	41.84	38.33	-3.51
Tarım Emekçisi	67.15	60.63	74.11	65.39	67.94	71.11	69.54	68.53	64.91	58.38	55.33	54.39	-2.24	-10.52	-12.77	68.05	58.25	-9.80
Saklı GAN	51.30	47.16	45.73	42.49	46.12	46.18	41.45	44.68	44.12	40.75	42.72	38.38	-7.18	-5.74	-12.92	45.64	41.49	-4.15
Aktif çalışan sınıf	28.51	27.35	27.44	25.77	24.83	25.10	24.79	24.71	24.14	24.36	22.60	23.77	-4.37	-0.37	-4.74	26.06	23.72	-2.35
Akıcı GAN	65.68	69.04	64.33	61.46	62.28	61.67	62.59	63.09	62.37	62.94	61.16	66.16	-3.31	3.79	0.48	63.77	63.16	-0.61
Yoksul GAN	45.03	47.32	47.63	49.36	50.82	50.11	46.87	48.14	46.98	43.06	49.52	39.48	1.94	-7.50	-5.55	48.16	44.76	-3.41
GAN	49.95	49.25	47.86	47.93	49.76	49.68	47.25	49.05	47.30	44.77	48.41	45.45	-2.65	-1.85	-4.50	48.84	46.48	-2.36
Çalışan Sınıf	31.15	30.40	30.30	28.88	28.82	29.00	28.58	28.94	28.12	28.46	29.11	27.98	-3.03	-0.14	-3.17	29.51	28.41	-1.09
Emekli	13.27	15.84	14.75	16.01	15.70	17.97	20.67	19.79	18.16	12.28	12.11	13.07	4.89	-5.09	-0.20	16.75	13.90	-2.85
Nüfus	26.87	26.63	26.30	25.47	25.23	25.50	25.38	25.50	24.76	24.30	24.93	24.00	-2.11	-0.76	-2.87	25.86	24.50	-1.36

Yazarın hesaplamaları. Toplumsal sınıf ve nüfus kategorilerinde eşdeğerlik ölçeğine göre kişi başına düşen gelir, medyan gelirin % 70'inin altında olan hane sayısının, kategorideki toplam hane sayısına oranı.

dağılımındaki eşitsizliğin, daha önce de ifade edildiği gibi, nüfus bazında azaldığına işaret etmektedir. Tez araştırmasının bu bölümde anlatılan bulgularına dayanarak, görelî yoksulluğun azalmasında en önemli rolü oynayan faktörün, kapitalist gelişmenin ücretli emeği içermeye eğilimi olduğunu vurgulamak gerekir. Görelî yoksulluk, çalışan sınıflar arasında bu eğilimin baskın olduğu dönemde toplam % 3 azalmıştır. Yoksulluğun çalışan sınıf kesimleri içinde azalmasının temel belirleyeni, geçimlik faaliyetlerle uğraşan, parasal gelir elde etmeyen, ya da düzensiz çalışan artık nüfus kesimlerinin küçülmesi, artık nüfus içindeki bu fertlerin, kapitalist ücretli emek ilişkisi içerisinde kapsanarak görece düzenli ve yüksek parasal gelir elde etmeye başlamış olmasıdır.

Buna karşın, çalışan sınıfların bütününde azalan yoksulluğun bu sınıfların farklı kesimlerinde aynı eğilimde olmadığı görülmektedir (Grafik 5.9). Görelî yoksulluk tarım dışı küçük üreticiler, aktif işçi sınıfı ve yoksul artık nüfus kesimlerinde artmış, saklı, durgun ve akıcı artık nüfus kesimlerinde azalmıştır. Bu eğilimler, bu sınıf kesimlerinin nüfusa oranlarındaki eğilimlerle paraleldir. 5.2.1'de gösterildiği gibi, aktif işçi sınıfının büyüklüğü artarken, yeni proleterleşen emekçilerin geçim koşulları bu sınıfın

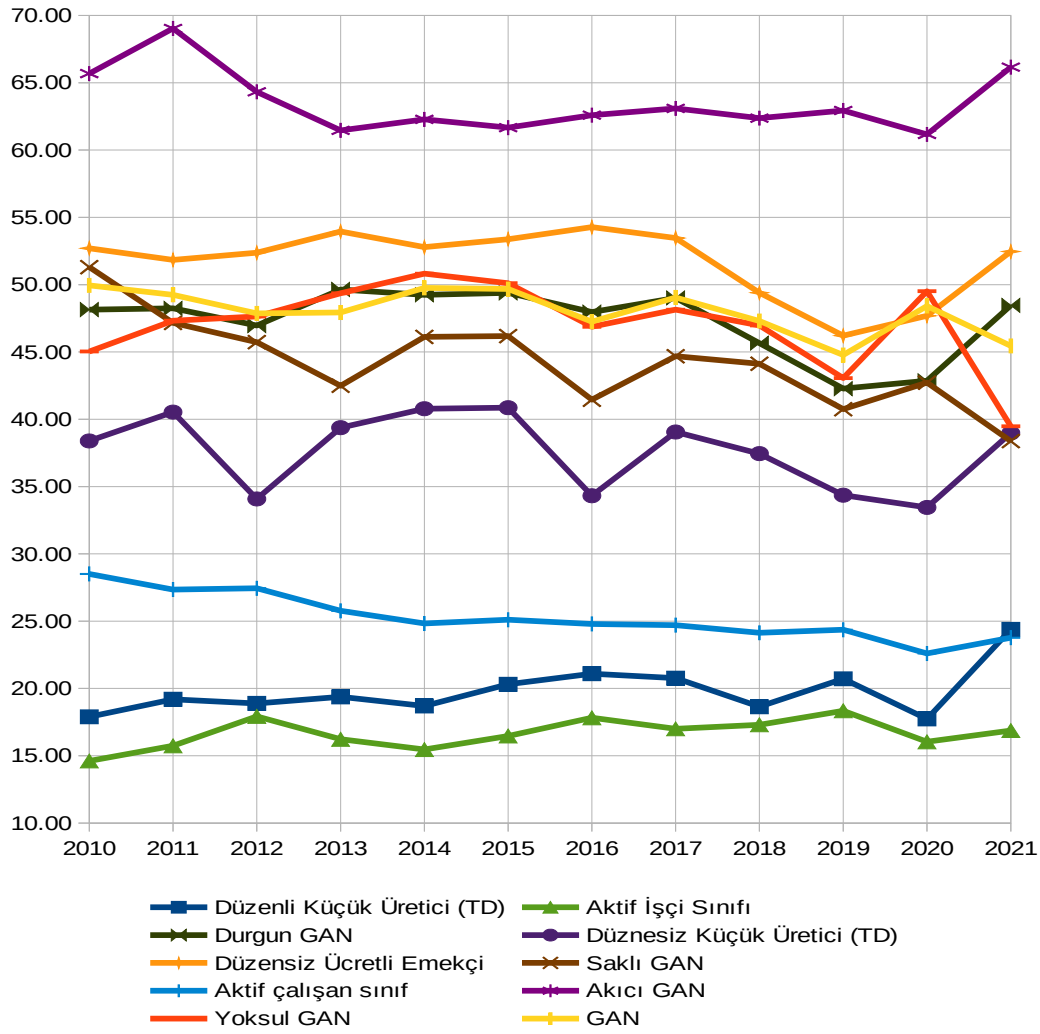
ortalamasının altında kalmıştır. Bu olgunun saklı ve durgun artık nüfus kesimleri açısından anlamı, bu kesimlerdeki küçük üreticiler arasında üretim ve yeniden üretim koşulları daha elverişli olanların⁴⁵ mülksüzleşmeye direnebilmesi olabilir.⁴⁶ Sonuçta, Türkiye’de incelenen dönemde çalışan sınıflar arasında yoksulluğun azalması, kapitalist üretim ve geçim süreçlerinden dışlanan artık nüfusun hem küçülmesi, hem de göreceli olarak yoksul olan hanelerin bu kesim içindeki oranının azalması biçiminde gerçekleşmiştir. Bu eğilimlere dayanarak Türkiye toplumunda mutlak anlamda yoksulluğun azaldığı, göreceli yoksulluğun ise biçim değiştirdiği söylenebilir.

Türkiye’de toplumsal sınıf kategorilerindeki yoksulluk oranlarının büyüklüğü değerlendirildiğinde, beklendiği gibi, çalışan sınıfların hakim sınıflardan, göreceli artık nüfusun ise aktif işçi sınıfından daha yoksul olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak göreceli yoksulluğun yaygınlığı bakımından farklı GAN kesimleri ele alındığında, beklenmedik bir durum ortaya çıkmaktadır. Toplumsal olarak hakim üretim ve yeniden üretim koşullarından dışlanmış olan GAN kesimlerinin geçim koşulları, nüfus ortalamasıyla ilişkisi bakımından homojenlik gösterse de, göreceli yoksulluğun bu kesimlerdeki oranları birbirinden oldukça farklıdır. Bu kesimler arasında en yüksek yoksulluk oranı, incelenen dönem boyunca yıllık ortalama % 63 düzeyiyle akıcı artık nüfusta görülmektedir. Dahası, bu kesimi, aktif çalışan sınıflar arasındaki düzensiz ücretli emekçiler takip etmektedir. 2010-2018 döneminde düzensiz ücretli emekçilerin yoksulluk oranı ortalama % 53, yoksul GAN’ınki ise ortalama % 48’dir. Ücretli emeğin dışlanma eğiliminin hakim olduğu 2018 sonrasında, düzensiz ücretlilerin yoksulluk oranı azalmaya başlasa da, 2020 yılı hariç, yoksul GAN’ın üzerinde seyretmiştir.

45 Örneğin daha büyük toprak sahibi olan, daha fazla mevsimlik ücretli emek kullanabilen, tarım dışında da daha fazla üretim aracına sahip olan

46 Bu olguya, aşağıda yoksulluğun sınıfsal kompozisyonu bağlamında geri dönülecektir.

Grafik 5.9: Çalışan sınıf kesimlerinin yoksulluk oranları (%)

Yazarın hesaplamaları. Çalışan sınıf kategorilerindeki, eşdeğer hane ölçeğine göre kişi başına düşen geliri ulusal medyan gelirin % 70'inin altında olan hane sayısının, toplam hane sayısına oranı.

Bu bölümün 5.1.5 kısmında, Akıcı GAN ve durgun GAN'ın ücretli emekçi kesimlerinin, 2018 yılına kadar saklı GAN'ın ücretsiz aile emekçileri ve tarım emekçileriyle birlikte yedek işgücü ordusu işlevi gördüğü gösterilmiştir. Saklı GAN kesimlerinden çıkan yeni ücretli emekçiler bir kere proleterleştikten sonra, ücretli emek sürecinden dışlandıklarında çözülen geçimlik ve tarımsal küçük üreticiliğe dönemeyeceği için, akıcı ya da yoksul artık nüfus kesimleri haline gelirler. Dolayısıyla 2018 yılı sonrasında, akıcı ve durgun GAN kesimlerinin kapitalist üretim sürecinden dışlanan yedek iş gücü ordusu içindeki yoğunluğu artmıştır. Bu kısımdaki bulguların gösterdiği de, Türkiye'de çalışan

sınıfların en yoksul kesimlerinin bunlar olduğudur. Yoksul GAN, büyük oranda, ücretli emek sürecinden kalıcı olarak dışlananları, yani çalışamayacak durumdaki yaşlı, ev içi emekçisi, engelli ve hasta fertler ve bu fertlerden ibaret olan haneleri ifade etmektedir. Tez araştırmasının bulgularına göre bu kesimin göreceli yoksulluk oranının, çalışabilecek durumda olan hatta düzensiz de olsa çalışan fertleri içeren akıcı ve durgun artık nüfus kesimlerine göre daha az olmasının ardında, karşılıksız transfer ve sosyal güvenlik transferi gelirleri yatmaktadır. Önceki bölümde gösterildiği gibi yoksul GAN hane gelirlerinin incelenen dönem boyunca yıllık ortalama % 88'i özel ya da kamusal transferlerden oluşmaktadır. Akıcı ve durgun GAN kesimlerinde ise toplam transfer gelirleri hane gelirlerinin sırasıyla % 36 ve % 30'una denk gelmektedir. Akıcı ve yoksul GAN kesimlerinin elde ettiği devlet transferi gelirleri arasındaki bu farklılık, devletin sınıfların geçinme biçimlerine, ücretli emek ilişkisinin hakimiyetini koruyarak müdahale etmesi ile sınıfların geçimlerini sağlamak için hane kurma ve haneler arası ilişkileri tanzim etme stratejilerinin etkileşiminin sonucudur. Sosyal politikaların çalışan sınıfların yeniden üretimlerini sağlama noktasındaki seçici müdahaleleri, tezin takip eden son bölümünün konusudur. Bu kısmın devamında, çalışan sınıfların en yoksul kesimleri olan göreceli artık nüfusun geçim koşullarının çalışma zorunluluğuna dayalı meta biçiminde yeniden üretim süreçlerince nasıl belirlendiği ele alınacaktır.

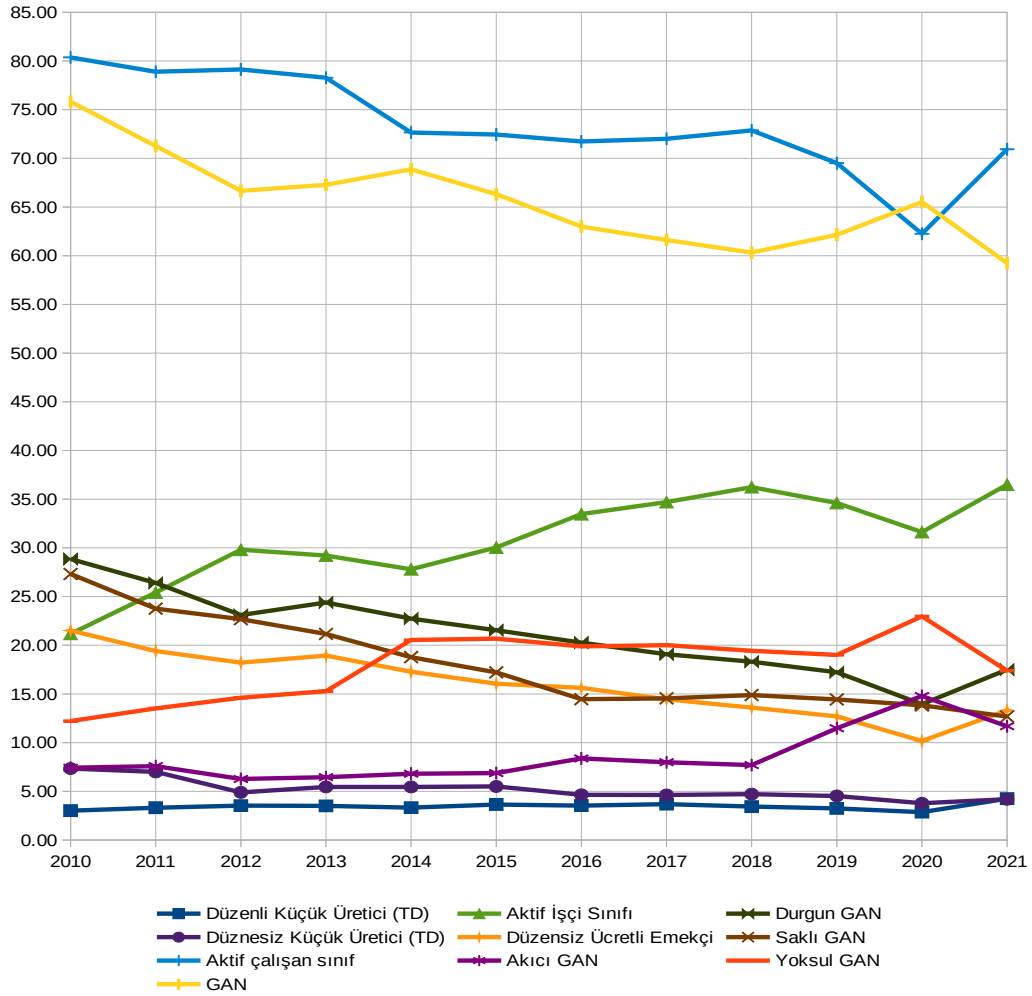
Akıcı GAN, pek çok kez dile getirildiği gibi tezde geçici olarak işsiz kalmış fertleri ve bu fertlerin mensubu olduğu haneleri ifade etmektedir. Yoksul GAN da büyük ölçüde gelir getirici bir üretim faaliyetinde bulunmamasına rağmen iş aramayan ve dolayısıyla çalışamaz durumda kabul edilen fertler ile yaş, sağlık durumu, eğitimde olma gibi nedenlerle iş gücü dışında olsa da iş arayanlar ve mensubu oldukları haneler için kullanılmaktadır. Kişi başına düşen gelirin nüfus ortalamasına oranı açısından akıcı artık nüfusun daha yoksul olması, bu kesimin iş arama eğiliminde olmasının yalnızca fiziksel

olarak çalışabilir durumda olmasından değil (belki de öyle olmasa bile) çalışma zorunluluğunu daha yakıcı biçimde hissetmelerinden kaynaklandığını düşündürmektedir. Yoksul GAN'ın (% 80) da Akıcı GAN'ın da (% 72) kişi başına düşen gelir düzeyinin medyana oranı oldukça düşük olmakla birlikte, araştırma sonuçlanmadan önce, yoksul GAN'ın göreceli olarak daha yoksul olacağı beklenmiştir. Elde edilen bu beklenmedik bulgu, kapitalist üretim ilişkilerinin çalışan sınıfları disipline sokmak için elindeki en büyük silah olan mutlak yoksulluk tehdidi karşısında çalışma zorunluluğunun güçlü bir göstergesi olabilir. Kapitalistleşmemiş sektörde olup mülksüzleşen ya da proleterleşmiş fakat sermaye birikimi eğilimleri sonucu ücretli istihdamdan dışlanan artık nüfus kesimleri, geçimlerini özel ya da kamusal transferler yoluyla sağlamak zorundadır. Yaşamsal ihtiyaçlarını karşılama açısından başka hanelere ya da devlet transferlerine muhtaç olan bu kesimler, iş bulma ümidini kaybetmiş olsalar da hayatlarını var etmek için ücretli istihdam arayışına girmek zorundadır. Fert bazında sınıfların artış ve azalma eğilimlerinden bahsedilirken değinildiği gibi, geçim koşullarının kötüleştiği, transferlerin hayatta kalmaya yetecek kadar geçim aracına erişim sağlamak için dahi yeterli olmadığı durumlarda, bu zorunluluk da artacaktır. Bahsedilen 5.1.4 kısmında, akıcı GAN'ın yaş ve cinsiyet kompozisyonu ile ilgili olarak yapılan gözlem de bu yöndedir. Ekonomik olarak aktif nüfusa oranları azalan kadınların ve orta öğretim çağındaki gençlerin iş arama eğilimlerinin artması ile birlikte, çalışabilecek ve çalışamayacak durumda olan yoksulların gelir düzeyleri arasındaki farkın burada bahsedilen beklenmedik yönü, çalışma zorunluluğunun şiddetinin akıcı artık nüfus kesimi açısından esas belirleyici olgu olmasıyla açıklanmalıdır.

Hakim ve çalışan sınıflar arasındaki toplumsal eşitsizliğin yüksek oranda artmasının çalışan sınıfların farklı unsurlarına nasıl yansıdığını değerlendirmek, yoksulluk ve yoksulluk riskinin bu sınıflar arasında nasıl dağıldığını görmek için, göreceli yoksulluğun

sınıf bazında kompozisyonunu ve bu kompozisyonun tezde ele alınan dönem içindeki dönüşümünü ele almak yerinde olacaktır. Yukarıda gösterildiği gibi, Türkiye kapitalist toplumsal formasyonun sınıf şeması içinde yoksulluğu ifade eden görece artık nüfusun farklı kesimlerinde kişi başına düşen ortalama gelirin medyan gelirin % 70'i ile % 90'ı arasında değişmesi, medyan gelirin % 70'ini, yerinde bir ölçüt haline getirmektedir. Bu anlayışla, ülkede eşdeğer hane ölçeğine göre kişi başına düşen ortalama hane gelirinin medyan gelirin % 70'inin altında olduğu haneler arasında toplumsal sınıfların aldığı paya bakmak, yoksulluğun sınıfsal karakterini gözler önüne serecektir (Grafik 5.10).

Grafik 5.10: Türkiye çalışan sınıflarında yoksulluğun sınıf kompozisyonu (%)

Yazarın hesaplamaları. Çalışan sınıf kesimlerinde eşdeğerlik ölçeğine göre hanede kişi başına düşen gelir ulusal medyan gelirin % 70'inin altında olan hane sayısının, çalışan sınıf mensubu toplam yoksul hane sayısına oranı

Türkiye’de elde edilen hane geliri miktarı bakımından yoksulluk sınırının altında olan çalışan sınıf hanelerinin 2010 yılında % 76’sı, görelî artık nüfus içerisinde. Serinin bu başlangıç yılında, çalışan sınıf kesimleri arasında yoksulluktan en fazla pay alanlar, tüm yoksul hanelerin % 27,3 ve % 29’unu barındıran saklı ve durgun artık nüfus kesimleridir. Buna karşın aktif işçi sınıfı arasında yoksulluk düzeyinin altında gelir elde eden hanelerin oranı % 21 düzeyindedir. Kapitalist ücretli emek ilişkisinin yaygınlaşması ve proleterleşme eğiliminin baskın olduğu 2010-2018 yılları arasında görelî artık nüfusun yoksul haneler içindeki payı, % 60’a gerilerken, aktif işçi sınıfının payı ise % 36,2’ye yükselmiştir. Bu olgu, Türkiye’de yoksulluğun bu dönemde nitelik değiştirdiğini göstermektedir.⁴⁷ Artık nüfusta olup kapitalist sektörde ücretli istihdama katılan fertlerin hanehalklarının geçim koşullarının iyileştiği, 5.2.1. kısmında asgari ücret altında faaliyet geliri elde eden fertlerin oranının aktif nüfus içinde % 40 civarından % 30’lara gerilemesiyle ilişkili olarak gösterilmiştir (Grafik 5.5.). Ancak görelî yoksulluğun sınıfsal kompozisyonundaki, bu kısımda anlatılan dönüşümler, bu hanelerin önemli bir kısmının kapitalist sektörde çalışan yoksullar haline geldiğine işaret etmektedir. Öte yandan, tarımsal küçük üreticilik sektöründeki çözülme sonucu üretken faaliyetlerden dışlanan kesimlerin tamamının proleterleşmediği de 5.1.4 bölümünde gösterilmiştir. Emekli, haneler ile akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin, kapitalist sektörün genişlediği 2010-2018 yılları arasında büyümesi, mülksüzleşen çalışan sınıf kesimlerinin ücretli emek sürecinde kapsanmayan unsurlarının biçimi değişen bir yoksulluk durumunda kaldığına işaret etmektedir. 2010-2018 yılları arasında, yoksul haneler içinde saklı ve durgun artık nüfus kesimlerinin payı toplamda % 22 civarında azılırken, aktif işçi sınıfı hanelerinin payı aynı dönemde % 13,5; akıcı

47 Bu noktada tez araştırmasının toplumsal olarak geçerli asgari geçim koşullarının ölçütü olacak bir mutlak endeks kullanmamış olmasının bir eksikliği ortaya çıkmaktadır. Medyan gelire göre yoksulluk oranları haneler ve sınıflar arasındaki eşitsizliği göstermesi açısından kullanışlı olsa da, geçim koşullarının mutlak anlamda iyileşip iyileşmediği açısından aynı netlikte öngörü sunmamaktadır. Medyan gelire oranla tanımlanan yoksulluk düzeyinin altında kalan hanelerin oranı, medyan gelir yükseldiği için, geçim koşullarının mutlak durumu ile ilgili doğru bir gösterge değildir.

ve yoksul artık nüfus kesimlerinin toplam payı ise % 8,3 artmıştır. Göreli yoksulluğun sınıfsal kompozisyonunda, ücretli emeğin dışlanması eğiliminin baskın hale geldiği 2018 sonrasında, aktif işçi sınıfı ile dışlanan aktif ve yoksul artık nüfus kesimlerinin payı daha da artmıştır. Kapitalist sermaye birikiminin genişlemesi, düşük üretkenlikteki ve geçimlik faaliyetleri tasfiye edip bu biçimlerde yeniden üretimlerini sağlayan yoksul çalışan sınıf kesimlerinin bir kısmını mülksüzleştirip, üretim ve geçim araçlarından tamamen koparıp mutlak yoksulluğa atmıştır. Diğer kısmını ise ücretli emek sürecinde kapsayarak göreli bir refaha kavuşturursa da, içerme eğilimi kaçınılmaz olarak dışlamaya dönüştüğünde, bu kez kapitalist üretim sürecinden serbest kıldığı emekçileri aynı derin ve mutlak yoksulluğa itmektedir. Bu bakımdan incelenen dönemde Türkiye toplumsal formasyonunda çalışan sınıfların nüfus kompozisyonundaki dönüşüm, yoksulluğun sınıf kompozisyonuna da yansımış, başka bir ifadeyle ülkedeki yoksulluk biçim değiştirmiştir. Bu dönüşüm, gelişmiş kapitalist sektörün dışında kalan küçük üreticilik ve düzensiz kapitalist emek süreçlerinde çalışan yoksulların, üretim ve geçim araçlarından koparılmış mutlak yoksullara, gelişmiş kapitalist üretim süreçlerinde çalışan yoksullara, ardından da ücretli emek talebi azaldığında serbest kılınıp mutlak yoksulluğa atılan yoksullara dönüşmesidir.

Kapitalist birikim rejiminin hakim olduğu Türkiye toplumsal formasyonunda kapitalist olmayan sektörde çalışanlar ile, çalışan yedek iş gücü ordusu mensuplarını barındıran durgun artık nüfusun, çalışan yoksullar kategorisinden en büyük payı almaları olağan bir durumdur. Öte yandan, bu iki artık nüfus kesiminin de yoksul haneler arasındaki payının dönem boyunca azaldığı gözlemlenmektedir. Bu azalmada bu iki nüfus kesiminin de incelenen dönem boyunca küçülmesinin etkisi büyük olsa da, Grafik

5.9.'da görüldüğü gibi bu sınıf kesimleri içindeki görelî yoksulluk oranları dönem boyunca azalma eğilimindedir.⁴⁸

Kapitalist sektördeki ücretli ve düzenli emekçilerin geçim koşullarının kötüleştiği dönemde, saklı ve durgun artık nüfusun gerek medyan gelire oranla gerekse görelî yoksulluktan aldığı pay açısından geçim koşullarının iyileşmesini açıklamak için iki kategoriye de özgü olan bir olguya değinmek gerekir. Görelî artık nüfus kesimleri içinde ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu durumlarda durgun artık nüfus kesimlerinin geçim koşullarının iyileşmesi, artan ücretli emek talebinin bu kesim içindeki ücretli çalışanların ücret gelirlerini artırabilir. Fakat diğer yandan, kapitalist birikimin toplumsal formasyon içerisinde yayılması, durgun artık nüfusun küçük üretici kesimi ile, tarımsal küçük üreticilerin mülksüzleşmesine sebep olacaktır. Tarımsal ve tarım dışı küçük üreticilerin mülksüzleşmesi, bu kesimlerin ücretli istihdama katılamadıkları durumda kısa vadede akıcı, uzun vadede ise yoksul artık nüfus saflarına katılmasını doğuracaktır. Fakat bu eğilim, yani kapitalist sektörün genişlemesi, kredi ve mal piyasaları dolayısıyla maruz kaldıkları sömürü ilişkileri ya da başka nedenlerle (örneğin tarım sektörü için elverişsiz iklim koşulları) mülksüzleşme riski, gerek sahip oldukları üretim aracı miktarları, gerekse ücretsiz aile emeği rezervleri açısından heterojen olan küçük üretici sektörler içinde eşit dağılmaz (Harris-White, 2010; Harris-White, 2014; Bernstein; 2010). Tarımsal ve tarım dışı küçük meta üreticiliği sektörlerinde Türkiye’de 2000’lerle başlayan (Bahçe ve Köse 2013) ve 2010’larda da hızlanarak devam eden mülksüzleşme süreçleri, bu heterojen yapı içerisinde mülklerini yitirmeye daha yakın olan kesimleri vurmuş, görece daha fazla toprak mülkiyeti ya da başka üretken kaynaklara sahip olan tarımsal küçük üreticiler ile kendi üretim araçlarına sahip olan tarım dışı küçük üreticiler de bir şekilde varlıklarını korumuş olabilir. Çalışan

48 Durgun artık nüfus kesimi içinde yoksulluk, pandemi yılı olan 2020 yılında artmış olsa da, bunun etkisinin olmadığı 2010-20 yılları arasında azalmıştır.

sınıflar arasında yoksulluk oranlarının genel artışından saklı ve durgun artık nüfus kesimlerinin aynı şekilde etkilenmemiş olmasının nedeni bu olabilir. Çalışan sınıfların hane gelirlerinin kompozisyonu anlatılırken gözlemlenen, düzenli sosyal güvenlik transferi elde eden küçük üreticilerin mülksüzleşmeye direnme eğilimi ile birlikte değerlendirildiğinde bu olgu, saklı ve durgun artık nüfus kesimlerindeki küçük üreticilerin geçim koşullarının görece iyileşmesinin ardında yatan nüfus dinamiğidir.

Türkiye toplumunda 2010'lu yıllarda yoksul nüfusun kompozisyonunda çalışan yoksullar olan durgun ve saklı artık nüfusun payı azalırken akıcı ve yoksul artık nüfuslar ile, düzenli ücretli istihdamda olan emekçilerin payının artmış olduğu görülmektedir. Bu tabloda çarpıcı olan, bu dönemin daha başında ülkedeki yoksulların % 21'ine yakınının aktif işçi sınıfı haneler arasında olması, dönem boyunca ise bu oranın istikrarlı biçimde artmasıdır (Tablo 5.19.). Aktif işçi sınıfının büyümesinin bunda payı olmakla birlikte, bu sınıfın içindeki yoksul hanelerinin oranının aktif işçi sınıfı için, 2010'daki toplam % 14,6'dan 2021'de % 17'ye kadar yükselmesi, kapitalist ücretli emek ilişkisinin, çalışanlara toplumsal olarak geçerli ortalama düzeyde bir yeniden üretim olanağını sunmakta ne denli kısıtlı olduğunu ifade etmektedir. Tezin taşıdığı tarihsel materyalist anlayışa göre, nüfus fazlası olarak geçerli ortalama yeniden üretim koşullarında kendisini var edemeyen kesimleri ifade eden yoksulluk, görüldüğü kadarıyla, geçim araçlarına erişim biçimi olarak topluma hakim olan kapitalist üretim tarzının, normal ve düzenli biçimde kapsadığı nüfusun önemli bir bölümü için dahi bu ortalama geçim koşullarını sağlamadığını göstermektedir. Bunun, yani kapitalist birikim tarzının yoksulluk üretme eğiliminin zorunlu bir eğilim olduğunu bir kez daha vurgulamak yerinde olacaktır. Tezde buraya kadar çeşitli biçimlerde ifade edildiği gibi, kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal olarak genişleyen anlamda yeniden üretimi, yalnızca üretim araçları ve emek gücünün değil, ücretli emek ilişkisinin de yeniden üretimini gerektirir.

Geçim araçlarına erişim konusunda bağımsız olmayan ve emek gücünü satmak zorunda olan ücretli emekçilerin yoksulluk tehdidi ile çalışmaya zorlanması, kapitalist sınıf ilişkilerinin meta biçiminin ayrılmaz bir unsurudur. Dahası, kapitalist üretim tarzının gelişmişlik düzeyi arttıkça artan üretkenlik ve üretilen toplam artı değer emek gücünün değeri düşürülerek, yani göreceli artı değer artışı biçiminde artması, ücretli emeğin, toplumsal olarak belirlenen ortalama değerinin altında ücretler karşılığında değişilmesine dayanan mutlak artı değer artışının son bulduğu anlamına gelmez. Hatta, Türkiye kapitalizminin 2010’larda gözlemlenen nüfus ve geçim koşulları eğilimlerinin gösterdiği gibi, ücretli emek ilişkisinin yaygınlaşması, mutlak artı değer sömürsünün de artması anlamına gelebilir.

Türkiye toplumsal formasyonunda nüfusun sınıf kompozisyonu ve hanehalklarının geçim koşullarının değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan sonuç, incelenen 2010-2021 yılları arasında ülkedeki yoksulluğun biçim değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Toplumsal olarak hakim üretim tarzı kapitalizmin dışladığı ve yeniden üretimlerini bu üretim tarzının geçerli kıldığı asgari koşullarda sağlayamayan artık nüfus küçülmüş, nüfus fazlası olan kesimlerin önemli bir kısmı, gelişmiş kapitalist sektörün asgari koşullarında geçim olanaklarına kavuşmuştur. Öte yandan, mülksüzleşerek proleterleşen bu kesimler, sermaye birikiminin ücretli emeği kapsama eğilimi dışlamaya dönüştüğü noktada hiçbir geçim olanağına sahip olmayan akıcı ve yoksul artık nüfus koşullarına, başka bir ifadeyle, mutlak yoksulluğa itilmiştir. Göreceli artık nüfusun, aktif çalışan kesimlerinin azalmasının belirlediği küçülmesi, ücretli emeğin dışlandığı dönemde aktif çalışmayan kesimlerinin güdülediği bir büyüme eğilimini ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda “yeni” yoksullar, “eski” yoksullara nispeten daha elverişsiz geçim koşullarına hapsolmuştur.

Bunun yanında, görece artık nüfusun aktif çalışan kesimlerinden aktif işçi sınıfı saflarına katılan yeni proleterler ise, kapitalist sektörler arasında ücret düzeylerinin görece düşük olanlarında daha fazla kapsanmıştır. Yeni ücretli emek gücü talebini yaratan sermaye birikimi, mutlak yoksulluk tehdidi ve geniş bir yedek işgücü ordusunun varlığında bu kesimleri asgari geçim koşullarında, hatta sıklıkla hanelerini geçindirmeye yetmeyecek ücret düzeylerinde çalışmaya zorlayabilmiştir. Çalışan yoksullar, artık nüfus kategorilerinde azalırken, aktif işçi sınıfı içinde artmıştır.

Sermaye birikiminin ücretli emeğin dışlanmasıyla sonuçlanan düşüş eğilimine girdiği 2018 sonrasında çalışan sınıf hanelerinin geçim kaynakları içinde devlet transferlerinin rolü artmıştır. Tezin takip eden son bölümünde, devlet biçiminde yeniden üretimin, kapitalist üretim tarzının yol açtığı, artırdığı ve biçimini değiştirdiği bu yoksulluk süreçlerine nasıl müdahale ettiği, hangi sınıf kesimlerini ne tip seçicilikler çerçevesinde hedeflediği ele alınmıştır.

6. TÜRKİYE'DE ÇALIŞAN SINIFLARIN DEVLET BİÇİMİNDE YENİDEN ÜRETİMİ

Önceki bölümde gösterildiği gibi, Türkiye'de kapitalist toplumsal formasyonda, 2010'lar boyunca önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. Kapitalist olmayan tarımsal küçük üreticilik sektöründeki çözülmeyle birlikte gerçekleşen mülksüzleşme sürecine, kapitalist sektörde düzenli ücretli istihdamın artmasını doğuran bir proleterleşme süreci eşlik etmiştir. Mülksüzleşen küçük üreticilerin bir kısmı geçimlerini sağlamanın tüm yollarını kaybedip aktif olmayan artık nüfus kesimlerine katılsa da, bu kesimde ücretsiz ya da düzensiz ücretli olarak çalışan topraksız köylülerin önemli bir kısmı ücretli emekçi haline gelmiştir. Proleterleşme süreci, tarım dışı küçük üreticilikle geçinenler ile düzensiz ücretli istihdamdaki fertleri de kapsamış, bir başka ifadeyle, artık nüfusun aktif çalışan kesimlerinin bir kısmı da düzenli kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinin parçası haline gelmiştir. Mülksüzleşme ve proleterleşmenin birlikte gerçekleşmesi sonucunda, çalışan sınıfların aktif işçi sınıfı kesiminin nüfusa oranı artarken, üretim ve yeniden üretim süreçlerinde toplumsal olarak geçerli ortalama kıstaslar çerçevesinde kapsanmayan göre göreli artık nüfus oldukça küçülmüştür.

Sınıf kompozisyonundaki bu dönüşümler, çalışan sınıfların geçim koşulları, ya da refah düzeylerinde dönem boyunca genel bir iyileşme ile sonuçlanmıştır. Toplumsal olarak hakim olan yeniden üretim biçiminden dışlanan göreli artık nüfusun küçülmesi ile düzenli ücretli emekçi sınıfın büyümesi, bu kategoriler arasında geçiş yapan birey ve hanelerin geçim koşullarını iyileştirmiştir. Kapitalist sektördeki yüksek ücretli istihdam talebi, ücret gelirlerinin de mutlak anlamda artmasıyla sonuçlanmıştır. Sonuç olarak çalışan sınıfların tüm kesimlerinin toplam gelirlerinde, üretken faaliyet gelirlerinin belirleyici olduğu bir artış gerçekleşmiştir. Bir bütün olarak çalışan sınıfların

gelirlerindeki bu artış, kişi başına düşen hane gelirinin medyan gelirin % 70'inin altında olması biçiminde tanımlanan göreceli yoksulluğun bu sınıflar arasında azalmasını doğurmuştur. Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan çalışan sınıfların geçim koşullarındaki bu göreceli iyileşme, gelir dağılımındaki eşitsizliğin, nüfus ölçeğinde azalmasında da gözlenmektedir. Yeniden üretim koşulları açısından toplumsal olarak geçerli ortalamanın altında kalan kapitalistleşmemiş küçük üreticilik ile düzensiz kapitalist sektörün küçülmesi, geçim araçlarına erişim açısından daha elverişli koşullar sunan kapitalist üretim tarzının genişlemesi, çalışan sınıfların geçim ve refah koşullarını genel anlamda yükseltmiştir.

Geçim koşullarındaki bu genel iyileşmeyi doğuran dönüşümlerin, temel sınıflar arasındaki eşitsizliğin artması ve incelenen dönemin sonlarında yoksulluğun farklı biçimde artma eğilimi göstermesine sebep olan yönleri de olmuştur. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan çalışan sınıflar arasındaki gelir eşitsizliklerinin azalması nüfus düzeyinde yoksulluğu ve eşitsizliği azaltmış görünse de, ücretli emek sömürsünün toplumsal formasyon ölçeğinde büyümesine sermayenin merkezileşme eğilimlerinin de eşlik etmesiyle temel sınıflar arasındaki eşitsizlik büyük oranda artmıştır. 2018 yılı itibarıyla istikrarsız bir döneme giren ülke ekonomisinde kapitalist üretim sürecinden dışlanan çalışan sınıf mensupları, mutlak yoksulluk durumundaki yoksul artık nüfus saflarına düşerken, durgun ve akıcı artık nüfus kesimlerinin oluşturduğu yedek iş gücü ordusu büyüme eğilimine girmiştir. Bununla birlikte proleterleşmenin hakim olduğu 2010-2018 yılları arasında düzenli ücretli istihdama katılan emekçiler, yüksek oranda, ücret düzeylerinin düşük, istihdamın daha istikrarsız olduğu sektörler tarafından kapsandığı için, düzenli ücretli çalışan kesimlerin ortalama gelirleri reel anlamda artsa da göreceli olarak azalmıştır. Bu süreçlerin sonucunda ülkedeki yoksulluk kapitalist

sektörde çalışan yoksullar ile mülksüzleşip düzenli ücretli istihdamdan da dışlanan mutlak yoksulların ağırlık kazandığı bir biçim almıştır.

Bu bölümde, devlet biçiminde yeniden üretimin çalışan sınıfların geçim koşulları üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Yoksulluğun karşılıksız transferler yoluyla yönetilmesinin çalışan sınıf kesimlerinin yoksul artık nüfus ve yedek iş gücü ordusu biçimlerinde yeniden üretiminin nasıl sağlandığı incelenmiştir. Sosyal politikaların, 3. Bölüm’de anlatıldığı gibi devlet biçiminde yeniden üretim olarak kavramsallaştırılması, bunları kapitalist toplumsal ilişkilerinin aldığı biçimler olarak açıklamak gerektiğini öne sürmektir. Bunun anlamı ise, bu politikaların toplumsal ilişkileri dışsal olarak belirleyen, yoksulluğu azaltma ya da eşitsizliği önleme gibi amaçlar taşıyan, ya da bu amaçları gerçekleştirme kapasitesi olan müdahaleler olarak kavranmamasıdır. Eğer kapitalist üretim ilişkileri yoksulluk yaratıyor, çalışan sınıf kesimlerini hakim üretim ve yeniden üretim süreçlerinin dışına atıyorsa, sosyal politikalar da aynı dışlanma süreçlerinin yeniden üretildiği toplumsal ilişki biçimleridir. Bu bakımdan devlet biçiminde yeniden üretimin sosyal güvenlik sistemi ile karşılıksız transfer politikaları, çalışan sınıf kesimleri arasında kapitalist ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan farklılıkları yeniden üretir. Aktif işçi sınıfının devlet biçiminde yeniden üretimi, kapitalist sınıf ilişkilerinin ve mücadelelerinin tarihsel bakiyesi sonucu istihdam temelli sosyal sigorta sistemleri biçimini almıştır. Kapitalist ücretli emek süreçlerinden dışlanan çalışan sınıfların ise devlet biçiminde yeniden üretiminin pek çok gelişmiş kapitalist ve geç kapitalistleşen ülkede aldığı biçim, karşılıksız transferlerdir. Bir başka ifadeyle çalışan sınıfların kapitalist devlet biçiminde yeniden üretim sürecinde sosyal politikalarla ilişkilene biçimleri, kapitalist üretim tarzı çerçevesinde sermaye birikimi ile ilişkilene biçimlerinin diğer yüzüdür.

5. Bölüm’de çalışan sınıfların geçim araçlarına erişimini sağlayan hane gelirlerinin kaynak kompozisyonu ele alınmış, kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinden dışlanan ya da bu süreçler çerçevesinde yeniden üretimlerini toplumsal olarak geçerli asgari koşullarda sağlayamayan yoksul kesimlerin gelirlerinde sosyal transferlerin oranının arttığı bulgusuna değinilmiştir. Ücretli emeğin dışlanma eğiliminin hakim olduğu 2018-2020 yılları arasında⁴⁹ hane gelirleri içinde azalan faaliyet geliri oranlarına, sosyal güvenlik ve karşılıksız transferlerin artışı eşlik etmiştir (Tablo 5.15). Bu transferler arasında sosyal güvenlik transferlerinin artış oranı çalışan sınıf kesimlerinin çoğu için daha fazla olmakla birlikte, karşılıksız transferlerin incelenen dönemin tümünde hane gelirleri içindeki payının sürekli arttığı gözlenmiştir.

Görelî artık nüfusun küçüldüğü dönemde karşılıksız transferlerin çalışan sınıfların hane gelirleri içindeki oranının artmış olması, tezde geliştirilen yaklaşım ve öne sürülen iddia ile çelişir görünmekle birlikte, artık nüfusun kompozisyonundaki dönüşüm, bu artışı açıklayacak ilk ip ucunu vermektedir. Artık nüfusun büyük bölümünü oluşturan çalışan kesimleri, yani durgun ve saklı artık nüfus kesimlerindeki küçülmenin boyutu bir bütün olarak toplumsal yeniden üretim açısından fazla olan nüfusu azaltsa da, geçimini sağlamak için transferler dışındaki olanakları kısıtlı olan yoksul ve akıcı kesimlerindeki büyüme, devlet biçiminde yeniden üretimin toplumsal yeniden üretimi karşılıksız transferler yoluyla sağlama rolünü arttırmıştır. Devlet biçiminde yeniden üretim, çalışır durumdaki işçi sınıfı kesimlerinin üretim faaliyetleri ile asgari geçim standartları arasındaki farkı kapatma işlevine sahip olsa da, çalışma zorunluluğuna dayalı ücretli emek ilişkisinin hakimiyeti, bu işlevi sınırlamaktadır. Devlet ve sosyal politikalar açısından üretim faaliyetlerinden tamamen dışlanan kesimlerin yeniden üretiminin

49 Pandemi yılında geçici ya da kalıcı şekilde ücretli emek sürecinden dışlanan kesimlere yönelik transferler, işsizlik sigortası fonundan yapılan kısa çalışma ödenekleri biçiminde olduğu için SGK transferleri bu yıl daha fazla artmış görünmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin normal seyrini olağan dışı biçimde etkileyen bu dönemin etkileri daha uzun vadeli olguları görmeyi zorlaştırdığı için, incelenen dönemin son yılı analizinde bu kısımdan çıkarılmıştır.

sağlanması maliyeti daha yüksek olsa da, meta biçiminde yeniden üretimin toplumsal geçerliliğinin sürmesi için bu kesimlerin açlığa ya da ölüme terk edilmemesi gerekliliği de ağır basmaktadır. Kapitalist devletin hak eden ve hak etmeyen yoksul, ya da çalışabilir durumda olan ve olmayan çalışan sınıf mensupları arasında yarattığı ayrım, bu noktada anlam kazanmaktadır.

Karşılıksız transferler, geç kapitalistleşen pek çok ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de açıkça belirli nüfus kesimlerine hedeflenmektedir. Bu hedefleme pratikleri, hem fert hem de hane düzeyinde devlet biçiminde yeniden üretimin sınırlarını çizmektedir. Karşılıksız transferlerden faydalanmanın fert düzeyindeki en önemli kistası, çalışamayacak durumda olma, ya da çalışan nüfus olarak tanımlanan, çalışma yaşındaki ve çalışmaya engel teşkil edecek kalıcı bir sağlık sorunu olmayanları kapsayan nüfusun dışında olmaktadır. Ücretli emek ilişkisinin devlet biçiminde yeniden üretimi çerçevelediği en katı sınır ücretli emekçi olması mümkün olmayan fertler içerilirken, çalışabilecek durumda olanların dışlanması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de karşılıksız transfer programlarının hem nüfus kapsamı hem de transfer miktarı açısından en büyük olanları, çocuklar, yaşlılar ve engellilere yönelik olan programlardır. Karşılıksız transferlerin hedefleme uygulamalarında biçimlenen ikinci ana sınırlayıcı kistas, muhtaçlık ölçütü olarak da adlandırılan, geçim araçlarına ulaşma zorluğu biçiminde tanımlanabilecek ayrımdır. Bu kistas iki temel biçimde belirmektedir. Muhtaçlık ölçütünün bir biçimi, kayıtlı çalışmaya dayalı sosyal sigorta sistemine dahil olmamaktır. İkinci kistas ise, hedeflenen hanelerin parasal gelirlerinin ülkedeki ortalama gelir durumuna göre belirlenen sınırların altında olmasıdır. Bu iki kistas, düzenli ve sürekli çalışanların büyük bir kısmını baştan karşılıksız transfer uygulamalarının dışında bırakmaktadır.

Sonuç olarak, karşılıksız transferler, pek çok geç kapitalistleşen ülkede olduğu gibi Türkiye’de de büyük ölçüde gelir durumuna göre hedeflenen devlet yardımlarından oluşmaktadır. Ne var ki gelir düzeyinin belirleyiciliği yüzeyseldir. Karşılıksız transferlerin hedefleme pratiklerindeki belirleyici unsur, kapitalist birikim sürecinden dışlanmışlıktır. Bu nedenle fertlerin elde ettikleri gelirler incelendiğinde, düzenli ve kayıtlı ücretli istihdamda olmak ve mülk sahipliğinin, karşılıksız transfer elde ederek devlet biçiminde yeniden üretime dahil olmanın önünde mutlak engeller olduğu görülmektedir. Öte yandan, fert düzeyinde dışlanan çalışanlar ve mülk sahipleri, haneler bazında devlet biçiminde yeniden üretimin parçası olabilmektedir. Türkiye’de karşılıksız transferlerin en büyük hedefi, çalışabilir durumda olmasına rağmen gelir getirici faaliyette bulunmayanlar ile yaş ya da sağlık durumu nedenleriyle çalışamayacak durumda olanlardan, geçmiş yaşamında ücretli emekçi olan ya da bakımını üstlenebilecek kayıtlı ve düzenli çalışan yakını olmayanlardır.

6.1. Türkiye’de karşılıksız transfer uygulamaları

6.1.1. Türkiye’de karşılıksız transfer uygulamalarının geçmişi

Türkiye’de kapsamlı karşılıksız transfer uygulamalarının tarihinin çok geriye gittiğini söylemek mümkün değildir. Sosyal sigorta temelli sosyal güvenlik sistemi, geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalist sektörde ücretli istihdamın genişlemesiyle birlikte geliştiğinden, bu toplumsal bağlamın eşitsiz yapılarını yansıtmaktadır. 20. yüzyılın ortaları itibariyle Küresel Güney ülkelerinde geçerlilik kazanan kalkınmacı devlet anlayışı çerçevesinde gelişen devlet biçiminde yeniden üretim anlayışı, Türkiye’de de istihdam güvencesi ve sosyal sigorta sistemine dayalı bir çalıştıkça öde (pay-as-you-go) sistemi olarak gelişmiştir. Başlangıçta kamu çalışanları ve kalkınmada öncelik verilen sektörlerdeki kapitalist sanayi yatırımlarındaki düzenli ücretli istihdamı kapsayan bu

sistem, ücretli istihdamın öteki yüzü olarak ona sıkı sıkıya bağlıdır. Bu sistem, kapitalistleşme diğer sektörlerle yayılıp düzenli ücretli çalışma yaygınlaştıkça kapsamı genişleyen bir sosyal sigorta sistemi olarak var olmuş, yüzyıl sonlarına kadar kamu istihdamı ile özel sektör kanatları birbirinden ayrı kalarak var olmuştur. 1971 yılında küçük üreticileri ve işletme sahiplerini kapsam altına alan bir üçüncü ayak (Bağ-Kur) ortaya çıkmış, bu üç ayaklı sistem ise 2006 yılında 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu ile tek bir çatı altında toplanmıştır. Hakim ideolojik çerçevede sosyal devlet olarak isimlendirilen devlet biçiminde yeniden üretimin kapsamının nüfus sathında genişlemesi ve tamamlanması, 20. yüzyılın sonlarına kadar kapitalist ücretli istihdamdan bağımsız düşünülmemiş, ülke kalkındıkça, bir başka ifadeyle kapitalizm geliştikçe, gerçekleşeceği var sayılmıştır. Yeniden üretimin istihdamdan ayrı düşünülmemesinin sonucu ise düzenli ücretli istihdamın (kayıtlı istihdam biçiminde) kapsamadığı kesimlere yönelik devlet biçiminde yeniden üretim politikaları gündeme gelmemiştir (Boratav ve Özuğurlu, 2006; Şenses, 1999: 429).

Sosyal politikaların kayıtlı ücretli istihdam dışında kalan nüfusu tüm nüfusu kapsamaması gerektiği anlayışının yaygınlık kazanması 21. yüzyıl başlarını bulsa da, bunun öncesinde ülkedeki ilk karşılıksız transfer uygulamaları, 1976'da, sosyal sigorta sistemi kapsamında olmayan yaşlı fertlere aylık bağlanmasını düzenleyen 2022 sayılı kanunun kabulüyle başlamıştır. Daha sonra, yoksulluğun doğrudan nakit yardımlarıyla azaltılmasına dönük müdahaleler neoliberal devlet toplum ilişkileri modelinin hakim hale geldiği 1980'lerde gündeme gelmiştir. Büyük ölçüde Anglo-Sakson dünyada hakim olan yeni sağ siyasetin işçi sınıfını baskı altına alınıp çalışma zorunluluğunun dayatılması amacı doğrultusunda devletin toplumsal yeniden üretim alanındaki rolünün kısıtlanması programının nzik bir ifadesi olarak gündeme gelen “toplumsal destek ağı” anlayışının parçalı biçimde ülke gündemine ithal edilmesinin ötesinde bir anlam

kazanamayan karşılıksız transferler, daha uygulandığı ilk günden itibaren iktidarların seçim stratejilerine endekslenen ve yerinde biçimde küçümseyici “fak-fuk-fon” gibi ifadelerle anılan ad-hoc kampanyalar biçiminde ortaya çıkmıştır. Karşılıksız transferlerin Küresel Güney’e yönelik, 3. Bölümde bahsedilen yeni yoksullukla mücadele ajandasının muteber başlıklarından biri olarak uluslararası finans kuruluşlarının finansal ve moral desteğiyle uygulanmaya başlanması, 21. yüzyılın ilk yıllarını bulmuştur. O dönemde şartlı nakit transferi olarak adlandırılan ve transfer programları, bunların geç kapitalistleşen ülkeler arasındaki erken uygulayıcılarından olan Türkiye’de 2000-2001 krizinin ardından Dünya Bankası desteğiyle başlatılan Sosyal Riski Azaltma Projesi kapsamında uygulanmaya başlamıştır (Çulha Zabcı, 2003; Koyuncu ve Şenses, 2004; Buğra ve Keyder, 2006: 222). 1980’lerde başlatılan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu, yoksulluğun sivil toplumcu bir anlayışla hafifletilmesine dönük bir ideolojik ajandaya dayanarak SYD Vakıfları olarak örgütlenmiş olsa da, günümüzdeki haliyle merkezi yönetimin taşra teşkilatına bağlı bir unsur olarak yerelde muhtaç sahibi yoksulları tespit edip kayıt altına alarak devletin karşılıksız transferleri dağıtmasının uygulayıcısı haline gelmiştir. 2022 sayılı kanun kapsamındaki yaşlı ve engelli aylıkları dışındaki düzenli karşılıksız transferler, 1983’te yürürlüğe giren 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu’nda çizilen genel çerçeveye dayanan yönetmeliklerle düzenlenen ve 2011 yılında başlayan Evde Bakım Yardımı, SYD Fon Kurulunun düzenlediği ve SYDV’lerce yürütülen Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yardım, muhtaç şehit ve gazilere ve yakınlarına yapılan yardımlar başlıkları altında gerçekleştirilmektedir. Yine SYD vakıflarınca dağıtılan, aylık biçiminde olmayan ayni ve nakdi yardımlar da tezin kapsamı içinde değerlendirilmiştir.

Türkiye’de ise yine benzer biçimde sosyal güvenlik reformu 1990’ların sonlarında gerçekleşmiştir (Elveren, 2008; Erdoğan, 2010; Buğra ve Keyder, 2006). Bu reformun

gündeme gelmesinde 1990’larda mali krize giren sosyal sigorta fonlarının kamu maliyesi üzerinde yarattığı baskı etkili olmuştur. 1999’da ve sonrasında sosyal sigorta sisteminde yapılan değişiklikler büyük ölçüde IMF ve Dünya Bankası’nın önerileri doğrultusunda gerçekleşmiştir. IMF’ye verilen % 6,5 faiz dışı fazla verme garantisi kamu harcamalarının artma eğilimine ket vurmuş sosyal sigorta fonlarına devletin zaten çok az olan desteği tümüyle ortadan kalkmıştır (Buğra ve Keyder, 2006: 212-3; Buğra, 2001: 29). 1999 reformu sistemin mali krizini hafifletmeye yönelik, emekli aylığı hak etme yaşının yükseltilmesi gibi sisteme yapılan katkıların artırılıp faydaların azaltılmasına yönelik parametrik değişikliklerle idari maliyetleri azaltmaya dönük düzenlemeleri içermiştir (Elveren 2008: 219-20). Sosyal güvenlik sisteminin dönüştürülmesini refah politikalarından ziyade kamu maliyesinin iyileştirilmesine tahvil eden anlayış 2006 yılında AKP hükümeti tarafından gerçekleştirilen kapsamlı reformda da korunmuştur (Erdoğan, 2010: 662-63). 2006 reformu kamu maliyesinin iyileştirilmesi amacının yanında yoksullukla mücadele ve sosyal güvenlik sisteminin kapsamının genişletilmesi amaçlarını da içermektedir (Elveren, 2008; Erdoğan, 2010). Buna göre, mesleki statü ve sektör farklılıklarına göre yapılan sosyal güvenlik sistemi merkezileşecek ve kapsamı genişleyecektir. Ne var ki yeni sistemin kapsamı gerek sağlanacak yararların prim şartına bağlanması gerekse yaygın kayıt dışılık gibi nedenlerden ötürü dar kalmaya devam etmiştir (Erdoğan, 2008: 666-68; Buğra ve Keyder, 2006: 215-17). Nitekim, sosyal güvenlik reformu süreçlerine, işgücü piyasalarındaki kayıt dışılığın azaltılması amacını taşıyan reformlar da eşlik etmiştir. Uluslararası finans kuruluşları ve sermaye çevrelerinin sosyal güvenlik sisteminin emek piyasalarında katılıklar yarattığı iddiasından yola çıkarak bu alanda 2003 yılında yapılan düzenlemelerle esnek istihdam biçimleri hukuki geçerlilik kazanmıştır (Özdemir ve Yücesan-Özdemir, 2006). Yüksek işsizlik oranı ve yaygın kayıt dışılıkla birlikte

güvencesiz ve esnek çalışmanın yaygınlaşması da ücretlerden kesilen primlere dayalı sosyal güvenlik sisteminin kapsayıcılığını daraltmakta, daha büyük bir nüfus kesiminin yoksullaşmasına ve güvencesizleşmesine sebep olmaktadır (Buğra ve Keyder 2006: 217-9).

2000’li yıllar itibariyle, Türkiye’de 1980 ve 1990’lar boyunca iktidara gelen ve neoliberal istikrar ve uyum politikaları uygulayan hükümetlerin, yaşanan büyük ekonomik ve siyasi krizler sonucu seçimler yoluyla iktidardan uzaklaştığı ve geçim sıkıntısıyla ilgili taleplere cevap verme iddiasında olan unsurlara siyasi programında önemli yer veren siyasal İslamcı geleneğin son temsilcisi AKP’nin iktidara yerleştiği kalıcı bir yönetim değişikliği olmuştur. 1990’ların ekonomik ve siyasi istikrarsızlık sürecinin sonucunda yüzyıl başında kurulan ve hemen ardından iktidara gelen AKP hükümeti girdiği her seçimde oy oranının arttırarak iktidarını korumaktadır. Dindar ve muhafazakar bir ideolojiye sahip olan parti kendisinden önceki neoliberal politikalarla arasına, gerek söylem gerekse somut politikalar düzeyinde, mesafe koyma gereği duymamış olsa da sosyal transferler yoluyla yoksulluğun azaltılması sorununu gündemine almıştır. Bilhassa sosyal güvenlik reformunun gündeme getirildiği dönemde toplumun geniş yoksul kesimlerinin sosyal güvenlik sisteminin kapsamı dışında kaldığı dile getirilmiştir (Erdoğan, 2010). AKP iktidarını karakterize eden sosyal politika anlayışı, 3. Bölüm’de ele alınan Dünya Bankası çevresinde gelişen yoksullukla mücadele anlayışıyla da uyum içerisindedir (Bozkurt ve Yalman, 2012). Parti, iktidara geldiği dönemde manifesto olarak geliştirdiği muhafazakar demokrasi anlayışı çerçevesinde sosyal yardımlara dayalı bir yoksullukla mücadele anlayışını, geleneksel ve İslami değerler çerçevesinde anlam kazanan hayırseverlik nosyonu etrafında biçimlendirmiştir (Akdoğan, 2004). Partinin iktidarda olduğu dönemde sürdürdüğü sosyal politika anlayışı, devletin sosyal transferler yoluyla yoksulluğu azaltma işlevinin

yanı sıra, bölüşüm çatışmalarına girmeden uygulanacak kalkınma ve istihdam politikalarını da içermektedir. Emek piyasalarının esnekleştirilmesi üzerinden gelişecek bir rekabetçilik anlayışı, aktif istihdam politikalarının meşruiyet çerçevesini oluştururken, istihdamın korunmasına yönelik politika müdahaleleri ile özellikle 2009 krizi sonrasında kayıtlı istihdamın özendirilmesine yönelik önlemler, aynı çerçevenin içine oturtulmuştur. Buna göre Türkiye’deki emek piyasalarının en önemli sorunları olarak gösterilen işsizlik ve kayıt dışılıkla mücadele istihdam artışının önünde bir engel olarak görülen emek piyasası katılıkları, yani emeğin ücret dışı maliyetlerinin hafifletilmesi ve kayıtlı istihdamın sübvansede edilmesi biçiminde gerçekleşmiştir (Bozkurt ve Güngen, 2012). Tezin 5. Bölümü’nde belirtildiği gibi, bu dönemdeki istihdam politikaları, kapitalist proleterleşme süreçlerini destekleyen, bu süreçlerin devlet biçimindeki tezahürleri olarak düşünülmelidir.

6.1.2. Türkiye’de 2010-2021 yılları arasında uygulanan karşılıksız transfer programları

Türkiye’de tezde incelenen dönemde devlet biçiminde yeniden üretimin karşılıksız transfer uygulamaları, biri hariç gelir testi uygulanarak muhtaçlık ölçütüne göre dağıtılan on farklı programı kapsamaktadır. Bu on programın altısı, GYKA mikro verilerinde kendilerine ait sorularla toplanan, çocuk nakit, çocuk ayni, konut, diğer nakit, diğer ayni yardımlarla, bursları kapsamaktadır. Bu yardımlar farklı başlıklar altında uygulanan şartlı eğitim ve sağlık yardımları ile ders kitabı ve kırtasiye desteklerini kapsamaktadır. Burslar dışındaki yardım programları gelir testine dayalı muhtaçlık ölçütüne göre dağıtılmaktadır. GYKA araştırmasında kapsanan bu transfer kategorilerinin içeriğini ayırtırmak mümkün olmadığı için düzenli gelir sağlayıp sağlamadıkları, ya da genel bütçeye bağlı (ASHB’ye bağlı) ya da belediyeler kanalıyla

mı dağıtıldıkları bilinmemektedir. Yine de GYKA meta verilerindeki tanımları uyarınca bu transferlerin devlet kaynaklı karşılıksız transferler olduğu açıktır ve bu nedenle tez kapsamında bu şekilde değerlendirilmiştir. Bu transfer kategorilerinden burslar hariç diğerlerinin verileri, hane bazında toplanmıştır. Bu nedenle tezde de hanelerin elde ettiği karşılıksız transferler toplamı olarak gösterilmektedir.

Geriye kalan dört kategorideki karşılıksız transferler ise, 2022 sayılı kanun çerçevesinde muhtaçlık ölçütüne göre dağıtılan, çalışmayan ve sosyal güvenlik kurumu kapsamında herhangi bir kaydı olmayan fertlere verilen karşılıksız yaşlılık ve engelli aylıkları; engelli yakınlarına bakım veren fertlere, yine gelir testine dayalı muhtaçlık ölçütüne göre verilen ve 2011 yılı itibariyle GYKA verilerine yanıysan⁵⁰ Evde Bakım Yardımı (EBY), son olarak da 2012 yılında başlayan ve yine gelir testi ve muhtaçlık ölçütü ile sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı bir işte çalışmama esaslarına dayalı olarak dağıtılan Eşi Vefat Eden Kadınlara Destek (EVEK) programı çerçevesindeki transferlerdir. GYKA'da bu transfer gelirleriyle ilgili bilgiler açıkça belirtilmemekle birlikte, transferlerin her biriyle ilgili veriler 4. Bölüm'de açıklanan yöntemlerle ayırt edilebilmiştir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın uyguladığı bir diğer büyük bütçeli karşılıksız transfer programı olan Genel Sağlık Sigortası Prim Desteği ise, 2009 yılı sonrasına ait GYKA verilerinde sağlık sigortası durumu ile ilgili bir soru bulunmadığı için çalışma kapsamına alınmamıştır. Burslarla birlikte bu paragrafta sayılan transferler GYKA fert anketlerinde tespit edilmiş ve bu nedenle fertlere yönelik transferler olarak toplanmıştır.⁵¹

50 4. Bölüm'de açıklandığı gibi Evde Bakım Yardımı kapsamındaki transferler GYKA'da 2011 itibariyle ücret geliri olarak kaydedilmiştir. Bu transferlerin GYKA verilerinde 2010 yılında hangi kategoride kapsandığı bilinmemekle birlikte, çocuklara yönelik nakit yardımı miktarlarının 2010 ile 2011 arasında gösterdiği büyük farklılık, bu yılın verilerinde EBY'nin bu kategoride kapsandığını düşündürmektedir (Tablo 6.1.)

51 Analizin bundan sonraki kısmında, karşılıksız transferlerin pandemi yılı olan 2020'de, olağanüstü durum nedeniyle artmış olmasının etkisini göz ardı etmek mümkün olmadığı için, 2020 anketini baz alarak sınıf kategorilerinin 2019'da elde ettikleri gelirlere odaklanılacaktır.

2022 sayılı kanun kapsamındaki transferler ile evde bakım yardımları, gerek kapsam, gerek miktar olarak çalışan sınıf hanelerinin geçim koşullarında en büyük etkiye sahip transferlerdir (Tablo 6.1.).

Tablo 6.1: Karşılıksız transfer kategorilerindeki toplam gelir miktarları (1000TL)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2012-19 ort	2009-17%	2017-19%	2009-19%
Çocuk Nakdi	1,260,347	373,910	772,201	905,650	814,099	1,169,574	1,541,300	1,566,459	1,839,785	1,562,734	1,338,749	1,510,229	1,342,294	45.97	-27.23	6.22
Çocuk aynı	48,944	25,839	22,520	21,396	26,385	21,649	27,505	25,731	37,816	35,962	31,731	45,328	28,522	-22.74	-16.09	-35.17
Konut	87,227	46,252	24,612	26,074	56,383	147,203	95,575	152,544	112,868	95,374	88,296	106,702	96,789	29.40	-21.77	1.23
Diğer Nakit	661,271	614,014	485,670	549,908	531,181	487,540	488,999	653,832	771,648	693,909	666,022	2,937,384	605,380	16.69	-13.69	0.72
Diğer Aynı	768,042	791,246	644,121	604,889	704,179	590,557	588,228	562,270	610,882	655,924	632,441	682,807	618,671	-20.46	3.53	-17.66
EBY	0	701,636	1,348,940	1,833,220	1,849,351	2,112,507	2,124,807	2,302,215	2,427,169	2,454,943	2,598,733	2,328,449	2,212,868	245.93	7.07	270.38
Yaşlılık Aylığı	823,116	812,096	855,478	885,213	978,232	939,053	991,921	1,115,753	1,137,035	1,757,982	2,434,553	2,557,812	1,279,968	38.14	114.11	195.77
Engelli Aylığı	1,206,842	1,374,156	1,513,391	1,590,237	1,708,959	1,785,918	1,724,544	1,742,709	1,676,462	1,718,765	1,803,241	1,768,913	1,718,854	38.91	7.56	49.42
Burs	371,809	473,638	540,853	490,805	531,031	819,267	904,416	1,278,388	1,108,997	959,336	1,117,582	1,051,335	901,228	198.27	0.77	200.58
EVEK	0	0	0	250,649	424,835	458,740	309,414	248,752	200,669	35,538	15,563	24,369	243,020	-19.94	-92.24	-93.79
Hane KT toplam	2,825,831	1,851,260	1,949,123	2,107,918	2,132,227	2,416,523	2,741,607	2,960,836	3,372,999	3,043,903	2,757,239	5,282,451	2,691,656	19.36	-18.26	-2.43
Fert KT Toplam	2,401,767	3,361,526	4,258,662	5,050,123	5,492,408	6,115,485	6,055,102	6,687,817	6,550,332	6,926,564	7,969,671	7,730,879	6,355,938	172.73	21.67	231.83
KT toplam	5,227,598	5,212,787	6,207,785	7,158,041	7,624,635	8,532,009	8,796,709	9,648,653	9,923,331	9,970,467	10,726,911	13,013,329	9,047,594	89.83	8.10	105.20

Yazarın hesaplamaları. GYKA'daki gelir kategorileri anketin yapıldığı yıldan önceki yılı referans aldığı için serideki yıl kategorileri anket yılı değil referans yılı olarak alınmıştır. Artış eğilimleri, serinin son yılı pandemi yılı olduğu ve transfer eğilimleri bu yıl olağan dışı biçimde değiştiği için bir önceki yıla göre gösterilmiştir. EBY ve EVEK programlarına dair veriler serinin ilk yıllarında olmadığı için, artış eğilimleri hesaplanırken bu programların başlangıç yılları esas alınmıştır.

Çocuklara yönelik nakit yardımları ile burslar da miktar olarak yüksek görünseler de, farklı başlıklar altındaki pek çok transferi bir araya getirdikleri için, hane bütçelerine düzenli ve anlamlı birer gelir kaynağı olarak yansydıkları söylenemez. Bununla birlikte, çocuklara yönelik transferler ile bahsedilen düzenli aylıkların ortak noktaları, açıkça çalışmayan fert kategorilerini hedefliyor olmalarıdır. Çocuklara yönelik transferler, aktif iş gücünün zaten dışında olan fertlere yöneliktir. 2022 sayılı kanun ise, hem engelli hem de yaşlı fertlere, aylıklardan faydalanmak için sosyal güvenlik kuruluşlarında zorunlu olarak sigortalı olmayı gerektirecek bir işte çalışmamayı, herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşundan bir gelir elde etmemeyi şart koşturmaktadır. Ayrıca, bu fertlerin aylıklardan faydalanmak için, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları'nın uyguladığı ölçütlere göre muhtaçlıklarını belgelemeleri gerekmektedir. EBY ise, bakım hizmeti veren fertlere ödense de, ilgili yönetmeliğe göre aslında bakım alan engelli bireye yönelik bir

yardım olarak tanımlanmakta ve bu bireyin muhtaçlık ölçütüne dayanarak verilmektedir. Miktar ve kapsam olarak daha kısıtlı olmakla birlikte, EVEK programı da faydalanan fertlere muhtaçlık ve çalışmıyor olma koşullarını dayatmaktadır. Burada anılan karşılıksız transfer programlarının bir başka dikkat çeken unsuru, kamusal sosyal güvenlik sistemi kapsamında olanlar ile olmayanlar arasında kesin bir ayırım gözetme çabasında olmalarıdır. Gerek kapsam gerek de transfer edilen toplam gelirin boyutu açısından en büyük transferler olan 2022 sayılı kanun kapsamındakiler, SGK kapsamında bir gelir elde etmemek ve kendisine bakmakla yükümlü, SGK kapsamında gelir elde eden bir yakını olmamasını şart koşturmaktadır. Gelişmiş kapitalist sektörde çalışanlar ile bu sektörden dışlananlar arasına çekilmeye çalışılan bu kalın ve kesintisiz çizgi, devlet biçiminde yeniden üretimin, ücret biçiminin dayatması çerçevesinde biçimlenmesinin bir başka göstergesidir. Sonuç olarak ele alınan karşılıksız transfer programlarının tamamına yakını, görece artık nüfus kesimlerini, büyük çoğunluğu da çalışmadıkları gibi aynı zamanda çalışamayacak durumda olan yoksul artık nüfus kesimlerini hedeflemektedir. Bu bakımdan, hedefledikleri ve müdahale ettikleri yoksulluk, tasarımlarının yapısı itibarıyla ücretli emek sürecinin dışında kalan alanı tanımlamaktadır.

Karşılıksız transfer programlarının sağladığı toplam gelirin incelenen dönemdeki eğilimleri, genel olarak hanelere sağlanan düzensiz yardımların, özellikle de bu kapsamdaki aynı yardım programların küçülmesi, bahsedilen kategorilerdeki fertlere yönelik düzenli nakit aylık biçimindeki transferlerin ise artması yönündedir. Bu eğilimlerin ardında, yoksulluğun incelenen dönemde dönüşen niteliklerine ek olarak devletin yoksul çalışan sınıf kesimlerinin geçim süreçlerine müdahale biçimindeki seçiciliklerinin belirginleşmesi de olabilir. Yaşlı, engelli ya da başka nedenlerle çalışamayacak durumdaki yoksul artık nüfus mensubu hanelerin oransal olarak arttığı

hatırlanırsa, bu hanelere yönelik transferlerin artması da beklenmedik bir durum değildir. Fakat 2012’de EVEK programının başlatılması, EBY transferlerinin ise kişi başına düşen miktar olarak artırılması, devletin karşılıksız transfer politikaları ile ilgili seçiciliklerinin de bu tür düzenli yardımların artışında rol oynadığını düşündürmektedir.

6.2. Türkiye’de devlet biçiminde yeniden üretimin çalışan sınıfların yeniden üretimine etkisi

Daha önce değinildiği gibi, karşılıksız transferlerin çalışan sınıfların hane gelirleri içindeki payı incelenen dönem boyunca artmıştır. Yine de karşılıksız transfer programlarının çoğu, çok düşük miktarlarda sağlanan desteklerden oluştuğu için, hane gelirleri içindeki payları oldukça düşüktür. KT’lerin payının daha yüksek olduğu 2018-2020 yıllarında çalışan sınıf hane gelirlerine oranla % 2,68 düzeyindedir (Tablo 5.15). Bu sınıf kesimleri içinde hane gelirlerine en büyük katkıyı, bu gelirlere oranının % 12’si düzeyinde olduğu yoksul GAN için yapmaktadır. Bu kısımda önce tüm nüfus bazında karşılıksız transfer alan hanelerin ve toplam KT gelirlerinin sınıfsal kompozisyonu ile bu kompozisyonun tezin incelediği dönemdeki değişimi ele alınacak, alt başlıklarda ise karşılıksız transferlerin kapsam ve miktar bazında dönüşümleri, çalışan sınıf kesimlerini hedefleme eğilimleri ve bu sınıfların göreceli geçim koşullarına yaptıkları etkilere odaklanılacaktır.

Herhangi bir kategoride karşılıksız transfer alan hanelerin toplumsal sınıf kesimlerine dağılımına bakıldığında, devlet biçiminde yeniden üretim sürecinin karşılıksız transfer uygulamalarının büyük oranda çalışan sınıflara yönelik olduğu görülmektedir. 2010 yılında, herhangi bir başlık altında karşılıksız transfer alan hanelerin, % 93’ü çalışan sınıflar, % 2,8’i hakim sınıflara mensuptur (Tablo 6.2.). Devletin karşılıksız transferler yoluyla geçim koşullarını desteklediği haneleri en fazla kapsayan çalışan sınıf kesimi,

bu hanelerin % 70'e yakınının mensubu olduğu görece artık nüfustur. Görece artık nüfusun, oran olarak büyük alt grupları durgun ve saklı artık nüfus kesimlerinin payları sırayla % 26 ve % 23'tür. Yoksul artık nüfus toplam transfer alan hanelerin % 12,6'sını, akıcı artık nüfus ise % 6,5'ini kapsamaktadır. Karşılıksız transfer alan haneleri görece artık nüfusun ardından en fazla kapsayan çalışan sınıf kesimi, düzenli ücretli işçi sınıfıdır. Karşılıksız transfer uygulamalarının açıkça artık nüfus kesimlerini hedeflemelerine rağmen düzenli ücretli emekçilerin transfer alan haneler arasında bu denli büyük bir orana sahip olması şaşırtıcı görünmekle birlikte, bu sınıfın ülke nüfusunun üçte birini oluşturduğu düşünüldüğünde beklenmedik bir durum değildir. GYKA verilerine dayanan tez araştırmasında gelir verilerinin anketin yapıldığı yıldan önceki yıl elde edilen gelirleri kapsamaması, hanedeki çalışanların bu yıl boyunca düzenli ücretli istihdamda olmadığı dönemlerde elde ettiği gelirleri kapsıyor olabilir. Ayrıca, geçim koşullarıyla ilgili gelir testi dışında bir seçiciliği olmayan (EBY gibi) programlardan düzenli ücretli emekçiler de faydalanabilmektedir.⁵²

Tablo 6.2: Karşılıksız transferlerin sınıf kompozisyonu

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-20	2010-20	Yıllık Ortalama
Sermayedar	1.73	1.87	1.34	1.42	1.52	2.56	3.11	3.40	3.20	3.28	1.56	1.99	1.48	-1.64	-0.17	2.25
Yönetici	1.09	0.70	0.62	0.59	0.67	0.86	1.78	2.05	1.96	1.62	0.87	1.25	0.87	-1.09	-0.22	1.17
Hakim Sınıf	2.81	2.57	1.96	2.01	2.19	3.42	4.89	5.44	5.16	4.90	2.43	3.24	2.35	-2.73	-0.39	3.42
Rantiye	0.39	0.26	0.16	0.15	0.30	0.41	0.28	0.28	0.10	0.11	0.06	0.19	-0.29	-0.04	-0.33	0.22
Düzenli Küçük Üretici (TD)	1.83	1.75	2.12	2.13	2.32	2.11	2.33	2.28	2.27	2.21	2.47	3.18	0.43	0.20	0.63	2.25
Nitelikli Ücretli Emekçi	1.70	1.71	1.69	2.41	2.25	3.61	5.07	3.73	4.41	4.21	2.73	3.80	2.71	-1.68	1.03	3.11
Düzenli Ücretli Emekçi	21.37	22.73	25.16	25.60	26.38	26.36	27.68	28.30	30.70	30.35	26.98	33.79	9.33	-3.71	5.61	27.12
Aktif İşçi Sınıfı	23.07	24.44	26.85	28.02	28.64	29.97	32.76	32.03	35.11	34.56	29.71	37.59	12.04	-5.40	6.64	30.23
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	6.84	6.90	4.20	5.07	4.77	4.84	4.46	4.82	4.65	4.30	3.91	3.86	-2.19	-0.75	-2.94	4.88
Düzensiz Ücretli Emekçi	19.21	17.93	17.84	17.65	16.25	15.44	14.37	13.55	12.13	11.40	11.01	12.44	-7.08	-1.12	-8.20	14.94
Durgun GAN	26.06	24.83	22.04	22.72	21.02	20.27	18.83	18.37	16.78	15.70	14.92	16.30	-9.28	-1.86	-11.14	19.82
AÇ Sınıf (Kapitalist)	50.96	51.02	51.02	52.87	51.98	52.36	53.92	52.68	54.16	52.47	47.09	57.07	3.19	-7.06	-3.87	52.30
Tarımsal Küçük Üretici	19.42	17.69	16.80	14.30	11.73	10.39	8.99	8.86	9.54	9.40	9.60	7.02	-9.88	0.06	-9.82	11.98
Tarım Emekçisi	3.54	3.78	3.96	4.15	3.12	3.51	2.89	2.75	2.86	2.50	2.90	3.08	-0.68	0.04	-0.64	3.25
Saklı GAN	23.28	21.69	20.99	18.59	15.06	13.96	11.96	11.68	12.44	11.96	12.64	10.21	-10.83	0.20	-10.63	15.37
Aktif çalışan sınıf	74.24	72.71	72.01	71.46	67.04	66.32	65.87	64.35	66.60	64.43	59.74	67.28	-7.64	-6.86	-14.50	67.67
Akıcı GAN	6.15	6.60	5.31	5.43	5.59	5.48	6.62	6.84	6.44	8.19	13.15	9.79	0.29	6.71	7.00	7.13
Yoksul GAN	12.64	12.98	15.36	16.28	20.09	19.37	17.63	18.01	16.93	17.40	19.41	15.07	4.29	2.49	6.77	16.76
GAN	68.12	66.11	63.71	63.02	61.76	59.08	55.04	54.89	52.59	53.25	60.13	51.37	-15.53	7.53	-8.00	59.09
Çalışan Sınıf	93.03	92.30	92.68	93.17	92.71	91.16	90.13	89.19	89.97	90.02	92.30	92.14	-3.06	2.34	-0.73	91.57
Emekli	3.77	4.88	5.20	4.68	4.79	5.00	4.70	5.08	4.78	4.97	5.21	4.43	1.01	0.43	1.44	4.79

Yazarın hesaplamaları, sınıf kategorilerinde karşılıksız transfer alan hane sayılarının toplam KT alan hane sayısına oranı

52 Karşılıksız transferlerin seçicilikleri, bölümün devamında sınıf kesimlerindeki yoksul haneleri kapsama oranlarının farklılaşması üzerinden detaylı ele alınacaktır.

Karşılıksız transferler farklı büyüklüklerde ve farklı oranlarda istikrarlı gelir desteği sağlayan çok sayıda programı içerdiği için, transfer alan hane sayısı tek başına sınıfların transferlerden aldığı payın isabetli bir göstergesi değildir. Zira hane sayısı bazında KT alma oranı % 23 olan aktif işçi sınıfının KT gelirlerinden aldığı pay % 17'ye düşmektedir (Tablo 6.3.). Toplam karşılıksız transfer gelirlerinin sınıflara dağılımında, görece artık nüfusun payı ise % 73'e yükselmekte, hakim sınıfların payı % 2,4'e düşmektedir. 2010 yılında karşılıksız transfer gelirlerinin sınıflara dağılımında durgun, saklı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin bu gelirlerden en büyük payı aldığı görülmektedir. KT alan hane oranı bazında transfer alma oranı oldukça düşük görünen yoksul GAN kesiminin ise gelirlerden aldığı pay 2010 yılında % 19'un üzerindedir.

Tablo 6.3: Karşılıksız Transfer Gelirlerinin Sınıfsal Kompozisyonu

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-20	2010-20	Yıllık Ortalama
Sermayedar	1.28	1.95	1.46	2.03	1.81	3.00	2.28	3.63	3.49	2.90	1.30	1.62	2.22	-2.19	0.02	2.23
Yönetici	1.19	0.62	0.97	0.57	0.46	0.83	1.97	2.25	2.49	1.80	0.61	1.06	1.30	-1.88	-0.58	1.23
Hakim Sınıf	2.46	2.57	2.43	2.61	2.27	3.82	4.25	5.88	5.98	4.69	1.91	2.67	3.52	-4.07	-0.55	3.46
Rantiye	0.52	0.25	0.11	0.15	0.32	0.36	0.33	0.30	0.19	0.08	0.06	0.20	-0.33	-0.13	-0.47	0.24
Düzenli Küçük Üretici (TD)	1.26	1.68	2.61	2.53	3.13	2.53	2.26	1.91	1.85	1.49	2.00	2.53	0.59	0.15	0.73	2.15
Nitelikli Ücretli Emekçi	1.40	2.54	2.86	2.71	2.36	3.50	4.81	3.45	5.24	4.35	2.44	3.21	3.84	-2.80	1.04	3.24
Düzenli Ücretli Emekçi	16.22	20.50	23.29	22.15	21.75	21.59	22.92	24.13	25.40	24.41	22.16	26.83	9.18	-3.24	5.95	22.61
Aktif İşçi Sınıfı	17.61	23.04	26.15	24.86	24.12	25.09	27.73	27.58	30.64	28.76	24.60	30.04	13.03	-6.04	6.99	25.85
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	7.10	5.51	3.89	4.03	4.29	3.73	3.74	3.83	4.08	3.45	2.78	3.07	-3.02	-1.31	-4.33	4.12
Düzensiz Ücretli Emekçi	17.30	13.66	12.50	13.41	12.95	12.87	12.22	10.29	9.36	8.31	8.11	10.46	-7.94	-1.24	-9.18	11.79
Durgun GAN	24.40	19.17	16.38	17.44	17.24	16.59	15.97	14.12	13.44	11.75	10.89	13.53	-10.96	-2.55	-13.51	15.91
AÇ Sınıf (Kapitalist)	43.27	43.89	45.14	44.82	44.49	44.22	45.96	43.61	45.93	42.00	37.49	46.10	2.65	-8.44	-5.79	43.91
Tarımsal Küçük Üretici	19.48	15.49	16.24	13.72	11.85	10.13	9.44	8.94	9.61	10.69	10.03	7.71	-9.87	0.42	-9.45	11.94
Tarım Emekçisi	2.96	2.51	2.71	3.70	2.20	2.68	3.04	1.90	2.17	2.11	2.22	2.30	-0.80	0.05	-0.74	2.54
Saklı GAN	22.85	18.39	19.24	17.51	14.49	12.84	12.51	10.87	11.84	12.84	12.47	10.20	-11.00	0.63	-10.38	14.67
Aktif çalışan sınıf	66.12	62.28	64.38	62.33	58.97	57.05	58.47	54.48	57.77	54.84	49.96	56.29	-8.35	-7.81	-16.16	58.58
Akıcı GAN	6.87	5.91	4.84	5.45	4.98	6.25	6.84	6.29	6.63	8.09	12.46	9.76	-0.23	5.83	5.59	7.03
Yoksul GAN	19.16	20.56	19.91	22.62	25.42	25.10	22.69	24.54	21.29	23.67	29.11	24.70	2.13	7.81	9.94	23.23
GAN	73.27	64.03	60.38	63.01	62.12	60.78	58.02	55.82	53.21	56.35	64.93	58.19	-20.07	11.72	-8.35	60.84
Çalışan Sınıf	92.15	88.75	89.14	90.40	89.37	88.40	88.01	85.30	85.70	86.60	91.52	90.76	-6.45	5.83	-0.62	88.84
Emekli	4.87	8.43	8.31	6.84	8.04	7.42	7.41	8.52	8.13	8.63	6.51	6.37	3.27	-1.63	1.64	7.46

Yazarın hesaplamaları, toplumsal sınıfların hane bazında toplam KT gelirinden aldığı paylar

Tezin incelediği dönemde karşılıksız transferlerin hem hane sayısı hem de gelir kompozisyonu bakımından dağılımının en fazla arttığı sınıf kesimleri nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçilerle akıcı ve yoksul GAN kesimleridir. Bu eğilimler, 5. Bölüm'de anlatılan nüfusun sınıf kompozisyonundaki oransal değişimlerle paralel olmakla birlikte, sınıfların nüfus oranlarıyla KT gelirlerinden aldıkları paylar arasında belirgin farklılıklar olduğunu vurgulamak gerekir. Akıcı ve yoksul GAN kesimlerinin KT

gelirlerinden aldıkları pay nüfus oranlarının çok üzerindeyken, bu gelirlerin önemli bir miktarını alan düzenli ücretli emekçi sınıfın payı, nüfusa oranının yarısından daha azdır. Bunlar aktif işçi sınıfı ile görece artık nüfus kesimlerinin geçim koşulları arasındaki bariz farklar ve devletin karşılıksız transferler konusundaki seçicilikleri düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. KT gelirlerinin sınıfsal kompozisyonu, devlet biçiminde yeniden üretimin bu kısmının esasen görece artık nüfus kesimlerini hedeflediğinin altını çizmektedir. Karşılıksız transfer gelirlerinden sınıfların aldığı payın zamanla gösterdiği dönüşüm, buraya kadar ele alınan diğer sınıfsal dağılım oranlarının gösterdiği eğilim gibi, nüfus artışı eğilimlerini yansıtmaktadır. Ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu 2010-18 döneminde, düzenli ücretli emekçi ve nitelikli emekçilerin nüfusa oranı arttığı gibi, karşılıksız transfer alan haneler içindeki oranları da artmıştır. Nüfusa oranlarına kıyasla daha fazla KT alan GAN kesimlerinin nüfuslarıyla birlikte elde ettikleri KT gelirleri de azalmıştır. Kapitalist sermaye birikiminin nüfus kompozisyonunda yarattığı dönüşümler, nüfusun devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerine de yansımaktadır. Bu noktada gözlemlenen paralellik, devletin toplumsal sınıf ilişkilerine ve sınıflar arası geçim koşullarının farklılaşmasına müdahale eden bir aktörden ziyade, bu ilişki ve farklılaşmaların aldığı bir biçim olduğu yaklaşımını destekler görünmektedir. Devlet biçiminde yeniden üretimi salt nüfus kompozisyonunun dönüşümünün dışında ve ötesinde belirleyen toplumsal süreçleri anlamak için, karşılıksız transferleri 5. Bölüm'ün son kısımlarında ele alınan yoksulluğun dönüşümü bağlamında ele almak gerekir.

6.2.1. Türkiye’de yoksulluğun değişen niteliği ve karşılıksız transferler

Karşılıksız transfer alan hanelerin sınıf kategorilerindeki oranlarının değişimine bakıldığında, tezde incelenen dönemin pandemi yılı olan 2021 öncesinde, transfer alan hanelerin nüfusa ve çalışan sınıfa oranının azaldığı görölmektedir (Tablo 6.4.). 2010’da ölkedeki tüm hanelerin % 19,2’si, çalışan sınıf hanelerinin ise % 22,63’ü karşılıksız transfer alırken bu oranlar 2020 yılına gelindiğinde yılında % 17,5 ve % 20,7’ye düşmüştür. Bu dönemde gelir düzeyi bazında görel yoksulluğun azaldığı hatırlanırsa, yoksullara hedeflenen karşılıksız transferlerin daha az haneye dağıtıldığı olgusu açıklanmaktadır. Bahsedilen dönemde yoksulluğun nüfus kompozisyonunun değişmesi, karşılıksız transfer alma oranlarına da yansımış görönmektedir. Tarım emekçileri dışındaki görel artık nüfus kesimlerinde transfer alan hanelerin oranı azalırken, düzenli küçük üretici ve aktif işçi sınıfı içinde bu oranlar artmıştır. Ücretli emeğin dışlanması eğiliminin hakim olduğu 2018 sonrasında, karşılıksız transfer alan hanelerin oranı, çalışan sınıflar içinde az miktarda arttığı görölmektedir. Bu artış, büyük ölçüde düzensiz ücretli emekçi haneleri kapsamaktadır.

Durgun artık nüfus kesimlerinde KT alan hanelerin oranı artarken akıcı ve yoksul GAN kesimlerinde azalması, bu iki kesimin yoksulluk oranının yüksekliği karşısında dikkat çekicidir. Kapitalist üretim sürecinden geçici ya da kalıcı dışlanmışlığın tanımladığı, görel artık nüfusun aktif olmayan bu kesimlerin KT programlarının doğal hedefi olması gerekirken incelenen dönemde KT alan hane sayısının oransal olarak azalması çelişkili görönmektedir. Bu durumun nedeni, incelenen dönemde görel yoksulluğun bu kesimlerde azalması olabilir. Bu durum da nüfusa oranları artan akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerine yeni katılan hanelerin görel yoksulluk oranlarının düşük olmasından

kaynaklanıyor olabilir. Daha muhtemel neden ise göreceli artık nüfus kesimlerini ortaya çıkaran mülksüzleşme ve çalışmaya zorlanma süreçlerinde yatmaktadır.

Tablo 6.4: Sınıf Kategorilerinde Karşılıksız Transfer Alan Hane Oranları

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18	2018-20	2010-20
Sermayedar	6.32	6.71	4.73	4.62	5.25	8.38	11.06	12.21	12.24	13.14	6.41	11.44	5.92	-5.83	0.09
Yönetici	6.68	3.93	3.74	3.26	3.84	4.48	9.01	9.96	9.50	8.43	4.81	9.60	2.82	-4.69	-1.87
Hakim Sınıf	6.45	5.63	4.36	4.12	4.73	6.87	10.21	11.26	11.03	11.09	5.73	10.65	4.58	-5.30	-0.72
Rantiye	7.72	6.28	5.42	5.16	8.09	9.09	7.58	9.46	3.13	2.87	1.30	10.14	-4.59	-1.83	-6.42
Düzenli Küçük Üretici (TD)	8.02	7.36	8.54	8.25	9.00	8.45	10.39	10.11	10.17	11.23	11.89	21.60	2.15	1.72	3.87
Nitelikli Ücretli Emekçi	4.97	4.74	5.41	4.88	4.47	6.46	9.00	6.79	7.94	7.56	4.73	8.46	2.97	-3.21	-0.24
Düzenli Ücretli Emekçi	13.04	12.62	12.46	12.03	12.99	12.58	13.80	14.17	15.44	16.34	14.35	24.89	2.40	-1.09	1.30
Aktif İşçi Sınıfı	11.65	11.31	11.52	10.68	11.30	11.29	12.75	12.58	13.81	14.31	12.09	20.81	2.16	-1.71	0.44
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	28.41	31.15	22.19	26.06	27.66	26.66	27.86	31.13	30.54	27.30	27.19	39.54	2.13	-3.36	-1.22
Düzensiz Ücretli Emekçi	37.22	37.85	39.65	38.03	39.44	39.75	41.53	39.04	36.32	35.98	39.33	53.82	-0.90	3.01	2.11
Durgun GAN	34.42	35.72	34.48	34.49	35.96	35.58	37.21	36.60	34.51	33.10	35.21	49.59	0.09	0.70	0.80
AÇ Sınıf (Kapitalist)	17.18	16.49	15.85	14.93	15.39	15.07	16.34	16.09	16.65	17.00	15.25	25.00	-0.53	-1.40	-1.93
Tarımsal Küçük Üretici	34.36	32.96	30.76	25.81	26.84	25.99	25.38	25.41	27.88	27.08	27.61	30.17	-6.48	-0.28	-6.75
Tarım Emekçisi	45.80	47.62	45.06	45.55	43.11	43.51	47.58	46.39	47.90	43.88	42.82	56.46	2.10	-5.09	-2.99
Saklı GAN	35.22	34.34	32.46	28.40	29.09	28.65	28.37	28.10	30.58	29.02	29.79	35.06	-4.63	-0.79	-5.42
Aktif çalışan sınıf	20.47	19.51	18.63	17.03	17.21	16.74	17.70	17.44	18.20	18.42	17.01	26.14	-2.27	-1.19	-3.46
Akıcı GAN	44.55	48.26	42.71	40.20	42.38	40.05	44.84	41.67	43.08	40.23	40.99	59.32	-1.47	-2.09	-3.57
Yoksul GAN	36.46	36.18	39.01	38.51	39.64	37.26	35.64	34.53	33.79	34.76	31.50	38.27	-2.67	-2.29	-4.96
GAN	35.80	36.27	35.31	33.68	35.48	34.48	35.06	34.24	34.07	33.48	33.68	43.58	-1.73	-0.39	-2.12
Çalışan Sınıf	22.63	21.86	21.14	19.60	20.45	19.74	20.65	20.39	20.88	21.42	20.74	29.41	-1.75	-0.13	-1.88
Emekli	6.36	8.16	8.52	6.87	6.87	6.89	6.50	6.97	6.65	6.83	6.69	7.34	0.29	0.04	0.33
Nüfus	19.26	18.81	18.27	16.80	17.45	16.99	17.85	17.80	18.09	18.49	17.55	24.64	-1.17	-0.54	-1.71

Yazarın hesaplamaları, KT alan hane sayısının sınıf kategorisindeki toplam hane sayısına oranı

Durgun artık nüfus mensubu düzensiz ücretli emekçiler daha derin bir yoksulluk nedeniyle çalışmaya daha fazla zorlanan, bu nedenle de güvencesiz ve düşük ücretlerin geçerli olduğu sektörlerde ve iş yerlerinde çalışan emekçileri içermektedir.⁵³ Akıcı GAN hanelerdeki emekçiler ise aynı çalışma zorunluluğuna tabi olmalarına rağmen düzensiz ve güvencesiz işler dahi bulamadıkları için üretim ve yeniden üretim süreçlerinden dışlanmış durumda kalan emekçileri içermektedir. Yoksul GAN haneleri içinde KT alanların oranının düşmesinin olası bir nedeni ise, bu haneler arasında çalışabilir durumda olup iş aramayan fertler içeren ve bu nedenle devlet biçiminde yeniden üretimden dışlanan hanelerin oransal artışı olabilir. Bu noktadaki eğilimleri

53 Yedek işgücü ordusunu oluşturan akıcı ve durgun GAN haneleri ile yoksul GAN hanelerinin yapıları arasında önemli bir farklılığa dikkat çekmek gerekir. Yedek işgücü ordusu haneleri, yoksul GAN hanelere göre daha büyük hanelerdir. Hanelerin ortalama büyüklükleri incelenen dönemin tümünde YİO hanelerde 3,8 ile 4,4 arasında değişirken yoksul GAN hanelerin büyüklüğü 2'nin altındadır. Yoksul GAN haneleri daha az çocuk daha fazla yaşlı fert içeren hanelerdir. Durgun ve akıcı GAN haneler bu nedenle çocuklara yönelik transfer programlarından daha fazla faydalanmaktadır. Daha büyük ve çocuklu hanelerde yaşayan emekçilerin hanelerini geçindirmek için daha fazla çalışmak zorunda olması, aynı zamanda da çalışan ya da çalışabilir durumda fertler içerdikleri için KT programlarından yoksul GAN hanelere göre daha fazla dışlanmaları, devlet biçiminde yeniden üretimin kapsayıcılığı ile ilgili burada açıklanan durumun altında yatan sınıf ilişkilerine işaret etmektedir.

daha detaylı açıklamak için, çalışan sınıf kesimlerinin KT programlarından elde ettiği gelirlerin miktarsal artışlarına ve bu gelirlerin geçim koşullarına etkilerine eğilmek gerekmektedir. Bu konula bölümün sonraki başlıklarında ele alınacaktır.

Karşılıksız transfer alan hane oranının çalışan sınıfların bütününde azalması incelenen dönemde görece yoksulluğun azalmasıyla paralellik göstermekle birlikte, hane gelirleri içinde bu transferlerin incelenen dönem boyunca artmış olması çelişkili görünmektedir. Bu durumu açıklamak için, çalışan sınıf kesimlerinin karşılıksız transfer geliri miktarlarının dönem boyunca artışına odaklanmak gerekmektedir. Görüldüğü gibi, incelenen dönemin tümünde çalışan sınıfların elde ettiği toplam karşılıksız transfer miktarı büyük oranda artmıştır (Tablo 6.5.). Yoksulluğun değişen niteliği ile ilgili 5. Bölüm’de yapılan çıkarımlar açısından devletin çalışan sınıflara dağıttığı karşılıksız transferlerin miktarsal değişimi, transfer alan hane oranlarının sunduğundan daha anlamlı bir çerçeve sunmaktadır. Buna göre, incelenen dönemde aktif işçi sınıfının hem nüfus hem de yoksulluk oranları ile ücretli emek sürecinden dışlanmış artık nüfusu kesimlerinin nüfus oranlarının artması, karşılıksız transfer miktarlarının sınıf bazındaki artış oranlarına yansımış görünmektedir. Nüfusa oranla en büyük toplumsal sınıf olan ve incelenen dönemdeki proleterleşme süreci sonucunda daha da büyüyen aktif işçi sınıfında aynı dönemde görece yoksulluğun da artması, bu sınıfa aktarılan karşılıksız transferlerde incelenen dönemin bütününde % 186 oranında artmasına neden olmuştur. Bunun yanında, yoksulluğu daha derinden yaşayan, başka bir ifadeyle geçimlerini sağlamak için karşılıksız transferlere daha bağımlı olan ve incelenen dönem boyunca nüfus büyüklükleri artan akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin aldığı transfer miktarları da yine dönem boyunca sırayla % 277 ve % 211 oranında artmıştır.

Tablo 6.5: Çalışan sınıfların elde ettiği toplam karşılıksız transfer gelirleri (Milyon TL)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-18%	2018-20%	2010-20%
Düzenli Küçük Üretici (TD)	66	88	162	181	239	216	199	184	184	148	214	329	178.19	16.68	224.59
Nitelikli Ücretli Emekçi	73	132	178	194	180	299	424	333	520	434	262	418	612.09	-49.70	258.20
Düzenli Ücretli Emekçi	848	1,069	1,446	1,585	1,659	1,842	2,016	2,329	2,521	2,433	2,377	3,491	197.32	-5.68	180.44
Aktif İşçi Sınıfı	921	1,201	1,623	1,779	1,839	2,141	2,439	2,661	3,040	2,867	2,639	3,909	230.21	-13.20	186.61
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	371	287	241	288	327	318	329	370	405	344	298	400	9.15	-26.51	-19.78
Düzensiz Ücretli Emekçi	904	712	776	960	987	1,098	1,075	993	928	828	870	1,361	2.66	-6.24	-3.74
Durgun GAN	1,275	999	1,017	1,248	1,314	1,416	1,405	1,363	1,334	1,172	1,168	1,761	4.55	-12.39	-8.41
AÇ Sınıf (Kapitalist)	2,262	2,288	2,802	3,209	3,392	3,773	4,043	4,207	4,557	4,187	4,021	5,999	101.46	-11.76	77.76
Tarımsal Küçük Üretici	1,018	807	1,008	982	904	865	830	862	954	1,065	1,076	1,003	-6.36	12.83	5.66
Tarım Emekçisi	155	131	169	265	168	229	267	183	215	211	238	299	38.85	10.68	53.68
Saklı GAN	1,194	959	1,194	1,253	1,105	1,095	1,101	1,049	1,175	1,280	1,337	1,327	-1.60	13.81	11.99
Aktif çalışan sınıf	3,457	3,247	3,997	4,462	4,496	4,868	5,144	5,256	5,733	5,467	5,359	7,326	65.85	-6.52	55.04
Akıcı GAN	359	308	301	390	380	533	602	606	658	807	1,337	1,270	83.38	103.08	272.42
Yoksul GAN	1,002	1,071	1,236	1,619	1,938	2,141	1,996	2,368	2,113	2,360	3,122	3,215	110.94	47.76	211.69
GAN	3,830	3,338	3,748	4,511	4,737	5,186	5,104	5,386	5,280	5,619	6,965	7,573	37.84	31.91	81.82
Çalışan Sınıf	4,817	4,626	5,534	6,471	6,814	7,543	7,742	8,231	8,504	8,634	9,818	11,811	76.53	15.45	103.81
Nüfus	5,228	5,213	6,208	7,158	7,625	8,532	8,797	9,649	9,923	9,970	10,727	13,013	89.83	8.10	105.20

Yazarın hesaplamaları. 2010=100

Buna karşın hem nüfus hem de yoksulluk oranları incelenen dönem boyunca azalan aktif çalışan artık nüfus kesimleri saklı ve durgun GAN'ın elde ettiği karşılıksız transfer gelirlerinin azaldığı, ya da düşük oranlarda arttığı görülmektedir.

Çalışan sınıflar arasında göreceli yoksulluğun oransal olarak azalması, kapitalist ücretli emek sürecinin genişlemesinin sonucu ise, mülksüzleşmiş ve geçim araçlarına erişim için gereken geliri getiren tüm üretken faaliyetlerden dışlanmış nüfus kesimlerinin büyümesiyle artan mutlak yoksulluk da aynı üretim tarzı dinamiğinin sonucudur. Devlet biçiminde yeniden üretimin kapsam olarak daralırken yoğunluk olarak artmasını doğuran temel olgu da nüfus kompozisyonu ve toplumsal yeniden üretim koşullarında sermaye birikimi süreçlerinin yarattığı, bu tezde anlatılan eğilimlerdir. Göreceli yoksulluğun yaygınlaştığı aktif işçi sınıfının nüfusa oranı 2010 yılında % 38, aldığı karşılıksız transfer miktarı ise 2010 yılında 921 milyon TL iken, 2020 yılında nüfusa oranı % 43'e, aldığı transfer miktarı ise 2 milyar 639 milyona ulaşmıştır. Buna karşın, 2010 yılında nüfus oranı toplam % 10'un altında olan akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin bu yıl aldığı transfer miktarı toplam 1 milyar 461 milyondan, nüfusa oranlarının % 16,4'e yükseldiği 2020 yılında toplam 4 milyar 485 milyon liraya

yükselmiştir. Göreli artık nüfusun tarımsal küçük üreticilik sektöründe geçim sağlayan saklı kesiminin elde ettiği karşılıksız transfer gelirleri ise bu kesimin nüfusunda, mülksüzleşme ve proleterleşmenin yoğun olduğu 2010-2017 dönemindeki azalmaya paralel olarak azalmıştır. Ücretli emeğin içerilmesi süreci ile nüfusa oranı azalan durgun artık nüfus kesimlerinin aldığı karşılıksız transferlerin bu dönemde az da olsa artmış olması, bu kesimin yoksullaştığının ya da sosyal politikaların hedefine daha fazla girdiğinin göstergesi olabilir.

Buraya kadar anlatılan eğilimler, tezde incelenen dönemin tümünde, ücretli emeğin içerilmesi ve proleterleşme eğiliminin güçlü olduğu 2010-2018 dönemince belirlenmiştir. Sermaye birikiminin, çalışan sınıfların geçim koşullarını olumsuz etkileyen ücretli emeği dışlama eğiliminin hakim olduğu 2018-2020 yıllarında bu sınıfların gelir düzeyi bazında göreli yoksulluğu artmıştır. Bu gelişmenin bu sınıf kesimlerinin aldığı karşılıksız transfer gelirlerinin miktarına yaptığı etkinin farklılaşması ise dikkat çekicidir. Kapitalist sektördeki aktif işçi sınıfı ile düzensiz çalışan emekçilerin elde ettiği karşılıksız transfer gelirleri bu dönemde azalırken saklı artık nüfus kesimiyle akıcı ve yoksul kesimlerinki artmıştır. Ücretli emeğin dışlanması eğiliminin işsizliği artırdığının göstergesi olabilecek bu eğilim, aynı zamanda hem aktif işçi sınıfı hem de durgun artık nüfus kesimleri içerisinde dışlanma riskini görece daha fazla taşıyan emekçilerin aynı zamanda kendi sınıf kategorilerindeki daha yoksul çalışanlar olduğunu düşündürmektedir. Zira bu kesimlerin nüfusa oranlarının azalması artan işsizliğin, aynı anda göreli yoksulluk düzeylerinin azalması ise istihdamda kalan emekçilerin göreli geçim koşullarının daha iyi olduğunun göstergesidir. 5. Bölüm’de, 2010-2017 arasındaki proleterleşme sürecinde aktif işçi sınıfı saflarına katılan artık nüfus mensuplarının kapitalist emek süreçlerine daha düşük ücretler ve daha güvencesiz çalışma koşullarının geçerli olduğu sektör ya da işletmelerde katıldığı bulgusundan

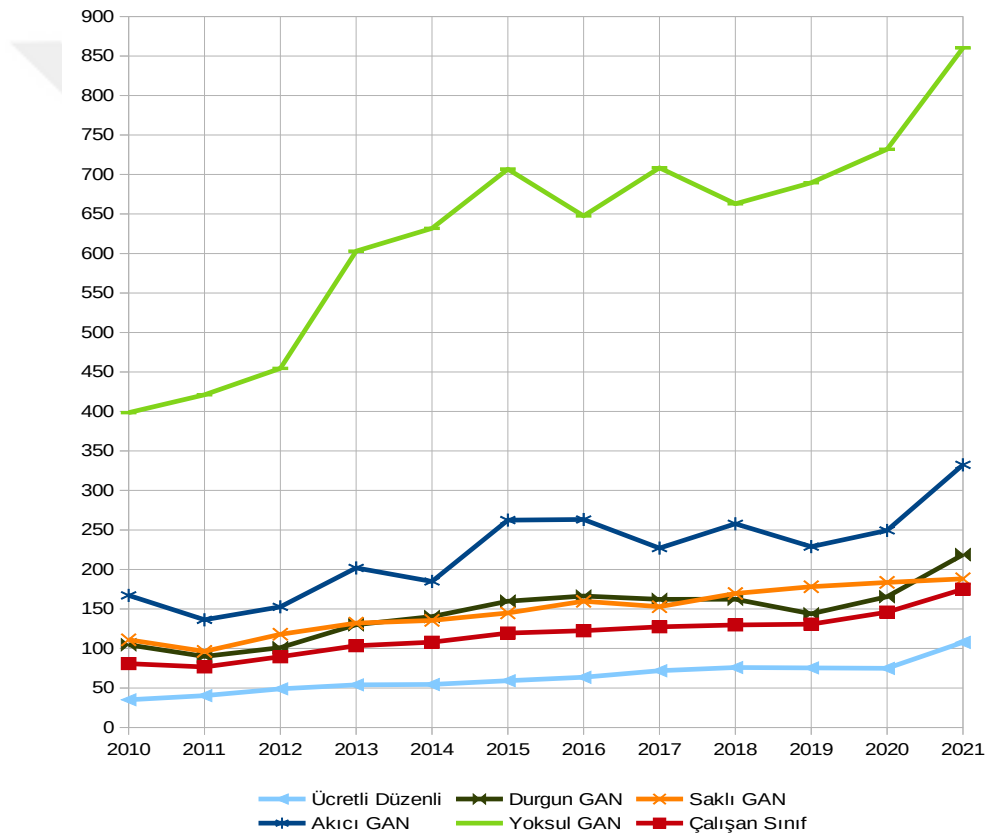
bahsedilmiştir. Bu koşullarda çalışanların yoksul olma ve dolayısıyla karşılıksız transfer alma olasılığının daha yüksek olduğu, burada bahsedilen gözlemlerle de uyum içerisinde.

Görelî artık nüfus ile aktif işçi sınıfının yeni proleterleşen güvencesiz kesimlerinin toplumsal yeniden üretim süreçlerini ifade eden yoksulluğun değişen biçimine paralel olarak devlet biçiminde yeniden üretim sürecinin de değiştiği, çalışan sınıfların elde ettiği karşılıksız transfer gelirlerinin yakından değerlendirilmesiyle görülebilir. Bu kesimlerin farklı biçim ve oranlarda yoksullaşması, aldıkları karşılıksız transfer miktarlarının da farklı oranlarda artmasına yol açacaktır. Çalışan sınıf kesimlerinin aldıkları KT miktarının artış oranlarını nüfus büyüklüklerinden bağımsız gözlemlemek için sınıf kategorilerinde kişi başına düşen transfer miktarı elverişli bir değişkendir (Grafik 6.1.).⁵⁴ Aktif işçi sınıfının nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçi kesiminde kişi başına düşen transfer miktarının, proleterleşme eğiliminin yüksek olduğu, yani bu sınıf kesiminin büyüdüğü 2010-2018 döneminde düşük bir hızla fakat istikrarlı biçimde arttığı göze çarpmaktadır. Bu artışın 2019 ve 2020 yıllarında sonlanması, ücretli emeğin dışlanması sürecinde bu kesim içindeki görece yoksul ve aynı zamanda güvencesiz çalışanların serbest kılındığı gözlemiyle uyum içindedir. Fakat benzer artış oranlarının saklı ve durgun GAN kesimlerinde de gözlenmesi, yani geçim koşulları birbirinden oldukça farklı olan aktif işçi sınıfı ile çalışan GAN kesimlerinin devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinin bu paralelliği, karşılıksız transferlerin tüm nüfus bazında gerçekleşen büyüme eğilimiyle ilgili olmalıdır. Başka bir ifadeyle, incelenen dönemde devletin sosyal politika alanında uygulamaya soktuğu KT programlarının boyut ve bütçe bakımından artması, tüm nüfus kesimlerinin aldığı kişi başına transfer miktarının

54 Ücretli emeğin içerilmesi eğiliminin hakim olduğu 2010-2018 döneminde çalışan sınıfların üst katmanları düzenli küçük üreticiler ve nitelikli emekçilerin kişi başına transfer gelirlerinde büyük bir oransal artış olduğu görülmektedir. Fakat bu sınıf kesimlerinin toplam karşılıksız transferlerden aldıkları pay düşük olduğu için, transfer gelirlerinin kompozisyonundaki sıralamada önemli bir değişiklik yaratmamıştır.

artmasıyla sonuçlanmıştır. Kişi başına karşılıksız transferlerin artma eğilimlerinde, nüfus bazındaki artıştan bağımsız görünen çarpıcı olgu, akıcı ve bilhassa yoksul artık nüfus kesimlerinde bu miktarların olağan dışı bir hızla artmış olmasıdır. Bu kesimlerin yoksulluk oranlarının incelenen dönemde karşılıksız transferlerin bu denli artmasını gerektirecek düzeyde artmadığı düşünüldüğünde, kişi başına düşen transfer miktarlarındaki bu artışın, devlet biçiminde yeniden üretimin sınıf ilişkilerini düzenleme noktasındaki seçicilikleriyle ilgili olabileceği akla gelmektedir.

Grafik 6.1: Çalışan sınıflarda kişi başına karşılıksız transferler (TL)

Yazarın hesaplamaları, sınıfların aldığı toplam transfer gelirinin hanehalkı nüfusuna bölünmesiyle bulunan miktar (2010=100)

Bölümün başında değinildiği gibi Türkiye'deki karşılıksız transfer programlarının büyük çoğunluğu çalışmayan, çalışamayacak durumda olan yoksul haneleri, yani tezin kavramsallaştırması çerçevesinde yoksul artık nüfus kesimlerini hedeflemektedir. İncelenen dönem boyunca çalışan sınıflara aktarılan transfer gelirlerinin artması, bu

seçiciliğin sebep olduğu ayrıksılığı daha da artırmış olabilir. Bu bölümün gerisinde, karşılıksız transferlerin çalışan sınıf kesimlerinin yeniden üretimlerini biçimlendirme bakımından sahip olduğu seçicilikler üzerinde durulacaktır. Bunun için ilk olarak, yoksulluğu azaltma amacıyla özdeşleştirilen bu transferlerin, bu amaca ne denli yöneldiğinin anlaşılması için, farklı çalışan sınıf kesimlerindeki yoksul hanelerin kapsanma oranları incelenecektir.

6.2.2. Karşılıksız transferlerin yoksul çalışan sınıf kesimlerini kapsama oranları

Bu noktada, farklı çalışan sınıf kesimlerini devlet biçiminde yeniden üretim süreçleri içinde kapsama açısından sosyal politikaların ne tür seçicilikleri olduğunu ele almak yerinde olacaktır. Bunun için, eşdeğer hane leğine göre kişi başına düşen geliri, medyan gelirin % 50'si ve % 70'ine göre iki farklı görelili yoksulluk ölçütüne göre belirlenen sınırın altında kalan hanelerin karşılıksız transfer alma oranlarına odaklanılmıştır (Tablo 6.6. ve Tablo 6.7.). Daha önce birkaç kez vurgulandığı gibi KT programlarının büyük çoğunluğu, tasarımları itibariyle yoksul artık nüfus kesimlerini hedeflemektedir. Ancak yoksulluk bu sınıf kesimine özgü bir durum olmayıp çalışan sınıf kesimlerinin tümünde belli oranlarda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla mevcut tasarlanma biçimleri ve dayattıkları koşullar neticesinde yoksul GAN kesimindeki yoksulluğu daha fazla, diğer kesimlerdeki yoksul haneleri ise daha az kapsaması beklenir.

Ücretli emeğin içerilme eğiliminin baskın olduğu 2010-2018 yılları arasında medyan gelirin % 50'sine göre yoksulluk sınırının altında kalan hanelerin nüfus bazında kapsanma oranının yıllık ortalama % 60 olduğu görülmektedir. Aşırı yoksulluğun kapsanması anlamında oldukça düşük olan bu oran aktif işçi sınıfının nitelikli olmayan

düzenli emekçi kategorisinde % 43'ün altına düşmektedir. Göreli artık nüfusun kapsanma oranı % 67 olmakla birlikte, kapitalist üretim süreçlerinden dışlanan bu sınıf kesimleri arasında karşılıksız transferlerle kapsanma oranı saklı GAN için en düşük oran olan % 59 düzeyindedir. Durgun GAN % 66 oranında kapsanırken, akıcı artık nüfus % 67 oranında kapsanmaktadır. Herhangi bir başlık altında karşılıksız transfer elde eden aşırı yoksul hanelerin 2010-2017 arasında yıllık ortalamada en fazla kapsandığı çalışan sınıf kesimi, beklendiği gibi % 77 ile yoksul GAN kesimidir.

Tablo 6.6: Karşılıksız transferlerin kişi başına geliri medyan gelirin % 50'sinin altında kalan haneleri kapsama oranları

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-17ort	2018-20ort	Dönem Fark
Düzenli Ücretli Emekçi	38.35	39.31	43.55	43.38	46.59	39.92	39.43	47.81	48.52	50.33	42.57	63.97	42.29	47.14	11.47
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	65.64	61.19	64.66	58.01	62.75	61.15	64.86	72.69	72.72	70.96	60.73	78.21	63.87	68.14	6.68
Düzensiz Ücretli Emekçi	61.31	64.36	68.16	65.26	68.60	66.10	71.96	70.40	68.56	68.53	74.46	79.41	67.02	70.52	5.22
Durgun GAN	62.38	63.53	67.53	63.74	67.26	64.93	70.30	71.00	69.62	69.20	71.08	79.14	66.33	69.97	5.48
AÇ Sınıf (Kapitalist)	52.92	52.92	55.87	53.63	56.74	51.06	52.25	57.46	57.02	57.31	53.34	68.33	54.11	55.89	3.30
Tarımsal Küçük Üretici	57.75	61.33	59.99	56.10	55.27	52.50	56.52	54.00	59.00	56.73	57.11	64.66	56.68	57.61	1.64
Tarım Emekçisi	67.32	73.50	61.31	67.32	65.09	66.34	72.64	71.85	77.13	79.36	68.21	82.18	68.17	74.90	9.86
Saklı GAN	58.24	63.47	60.23	58.84	57.22	56.28	60.28	57.48	63.20	61.00	59.22	69.67	59.00	61.14	3.62
Aktif çalışan sınıf	55.05	56.81	57.43	55.40	56.89	52.54	54.18	57.46	58.71	58.26	55.14	68.66	55.72	57.37	2.96
Akıcı GAN	69.24	69.54	64.87	61.00	64.23	67.84	70.20	68.48	69.25	64.55	66.54	82.55	66.92	66.78	-0.22
Yoksul GAN	76.61	75.05	76.71	78.60	80.47	76.92	75.93	76.50	77.52	76.41	56.86	82.02	77.10	70.26	-8.87
GAN	64.26	66.61	67.14	65.89	68.69	67.23	70.13	69.71	70.75	68.94	61.91	78.97	67.46	67.20	-0.38
YİÜ	63.65	65.99	67.22	64.04	67.25	66.66	71.29	69.63	68.83	66.49	69.46	81.01	66.97	68.26	1.94
Çalışan Sınıf	59.68	61.10	61.82	60.73	63.56	60.15	61.35	63.67	64.59	63.56	57.72	74.12	61.51	61.95	0.73
Nüfus	58.67	60.20	60.90	59.41	62.26	58.75	59.22	62.29	62.74	62.81	56.68	72.61	60.21	60.74	0.88

Yazarın hesaplamaları. Eşdeğerlik ölçeğine göre hanede kişi başına düşen gelir medyan gelirin % 50'sinin altında olan haneler arasında KT geliri elde edenlerin, KB geliri % 50'sinin altındaki toplam hane sayısına oranı. Hem medyan gelir hem hane gelirleri karşılıksız transferler çıkarılarak hesaplanmıştır.

Önceki bölümde kullanılan göreli yoksulluk oranı medyan gelirin % 70'ine göre yoksul olan hanelerin kapsanma oranlarının, % 50 sınırına göre daha da düştüğü görülmektedir. Bunun dışında çalışan sınıf kesimlerinin kapsanma oranları arasındaki farklılık % 70 ve % 50 sınırları altındaki yoksul haneler açısından birbirine benzerdir. Tarım emekçisi yoksul hanelerin aktif çalışan sınıf kategorileri arasında en yüksek kapsanma oranına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşın tarımsal küçük üreticilerle ücretsiz aile emekçisi hanelerden oluşan saklı GAN kesimlerinin kapsanma oranları nüfus ortalaması düzeyinde kalmaktadır. Bu devlet biçiminde yeniden üretimin, tüm çalışan sınıf kesimleri içinde en yoksul durumda olan ücretli tarım emekçileri hariç, tarımsal küçük

üreticiliği görece dışladığı anlamına gelmektedir. Kapitalist sektörlerdeki aktif çalışan sınıflar arasında devlet biçiminde yeniden üretimden en fazla dışlanan sınıf kesimi düzenli ücretli emekçilerdir. 5. Bölümde yedek işgücü ordusu işlevi gördüğü ortaya çıkarılan akıcı GAN ve düzensiz ücretli emekçi kesimlerdeki yoksul hanelerin kapsanma oranları ise serinin başında % 8 düzeyinde farklı olsa da zamanla birbirine yaklaşmıştır. Gerek ücretli emek sürecinden tamamen dışlanma ya da kesintili biçimde içerilme anlamında gerekse bu ilişkinin yansıması olan geçim koşulları bakımından birbirine yaklaşan bu sınıf kesimlerinin devlet biçiminde yeniden üretim sürecindeki konumlarının da aynı şekilde benzeşmeye başladığı ortaya çıkmaktadır. Bu olgular birlikte değerlendirildiğinde karşılıksız transferler yoluyla kapitalist devletin yoksulluğa verdiği cevap, aktif işçi sınıfı ve yedek işgücü ordusu açısından farklılaşmaktadır. İncelenen dönemde uygulanan karşılıksız transferin tasarımları itibariyle, çalışamayacak durumda olan ya da çalışıyor olsa bile sosyal güvenlik kapsamında olmayan çalışanlar ve hanelere yönelik olması bu bu iki işçi sınıfı kesiminin yoksul hanelerinin farklı oranda kapsanmasını doğurmuştur. Karşılıksız transferler, aktif işçi sınıfının ücretli emek ilişkisine bağımlılığını, başka ifadeyle, çalışma zorunluluğunun baskısını canlı tutmak, yedek iş gücü ordusunu ise ancak hayatta tutacak ölçüde kapsamak eğilimindedir. Ücretli emek süreci ve kapitalist olmayan üretim ve geçim süreçlerinden kalıcı olarak dışlanan, çalışamayacak durumda olan kesimlerin yoksulluğu ise, karşılıksız transfer politikaların esas ilgilendiği yoksulluk biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak farklı çalışan sınıf kesimlerindeki yoksul hanelerin KT programlarıyla kapsanma oranlarının incelenen dönemdeki değişimi, bu genel eğilimleri karmaşıktırmaktadır.

Tablo 6.7: Karşılıksız transferlerin kişi başına geliri medyan gelirin % 70'inin altında kalan haneleri kapsama oranları

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2010-17 ort	2018-20ort	Dönem Fark
Düzenli Ücretli Emekçi	30.99	29.61	29.98	29.18	31.92	29.85	29.32	32.29	35.68	36.85	33.00	50.92	30.39	35.18	15.75
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	50.59	52.62	46.15	48.13	51.47	47.12	52.98	59.79	60.62	58.56	51.78	68.82	51.11	56.99	11.51
Düzensiz Ücretli Emekçi	53.08	55.43	59.69	57.41	58.42	57.94	58.91	58.04	58.36	59.42	60.42	72.46	57.36	59.40	3.55
Durgun GAN	52.44	54.67	56.75	55.26	56.75	55.15	57.57	58.47	58.95	59.19	58.09	71.61	55.88	58.74	5.12
AÇ Sınıf (Kapitalist)	41.52	40.27	39.57	39.12	41.11	38.06	38.19	40.41	42.13	42.62	39.99	56.14	39.78	41.58	4.52
Tarım Küçük Üretici	51.44	50.36	52.86	46.54	46.21	44.28	45.97	45.86	48.07	49.20	48.31	58.58	47.94	48.53	1.23
Tarım Emekçisi	56.83	66.43	55.22	60.95	54.08	54.87	58.46	57.36	62.06	68.08	61.71	75.32	58.03	63.95	10.21
Saklı GAN	51.31	52.24	53.10	49.46	47.73	46.64	48.71	47.74	50.92	52.14	50.81	63.02	49.62	51.29	3.37
Aktif çalışan sınıf	44.70	43.79	43.35	41.83	42.74	39.98	40.21	41.92	43.90	44.53	42.48	57.39	42.32	43.63	3.12
Akıcı GAN	60.70	60.62	57.24	55.61	57.61	57.14	61.79	59.80	58.79	55.87	56.08	73.84	58.82	56.91	-3.24
Yoksul GAN	63.05	62.58	66.53	64.37	66.73	62.70	63.16	60.62	61.06	65.25	51.06	71.70	63.72	59.12	-7.21
GAN	54.62	56.03	57.72	55.69	57.38	55.55	57.76	56.82	57.68	58.82	53.57	70.31	56.44	56.69	0.44
YÜ	54.99	56.89	59.06	56.96	58.20	57.71	59.85	58.66	58.51	57.78	57.84	73.11	57.79	58.04	0.44
Çalışan Sınıf	48.13	47.60	47.54	46.23	48.50	45.66	46.13	47.19	48.43	49.57	46.58	62.05	47.12	48.20	2.28
Nüfus	46.17	45.59	45.76	43.82	45.81	42.79	42.57	43.97	45.11	47.41	44.62	58.51	44.56	45.71	2.59

Yazarın hesaplamaları. Eşdeğerlik ölçeğine göre hanede kişi başına düşen gelir medyan gelirin % 70'inin altında olan haneler arasında KT geliri elde edenlerin, KB geliri % 70'inin altındaki toplam hane sayısına oranı. Hem medyan gelir hem hane gelirleri karşılıksız transferler çıkarılarak hesaplanmıştır.

Çalışan sınıflarda yoksul hanelerin karşılıksız transferler yoluyla devlet biçiminde yeniden üretim sürecinde kapsanma oranlarında, tezde incelenen dönemde genel bir artış gerçekleşmiştir. Medyan gelirin % 50'si ve % 70'ine göre yoksul olan çalışan sınıf mensubu hanelerin KT alma oranlarının yıllık ortalamalarında iki dönem arasında sırayla % 0,7 ve % 2,3 oranında artış görülmektedir. Bir önceki kısımda aktarılan çalışan sınıf haneleri içinde KT alanların oransal olarak azalmış olması gözlemine karşın, bu sınıflar içinde görece yoksulluk düzeyinin altında kalan hanelerin kapsanma oranındaki artış, devlet biçiminde yeniden üretimin incelenen dönemde yoksul hanelere daha fazla odaklanmaya başladığı anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle, gelir testi ve muhtaçlık ölçütlerine göre yoksul olmayan hanelerin KT programlarından faydalanma oranları azalmıştır. Bu durum ülkede yerel SYDV birimlerinin uyguladığı gelir testleriyle belirlenen muhtaçlık ölçütlerinin daha tutarlı uygulanmasından ya da KT programları arasında yoksulluğu hedefleyenlerin ağırlığının artmasından kaynaklanıyor olabilir. 6.1.2. bölümünde belirtildiği gibi düzensiz ve aynı yardımların azalıp düzenli

gelir sağlayan ve çalışamayacak fert kategorilerini hedefleyen programların artıyor olması, ikinci eğilimin açıklayıcı olduğunu göstermektedir.

Yoksul hanelerin KT'ler yoluyla devlet biçiminde yeniden üretim sürecinde kapsanma oranlarındaki artış oransal olarak en fazla düzenli ücretli emekçiler ile tarım emekilerinde görülürken, akıcı ve yoksul artık nüfus kesimlerinin kapsanma oranları beklenmedik biçimde azalmıştır. 6.2.1 kısmında, bu kesimler içinde KT alan hane oranlarındaki düşüş gözlemiyle paralel olan bu dikkat çekici durumun bir nedeni KT uygulamalarının bu kesimlerin hızlı nüfus artış eğilimlerine cevap vermekte gecikmesi olabilir. Yoksul GAN'ın bilhassa 2013 sonrasında hızla büyümesi, devlet biçiminde yeniden üretimin sermaye birikimi süreçlerinin hızla mülksüzleştirdiğı ya da kapitalist emek sürecinden dışladığı bu kesimleri kapsamakta güçlük çekmesine işaret ediyor olabilir. Bu durumun bir başka muhtemel nedeni ise, yoksul GAN mensubu hanelerin kompozisyonunun değişmesi olabilir. Yoksul GAN haneleri içinde KT programlarının koşullarını karşılamayan fertlerden oluşanların oransal olarak artması, kapsanma oranındaki düşüşe sebep olmuş olabilir. Bu bağlamda devlet biçiminde yeniden üretimin koşullarını, yani kapitalist ücretli emek ilişkisinin KT programlarında ifade bulan niteliklerini ve bunların yoksulların kapsanma oranlarında yarattığı muhtemel etkileri biraz daha detaylı ele almak yerinde olacaktır.

Ücretli emek sömürüsünün hakimiyetini muhafaza etme gerekliliğinin devlet biçiminde yeniden üretime çizdiğı sınırlar, bunları çalışma zorunluluğunu azaltmayacak müdahaleler olarak biçimlendirmektedir. Çalışmaya uygun yaş ve sağlık durumundaki fertleri kapsamayan programlar, kapitalist üretim merkezlerinden uzakta yaşayan, mevcut emek gücü talebinin gerektirdiğı hünere sahip olmayan ya da yaş ve sağlık durumu dışındaki başka gerekçelerle çalışmayan potansiyel proleterler, bir şekilde ücretli emek sürecine katılmak zorunda bırakılmalıdır. alışmamak ise, yaşamlarını var

etmek için emek güçlerini satmak dışında yolu olmayan bu fertlerin tercihi değil, kapitalist sermaye birikiminin onları dışlamasının sonucudur. Bu durumda kapitalist devletin sosyal politikalar biçiminde yeniden ürettiği sınıf ilişkisi, bu fert ve hanelerin geçimlerini sağlama konusunda sermaye birikimi sürecinin ve meta biçiminde yeniden üretimin mecrası olan piyasalarının tahakkümü altında olmasıdır. Kapitalist sınıf ilişkilerinin devlet biçimi, yoksul çalışan sınıf mensubu fertlerin yaşamsal ihtiyaçlarını gidermek için geçim araçlarına ulaşma yolları konusundaki tercihlerini sermayenin istihdam piyasalarında cisimleşen gerekliliklerine uyarlamaktadır.⁵⁵ Sermaye birikiminin serbest kıldığı bu fertlerin önüne konan seçenekler bu bakımdan: kapitalist üretim merkezlerine göç etmek, farklı hünerler edinmek ya da son derece elverişsiz koşullarda, düşük ücretler karşılığı güvencesiz çalışmaktan ibarettir. Kategorik olarak çalışamayacak durumda olan fertleri hedefleyen KT programları, çocuk, yaşlı ve bakıma muhtaç hasta içermeyen ve çalışma yaşındaki yetişkinlerden oluşan haneleri bu nedenle kapsamamaktadır. Bölümün başında değinildiği gibi, karşılıksız transferlerin, yoksullara hedeflenmesinde hanede kişi başına düşen gelirin miktarı gibi nicel muhtaçlık ölçütleri rol oynamakla birlikte, bunlar en belirleyici ölçüt değildir. KT politikalarının kapitalist sınıf ilişkilerinin devlet biçiminde yeniden üretiminin mecrası olmasından kaynaklanan esas ölçüt, geçinmek için çalışmak zorunda olan sınıfların yoksul mensuplarının çalışamayacak durumda olmasıdır. Ele alınan Türkiye örneğinde çalışamayacak kategorideki fertleri içermeyen hanelerin faydalanabileceği program sayısı da bu programlarla dağıtılan transfer miktarı da yok denecek kadar azdır. Dahası, mevcut yardım programlarının bir kısmına⁵⁶ 2012 yılı itibariyle yardım alan hanedeki işsiz

55 Karşılıksız transfer programları ile ana akım ekonomi ve sosyal politika yazınında, bu programların fertleri çalışmamaya teşvik edip etmediği, sosyal yardım bağımlılığı yaratıp yaratmadığı konusundaki sayısız araştırma, yoksul işçi sınıfının yaşamlarını yeniden üretme konusundaki tercihlerini içinde bulundukları durumdan tamamen soyutlamaktadır. Bu araştırmaların ulaştıkları sonuçlar olmasa bile konuyu ele alma biçimleri sayesinde sosyal politika disipline kazandırdıkları işlev, yoksulları, istihdam piyasalarına bağımlılıklarını ortadan kaldırmadan, hayatta tutmanın incelikli yollarını bulmaktır.

56 2022 sayılı kanun çerçevesindekiler hariç.

fertlerin İş-Kur’a kayıt yaptırması ve iş araması zorunluluğu gibi çalıştırmacı koşullar getirilmiştir. Başlarda yoksul hanelerin muhtaçlık ölçütlerini karşılamasını değerlendirme işlevini gören SYDV’lerce keyfi ve geçici düzenlemelere göre uygulanan bu kısıtlamalar, 2016 yılında çıkarılan bir yönetmelikle kurumsallaştırılmıştır (Kapar, 2018). Toplum Yararına Çalışma Programı gibi, transfer alan haneleri güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışmaya zorlayan aktif istihdam politikaları da KT programları kullanılarak çalışma zorunluluğunu dayatmanın yöntemleri haline gelmiştir (Oğuz, 2020).

İncelenen dönemin 2018 sonrasındaki iki yıllık döneminde yedek işgücü ordusu rolü oynayan akıcı ve durgun artık nüfus kesimlerindeki yoksul hanelerin KT programlarıyla kapsanma oranı artarken akıcı ve yoksul GAN kesimlerinde bu oranın düşmesini sosyal politikaların kapitalist sınıf ilişkilerinin devlet biçiminde yeniden üretimi olduğuna dair bu tespitler açıklamaktadır. Çalıştırmacı aktif istihdam programlarının dayattığı çalışma zorunluluğu nedeniyle, KT’ler ve bu gibi uygulama ve programlarından faydalanabilmek için elverişsiz koşullarda çalışmak zorunda kalan fertler ve haneleri, tezin sınıflandırma ölçütleri uyarınca yoksul ya da akıcı GAN yerine, aktif işçi sınıfı ya da durgun artık nüfus kesimleri içinde görünüyor olmalıdır. Bu açıklamayı destekleyen bir başka bulgu, 5. Bölüm’de gösterildiği gibi, gelir düzeyi bazında göreceli yoksulluk sınırının altındaki hane oranı bakımından yoksul GAN’a kıyasla daha yoksul olan akıcı GAN hanelerin gelirleri içinde karşılıksız transferlerin oranı oldukça düşüktür. Bu bölümde farklı biçimlerde de gösterildiği gibi bunun temel nedenlerinden biri akıcı GAN mensubu yoksul haneler devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinden dışlanması, ya da diğer sınıf kesimlerindeki yoksul hanelere oranla daha az kapsanmasıdır. Yoksulluk sınırının altında olan hanelerin karşılıksız transferlerle kapsanma oranlarının mensubu oldukları çalışan sınıf kesimine göre farklılaşması ve

devlet biçiminde yeniden üretimin bu kısımda açıklanan koşullar altında oluşan seçicilikleri, KT programlarının genel ve soyut bir yoksulluğun azaltılması amacı taşıdıkları varsayımını şüpheyeye düşürmektedir. Devletin artan yoksulluğa cevap verme eğilimi, görece artık nüfusun ücretli çalışan kesimleri ile üretim süreçlerinden kalıcı olarak dışlanan yoksul GAN kesimleri için daha yüksektir. Türkiye toplumsal formasyonuna hakim olan sermaye birikimi ve ücretli emek süreciyle ilişkilenme biçimlerine göre farklılaşan sınıfların sosyal politikalar alanında da farklılaşması, bu politikaların kapitalist sınıf ilişkilerinin devlet biçiminde yeniden üretimi olması bağlamında açıklanmalıdır. Bu açıklamayı derinleştirmek için bu bölümde son olarak, karşılıksız transferlerin yoksulluğu azaltma etkilerine odaklanılacak, bu etkilerin buraya kadar bahsedilen sınıfsal farklılaşmalar bağlamında nasıl biçimlendiği ele alınacaktır.

6.2.3. Karşılıksız transferlerin yoksulluğu azaltma etkisi

Gerek sosyal politika yazınında gerekse kalkınma çalışmalarının ekonomik büyüme ve yoksulluk ilişkisi üzerinde duran ana akımında hakim olan tanımlama biçimi, karşılıksız transferlerin yoksulluğu azaltma amacıyla uygulanan programlar olduğunu varsaymaktadır (Leisering, 2009; Barrientos ve Hulme, 2008b). Eleştirel yaklaşımlar arasında dahi, bu programların tasarım ya da uygulama noktasında yoksullukla mücadele amaçlarından saptırıldığını gösterme çabaları ya da hangi biçimlerde uygulanırlarsa bu amaçlara hizmet edebilecekleri yönünde öneriler görülmektedir (Saad-Filho, 2015). Karşılıksız transferleri savunan ya da eleştiren pek çok çalışma, eksikliklerine işaret etse de etmese de, yoksulluğun azaltılması bakımından bu programları doğru yolda atılan adımlar olarak algılama eğilimindedir (Ruckert, 2009: 36; Barrientos ve Hulme, 2008b; Buğra ve Keyder 2006: 219). Her iki yazında da, karşılıksız transferleri, veri alınan yoksulluğu azaltma amaçlarından bağımsız

değerlendirme ve açıklama çabasına rastlamak zordur.⁵⁷ Bu bölümde buraya kadar yazılanlar ise, karşılıksız transferlere, devlete ve sosyal politikalara öncül olarak atfedilen yoksulluğu azaltma amacını gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği bağlamında yaklaşmak amacıyla değildir. Amaç, KT'lerin toplumsal yeniden üretim süreçleri açısından hangi sonuçları doğurdukları ve toplumsal sınıf ilişkilerini nasıl etkilediklerini ortaya çıkarıp gerçekte ne olduklarını açıklamaktır. KT'lerin yeniden üretim ve sınıf ilişkileri açısından hangi sonuçları doğurduğu ile ilgili son konu, bu transferlerin çalışan sınıfların yoksulluk durumlarına etkilerini ele alarak buraya kadar gözlemlenen sınıfsal farklılaşmaların toplumsal yeniden üretim açısından sonuçlarını gözlemlemektir. Karşılıksız transferler, kapitalist bir toplumsal formasyondaki sınıfların ve sınıf ilişkilerinin sosyal politikalar biçiminde yeniden üretimi olarak kavramsallaştırıldığı kadarıyla, bu ilişkilerin hem koşulu hem de yeniden ürettikleri sonucu olan yoksulluğu azaltma gibi bir etkileri olması beklenemez. Yine de, en yoksul çalışan sınıf kesimlerine transfer edilen parasal gelirler olarak, asgari düzeyde de olsa geçim araçlarına erişim sağlama etkileri yarattıkları barizdir. Sosyal politikaların bu etkileri yaparken sahip oldukları seçicilikler ve kısıtlar, çare bulunması gereken sorunlar değil, bu politikalar kapitalist ilişkilerin toplumsal yeniden üretiminin devlet biçimi oldukları için, sermaye ilişkisinin içsel çelişkilerinin yol açtığı mecburi kısıtlamalardır. Dolayısıyla bu politikaların uygulama düzeyindeki seçicilikleri ve etkilerinin farklı sınıf kesimleri için farklılaşan boyutları, çalışan sınıfların ve kapitalizmin sınıf ilişkilerinin devlet biçimindeki gelişme eğilimlerini anlamak ve açıklamak için kullanılabilecek göstergelerdir.

Türkiye'de uygulanan karşılıksız transfer politikalarının görelî yoksulluk düzeylerini azaltma noktasındaki etkilerinin son derece kısıtlı olduğu gözlemiyle başlamak yerinde

57 Çulha-Zabcı (2003), Bahçe ve Köse (2017), Yalman (2011) gibi eleştirel politik ekonomi geleneği içindeki yazarlar bu durumun nadide istisnalarıdır.

olacaktır. KT'ler, kiři başına dūřen medyan gelirin % 50'si ve % 70'ine göre tanımlanan yoksulluk sınırlarının altında kalan hanelerin çalışan sınıf kesimlerindeki oranını sırayla yaklaşık % 11 ve % 4 oranlarında azaltmaktadır. KT'lerin göreli gelir durumuna göre yoksulluğu azaltma oranlarında, incelenen dönem boyunca bir artış gözlemlenmekle birlikte, bu etkilerinin kayda değer bir nitelik kazandığını söylemek zordur. Toplumsal sınıfların tüketim kalıplarının ve ihtiyaçlarının birbirinden önemli ölçüde farklılaştığı ve yoksul sınıfların tüketimlerinin yaşamsal ihtiyaçlarına indirgenmiş olduğu düşünüldüğünde (Bahçe ve Köse, 2011: 102-03) KT'lerin yoksul çalışan sınıf kesimlerini hayatta tutmaya yetecek düzeylerde gelir sağladığını  ne sürülebilir.

Ancak KT'lerin hayatta tutma sonuçlarının dahi farklı çalışan sınıf kesimleri için farklı oranlarda geçerli olduğunu vurgulamak gerekir. Tez araştırmasının bu bölümünde anlatılan bulgularına göre KT'lerin genel olarak göreli artık nüfusun özellikle de kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinden kalıcı olarak dışlanan yoksul GAN kesimlerinin devlet biçiminde yeniden üretimini esas alıyor olmasının, bu politikaların yoksulluğu azaltma oranlarına da yansdığı görülmektedir. Gerek medyan gelirin % 50'sine gerekse % 70'ine göre belirlenen yoksulluk sınırlarının altında kalan hanelerin karşılıksız transferler sayesinde azalma oranları, yoksul GAN kesimlerinde en üst düzeye ulaşmaktadır (Tablo 6.8. ve 6.9.). Karşılıksız transferlerin bu bölümün diğer başlıklarında anlatılan seçicilikler doğrultusunda akıcı GAN ve aktif işçi sınıfı mensubu yoksul haneleri dışlaması, yoksulluğu azaltma etkilerinin de bu sınıf kesimlerinde en düşük düzeyde kalmasına neden olmuştur. KT'lerin medyan gelirin % 50'si sınırının altındaki aşırı yoksulluğu azaltma oranı düzenli ücretli çalışan sınıf kesiminde 2010-17 yılları arasında ortalama % 7.9 düzeyindedir. Yoksulluğu azaltma işlevini en çok gösterdiği yoksul GAN kesiminde bu oran % 16,7, akıcı GAN için ise yalnızca % 6,2'dir. Kişi başına düşen transfer miktarının yoksul GAN'dan sonra en yüksek olduğu

akıcı GAN hanelerde karşılıksız transferlerin yoksulluğu azaltma oranının bu denli düşük olması, dağıtılan transfer miktarının, akıcı GAN hanelerinin yoksulluk açıklarını kapatmakta ne denli yetersiz olduğuna işaret etmektedir.⁵⁸

Tablo 6.8: EHÖ'ye göre KB geliri Medyan KB Gelirin % 50'sinin altında kalan hanelerin sınıf nüfusuna oranı

	Yoksulluk Azaltma Oranı						2010-17 ort	2018-21ort
	2010	2012	2014	2016	2018	2020		
Düzenli Ücretli Emekçi	6.36	4.72	8.74	10.88	9.63	5.47	7.86	7.97
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	15.62	9.69	7.13	8.98	10.92	5.39	11.11	10.86
Düzensiz Ücretli Emekçi	8.68	7.76	11.30	10.30	10.90	13.49	9.69	11.47
Durgun GAN	10.40	8.10	10.34	9.99	10.91	11.50	10.05	11.38
AÇ Sınıf (Kapitalist)	8.99	6.85	9.62	10.18	9.42	8.40	8.91	9.28
Tarımsal Küçük Üretici	8.45	7.24	9.69	13.23	11.48	10.98	8.93	11.54
Tarım Emekçisi	5.12	8.36	4.60	9.53	14.20	8.48	7.63	11.86
Saklı GAN	8.13	7.30	8.64	11.97	12.18	10.58	8.66	11.48
Aktif çalışan sınıf	8.65	7.01	9.32	10.61	10.18	9.07	8.86	9.89
Akıcı GAN	2.98	2.77	6.55	9.50	11.47	8.29	6.22	9.07
Yoksul GAN	15.29	16.53	17.04	15.99	14.55	18.08	16.73	16.04
GAN	9.68	9.39	11.69	12.46	12.53	13.35	11.10	12.67
Çalışan Sınıf	9.16	8.53	11.07	11.87	11.42	11.91	10.34	11.52
Nüfus	8.96	8.73	11.24	12.11	11.67	11.88	10.52	11.80

Yazarın hesaplamaları. Medyan gelir ve yoksulluk oranlarının KT gelirleri olmaksızın aldığı değerler ile KT'ler varken aldığı değerler arasındaki farkın, KT'siz yoksulluk oranlarına bölünmesiyle bulunmuştur.

Çalışan sınıf kesimlerindeki yoksul hanelerin kapsanma oranlarının ardından, bu kesimlerin yoksulluk oranlarına etkilerinde de aynı seçiciliklerin teşhis edilebilir olması, KT'lerin kapitalist toplumsal sınıf ilişkilerinin çelişki ve eşitsizliklerini devlet biçiminde yeniden ürettiği sonucunu desteklemektedir. Çalışan sınıf kesimlerinin geçim araçlarına erişimlerini meta biçimindeki üretim ilişkileri bağlamında sağlama oranları ile KT'ler yoluyla devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinde kapsanma oranları arasında ters bir ilişki vardır. Elbette tasarım itibarıyla gelir testiyle belirlenen muhtaçlık ölçütüne göre sağlanan ve çalışan nüfus dışında kalan fert kategorilerini hedefleyen transferlerin meta biçiminde yeniden üretim sürecinin unsuru olan üretken faaliyet gelirleriyle ters

58 Çalışmanın bu kısmında uzun dönemli eğilimleri yansıtmadığı için anlatıya dahil edilmeyen küresel salgın yılı 2020'nin referans yılı olduğu 2021 verilerinde, KT'lerin yoksulluğu azaltma oranları incelenen dönemdeki en yüksek düzeylerine ulaşmıştır. Bu oranlar % 50 sınırına göre çalışan sınıflar için % 14,3, düzenli ücretli emekçiler için % 15, yoksul GAN için % 23 düzeylerindedir. GYKA verilerinde çalışmada SGK gelirleri içinde kapsanan işsizlik ödenekleri değişkeninde kapsanan kısa çalışma ödeneği ile yapılan transferler ile birlikte düşünüldüğünde kapitalist devletin çalışan sınıf kesimlerinde yoksulluğu kayda değer miktarda azaltacak etkiler yapma potansiyelinin olduğu öne sürülebilir.

orantılı olması bir anlamda malumun ilamıdır. Fakat KT'lerin çalışan sınıfların en yoksul kesimlerinin yeniden üretimlerine etkisinin, en yüksek düzeyine ulaştığında dahi, salt hayatta tutma sonucunun ötesine geçemediğini ve bu politikaların sermaye ilişkisine içkin sınıf farklılaşmalarını da yeniden ürettiğini göstermek önemli sonuçlar doğurmuştur.

Tablo 6.9: EHÖ'ye göre KB geliri Medyan KB Gelirin % 70'inin altında kalan hanelerin sınıf nüfusuna oranı

	Yoksulluk Azaltma Oranı						2010-17 ort	2018-21ort
	2010	2012	2014	2016	2018	2020		
Düzenli Ücretli Emekçi	1.78	2.64	2.75	4.12	2.88	4.41	2.58	3.38
Düzensiz Küçük Üretici (TD)	3.04	1.71	2.91	5.66	3.49	3.20	2.80	4.01
Düzensiz Ücretli Emekçi	0.71	0.88	4.29	5.07	3.40	5.80	3.46	3.39
Durgun GAN	3.70	3.21	1.24	5.14	5.78	5.53	3.30	3.56
AÇ Sınıf (Kapitalist)	1.42	2.99	2.26	6.26	1.28	4.90	2.70	3.39
Tarımsal Küçük Üretici	3.20	2.03	2.50	5.54	4.09	3.83	3.38	3.68
Tarım Emekçisi	1.26	2.48	2.71	5.89	1.74	5.21	2.62	4.28
Saklı GAN	3.11	3.38	2.36	4.05	3.25	2.94	3.18	3.82
Aktif çalışan sınıf	4.85	4.78	4.82	6.37	5.02	7.93	2.80	3.49
Akıcı GAN	2.79	2.92	3.25	5.70	3.72	5.41	3.24	2.66
Yoksul GAN	2.53	2.71	2.95	4.93	3.34	5.04	6.03	6.50
GAN	2.12	2.29	2.49	4.65	2.89	4.40	3.95	4.44
Çalışan Sınıf	2.53	2.22	2.42	4.35	3.18	4.16	3.38	4.01
Nüfus	2.40	2.87	3.20	4.97	3.40	5.14	3.46	4.09

Yazarın hesaplamaları. Medyan gelir ve yoksulluk oranlarının KT gelirleri olmaksızın aldığı değerler ile KT'ler varken aldığı değerler arasındaki farkın, KT'siz yoksulluk oranlarına bölünmesiyle bulunmuştur.

7. SONUÇ

Türkiye’de incelenen 2010-2021 yılları arasında nüfusun sınıf kompozisyonunda kapsamlı dönüşümler gerçekleşmiştir. Kapitalist sermaye birikiminin toplumsal formasyon içinde genişlemesi sonucu kapitalistleşmemiş tarımsal küçük üreticilerle tarım dışı küçük üreticileri ve düşük üretkenlik düzeyindeki küçük işletmeleri kapsayan sektörlerde gerçekleşen hızlı çözülme, bu kesimlerde geniş çaplı bir mülksüzleşme eğilimi doğurmuştur. Bu alanlardaki mülksüzleşen küçük üreticiler, ücretsiz aile emekçileri ve düzensiz ücretli emekçiler, gelişmiş kapitalist sektörde genişleyen sermaye birikiminin artan emek gücü talebini karşılayan yedek iş gücü ordusu işlevi görmüştür. Ülkedeki sermaye birikiminin 2017 yılına kadar devam eden ücretli emeği içirme eğilimi, aktif işçi sınıfı içinde kapsadığı bu yeni emekçilerin geçim koşullarını gelişmiş kapitalist sektörde geçerli asgari koşullara yükseltmiştir. Sonuç olarak, çalışan sınıfların bütününde hem geçerli yeniden üretim koşullarından dışlanma anlamındaki mutlak, hem de gelir düzeyi bazındaki göreceli yoksulluk oranları azalmıştır. Öte yandan, mülksüzleşen küçük üretici sektörler ve küçük işletmelerden dışlanan sınıf kesimlerinin bir kısmı, gelişmiş kapitalist sektördeki ücretli emek süreçlerinde içerilmemiştir. Geçimlerini sağlayacak tüm üretken faaliyetlerden dışlanan bu kitlelerin oluşturduğu mutlak yoksulluk durumundaki çalışan sınıf kesiminin ülke nüfusuna oranı artmıştır. Ücretli emek süreçlerinde kapsanan yeni proleterleşmiş kesimlerin önemli bir kısmı ise, sermaye birikiminin, ücret düzeylerinin göreceli olarak düşük olduğu ve yedek iş gücü ordusu baskısıyla daha da düştüğü sektörlerde istihdama katıldığı için, büyüyen aktif işçi sınıfının ortalama gelir düzeyi düşmüş, bu sınıf kesimi göreceli olarak yoksullaşmıştır. Ücretlerin göreceli olarak düşük, istihdamın da daha istikrarsız olduğu inşaat gibi sektörlerde çalışanların oransal artışı, aktif işçi sınıfı haneleri arasında, hanede kişi başına düşen gelirin toplumsal olarak geçerli asgari düzeyin altında kalanların oranını

artırmıştır. Dolayısıyla tezde incelenen dönemin 2010-2017 arasını kapsayan kısmında Türkiye’de yoksulluğun ve yoksullaşmanın sınıfsal niteliği dönüşmüştür. Düzensiz, güvencesiz, ücretsiz ya da yasal asgari ücretin altında ücretler karşılığı çalışan sınıf kesimlerinin nüfusa oranı azalırken, tüm üretken faaliyetlerden tamamen dışlanmış çalışmayan yoksul kesimlerin nüfusa oranı artmıştır. Aktif işçi sınıfı içinde ise, kapitalist emek sürecinin geçerli kıldığı toplumsal asgari düzeydeki ücret gelirleriyle geçinemeyen çalışan yoksulların oranı artmıştır.

İncelenen dönemin, 2018 yılı sonrasındaki kısmında ise, birikimin küçülmesi ve ücretli emeğin dışlanması eğilimi baskın hale gelmiştir. Bu yıllar birlikte, aktif işçi sınıfının nüfusa oranının azalmasının gösterdiği gibi, gelişmiş kapitalist sektörde ücretli çalışanların işsizliğe daha fazla sürüklendiği bir döneme girilmiştir. Tarımsal ve tarım dışı küçük üreticilik ile küçük ölçekli işletmelerin tasfiyesinin de sürdüğü dönemde, tüm üretken ve geçimlik faaliyetlerden dışlanan ve bu nedenle de mutlak anlamda yoksul hale gelen çalışan sınıf kesimlerinin nüfusa oranı daha da artmıştır. Öte yandan, ücretli emeğin dışlanması, önceki dönemde hızla genişleyen fakat ücret düzeylerinin görece düşük, istihdamın görece istikrarsız olduğu sektörlerde gerçekleştiği için, nüfusa oranı azalan aktif işçi sınıfının içinde görece yoksulluk oranı azalmıştır. Bu nedenle ücretli emeğin dışlanması eğilimi, ülkedeki yoksulluğun niteliğinin ilk dönemde sergilediği dönüşüm eğilimini, yani çalışan yoksulların nüfusa oranla azaldığı, fakat hiçbir üretken faaliyet geliri olmayan yoksul sınıfların hızla arttığı tabloyu pekiştirmiştir. Tüm üretim faaliyetlerinden dışlanan görece artık nüfusun akıcı ve yoksul kesimlerinin hane sayısı bazında nüfusa oranı 2010’da % 9 civarındayken, 2021’de % 14’e yaklaşmıştır. 2010’da gelişmiş kapitalist sektördeki üretim ve asgari yeniden üretim süreçlerinden dışlanan görece artık nüfus içinde, çalışan yoksul kesimler, saklı ve durgun artık nüfusun oranı % 75 düzeyindeyken, incelenen dönemin sonunda görece artık nüfusun yarısı, geçimlerini

sağlayacak üretken faaliyetlerden tamamen dışlanan akıcı ve yoksul kesimlerdir. Toplumsal yeniden üretimlerini toplumsal olarak geçerli asgari koşullarda sağlayamayan, kategorik anlamda yoksul görelî artık nüfusun ülke nüfusuna oranı, bilhassa ücretli emeğin içerilmesi döneminde azalmış olmakla birlikte, bu nüfus içindeki üretken faaliyetlerden tamamen dışlanan kesimlerin oransal artışı, kapsamı azalan fakat derinleşen bir yoksulluk tablosu çizmektedir.

İncelenen dönemin bütününde, çalışan sınıf kesimlerinin birbirilerine göre ve kendi içlerindeki yoksulluk durumlarının değerlendirilmesi için kullanılan görelî yoksulluk ölçütüne göre yoksul olan hanelerin yıllık ortalama % 58'i görelî artık nüfus kesimindedir. Görelî artık nüfusun ardından görelî yoksulluktan en fazla payı, bu ölçüte göre yoksul hanelerin yıllık ortalama % 27'sini barındıran nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçi kesimi almaktadır. Diğer çalışan sınıf kesimleri düzenli küçük üreticiler ile nitelikli emekçiler ise, toplam görelî yoksulluğun % 10'unu barındırmaktadır. Çalışan sınıflar içinde gelir düzeyi bazında görelî yoksulluk sınırının altında kalan hanelerin oranı tezin incelediği dönem boyunca yaklaşık % 3 oranında azalmış, bu azalma ücretli emeğin dışlanması döneminde dahi sürmüştür. Tez araştırması, görelî yoksulluğun azalmasının büyük ölçüde çalışan sınıflar içinde ücretsiz (aile emekçileri), düzensiz ve yasal asgari ücretin altında ücretler karşılığı çalışan kesimlerin nüfusa oranla azalmasından kaynaklandığını göstermiştir. Görelî yoksulluk tarımsal küçük üreticilik sektöründe çalışan sınıflar arasında azalmış, durgun GAN ile üretim süreçlerinden kesin olarak dışlanan yoksul ve akıcı GAN kesimleri ile aktif işçi sınıfı içinde ise artmıştır.

Medyan gelire göre yoksul nüfusun azalması, mutlak anlamda yoksulluğun azaldığından daha ziyade, medyan düzeyiyle bunun altında kalan gelirler arasındaki mesafenin kapandığını gösterdiği için, toplumsal eşitsizliğin azalması anlamına gelir. Çalışan

sınıfların yeniden üretim koşulları açısından bunun anlamı, Türkiye toplumsal formasyonunda geçerli olan asgari geçim standardı düştüğü için, bu standardın altında kalan hanelerin oransal olarak azalmasıdır. Nitekim, nüfus bazında azalan eşitsizlik, hakim sınıflarla çalışan sınıflar arasındaki eşitsizlik bakımından aynı eğilimi göstermemektedir. Hakim sınıf, gerek toplam hanehalkı gelirlerinden aldığı pay, gerekse kişi başına düşen gelirin medyana oranı anlamında incelenen dönemde çalışan sınıflara göre yüksek oranda zenginleşmiştir. Tez araştırması, medyan gelire oranla kişi başına düşen hane geliri bazında gelir dağılımı eşitsizliğinin nüfus bazında azalmasının nedeninin, eşitsizliğin çalışan sınıfların yüksek gelir elde eden kesimleriyle en düşük düzeyde gelir elde eden kesimleri arasındaki farkın azalması olduğunu göstermiştir.⁵⁹

Ülkede yoksulluğun sınıfsal görünümü ve yoksul çalışan sınıf kesimlerinin görece geçim koşullarının dönüşümü ortaya çıkarıldıktan sonra, araştırmanın odağındaki karşılıksız transferler biçiminde yeniden üretim süreçleri ele alınmıştır. Tez araştırması, ülkede karşılıksız transferlerin kapsadığı nüfus oranının azaldığını, bu transferlerin çalışan sınıf kesimlerinin gelirleri içindeki payının ise arttığını göstermiştir. Kişi başına karşılıksız transfer miktarının, tüm çalışan sınıf kesimlerinde arttığı ortaya çıkmıştır. İncelenen dönemde, çeşitli karşılıksız transfer kategorileri arasında aylık düzenli nakit geliri sağlayan transferlerin sayısı, kapsamı ve dağıttıkları gelir miktarı artmıştır. Ülkede uygulanan ve tez çalışması kapsamında incelenen transfer programlarının burslar hariç tamamı, transfer alan hanelerin gelir testine göre belirlenen muhtaçlık ölçütlerini sağlaması koşuluna bağlıdır. Ayrıca, hem program adedi hem de dağıtılan toplam miktar bazında tamamına yakını, faydalanıcı hanelerde çalışamayacak durumda fertler olması koşuluyla ve bu kategorideki fert sayısına bağlı olarak verilmektedir. Bu bakımdan

59 Aynı eğilimin 2000’li yıllarda da gerçekleştiği, Bahçe ve Köse’nin çalışmalarında gösterilmiştir.

karşılıksız transfer programlarının tamamı, kapitalist ücretli emek ilişkisi tarafından kapsanmayan nüfus kategorilerini hedeflemektedir.

7.1. Çalışmanın hipotezlerine dair sonuçlar: Karşılıksız transferler biçiminde yeniden üretimin dönüşümü

Tez çalışmasının öne sürdüğü hipotezlerin ilki, yani KT'lerin görece artık nüfusun devlet biçiminde yeniden üretiminin aldığı biçim olmasına bağlı olarak, bu nüfusun farklı kesimlerine aktarılan transferler olması, tez araştırması sonucunda kısmen doğrulanmıştır. İncelenen dönemde KT'ler kapsamında transfer edilen gelirin yıllık ortalama % 60'ı, ülke nüfusunun yıllık ortalama % 30'unu kapsayan görece artık nüfusa aktarılmaktadır. Ülke nüfusunun yıllık ortalama % 44'ünü oluşturan aktif işçi sınıfının, karşılıksız transferlerin % 26'sını elde ettiğinin ortaya çıkması beklenmedik bir durumdur. Aktif işçi sınıfının transferlerden aldığı pay, proleterleşmenin en yüksek olduğu, yani bu sınıfın nüfus oranının en yüksek olduğu 2018 yılında % 30'a ulaşmıştır. KT alan aktif işçi sınıfı hanelerinin diğer kategorilerdeki yıllık gelirleri değerlendirildiğinde, ücret gelirlerinin kesintiye uğradığı, yani çalışanların yıl boyunca aynı işte çalışmadıkları gözlemlenmiştir. Bu da anket verilerinde anketin yapıldığı anda aktif işçi sınıfı mensubu olan fertlerin, toplam gelirlerini kapsayan referans yılında bu sınıf içinde olmadığı dönemler olduğu anlamına gelmektedir. Bu olgu, gelişmiş kapitalist sektörde düzenli çalışan emekçilerin görece düşük ücretler karşılığı ve istikrarsız çalışan kesimlerinin de KT'ler tarafından kısmen kapsandığına işaret etmektedir. Aktif işçi sınıfının bu mensuplarının istihdamda oldukları dönemde elde ettikleri ücret gelirlerinin sürekli güvence sağlamaktan uzak olması, bu kesim ile akıcı ve durgun GAN kesimleri arasındaki geçişkenliğin ifadesidir. Nitekim, aktif işçi sınıfı ile yedek iş gücü ordusu işlevi gören bu GAN kesimlerinin nüfus ve yoksulluk oranları

ile elde ettikleri karşılıksız transfer gelirlerinin birlikte ele alınması, bu kesimler arasında gidip gelen, başka bir ifadeyle, kapitalist emek sürecinde istikrarsız biçimde kapsanan bir emekçi kesim olduğunu ortaya koymaktadır. Aktif işçi sınıfının yedek iş gücü ordusu ile geçişkenliği artan bu büyüyen kesimi, bu sınıfın KT alan kesimini oluşturmaktadır.

Tezin ikinci hipotezi, yani karşılıksız transferler biçimindeki yeniden üretim sürecinin genişlemesinin nedeninin görece artık nüfusun büyümesi olması, araştırma sonuçları uyarınca doğrulanmıştır. Karşılıksız transfer elde eden hanelerin çalışan sınıf nüfusuna oranı, görece artık nüfusun bu sınıflara oranının artış ve azalma eğilimlerini takip etmektedir. Mülksüzleşme, proleterleşme ve ücretli emeğin içerilmesi eğilimlerinin baskın olduğu 2010-2018 döneminde görece artık nüfusun çalışan sınıfların nüfusuna oranı % 46'dan % 36'ya, gerilerken, çalışan sınıflar arasında KT alan hanelerin oranı, % 22,5'ten % 20,8'e gerilemiştir. Düşüş oranlarının arasındaki fark, bu hipotez açısından beklenmedik bir ayrıksılık ifade etmektedir. Bunun nedeni, önceki hipotez bağlamında bahsedilen, aktif işçi sınıfı içindeki KT alan hane oranındaki artıştır. Aktif işçi sınıfı içinde görece artık nüfus arasında gidip gelen haneler, yıllık gelirler bazında hesaplanan KT alan hane oranı ile, anket anındaki sınıfsal farklılaşmayı gösteren oranla bire bir uyuşmamaktadır. Burada ele alınan değişkenlerin ücretli emeğin dışlanması hakim olduğu 2018 sonrasındaki dönemle önceki dönem arasında yıllık ortalamalar bazında karşılaştırılması, paralelliği açıkça ortaya koymaktadır. Hem görece artık nüfusun çalışan sınıflara oranı hem de tüm çalışan sınıflar arasında KT alan hane oranının dönem ortalamaları arasındaki fark % 2 düzeyindedir.

Öte yandan, transfer alan hane oranının çalışan sınıflar içinde azalması, KT'lerin görece artık nüfusun küçülmesine paralel olarak nüfusu kapsama oranının azaldığına işaret etse de, transfer edilen gelir bazında bu programların büyüdüğü gözlemlenmiştir. Türkiye'de

incelenen 2010-2021 yılları arasındaki dönemde herhangi bir karşılıksız transfer programı kapsamında gelir elde eden hanelerin nüfusa oranı az miktarda azalmıştır. Buna karşın çalışan sınıfların hane gelirleri içinde karşılıksız transferlerin payı artmıştır. Aynı zamanda, çalışan sınıflara transfer edilen toplam gelir miktarı da aynı dönemde büyük oranda büyümüş, hane başına karşılıksız transfer geliri tüm çalışan sınıf kesimlerinde artmıştır. Transfer alan hane sayısı azalırken alınan transfer miktarlarının artmasının ardında, gelir düzeyi bazında yoksulluğun kapsamının azalmasına, yoksulluğun derinleşmesinin eşlik etmesi yatmaktadır. Önceki kısımda değinildiği gibi iki farklı biçimde gerçekleşen yoksullaşma süreçlerinin ilki, yaşamını var etmek için transferlere dayanmak zorunda olan akıcı ve yoksul GAN kesimlerinin nüfusa oranla büyümesi, “nüfus fazlası” kavramının işaret ettiği kategorik anlamda yoksulluğun artmasıdır. Çalışan sınıf kesimlerinin göreceli yoksulluk oranlarının birbirinden farklılaşma ve artması eğilimleri de kapitalist ücretli emek süreçlerinde kapsanan aktif işçi sınıfı ile bunlardan dışlanan göreceli artık nüfus kesimlerinin geçim koşullarının toplumsal olarak geçerli asgari koşullarının ve bunlara göre yoksullaşmanın göstergesidir. İncelenen dönemde çalışan sınıfların büyük çoğunluğunu oluşturan aktif işçi sınıfının göreceli yoksulluk oranının artması, gelişmiş kapitalist sektörün hakim kıldığı asgari yeniden üretim koşullarının kötüleştiğini göstermektedir. Bu sınıf kesimi içinde tüm hanehalkının geçimini sağlayamayan hanelerin oransal artışı, kapitalist yeniden üretimin asgari düzeyi üzerinde yedek iş gücü ordusunun yarattığı baskının göstergesidir. Aktif işçi sınıfının yoksullaşmasının medyan geliri düşürmesi, göreceli artık nüfus kesimleri içindeki bu düzeye göre yoksul olanların oranını azaltmakla birlikte çalışan sınıfların mutlak yoksulluk ölçütüne göre geçim koşulları hakkında olumlu bir tablo çizmemektedir. Tüm çalışan sınıf kesimleri içinde, bilhassa faaliyet dışı kalan akıcı ve yoksul GAN kesimleri içinde kişi başına düşen KT miktarlarındaki yüksek

artış, bu nedenle mutlak anlamda bir yoksullaşmanın göstergesi olarak değerlendirilebilir. Daha kesin bir yargıya varılabilmesi için, çalışan sınıfların farklılaşması bazında değişen asgari geçim kıstaslarının sınıf bazında tespit edilmesi ve bu kıstaslara göre mutlak yoksullaşma eğilimlerinin hesaplanması gerekir. Bahçe ve Köse'nin (2011) farklı çalışan sınıf kesimlerinin tüketim alışkanlıkları bazında hesapladıkları endeks, güncellenerek bu amaçla kullanılmaya uygundur.

Buraya kadar ele alınan hipotezler, karşılıksız transfer programlarının tasarımı ve uygulanma biçimleriyle doğrudan ilişkilidir. Yani karşılıksız transferler tasarımları itibariyle yoksul hanelere verildiği için, yoksulluğun yaygın olduğu görece artık nüfusa veriliyor olması ve bu nüfus büyüdükçe kapsamının artması zaten beklenir. Tezin 3, 4 ve 5. hipotezleri, KT'ler biçiminde yeniden üretimin çalışan sınıf kesimlerinin sermaye birikimi ile ilişkilendirme biçimlerine göre farklılaşması, devlet biçiminde yeniden üretimin meta biçiminde yeniden üretim süreçlerindeki sınıfsal farklılaşmaları daha yakından takip etmesinin açıkça gözlemlenebileceği pencereler açmaktadır. 3. hipotez KT'lerin genel olarak çalışan sınıfların, özellikle de görece artık nüfusun farklı kesimlerinin yeniden üretim süreçlerini farklı biçimlerde etkilediğini ortaya koymaktadır. Görece artık nüfus içinde sermaye birikiminin mülksüzleşme, proleterleşme ve ücretli emeğin dışlanması eğilimlerinin yarattığı sınıfsal farklılaşmalar, bu kesimlerin meta biçimlerinde yeniden üretim koşullarının farklılaşmasıyla sonuçlandığı gibi, devlet biçiminde yeniden üretim süreçlerinin de farklılaşmasını doğurmaktadır. Buna göre, KT'lerin görece artık nüfusun yedek iş gücü ordusu işlevi gören, akıcı ve durgun GAN kesimlerine, kapitalist sektörün dışında kalan tarımsal küçük üreticilikle geçimini sağlayan saklı GAN kesimlerine ve mülksüzleşip kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinden de kalıcı olarak dışlanan yoksul GAN kesimlerine yönelik farklı seçicilikleri olacaktır. Gelir testi ve muhtaçlık ölçütüne göre

belirlenen mutlak yoksulluk farklı çalışan sınıf kesimlerine farklı biçimlerde dağıldığı için, bu kesimlerdeki KT alan hane oranları ya da KT miktarları tek başına devlet biçiminde yeniden üretimin sınıfsal farklılaşmalarının yeterli bir göstergesi değildir. Bu seçiciliklerin izlenmesi için, KT alan hanelerin medyan gelire oranla belirlenen yoksulluk ölçütlerinin altında kalan göreceli yoksul haneleri kapsama oranlarının çalışan sınıf kesimleri arasındaki farklılaşması yerinde bir göstergedir. Buna göre, KT'lerin medyan gelirin % 50'sine ve % 70'ine göre belirlenen farklı düzeylerdeki yoksulluk sınırlarının altında kalan haneleri kapsama oranları, aktif işçi sınıfı ile göreceli artık nüfusun farklı kesimleri arasında tutarlı bir farklılaşmaya işaret etmektedir. % 70 sınırına göre yoksul olan hanelerin yoksul GAN kesiminde % 63'ü, akıcı GAN kesiminde % 60'ı, durgun GAN kesiminde % 58'i, saklı GAN kesiminde % 51', aktif işçi sınıfının en büyük kesimi olan nitelikli olmayan düzenli ücretli emekçilerde de yalnızca % 33'ü herhangi biri KT programı kapsamında gelir elde etmektedir. Oranlar birbirine yakın olmakla birlikte, bu farklılaşmalar, kapitalist yeniden üretim süreçlerinin sermaye birikimi süreci ile ilişkilendirme biçimlerine göre farklılaşmasıyla paraleldir. Aktif işçi sınıfı içindeki yoksulluğun kapsama oranının düşüklüğü, KT'ler biçiminde yeniden üretimin bu sınıf dışlayarak göreceli artık nüfusu kapsama eğiliminde olmasıyla açıklanmaktadır. Meta biçiminde yeniden üretim süreçlerinin parçası olan aktif işçi sınıfı, çalışma zorunluluğu baskısının en yoğun olduğu çalışan sınıf kesimi olduğu için ücretli emek ilişkisinin yeniden üretim sağlama işlevi bu sınıf kesimi için yoksulluk yarattığı noktada dahi hakimiyetini korumaktadır. Birikimin mülksüzleştirme eğilimiyle paralel olarak, KT biçiminde yeniden üretim sürecinden en fazla dışlanan ikinci kesim saklı GAN kesimidir. 5. Bölüm'de gösterildiği gibi, SGK transferleri biçiminde yeniden üretim bu çalışan sınıf kesimleri içinde mülksüzleştirme süreçlerine direnci artırmaktadır. Kapitalist mülksüzleştirme eğiliminin hakim olduğu tezde ele alınan dönem boyunca,

KT'ler biçiminde yeniden üretimin, kapitalist sektöre öncülük vererek tarımsal küçük üreticiliğin çözülmesi sürecini aksatacak müdahaleleri kısıtlamaktadır. Yedek iş gücü ordusu işlevi gören durgun ve akıcı GAN kesimlerinde yoksulluk sınırının altında kalan hanelerin kapsanma oranı birbirine benzerdir. Bu oranların yakınlığı yedek iş gücü ordusu işlevinin sermaye birikiminin emek süreçleriyle ilişkiyi türdeşleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu kesimler çalışabilecek durumda olan fakat iş bulamayan ya da düzensiz çalışan emekçileri içerdikleri için, yıllık gelirleri içinde faaliyet geliri ve karşılıksız transfer gelirlerinin oranları birbirine benzerdir. Çalışma zorunluluğunun bu kesimlere dayatılması, göreceli yoksulluğun kapsanması oranını yoksul GAN'a oranla düşük tutarken, bunların aynı anda sermaye birikiminin potansiyel genişlemesini gerçekleştirecek yedek emek gücü rezervi olması nedeniyle geçim koşullarının açlık düzeyinin üzerinde tutulması gerekir. Son olarak, medyan gelirin hem % 50 hem de % 70'ine göre yoksulluğun kapsanma oranları, yoksul GAN kesiminde en yüksek düzeye ulaşmaktadır. Bu kesimler kapitalist sektörde ya da dışında geçimlerini sağlamalarını mümkün kılacak tüm üretken faaliyetlerden kalıcı olarak dışlanmış oldukları dolayısıyla da genelleşmiş meta üretimi çerçevesinde geçim araçlarına erişmek için gerekli olan parasal geliri elde edemedikleri için, hayatta kalmaları neredeyse tamamen devlet ve özel transferlere bağlıdır. Nitekim, KT'lerden en fazla payı alan bu kesimlerin yeniden üretimini daha fazla sağlayan gelir kaynakları devlet biçiminde yeniden üretimin sosyal güvenlik transferleri ile özel transferlerdir. Karşılıksız transferler, bu kesimlerin yoksulluğunu azaltmada da önemli bir rol oynasa da, tüm seçicilikleri ve ücret biçiminin zorunlulukları nedeniyle yoksul GAN için dahi hala son derece kısıtlı bir rol oynamaktadır.

Bu noktada son olarak, tez çalışmasının son iki hipoteziyle ilgili sonuçları birlikte ele alınabilir. Buna göre, karşılıksız transferler, hakim ücretli emek süreci çerçevesinde

sağlanan toplumsal yeniden üretimin üzerine kurulu olduğu, işçi sınıfının kendi yaşam koşullarından koparılması sürecinin özüne dokunamaz. Başka bir ifadeyle bu kopukluğun ifadesinden başka bir şey olmayan, çalışma zorunluluğunun üzerine bina edildiği yoksulluğu ortadan kaldırma işlevi görmeleri mümkün değildir. Bu bakımdan, hipotezin test edilmesi için, 6. Bölüm’de KT’lerin farklı oranlarda tanımlanan göreceli yoksulluğu azaltma oranlarına ve bunların değişiminde bakılmıştır. Hanede kişi başına düşen gelirin medyan gelirin % 50’sinin altında olduğu en derin yoksulluğun KT’ler sonucu azalma oranı, nüfus çapında % 11’e dahi ulaşmamaktadır. Başka bir ifadeyle, KT’ler, olmasa, yalın yaşamlarını dahi yeniden üretme gücünü çeken hanelerin oranı nüfus çapında yalnızca % 11 artacaktır. Dahası, KT’lerin önceki hipotez bağlamında bahsedilen seçicilikleri, yoksulluğu azaltma oranları bağlamında da çalışan sınıflar arasındaki farklılaşmalara yansımış görünmektedir. KT’lerin medyanın % 50’si oranındaki sınıra göre yoksulluğu azaltma etkisi en fazla yoksul GAN kesimlerinde görülmektedir.

Bu noktada tezin yoksul GAN’la ilgili olan son hipotezine değinmek yerinde olacaktır. Yoksul GAN çalışmayacak durumda olan çocuklar, yaşlılar, hasta ve engelli olanlar ile ev içi emekçilerinden oluşan haneleri kapsadığı için, kapitalist emek sürecinin gerektirdiği yedek emek gücü rezervi işlevini görece daha az yerine getirmektedir. Dahası tez araştırmasının fert konumlarına göre yaptığı sınıf farklılaşmalarının hanelerdeki temsiline dayalı hanehalkı nüfus sınıflandırması sonucunda, yoksul GAN kesim hanelerinin daha küçük ve daha az çocuk içerdiği sonucu ortaya çıkmıştır. Bu hanelerin yaş ortalaması da diğer tüm çalışan sınıf kesimlerine oranla daha fazladır. Bu kesimdeki hanelerin demografik özellikleri emekli hanelerle daha fazla benzerlik göstermekle birlikte aralarındaki temel fark, emekli hanelerin düzenli emekli aylığı elde ettikleri için yeniden üretimlerinin KT’lerden daha ziyade sosyal güvenlik transferleri

biçiminde sağlanmasıdır. Bu olgular birlikte değerlendirildiğinde, transferler yoluyla devlet biçiminde yeniden üretim dışında geçinme şansı olmayan, çalışamayacak durumda olan kesimlerin transfer elde etme oranlarının yüksekliği, yedek iş gücü işlevini daha az taşıdıkları için çalışma zorunluluğu baskısına daha az maruz kalmalarıdır. Ancak devlet biçiminde yeniden üretimin, çoğunluğu yaşamları boyunca yeterine aktif işçi sınıfı mensubu olabilmiş yaşlı fertleri kapsayan emekli haneler ile düzenli ücretli istihdamdan yaşamları boyunca dışlandıkları için KT'lerin hedefine giren yoksul GAN haneler arasına çektiği kalın çizgi, kapitalist üretim tarzının yarattığı sınıf farklılaşmalarının ve ilişkilerinin sosyal politikalar yoluyla devlet biçiminde yeniden üretildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

7.2. Genel değerlendirme, eksiklikler ve gelecek çalışmalar

KT'ler, genelleşmiş meta üretimi kapitalizmin çalışan sınıfların yeniden üretimini emek gücünün meta biçimine hapsedmesinin ve bu sınıfların yaşamlarını var etmek için gerekli olan ihtiyaçlarını sermaye hakimiyetine karşı savunmak için verdikleri mücadelenin devlet biçimindeki ifadeleridir. Devlet biçiminde yeniden üretim, sermayenin kurucu çelişkisinin çalışan sınıf kesimleri arasında ve bu kesimler içinde yarattığı sınıfsal farklılaşmaların da ifadesidir. Böyle olduğu kadarıyla, kendi insani koşullarından koparılmasının ortaya çıkardığı, onları yoksullukta bütünleştiren sermaye çelişkisine karşı bütünleşmiş bir sınıf olarak karşı koymalarının önüne engeller koyar. Yoksul ve geçinmek için kendi emek güçlerine dayanmak zorunda olan çalışan sınıf kesimlerini, meslek sahibi, esnaf, kayıtlı istihdamda çalışan, kayıt dışı, insan haklarına mazhar korunmaya muhtaç bireyler, işe alınabilir, hak eden yoksul gibi kategorilere bölerek sermaye birikiminin yarattığı geçimsel farklılıkları bireyselleştirir ve asıl fail olan sermayeyi gizlerler.

Bunun yanında KT'ler, sermaye birikiminin fiili ya da potansiyel olarak emek güçlerine ihtiyaç duyduğu çalışabilecek yaşta ve durumda olan fertlerle çalışamayacak durumda olanlar, yani aktif ve yedek iş gücü ordusu ile tam anlamıyla nüfus fazlası haline gelen GAN kesimleri arasındaki sınıfsal ayrımı da devlet biçiminde yeniden üretir. KT'lerin yoksul sınıfların yeniden üretimi haline geldiği noktada, çalışabilir, işe alınabilir durumdaki sorumluluk sahibi bireylerle çalışamayacak durumda olan sosyal korumaya muhtaç bireyler arasında yaptığı ayrım, sermaye birikiminin emek gücü rezervi üzerinden çalışan sınıflar arasında yaptığı ayrımın neredeyse dolaysız yansımasıdır.

KT'lerin çalışan sınıf kesimlerinin yeniden üretimini sağlama biçimleri, seçicilikleri ve hatta kendi tanımları gereği “mücadele etmeyi” üstlendikleri gelir düzeyi bazındaki yoksulluğa etkilerinin gözlemlenmesi, varlıklarını ve gelişim süreçlerini açıklayan bu olguları ortaya çıkarmaktadır. Bu açıklamayı mümkün kılan çıkış noktası ise, KT'leri yoksulluğun azaltılması, seçmen popülizmi, muhafazakar paternalizm gibi veri alınan amaçlarından soyutlayarak, başka bir ifadeyle onları betimleyen özelliklerini nedensel açıklamanın bağımsız değişkenleri haline getirmeden ele alan bir bakış açısıdır. Bu tezde geliştirilen bakış açısı, ana akım literatürde yaygın olan, toplumsal sınıf ilişkilerine dayanmayan, hatta bunları yok sayan yaklaşımlardan farklı olarak, KT'lere yaklaşırken onların ne olmaya çalıştıkları, buna nasıl dönüşebilecekleri ya da neden dönüşemediklerini bir kenara bırakmış, gerçekte ne ne yaptıklarından yola çıkarak ne olduklarını ve neden olduklarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. KT'lerin yoksulluğu azaltmaması, kapsamlarının sınırlı olması, damgalayıcı ve dışlayıcı uygulamaları demokrasinin gelişmemiş olmasının, gelişmemişliğin, kültürel ya da ideolojik süreçlerin ya da devlet geleneğinin etkileri değildir. Tasarlanma ve uygulanma tarzları ve toplumsal sınıfların yaşam koşullarına etkilerini açıklayan olgu, bunların kapitalist

Üretim iŖiŖkilerinin ve yoksul alıŖan sınıfların yeniden üretiminin aldığı kapitalist devlet biçimi olmalarıdır. KT'ler emek üzerindeki tahakkümünün devlette aldığı bir biçimdir.

KT'lerin toplumsal sınıf farklılaŖmaları ve sınıf iŖiŖkilerinin toplumsal yeniden üretim süreçlerinde aldığı biçimler olduğu anlayıŖının tezde yeterince ele alınamamıŖ bir unsuru, bu sınıfların yaŖamsal ihtiyaçlarını karŖılama ve kendilerini var etme mücadeleleriyle ilgilidir. alıŖmanın ortaya koyduğu araŖtırma soruları ve yöntemsel erevesi, kapitalist sermaye iŖiŖkisinin eliŖkilerini ve sınıf farklılaŖmaları yaratan eğilimlerini ön plana almıŖtır. Bu bakıŖ açısıyla ulaŖılan sonuçlar sınıf mücadelesini belirleyen, onun yapısal koŖullarını oluŖturan olgu ya da eğilimler değildir. Toplumsal sınıf mücadelelerin, yeniden üretime özgü bağlamda karŖılıksız transferler genel anlamda da devlet biçiminde gerekleŖmesi, sermayenin geniŖleyen yeniden üretiminin mecburi eğilimlerinin alıŖan sınıfların yaŖamlarını ve bedenlerini tahakküm altına almasının aldığı biçimdir. Bu sınıfları sürekli yoksullaŖtırma, emekçilerin kendi yaŖam koŖullarından koparılmasının daimi hale getirilmesi (Bonefeld, 2001) anlamında soyut yoksulluk durumunun yeniden üretilmesi hakim sınıfların ve kapitalist devletin mecburi eğilimleridir. alıŖan sınıfların yoksullaŖmaya direnmeleri, yaŖamsal ihtiyaçlarını meta ve kapitalist devlet biçimlerinin tahakkümünden çıkarma mücadelesine evrilmek durumundadır. Aksi takdirde, geniŖledike, büyüdükçe nüfusun daha büyük bir kesiminin yeniden üretim koŖullarını yok eden sermaye birikiminin aynı anda kendi geniŖleyen yeniden üretiminin koŖullarını, yani yoksul alıŖan sınıfların emek güçlerini de yok edene kadar ilerlemesinin önünde bir tür olarak insanlığın varlığını tehdit eden küresel felaketler dıŖında bir engel görünmemektedir. KarŖılıksız transferler ve genel olarak devlet biçiminde yeniden üretimi süreçlerini ortaya çıkaran sınıf mücadelesi bağlamında alıŖan sınıfların direnme ve yoksulluktan kurtulma mücadeleleri, sermaye birikiminin eğilimlerinin birbirinden farklı olduğu ülke bağlamlarındaki devlet

biçiminde yeniden üretim süreçlerinin karşılaştırılması yoluyla anlaşılabilir. Bilhassa farklı geç kapitalistleşen ülkelerde uygulama olanağı bulan karşılıksız transferlerin çalışan sınıfları seçme, hedefleme, sınıflandırma ve etkileme biçimlerinin birbirinden nasıl farklılaştığını, bu sınıflandırma ve direniş biçimlerin siyasi süreçlere nasıl yansıdığını da ele alan karşılaştırmalı çalışmalar, bu çalışmanın eksik bıraktığı olgulara ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Y. (2004). *AK Parti ve Muhafazakar Demokrasi*, www.akgenclik.org.tr/include/File/DocFile/muhafazakar.doc. (Son erişim: 31.12.2015)
- Albayrak, Ö. (2010). Redistributive Effects of Indirect Taxes in Turkey 2003. *Ankyra: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 123-161.
- Albayrak, Ö. (2011). Finansal Krizde Uygulanan Vergi Politikalarının Gelir Dağılımı Etkileri: 2004-2009. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(2), 1-34.
- Altwater, E. (2009). Postneoliberalism or Postcapitalism? The Failure of Neoliberalism and the Financial Market Crisis. *Development Dialogue*, 51, 73-86.
- Arza, C. (2016). Non-contributory Benefits, Pension Re-Reforms and the Social Protection of Older Women in Latin America. *Social Policy & Society*, 16(3), 1-15.
- ASBP, (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı). (2013). *2013 Yılı Faaliyet Raporu*. <https://www.aile.gov.tr/Uploads/sgb/uploads/pages/arge-raporlar/2013-yili-faaliyet-raporu.pdf>.
- Aydın, Z. (2010). Neo-liberal transformation of Turkish Agriculture. *Journal of Agrarian Change*, 10(2), 149-187.
- Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2011). Fiyatı toplumsal olarak yorumlamak: Türkiye kapitalizminden sınıf ve enflasyon manzaraları. A. Pınar vd. (der.), içinde, *Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim: İzzettin Önder'e Armağan*. İstanbul: SAV, 89-128.
- Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2012). Yoksulluk: Hüzün ve disiplin. *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 19-33.
- Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2014). The Effects of the New Welfare System on the Inter- and Intra-Class Distribution of Income in Turkey. *Global Labour University Conference*. 15-17 Mayıs, Berlin.

Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2017). Social Classes and the Neoliberal Poverty Regime in Turkey, 2002-2011, *Journal of Contemporary Asia*, 47(30), 1-21.

Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2018). Kapitalizmin yoksulluğu: Vatandaş ya da toplumsal sınıf olarak yoksullar. D. Kutlu (der.), içinde, *Sosyal Yardım Alanlar: Emek, geçim siyaset ve toplumsal cinsiyet*. İstanbul: İletişim, 41-58.

Bahçe, S., Günaydın, F. Y. ve Köse, A.H. (2011). Türkiye’de Toplumsal Sınıf Haritaları: Sınıf Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. S. Şahinkaya ve İ. Ertuğrul (der.), içinde, *Bilsay Kuruç’a Armağan*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği.

Bakrezer, G. ve Demirer, Y. (2006). AK Parti’nin Sınıf Siyaseti. *Mülkiye Dergisi*, 30(252), 19-31.

Ballard, R. (2012). Geographies of Development II: Cash Transfers and the Reinvention of Development for the Poor. *Progress in Human Geography*, 37(6), 811-821.

Barbosa A. d. F. B. ve Cacciamali, M. C. (2014). Accumulation Regimes, Labour Market and Inequality: The Brazilian Case in a Long Term Perspective. *Brazilian Paper C*, Institute for Human Development, New Delhi.

Barrientos, A. (2008). Latin America: Towards a liberal-informal welfare regime. I. Gough, G. Wood vd. içinde, *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa and Latin America: Social Policy in Development Contexts* (s. 37-64), New York: Cambridge University Press.

Barrientos, A., ve Hulme, D. (2008a). Social Protection for the Poor and the Poorest: An Introduction. A. Barrientos ve D. Hulme içinde, *Social Protection for the Poor and the Poorest: Concepts, Policies and Politics*, New York: Palgrave Macmillan.

Barrientos A., ve Hulme, D. (2008b). Social Protection for the Poor and the Poorest: Reflections on a Quiet Revolution, BWPI Working Paper, kaynak: <http://www.bwpi.manchester.ac.uk/resources/Working-Papers/bwpi-wp-3008.pdf>

Basu, D., ve Das, D. (2009). Political Economy of Contemporary India: Some Comments, *Economic and Political Weekly*, 44(22), 157-59.

- Bauman, Z. (2005). *Work, Consumerism and the New Poor*. Berkshire: Open University Press
- Bayer, K. (2009). Neoliberalism and Development Policy - Dogma or Progress?. *Development Dialogue*, 51, 89-100.
- Bernstein, H. (2010). *Class Dynamics of Agrarian Change*. Halifax, NS: Fernwood
- Bernstein, H. (2023a). Where is Population in “Surplus Population”?, *Journal of Global and Historical Anthropology*, 97, 79-88.
- Bernstein, H. (2023b). Reserve Army, ‘Surplus’ Population and ‘Classes of Labour’. M. Atzeni, D. Azzellini, A. Mezzadri, P. Moore ve U. Apitzsch içinde *Handbook of Research on the Global Political Economy of Work* (s. 53-63). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Bertranou, F., ve Maurizio, R. (2012). Semi-conditional Cash Transfers in the Form of Family Allowances For Children And Adolescents In The Informal Economy in Argentina. *International Social Security Review*, 65(1)., 53-72.
- Bhattacharya, S. (2014). Is Labour Still a Relevant Category For Praxis? Critical Reflections on Some Contemporary Discourses on Work and Labour in Capitalism. *Development and Change*, 45(5)., 941-962.
- Bonefeld, W. (1992). Social constitution and the form of the capitalist state. W. Bonefeld içinde *Open Marxism Volume 1: Dialectics and history* (s. 93-133)., Londra: Pluto Press.
- Bonefeld, W. (2001). Capital, labour and primitive accumulation: On class and constitution. A. C. Dinerstein ve M. Neary, içinde, *The Labour Debate: An investigation into the theory and reality of capitalist work*, Ashgate, Aldershot: 74-97.
- Bonefeld, W. (2008). Global Capital, National State and The International. *Critique*, 36(1)., 63-72.
- Bonefeld, W. (2010). Free Economy and The Strong State: Some Notes on the State. *Capital & Class*, 34(1).

- Boratav, K. (1972). *100 Soruda Gelir Dağılımı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K., (2022). Kriz Ortamı ve Toplumsal Bunalım. *Mülkiye Dergisi*, 46(2)., 612-618.
- Boratav, K., ve Orhangazi, Ö. (2022). Neoliberal Framework and External Dependency Versus Political Priorities, 2009-2020. Emre Özçelik ve Yonca Özdemir içinde, *Political Economy of Development in Turkey: 1838 – present*. Singapore: Palgrave, Macmillan.
- Boratav, K., ve Özügür, M. (2006). Social Policies and Distributional Dynamics in Turkey: 1923-2002, M. Karshenas ve V. M. Moghadam, içinde, *Social Policy in the Middle East: Economic, Political and Gender Dynamics*. Houndmills: Palgrave, 156-189.
- Bowring, F. (2000). Social Exclusion: Limitations of the Debate, *Critical Social Policy*, 20(3).
- Bozkurt-Güngen, S. (2017). *Labour Markets, Labour Relations and the State: A Comparative Historical Analysis of Argentina and Turkey, 2001-2015*. [Doktora Tezi, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü]
<https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12621679/index.pdf> adresinden alındı
- Bozkurt-Güngen, S. (2017). Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey. *South European Society and Politics*, 23(2)., 219-238.
- Bozkurt, S., ve Yalman, G. (2012). Case study: AKP Governments and the Social and Labour Market Policy Transformations in Turkey in the 2000s. Kaynak: <http://www.emergingcountries.org/pdf/labour%20market.social%20policy.Turkey.pdf>
- Breman, J., ve Van der Linden, M. (2014). Informalizing the Economy: The Return of the Social Question at a Global Level. *Development and Change*, 45(5)., 920-940.
- Buğra, A. (2001). Ekonomik Kriz Karşısında Türkiye'nin Refah Rejimi. *Toplum ve Bilim*, 98, 22-30.

- Buğra, A. (2007). Poverty and Citizenship: An Overview of the Social Policy Environment in Republican Turkey. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 39, 33-52.
- Buğra, A. (2020). Politics of Social Policy in a Late Industrializing Country: The case of Turkey. *Development and Change*, 51(2), 442-462.
- Buğra, A., ve Keyder, Ç. (2006). Turkish Welfare Regime in Transition. *Journal of European Social Policy*, 16(3), 211-228.
- Buğra, A., ve Candaş, A. (2011). Change and Continuity Under an Eclectic Social Security Regime: The Case of Turkey. *Middle Eastern Studies*, 47(3), 515-528.
- Burity, J. A. (2006). Reform of the State and the New Discourse on Social Policy in Brazil. *Latin American Perspectives*, 33(3), 67-88.
- Byrne, D. (2005). *Social Exclusion*. Berkshire: Open University Press
- Cammack, P. (2000). The resurgence Of Populism in Latin America. *Bulletin of Latin American Research*, 19(2), 149-161.
- Cammack, P. (2002). Making Poverty Work. *Socialist Register*, 38, 193-210.
- Cammack, P. (2002). The governance of global capitalism: A new materialist perspective. *Historical Materialism*. 11(2), 37-59.
- Cammack, P. (2004). What the World Bank Means by Poverty Reduction, and Why It Matters. *New Political Economy*, 9(2), 198-211.
- Cammack, P. (2009). Poverty Reduction and Universal Competitiveness. *Labour, Capital and Society*, 42(1), 32-54.
- Clarke, S. (1978a). Marxism, Sociology and Poulantzas' Theory of the State. *Capital and Class*, 2, 1-31.
- Clarke, S. (1978b). Capital, fractions of capital and the state: 'Neo-Marxist' analysis of the South-African state. *Capital and Class*, 8.

- Clarke, S. (2001a). *The State Debate*. S. Clarke içinde *The State Debate*. Wiltshire: Palgrave.
- Clarke, S. (2001b). *State, Class Struggle and the Reproduction of Capital*, S. Clarke içinde, *The State Debate*. Wiltshire: Palgrave.
- Clarke, S. (2001c). *Class struggle and the Working Class: The Problem of Commodity Fetishism*. A. C. Dinerstein ve M. Neary içinde, *The Labour Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*. Aldershot: Ashgate.
- Clarke, S. (2005). *The Neoliberal Theory of Society*. A. Saad-Filho, ve D. Johnston içinde, *Neoliberalism: A Critical Reader* (s. 50-59). London: Pluto Press.
- Córdoba, D., Chiappe, M., Abrams, J., ve Selfa, T. (2017). *Fuelling Social Inclusion? Neo-extractivism, State-Society Relations and Biofuel Policies in Latin America's Southern Cone*. *Development and Change*, 49(1), 64-88.
- Cortes, R., ve Kessler, G. (2013). *Políticas, Ideas y eEpertos en la Cuestión Social de la Argentina Democrática (1983-2012)*. *Revista de Indias*, 73(257), 239-264.
- Craig, D., ve Porter, D. (2005). *The Third Way and the Third World: Poverty Reduction and Social Inclusion Strategies in The Rise of "Inclusive Liberalism"*. *Review of International Political Economy*, 12(2), 387-423.
- Çulha-Zabcı, F. (2002). *Dünya Bankası'nın Küresel Pazar için Yeni Stratejisi: Yönetişim*. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 151-179.
- Çulha Zabcı, F. (2003). *Sosyal Riski Azaltma Projesi: Yoksulluğu Azaltmak mı, Zengini Yoksuldan Korumak mı?*. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(1): 215-239.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- De Oliveira, F. (2003). *The Duckbilled Platypus*. *New Left Review*, 24, 40-57.
- Denning, M. (2010). *Wageless Life*. *New Left Review*, 66, 273-290.

- Dinerstein, A. C. (2001). Regaining Materiality: Unemployment and the Invisible Subjectivity of Labour, A. C. Dinerstein ve M. Neary içinde, *The Labour Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work* (s. 203-225). Aldershot: Ashgate.
- Dinerstein, A.C., ve Neary, M. (2001). *The Labour Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*. Aldershot: Ashgate.
- Duarte, P. H. E. (2013). Structural Unemployment in Brazil in the Neoliberal Era. *World Review of Political Economy*, 4(2), 192-217.
- Duruşan, F. (2020). Yoksulluğa Latin Amerika usulü çözüm: Brezilya ve Arjantin örneklerinde nakit transferi uygulamaları. E. Akgemci ve K. Ateş, içinde, *Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, toplum kültür*. İstanbul: İletişim, 335-348.
- Elveren, A. Y. (2008). Social Security Reform in Turkey: A Critical Perspective. *Review of Radical Political Economics*, 40(2), 212-232.
- Erdoğan, S. (2010). Sosyal Politikada Değişim ve Sosyal Güvenlik Reformu, İ. Uzel ve B. Duru içinde, *AKP Kitabı: Bir dönüşümün bilançosu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Esping-Andersen, G. (1996). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Féliz, M., López, E., ve Lisandro Fernández, E. L., (2012). Estructura de Clase, Distribución del Ingreso y Políticas Públicas: Una Aproximación al Caso Argentino en la Etapa Post-neoliberal. M. Féliz (der.) içinde, *Más Allá del Individuo: Clases sociales, transformaciones económicas y políticas estatales en la Argentina contemporánea*. Buenos Aires: Editorial El Colectivo, 203-223.
- Féliz, M., ve Millón, M. E. (2022). Crisis and Class Inequality in Argentina: A New Analysis Using Household Survey Data. *Review of Evolutionary Political Economy*, 3, 405-33.
- Ferguson, J. (2019). Proletarian Politics Today: On the Perils and Possibilities of Analogy. *Comparative Studies in History and Society*, 61(1), 4-22.

Ferguson, J. ve Li, T. M. (2018). Beyond the 'Proper Job': Political Economic Analysis After the Century of Labouring Man, Working paper 51, PLAAS, Cape Town: UWC

Fine, B. (2003a). Neither the Washington, nor the Post-Washington Consensus: An Introduction. B. Fine vd. (der.) içinde, *Development Policy in the Twenty-First Century: Beyond the Post-Washington Consensus*. New York: Routledge, 1-27.

Fine, B. (2003b). The Social Capital of the World Bank. B. Fine, C. Lapavistas ve J. Pincus içinde, *Development Policy for the 21st Century: Beyond the Post-Washington consensus*, Londra: Routledge, 152-170.

Fine, B., (2008). Debating Lebowitz: Is Class Conflict the Moral and Historical Element in The Value of Labour Power?. *Historical Materialism*, 16(3)., 105-114.

Fine, B., (2009). Social policy and the crisis of neo-liberalism. *The crisis of neo-liberalism in India: Challenges and alternatives*, Tata Institute of Social Sciences (TISS) Mumbai and International Development Economics Associates (IDEAs), Konferansı için hazırlanan bildiri.

Fine, B., (2014). The continuing enigmas of social policy. *UNRISD Working Paper*, No. 2014-10i

Fine, B. (2017). The Continuing Enigmas of Social Policy. I. Yi içinde, *Towards Universal Healthcare in Emerging Economies* (s. 29-59). London: Palgrave Macmillan.

Fine, B., ve Harris, L. (1976). 'State Expenditure in Advanced Capitalism': A Critique. *New Left Review*, 98.

Flichman, G. (1990). The State and Capital Accumulation in Argentina. C. Anglade ve C. Fortin içinde, *The State and Capital Accumulation in Latin America Volume 2: Argentina, Bolivia, Colombia, Ecuador, Peru, Uruguay, Venezuela* (s. 1-31). Londra: Palgrave Macmillan.

Fraile L. (2009). Lessons From Latin America's Neo-liberal Experiment: An Overview of Labour and Social Policies since 1980s. *International Labour Review*, 148(3)., 215-233.

- Gamble, A. (2001). Neo-liberalism. *Capital and Class*, 25(3).75, 127-34.
- Gough, I. (1975). State Expenditure in Advanced Capitalism. *New Left Review*, 92, 55-92.
- Gough, I. (1979). *The Political Economy of the Welfare State*. Londra ve Basingstoke: Macmillan.
- Gough, I. (2008). Welfare Regimes in Development Contexts: A Global and Regional Analysis. I. Gough, G. Wood, A. Barrientos, P. Bevan, P. Davis, G. Room içinde, *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa and Latin America: Social Policy in Development Contexts* (s. 15-48). New York: Cambridge University Press.
- Gough, I., Wood, G. vd. (der.). (2008). *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grugel, J., ve Riggirozzi, M. P. (2007). The return of the State in Argentina. *International Affairs*, 83(1)., 87-107.
- Grütjen, D. (2008). The Turkish Welfare Regime: An Example of the Southern European model? The Role of the State, Market, and Family in Welfare Provision. *Turkish Policy Quarterly*, 7(1)., 111-29.
- Haggard S., ve Kauffman R. R. (2008). *Development Democracy and Welfare States*. Princeton: Princeton University Press.
- Handa, S., ve Davis, B. (2006). The Experience of Conditional Cash Transfers in Latin America and the Caribbean. *Development Policy Review*, 24(5)., 513-536.
- Harris-White, B. (2006). Poverty and Capitalism. *Economic and Political Weekly*, 41(13)., 1241-1246.
- Harris-White, B. (2010). Globalization, Financial Crisis and Petty Production in India's Socially Regulated Market Economy. *Global Labour Journal* 1(1)., 152-177.
- Harris-White, B. (2014). Labour and Petty Production. *Development and Change*, 45(5)., 981-1000.

- Harvey, P. (1983). Marx's Theory of the Value of Labor Power: An Assessment. *Social Research*, 50(2), 305-344.
- Holloway, J. (2001). Class and Classification: Against, In and Beyond Labour. A. C. Dinerstein ve M. Neary içinde, *The Labour Debate: An Investigation into The Theory and Reality of Capitalist Work*. Aldershot: Ashgate, 27-40.
- Holloway, J., ve Picciotto S. (2001). Capital, Crisis and the state. S. Clarke içinde, *The State Debate*. Wiltshire: Palgrave.
- Huber, E. (1996). Options for Social Policy in Latin America: Neoliberal versus Social Democratic Models. G. E. Andersen içinde, *Welfare State in Transition* (s. 142-191). Londra: Sage Publications.
- Huber, E., ve Stephens, J. D. (2012). *Democracy and the Left: Social Policy and Inequality in Latin America*. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press.
- Isuani E. A. (2010). The Argentine Welfare State: Enduring and Resisting Change. *International Journal of Social Welfare*, 19(1), 104-114.
- Jayasuriya, K., ve Hewison, K. (2004). The antipolitics of Good Governance: From Global Social Policy to Global Populism?. *Critical Asian Studies*, 36(4), 571-590.
- Jensen, C. (2011). The forgotten half: analysing the politics of welfare services. *International Journal of Social Welfare*, 20(4), 404-412.
- Johnston, D. (2005). Poverty and Distribution: Back on the Agenda?. A. Saad-Filho ve D. Johnston içinde, *Neoliberalism: A Critical Reader* (s. 135-141). Londra: Pluto Press
- Kabat, M. (2014). From Structural Breakage to Political Reintegration of the Working Class: Relative Surplus Population Layers in Argentina and Their Involvement in The Piquetero Movement, *Capital & Class*, 38(2), 365-384.
- Kakwani, N., Neri, M. C., ve Son, H. H. (2010). Linkages Between Pro-Poor Growth, Social Programs and Labor Market: The Recent Brazilian Experience. *World Development*, 38(6), 881-94.

- Kapar, R. (2018). Türkiye’de sosyal yardım sisteminde çalışma yoklaması, D. Kutlu (der.), Sosyal Yardım Alanlar: Emek, geçim, siyaset ve toplumsal cinsiyet, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 59-76.
- Kennedy, P. (2005). Social Policy, Social Exclusion and Commodity Fetishism. *Capital & Class*, 29 (1), 91-114.
- Köse, A. H., ve Bahçe, S. (2009). “Yoksulluk” Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek. *Praksis*, 19, 385-419.
- Köse, A. H., ve Karahanoğulları, Y. (2005). Türkiye’de Faktör ve Varlık Gelirlerinin Sınıfsal Temellerine İlişkin Gözlemler. *Toplum ve Bilim*, 104, 22-47.
- Koyasu, A. (2004). Social Security Reform by the Cardoso Government of Brazil: Challenges and Limitations of Reform Ten Years After “Democratization”. *The Developing Economies*, 42(2), 241 – 261.
- Koyuncu, M., ve Şenses, F. (2004). Kısa Dönem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Örnekleri. *Çalışma ve Toplum*, 3(3), 11-52.
- Krueger, A. (2010). Increased Understanding of Supply-Side Economics. Reserve Bank of Australia 50. Anniversary Symposium, Kaynak: <http://www.rba.gov.au/publications/confs/2010/krueger.pdf>
- Kutlu, D., (2018a). Birikim, emek gücünün yeniden üretiminin ücretdışlaştırılması ve sosyal yardım: Kuramsal bir model denemesi. *Mülkiye Dergisi*, 42 (1), 47-78.
- Kutlu, D., (2018b). Türkiye’de sosyal yardımların hak(sızlık) niteliğinin yasal ve toplumsal temelleri: Düzenleme, uygulama, denetim. D. Kutlu (der.), içinde, *Sosyal Yardım Alanlar: Emek, geçim siyaset ve toplumsal cinsiyet*. İstanbul: İletişim,
- Lavinas, L. (2013). Latin America: Anti-poverty schemes instead of social protection. *Desigualdades.net Working Paper 51*. Kaynak: http://www.desigualdades.net/Resources/Working_Paper/51-WP-Lavinas-Online-revised.pdf.
- Lavinas, L. (2017). *The Takeover of Social Policy by Financialization: The Brazilian Paradox*. New York: Palgrave Macmillan.

- Leisering, L. (2009). Extending social security to the excluded: Are social cash transfers to the poor an appropriate way of fighting poverty in developing countries?. *Global Social Policy*, 9(2), 246-272.
- Leiva, F. I. (2006). Neoliberal and Neostructuralist Perspectives on Labour Flexibility and Inequality: A Critical Appraisal. *New Political Economy*, 11(3), 337-359.
- Leyer, V. R. (2018). Democracy and New Ideas in Latin American Social Policy: The Origins of Conditional Cash Transfers in Brazil and Mexico. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 36 (2), 125-141.
- Li, T. M. (2017). After development: Surplus Population and the Politics of Entitlement. *Development and Change*, 48(6), 1247-61.
- Livingstone, N. (2013). Capital's Charity. *Capital & Class*, 37(3), 347-353.
- Lloyd-Sherlock, P. (2008). Doing a Bit More for the Poor? Social Assistance in Latin America. *Journal of Social Policy*, 37(4), 621-639.
- Lockwood, D. (1964). Social Integration and System Integration. G. K. Zollschan and W. Hirsch içinde, *Explorations in Social Change* (s. 244-57). Boston: Houghton Mifflin.
- Lustig, N., Lopez-Calva, L. F., ve Ortiz-Juarez, E. (2013). Declining inequality in Latin America in the 2000s: The Cases of Argentina, Brazil and Mexico. *World Development*, 44: 129-141.
- Macdonald, L. ve Ruckert, A. (2009). *Post-Neoliberalism in the Americas*. London: Palgrave Macmillan.
- Maniatis, T. (2014). Does the State Benefit Labor? A Cross-country Comparison of the Net Social Wage. *Review of Radical Political Economics*, 46(1), 15-34.
- Maniatis, T., ve Passas, C. (2018). The Net Social Wage in Different Welfare Regimes. *Capital & Class* 43(2), 227-250.
- Mann, M. (1993). *Sources of Social Power Volume II: The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Marx, K. (1990). *Capital, Vol 1*. Londra: Penguin Classics.
- Marx, K. (1993). *Grundrisse*. Londra: Penguin Classics.
- Milios, J. (2000). Social Classes in Classical and Marxist Political Economy. *American Journal of Economics and Sociology*, 59(2), 283-302.
- Morton, G. D. (2015). Managing Transience: Bolsa Familia and its Subjects in a MST Landless Settlement. *The Journal of Peasant Studies*, 42(6), 1-23.
- Munck, R. (2013). The precariat: A View from the South. *Third World Quarterly*, 34(5), 747-762.
- Mutlu, O. (2022). *Klasik-Marksgil Makroekonomik Dinamikler Üzerine Ülke Karşılaştırmalı Çalışmalar*. [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı]. Kaynak: <https://dspace.ankara.edu.tr/server/api/core/bitstreams/ec5d13dd-8c78-43a2-b164-ea684a3e91ff/content>
- Nacar, B., ve Karabacak, Y. (2016). Türkiye’de Devlet Bütçesinin Sınıfsal Yapısı: Sosyal Ücret Kavramsallaştırması Temelinde Bir Analiz (2006-2014). *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 16(34), 79-107.
- Neilson, D (2009). Surplus Population and Marxist Class Theory. *Razon y Revolución*, 19, 15-29.
- Neilson, D., ve Sutbbs, T. (2011). Relative Surplus Population and Uneven Development in the Neoliberal Era. *Capital & Class*, 35(3), 435-453.
- Novick, M., Lengyel, M., ve Sarabia, M. (2009). From Social Protection to Vulnerability: Argentina’s Neo-Liberal Reforms of the 1990s. *International Labour Review*, 148(3), 235-252.
- O’Connor, J. (2009). *The Fiscal Crisis of the State*. Londra ve New York: Transaction Publishers.
- Offe, C. (1984). Crisis of Crisis Management: Elements of a Political Crisis Theory. J. Keane içinde, *Contradictions of the Welfare State* (s. 35-64). Londra: Hutchinson.

- Oğuz, S. (2017). İşsizlik ve Ücret: İşgücü piyasaları üzerine makaleler.
- Oğuz, S. (2020). Türkiye’de yedek işgücü ordusu ve farklı biçimleri: Hanehalkı İşgücü Anketlerinden gözlemler, *Praksis*, 53, s. 141-70.
- Ollman, B. (1968). Marx’s Use of Class. *American Journal of Sociology*, 73(5)., 573-580.
- Özdemir A. M. ve Yücesan-Özdemir, G. (2006). Labour Law reform in Turkey in the 2000s: The Devil is Not Just in the Detail but Also in the Legal Texts. *Economic and Industrial Democracy*, 27(2)., 311-331.
- Perez-Sainz, J.P. (1978). Peripheral Accumulation, Labour Power Absorption and Relative Surplus-population: Some Basic Remarks. ISS Occasional Papers, Erasmus University Rotterdam. Kaynak:
<https://repub.eur.nl/pub/37923/PerezSainz1978PeripheralAcculationLabourPowerAbsorptionAnd-IssOccPap64.pdf>
- Polanyi, K. (2009). *Büyük Dönüşüm*. İstanbul: İletişim.
- Portes, A. (1985). Latin American Class Structures: Their Composition and Change During the Last Decades. *Latin American Research Review*, 20(3)., 7-39.
- Portes, A. ve Hoffman, K. (2003). Latin American Class Structures: Their Composition and Change During the Neoliberal Era. *Latin American Research Review*, 38(1)., 41-82.
- Portes, A., ve Schauffler, R. (1993). Competing Perspectives on the Latin American Informal Sector. *Population and Development Review*, 19(1)., 33-60.
- Poulantzas, N. (1978). *Political Power and Social Classes*. Londra: Verso
- Poulantzas, N. (1976). *Classes in Contemporary Capitalism*. Londra: NLB.
- Powell, M., Yörük, E., ve Bargu, A. (2020). Thirty years of the three worlds of welfare capitalism: A review of reviews. *Social Policy & Administration*, 54(1), 60-87.

- Pratt, A. (1997). Neoliberalism and social policy. M. Lavalette, ve A. Pratt içinde, *Social Policy: A Conceptual and Theoretical Introduction*. Londra: Sage Publications, 31-49.
- Ravallion, M. (2010). A Comparative Perspective on Poverty Reduction in Brazil, China, and India. *The World Bank Research Observer*, 26, 71-104.
- Rolleberg Mollo, M. L., ve Saad-Filho, A. (2006). Neoliberal Economic Policies in Brazil (1994-2005).: Cardoso, Lula and the Need for a Democratic Alternative. *New Political Economy*, 11(1)., 99-123.
- Rosdolsky, R. (1974). Comments on the Method of Marx's Capital and Its Importance For Contemporary Marxist Scholarship. *New German Critique*, 3, 62-72.
- Rosdolsky, R. (1977). *The Making of Marx's Capital*. Londra: Pluto Press.
- Rubin, I. I. (1990). *Essays on Marx's Theory of Value*. Montreal-New York: Black Rose Books.
- Ruckert A. (2009). The World Bank and Poverty Reduction Strategy in Nicaragua: Towards a Post-Neoliberal World Development Order?. L. Macdonald ve A. Ruckert içinde, *Post-Neoliberalism in the Americas*. London: Palgrave Macmillan, 135-150.
- Saad-Filho, A. (2011). Growth, Poverty and Inequality: Policies and Debates from the (Post-). Washington Consensus to Inclusive growth. *Indian Journal of Human Development*, 5(2)., 321-344.
- Saad-Filho, A. (2015). Social Policy for Neoliberalism: The Bolsa Família Programme in Brazil. *Development and Change*, 46(6)., 1227-52.
- Sader, E. (2009). Post-neoliberalism in Latin America. *Development Dialogue*, 51(1)., 171-179.
- Sayer, D (1991). *Capitalism & Modernity: An Excursus on Marx and Weber*. London: Routledge.

Sayer, D. (1979a). Science as Critique: Marx vs. Althusser. J. Mepham ve D. H. Ruben içinde, *Issues in Marxist Philosophy Vol. III* (s. 27-54). Sussex: Harvester.

Sayer, D. (1979b). *Marx's Method*, Sussex: Harvester.

Sayer, D. (1987a). *Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*. Cambridge: Basil Blackwell. (Kaynak: <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/en/sayer1.htm>).

Scott, J. (1999). Class and Stratification. G. Payne içinde, *Social Divisions*. London: MacMillan.

Seiffer, T., ve Matusевич, J. (2010). Formas de la Sobrepopulación Relativa y Políticas Sociales. *Razón y Revolución*, 20, 109-123.

Shaikh, A. (2003). Who Pays for the “Welfare” in the Welfare State? A Multicounty Study. *Social Research: An International Quarterly*. 70(2), 531-550.

Shaikh, A., ve Tonak, E. A. (1987). The Welfare State and The Myth of the Social Wage. R. Cherry içinde, *The Imperiled Economy: Macroeconomics From a Left Perspective*. New York: The Union for Radical Political Economics, 183-194.

Skoufias, E., Lindert, K., ve Shapiro, J. (2010). Globalization and the Role of Public Transfers in Redistributing Income in Latin America and the Caribbean. *World Development*, 38(6), 895-907.

Soederberg, S. (2014). *Debtfare States and the Poverty Industry*. Oxford: Routledge.

Stiglitz, J. (1998). Towards A New Paradigm for Development: Strategies, Policies and Processes. 9. Raúl Prebisch Lecture, Geneva: UNCTAD.

Şenses, F. (1999). Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 26(3/4), 427-451.

Taylor, M. (2009). “The Contradictions and Transformations of Neoliberalism in Latin America: From Structural Adjustment to ‘Empowering The Poor’”. L. Macdonald, L. ve A. Ruckert, içinde, *Post-Neoliberalism in the Americas*. Londra: Palgrave Macmillan, 21-36.

- Taylor, M. (2010). Evolutions of the Competition State in Latin America: Power, Contestation and Neo-Liberal Populism. *Policy Studies*, 31(1)., 39-56.
- Tunalı, İ., Kırdar, M. G., ve Dayıoğlu-Tayfur, M. (2019). Female Labor Force Participation in Turkey: A Synthetic Cohort (Panel). Analysis, 1988-2013. *IZA Discussion paper series*.
- TÜİK, (2019). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Metodolojisi Hakkında Genel Açıklama. Kaynak: https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadFile%3Fp%3DGGqxaV2svT1uJ1rg7chcWJIWX1/8gsOGLDeEJUq3LOhVV5xabS2JpLnYXbBMN7cPZriER7amNUEuYa63zMQrcFKfu9UkvJfAqYqgbuJnEOC8%3D&ved=2ahUKEwjFpuC7pZyHAXWZVPEDHXFPBucQFnoECBcQAQ&usg=AOvVaw2EGZ51HiDowIk0PCB-6i_h (Son erişim: 31.03.2024)
- Weeks, J. (1985). Epochs of Capitalism and the Progressiveness of Capital's Expansion. *Science and Society*, 49(4)., 414-436.
- Weeks, J. (1997). The Law of Value and the Analysis of Underdevelopment. *Historical Materialism*, 1(1)., 91-112.
- Yaffe, D., ve Bullock, P. (1979). Inflation, the Crisis and the Post-war Boom. *Revolutionary Communist*, 3(4)., 5-45.
- Yalman, G. L. (2011). Discourse and Practice of Poverty Reduction Strategies: Reflections on the Turkish Case in the 2000s. İ. E. Vural (der.), içinde, *Converging Europe*, Londra:Routledge, 227-245.
- Yentürk, N. (2018). *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, Z. (2012). *Yoksulları Ne Yapmalı? Sosyal Sorunun Yönetimi, Belirsizliğin Keşfi ve Yarınsızlık*. Ankara: Dipnot
- Yörük, E. (2022). *The politics of the welfare state in Turkey: How social movements and elite competition created a welfare state*. University of Michigan Press.
- Yörük, E., Öker, I., ve Tafoya, G. R. (2022). The four global worlds of welfare capitalism: Institutional, neoliberal, populist and residual welfare state regimes. *Journal of European Social Policy*, 32(2), 119-134.

ÖZET

Geç kapitalistleşen ülkelerde yaygın olan yoksulluğun azaltılması amacı doğrultusunda uygulanan, yoksullara yönelik karşılıksız nakdi ve ayni transfer politikaları (KT), Türkiye'nin de dahil olduğu pek çok ülkede 2000'li yıllar itibariyle yaygınlaşmıştır. Kalkınma çalışmaları, siyaset bilimi, sosyal politika gibi alanlarda bu politikaları ve etkilerini araştıran çalışmalar, genelleştirilebilir ve açıklayıcı bir kuramsal çerçevenin eksikliğiyle maluldür. Bu çalışma kapitalist üretim tarzının yoksulluk üreten eğilimleri ve toplumsal sınıf ilişkilerini merkeze alan tarihsel materyalist yaklaşıma dayanarak, Türkiye örneğinde, genel olarak sosyal politikaların, özellikle de KT'lerin açıklanması için bir çerçeve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Somut tarihsel olguların analizi üzerine geliştirmeyi amaçladığı bu çerçeveyi ortaya çıkarmak için çalışma, nüfus düzeyindeki fert ve hanehalkı gelir ve yaşam koşulları istatistiklerine dayanan bir toplumsal sınıf haritası çıkarmıştır. Kapitalist üretim tarzının hakim olduğu toplumsal formasyonlar içinde genişleme eğiliminin yarattığı mülksüzleşme, proleterleşme ve ücretli emek sürecinden dışlanma süreçlerinin nüfusun sınıf kompozisyonunda yarattığı dönüşümler incelenmiştir. Toplumsal yeniden üretim süreçlerinden dışlanan yoksul nüfusu ifade eden görece artık nüfus (GAN) kavramına dayanarak ülkedeki yoksulluğun, çalışan sınıflar içindeki ayrışmalar bağlamında farklılaşan biçimleri ortaya çıkarılmıştır. Çalışan sınıf kesimlerinin geçim koşullarının incelenen 2010-2021 yılları arasındaki dönüşümü ve yoksullaşma eğilimleri, KT'lerin ortaya çıkış ve uygulanma biçimlerini belirleyen koşullar olarak ele alınmıştır. Araştırma sonuçları, incelenen dönemde tarımsal küçük üreticilik sektörünün hızla çözüldüğünü, gelişmiş kapitalist sektörde ücretli istihdamın genişlediğini, bu süreçlerin sonunda da tarım ve tarım dışı sektörlerde düzensiz, güvencesiz, ücretiz ya da düşük ücretlerle çalışan sınıf kesimlerinin nüfusa oranının

azaldığını göstermiştir. Bununla birlikte, geçinmek için ücretli emek süreçlerinde istihdam dışında yolu kalmayan mülksüzleşmiş çalışan sınıfların nüfusa oranı artmıştır. Toplumsal sınıf kompozisyonundaki bu dönüşümler, aktif işçi sınıfının büyümesi sonucu, çalışan sınıflar içinde yoksulluğu azaltmıştır. Öte yandan kapitalist ücretli emek sürecinin içermediği, sermaye birikimindeki küçülme dönemlerinde nüfusu daha da artan yoksul ve akıcı artık nüfus kesimlerinin büyümesi, geçinmeyi mümkün kılan tüm üretken faaliyetlerden dışlanan mutlak yoksulluk durumundaki hanelerin nüfusa oranını artırmıştır. Aktif işçi sınıfının genişlemesinin, ücret düzeylerinin görece düşük, istihdamın da istikrarsız olduğu sektörlerde gerçekleşmesi, bu sınıf içinde gelir düzeyi bakımından görece yoksulluğu artırmıştır. Çalışma, KT'lerin büyük oranda GAN kesimlerini hedeflediğini, bu nedenle de bu tür sosyal politikaların nüfusun toplumsal yeniden üretiminin devlet biçiminde sağlanmasının ifadesi olduğunu ortaya koymuştur. Yoksulluğun sınıfsal görünümündeki dönüşümler sonucu çalışan sınıflar içinde KT elde eden hane oranı düşerken, aktarılan toplam transfer miktarı ve transferlerin çalışan sınıf hane gelirleri içindeki payı artmıştır. Farklı çalışan sınıf kesimlerindeki yoksul hanelerin KT yoluyla kapsanması ve transferlerin geçim koşullarına etkileri, bu kesimlerin sermaye birikimi ve ücretli emek süreçleriyle ilişkilerine bağlı olarak farklılaşmaktadır. KT'ler, yedek iş gücü ordusu işlevi gören akıcı ve durgun GAN kesimleri daha fazla kapsamakta, aktif işçi sınıfı ve tarım sektöründeki yoksul hanelerin büyük bir kısmını dışlamaktadır. Hem kapsama hem de yoksulluğu azaltma oranı açısından KT'lerin yeniden üretimi sağlama işlevinin, çalışamayacak durumda olan yoksul haneleri içeren yoksul GAN kesimi için en yüksek düzeyde olduğu ortaya çıkmıştır. KT'lerin yoksulluğu azaltma etkisinin ise, farklı çalışan sınıf kesimleri açısından farklı oranlarda gerçekleşmekle birlikte oldukça düşük olduğu da araştırma sonuçları arasındadır. Araştırmanın ulaştığı bu sonuçlar, KT'lerin ve genel olarak sosyal politikaların,

kapitalist sınıf ilişkilerinin aldığı devlet biçiminin unsurları olduğu önermesini desteklemektedir. KT'ler, mülksüzleştirilen, kapitalist emek süreçlerinden dışlanan ve bu nedenle kapitalist üretim ilişkilerinin meta biçimleri içinde kendilerini yeniden üretemeyen çalışan sınıf kesimlerinin yeniden üretiminin kapitalist devlet biçiminde gerçekleşmesidir. Toplumsal sınıfların geçimlerini sağlamalarının ifadesi olan yeniden üretim, sadece bu sınıfların yaşamlarının ve emek güçlerinin değil, kapitalist sınıf farklılaşmalarının ve sınıf ilişkilerinin de yeniden üretimidir. KT'lerin çalışan sınıf kesimleri arasındaki seçicilikleri ve bu sınıfların geçim koşullarına etkileri, bu bakış açısıyla anlam kazanmaktadır. Yoksulluk, farklı fakat belirli biçimlerde kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkardığı bir durum olduğu için, bu ilişkilerin devlet biçimi olan KT'lerin yoksulluğu ortadan kaldırması ya da azaltması mümkün değildir. Sosyal politikalar da dahil olmak üzere, kapitalist devlet unsurlarının bilimsel açıklamaları, bunların görünme ve algılanma biçimlerini açıklayıcı değişkenler olarak ele alamaz. Bu biçimlerin ve algıların kendilerini açıklama nesnesi haline getirmek gerekir. Devletin görüngü düzeyindeki biçim ve işlevleri, ancak onları doğuran altta yatan toplumsal sınıf ilişkilerinin ortaya çıkarılması yoluyla açıklanabilir. Bu bağlamda, KT'leri doğru bir şekilde açıklayabilmenin tek yolu, onları yoksulluğu azaltmaya yönelik görünürdeki amaç ya da işlevlerinden soyutlamak ve kapitalist sınıf ilişkilerinin aldığı devlet biçimleri olarak ele almaktır. Sonuçta yoksulluk, onu çalışan sınıflarının yeniden üretim koşullarını tahrip ederek üreten sermaye birikiminin zorunlu çelişkilerinin bir sonucudur. Sosyal politikalar ise, insanın varlığının üretimi ve yeniden üretimi üzerinde sermaye ve çalışan sınıflar arasındaki sınıf mücadelesinin bir biçimidir.

Anahtar kelimeler: Sosyal Politika, Sosyal Yardım, Kapitalist Devlet, Karşılıksız Transfer, Toplumsal Yeniden Üretim, Toplumsal Sınıf, Yoksulluk, Gelir Dağılımı, Göreli Artık Nüfus

ABSTRACT

In many developing capitalist countries, including Turkey, non-contributory cash and in-kind transfer policies (NCT), which are implemented with the aim of alleviating poverty, have become commonplace since the 2000s. Studies investigating these policies and their effects in fields such as development studies, political science, and social policy are plagued by the lack of generalizable and explanatory theoretical frameworks. This study aims to develop a framework for explaining social policies in general and NCTs in particular in the case of Turkey, based on a historical materialist approach centering on the poverty-producing tendencies of the capitalist mode of production and social class relations. In order to develop this framework based on the analysis of concrete historical facts, the study maps the social class composition of the country's population, based on official population-level individual and household income and living conditions statistics. It examines the transformations in the class composition of the population caused by the processes of dispossession, proletarianization, and wage labor repulsion generated by the expanded reproduction tendencies of the capitalist mode of production within the social formation. Based on the concept of relative surplus population (RSP), which refers to the poor population excluded from the processes of social production and reproduction, different forms of poverty that exist among classes of labor in the country are revealed with reference to the differentiation among these classes. The transformation of the conditions of sustenance, and impoverishment trends of segments of classes of labor between 2010 and 2021 are considered as the conditions that determine the emergence and implementation of the NCTs. The results of the research show that during the period under review, the large swaths of agricultural small producing sector has rapidly

dissolved, wage labor in the advanced capitalist sector has expanded, and as a result of these processes, the proportion of laboring class segments working irregularly, precariously, without wages or with low wages in the agricultural and non-agricultural sectors to the population has decreased. At the same time, the proportion of the dispossessed classes of labor, who have no other way to earn a living other than employment in wage labor processes, has increased. Such transformations in the social class composition of the population have reduced poverty among classes of labor as a result of the growth of the active proletariat. On the other hand, the growth of the pauperized and floating segments of the surplus population, which have not been absorbed in the capitalist wage labor process, has increased the ratio of households that are excluded from all productive activities that make subsistence possible, and thus in absolute poverty. The expansion of the active proletariat in sectors where wage levels are relatively low and employment unstable has increased relative poverty among this class in terms of income level. The study found that NCTs are largely targeted to the RSP, and that such social policies are therefore the forms under which the social reproduction of the RSP take place. As a result of the transformations in the class composition of poverty, the share of households receiving NCTs has decreased among classes of labor, while the total amount of transfers, and the share of transfers in these households' incomes have increased. The coverage of poor households in different segments of classes of labor within NCT programs and the effects of transfers on their livelihoods vary depending on the variation of their relations to the capital accumulation and wage labor processes. NCTs are more inclusive of floating and stagnant segments of the RSP, which function as the reserve army of labor, while excluding a large share of poor households in the active proletariat, and the latent segment of the RSP, i.e. the laboring classes of the small producing agricultural sector. In terms of both coverage

and poverty reduction rate, the reproductive function of NCTs was found to be highest for the pauperized segment of the RSP, which is comprised of households of those who are unable to work and thus permanently excluded from capitalist processes of production and reproduction. The poverty reduction effect of NCTs, though varying in terms of strength among different segments of classes of labor, is very low. These results support the proposition that NCTs, and social policies in general are elements of the state form that capitalist class relations take. Social policies are the state forms in which the reproduction of the segments of classes of labor that are dispossessed, repulsed from capitalist labor processes, and therefore cannot reproduce themselves within the commodity forms of the capitalist mode of production. NCTs are the state form of capitalist class relations under which the reproduction of those segments of classes of labor that are dispossessed, repulsed from capitalist labor processes, and therefore cannot reproduce themselves within the commodity forms of capitalist relations of production, take place. Since social reproduction, which is the expression of the sustenance of social classes, is the reproduction not only of their lives and labor power but also of class relations, it also reproduces the social class differentiation and class relations specific to the capitalist mode of production. The selectivity of NCTs among segments of classes of labor and, their differential impact on their conditions of sustenance is explained in the light of this proposition.

Since poverty is a condition produced by capitalist relations of production in different but determinate forms, it is not possible for NCTs, the state form of these relations, to eliminate or reduce poverty. Scientific explanations of elements of the capitalist state, including social policies, cannot treat their phenomenal forms and the way they are perceived as explanatory variables. It is necessary to make these forms and perceptions themselves the object of explanation. The forms and functions of the state at the level of

their appearance, can be explained by revealing the underlying social class relations which gives rise to them. In this respect, NCTs are properly explained only when they are abstracted from their apparent aim or function of reducing poverty, and treated as the state forms taken by capitalist class relations. Poverty, after all, is the result of the necessary contradictions of capital accumulation, which produce it by destroying the conditions of reproduction of classes of labor. Social policies then, are the form of class struggle between capital and classes of labor over social production and reproduction of human existence.

Keywords: Social Policy, Social Assistance, Capitalist State, Non-Contributory Transfer, Social Reproduction, Social Class, Poverty, Income Distribution, Relative Surplus Population